Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ακαδημία Αθηνών
Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Academy of Athens
Research Centre for the Study of Modern Greek History
14, Anagnostopoulou Street, 106 73 Athens, Greece

Académie d'Athènes
Centre de Recherche sur l'Histoire Moderne et Contemporaine de l'Hellénisme
14, rue Anagnostopoulou, 106 73 Athènes, Grèce

Copyright Ακαδημία Αθηνών

ISSN 1791–4698

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
Κ. Ε. Ν. Ε. Η.
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ 9

ΜΕΛΕΤΕΣ

Cathérine Brégianni

Images narratives ioniennes du XIXe siècle et abstraction de l'espace: Solomos, Polylas, Théotokis 13

Ελισαβετ Κοντογιωργη

Η προσέγγιση της Αγγλικανικής με την Ελληνική Ανατολική Εκκλησία κατά την περίοδο του βουλγαρικού ζητήματος. Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου Αλεξάνδρου Λυκούργου 35

Φωτεινη Ασημακοπουλου, Κωστας Χατζης

Σπουδαστές στη Γαλλία, μηχανικοί στην Ελλάδα. Ο κόσμος των Ελλήνων μηχανικών, 19ος- αρχές 20ού αιώνα..... 111

Σωτηρης Ριζας

Πολιτική κρίση και οικονομική πολιτική 1963-1966. Ανάπτυξη και αναδιανομή στην προδικτατορική Ελλάδα..... 131

Κικη Δημουλα

Καπνός αναθρώσκων..... 181

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Η ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

Σωτηρης Ριζας

Εισαγωγή..... 187

Κωνσταντινος Σβολοπουλος

Οι επιπτώσεις της γερμανικής εισβολής στα Βαλκάνια στην εξέλιξη της επιχείρησης Barbarossa υπό το φως της απόρρητης έκθεσης Robertson 191

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

JOHN O. IATRIDES
Rival Visions: The Government in Exile and the Resistance Movement, April 1941- April 1944..... 207

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΚΑΖΑΜΙΑΣ
Πόλεμος και Κοινοβούλιο. Η Βουλή των Κοινοτήτων και ο επισιτισμός της Ελλάδας, Αύγουστος 1941- Οκτώβριος 1944..... 235

ΦΑΙΔΡΑ ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΥ
Πτυχές της γερμανικής πολιτιστικής πολιτικής στην κατοχική Ελλάδα: η πολιτική εξάπλωσης της γερμανικής γλώσσας..... 251

ΣΕΒΑΣΤΗ ΧΡΗΣΤΙΔΟΥ
Οικονομικός εθνικισμός στα χρόνια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Φόρος Περιουσίας στην Τουρκία: Η οικονομική αφαίμαξη των μειονοτήτων..... 283

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΕΙΣ

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
Βρετανική διοίκηση ελληνικών πληθυσμών, 19ος-20ός αιώνες. Νέες θεματολογίες της διεθνούς βιβλιογραφίας 333

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Από τον παρόντα τόμο το *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών* μετονομάζεται σε *Νεοελληνικά Ιστορικά*. Η νέα ονομασία επελέγη από την Εφορευτική Επιτροπή του Κέντρου, διότι δηλώνει με σαφέστερο τρόπο το αντικείμενο του περιεχομένου του περιοδικού.

Το περιοδικό του Κέντρου, παραμένει ένα από τα μέσα με τα οποία υπηρετούνται οι στόχοι του, δηλαδή οι νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Η νέα ονομασία, ωστόσο, αποτυπώνει το άνοιγμα του περιοδικού προς τα ευρύτερα θεματικά και μεθοδολογικά ενδιαφέροντα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας.

Φυσικά, το περιοδικό εξακολουθεί να αποτελεί βήμα προβολής των στόχων του Κέντρου, μέσω της δημοσίευσης συνθετικών μελετών που αναφέρονται στην ιστορία του 19ου και του 20ού αιώνα και που προκύπτουν από μελέτες στο πλαίσιο των ερευνητικών προγραμμάτων του Κέντρου.

Η καινοτομία που εγκαινιάζεται με τον παρόντα τόμο συνίσταται στο άνοιγμα του περιοδικού προς ευρύτερα θεματικά και μεθοδολογικά ενδιαφέροντα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Οι δύο παράλληλοι αυτοί στόχοι υπηρετούνται με τη διάταξη της ύλης του περιοδικού σε τρία τμήματα.

Το πρώτο τμήμα εξακολουθεί να είναι το βήμα μέσα από το οποίο προβάλλονται κατά κύριο λόγο τα αποτελέσματα των ερευνητικών προγραμμάτων του Κέντρου και της Ακαδημίας Αθηνών γενικότερα. Στο πρώτο του τμήμα ο παρών πρώτος τόμος του περιοδικού περιλαμβάνει μελέτες που αναφέρονται σε ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερόντων που αντιπροσωπεύουν τα περισσότερα από τα ερευνητικά πεδία τα οποία καλύπτονται από τα διαφοροποιημένα προγράμματα του Κέντρου και των ερευνητών του: πρόσληψη του χώρου από λογοτέχνες των Επτανήσων, σχέση της Ορθόδοξης και της Αγγλικανικής Εκκλησίας στο πλαίσιο του Ανατολικού ζητήματος, μεταφορά της γαλλικής τεχνογνωσίας στην Ελλάδα, συσχετισμός οικονομίας και πολιτικής κρίσης τη δεκαετία του 1960 και μία λογοτεχνική μαρτυρία του φθίνοντος 20ού αιώνα.

Ωστόσο, η φυσιογνωμία των *Νεοελληνικών Ιστορικών*, όπως καθιερώθηκε από τους τρεις πρώτους τόμους του περιοδικού του Κέντρου, εμπλουτίζεται με δύο στοιχεία που συντελούν στη διεύρυνση των επιστημονικών του οριζόντων: Εγκαινιάζεται ένα τμήμα αφιερώματος σε συγκεκριμένη θεματική περιοχή της

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νεοελληνικής ιστορίας, και ένα τμήμα άρθρων ανασκόπησης σχετικών με πρόσφατα δημοσιεύματα που έχουν κοινό θεματικό ή μεθοδολογικό άξονα.

Στόχος του θεματικού αφιερώματος δεν είναι να εξαντλείται σε κάθε περίπτωση το γνωστικό ή ερμηνευτικό πεδίο του επιλεγμένου αντικειμένου, αλλά να αναδεικνύεται κάθε φορά, μέσα από πλειάδα μελετών, το επίπεδο στο οποίο βρίσκεται η τρέχουσα έρευνα γύρω από ένα θέμα με όσο το δυνατόν μεγαλύτερες εγγυήσεις θεματικής, μεθοδολογικής και ερμηνευτικής σφαιρικότητας. Το θεματικό αφιέρωμα του παρόντος τόμου αναφέρεται στη μελέτη της ελληνικής συμμετοχής στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η θεματική αυτή περιοχή, αν και αρκετά μελετημένη, προσφέρεται για νέες ερευνητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Ο συνδυασμός της επιστημονικής ωριμότητας και της καινοτόμας προσέγγισης αποτυπώνεται στο συγκεκριμένο αφιέρωμα.

Ο στόχος ενός άρθρου ανασκόπησης, εξ άλλου, είναι να υπερβεί τον αξιολογικό χαρακτήρα μιας βιβλιοκρισίας και, μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση πρόσφατων δημοσιευμάτων, να ενθαρρύνει τον επιστημονικό διάλογο γύρω από ένα ζήτημα της σύγχρονης ιστοριογραφίας. Η επιλογή δύο πρόσφατων δημοσιευμάτων που αναφέρονται στην ιστορία του κυπριακού ζητήματος, από τα οποία το ένα έχει το πλεονέκτημα της συγκριτικής προσέγγισης του θέματος, ενώ το άλλο, αντίθετα, εξασφαλίζει την πολυπλευρική του προσέγγιση, υπηρετεί αυτόν τον στόχο.

ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ-ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ
Διευθύντρια του ΚΕΙΝΕ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

CATHÉRINE BRÉGIANNI

IMAGES NARRATIVES IONIENNES DU XIXE SIÈCLE ET ABSTRACTION DE L'ESPACE : SOLOMOS, POLYLAS, THÉOTOKIS

I. *Aperçu et lecture du territoire*

Henry Miller écrivit pendant l'entre-deux-guerres dans son roman *The colossus of Maroussi* [1941]: «*La Grèce n'est pas un petit pays. Elle a une ampleur impressionnante... Les limites d'un territoire ne sont pas mesurées par ses hectares*»[1]. Cet extrait expose du coté littéraire l'idée que la notion du territoire est subjective, dépendante de sa conception par les individus ou par l'ensemble collectif. Par ailleurs, G. Simmel nota que la nature se construit comme la subjectivité du lieu au travers le regard humain[2], autant qu'une ampleur géographique élargie ne constitue pas un territoire considérable[3]. Tant l'identification individuelle de l'espace que sa perception sociale maîtrisent la narration du territoire, naturel ou urbain. Néanmoins, le territoire est également un facteur objectif et réel, auquel est soumis la vie et les œuvres humaines. Du côté historique, cette relation interne entre l'individu et l'espace l'entourant, nous permet de localiser sur l'axe temporel la conception du territoire et ses différenciations.

Ces mêmes constatations par rapport à l'individualité de la perception spaciale peuvent se transférer également à l'ensemble des sept Îles Ioniennes, dont la superficie est minime. La période post-byzantine avec les grandes

---

1. On utilise ici l'édition grecque : *O kolossos tou Maroussiou*, Athènes, Kaktos, 1981, p. 85.

2. G. Simmel, *Périplanissi sti néotérikotita* [Parcourts à la modernité], éd. de la trad. grec. Sp. Gagas, K. Th. Kalfopoulos, Athènes, Aléxandria, 2004, p. 180.

3. *Ibid*, p. 144.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

familles féodales, la domination des îles par les Vénitiens à l'aube de l'époque moderne, ensuite le changement des pouvoirs russe et français résultant des guerres napoléoniennes, et finalement la création d'un protectorat britannique de 1815 à 1864, année de leur annexion à l'Etat grec, ont créé un territoire social et culturel élargi, décrivant l'osmose des civilisations autour d'un noyau méditerranéen[4]. Comme ailleurs dans le basin de la Méditerranée, ainsi dans les Îles Ioniennes, les dominations diverses et successives ont laissé leurs traces, influençant l'espace naturel et également la civilisation locale. D'autre part, de 1828 à 1864 coexistent l'Etat grec et l'Etat des Îles Ioniennes Unies, formé en 1815: cette coexistence indique la fonction de l'espace comme segmentation –pointée par des facteurs historiques, ainsi que par des aspects politiques– et, en même temps comme non-segmentation[5]. Par ailleurs, la limite naturelle que la mer représente, créa une morphologie sociale différente pour l'espace insulaire, et finalement forma un intervalle géographique.

Cette osmose et aussi les influences des courants intellectuels occidentaux ont donné naissance à un courant littéraire appelé aujourd'hui École Ionienne, qui finalement vérifie le noyau d'une localité particulière. La caractéristique principale de cette production littéraire est la prédominance des ouvrages poétiques, représentés principalement par Dionysios Solomos, le poète national grec, et par Andreas Kalvos. Malgré le fait que les objectifs de cet essai ne soient pas philologiques, on doit néanmoins noter les désaccords de la critique, une partie de laquelle identifie l'École Ionienne au cycle des élèves et des successeurs de Solomos, ayant évidemment en tête la figure emblématique du poète. Selon cette perspective, il aurait était préférable de parler d'un courant littéraire autour de Solomos que d'un courant littéraire ionien[6]. Néanmoins les caractéristiques communes qui existent entre les poètes de cette École, ainsi que la coexistence des auteurs de prose[7], dénient la création d'un cycle littéraire

4. *Cf.* J. C. Le Corbusier, *Kiména gia tin Ellada. Fotografiés. Schédia* [Textes sur la Grèce. Photos et dessins], trad. L. Pallantiou, intr. – récueil des textes G. Siméoforidis, Athènes, Agra, 1987, p. 161.

5. Quant à la perpétuité de l'espace et sa segmentation par des facteurs sociaux, *cf.* Simmel, *op. cit.*, p. 150-151.

6. Pour une présentation de ses aspects, *cf.* E. Garadoudis, «O Solomos ké i Eptanisii poiites. Syglisis ke apoklisis [Solomos et les poètes ioniens. Points communes et différences]», *Actes du Colloque International Dionysios Solomos*, Athènes, 2003, p. 88-100.

7. Pour les créations ioniennes littéraires en prose durant le XIXe siècle, *cf.* l'article relatif de Nassos Vagénas «Gia tin pézografia sta Eptanissa [Pour la littérature en prose

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

autour et grâce seulement au personnage de Solomos. D'une autre part, la notion de la localité définit corrélativement cette production littéraire, ce qui renvoie à des racines beaucoup plus profondes que l'influence personnelle de Solomos. Autre axe de la perception qui infiltre cet essai est la reconnaissance du rôle de la conjoncture historique à la production intellectuelle, résultant de la formation d'une cellule de transmission des idées occidentales dans les Îles Ioniennes durant le XIXe siècle.

Malgré la présence prépondérante de la poésie qu'on a mentionnée plus haut, ici on va utiliser certains ouvrages en prose, afin d'examiner la perception mais aussi les répercussions du territoire naturel dans le discours littéraire. D'autre part, cette interprétation commence par admettre que chaque texte est représentatif du milieu de sa provenance, c'est-à-dire que tous les textes peuvent participer à une conception discursive de l'histoire indépendamment de leur pouvoir éventuel à représenter leur époque[8]. Ainsi, la catégorisation des textes qu'on va examiner, comme provenant du courant littéraire ionien ne signifie pas qu'il existe, de la part des auteurs, une assignation –intellectuelle ou sociale– univoque. Tout au contraire. Le fait que ces textes proviennent tous de la même région géographique élucide d'une façon éloquente la fonction subjective de l'acte d'écrire[9], puisqu'ils décrivent des visions particulières et discontinues du monde, même dans le cas où ils sont dérivés du même auteur (comme on va le voir aux ouvrages de Théotokis).

Le respect de la nature, son adoration, constitue néanmoins un aspect central de la production littéraire ionienne, tant à la poésie qu'à la prose. Il est inutile de noter que les éléments de la nature ont une fonction symbolique et poétique, ils représentent les sentiments ou les peurs humaines, les limites enfin imposées à l'action individuelle. Cependant, pour les auteurs et les poètes ioniens l'espace entourant, même l'espace urbain, n'est pas une borne,

---

aux Îles Ioniennes du XIXe siècle] », *Néa Estia,* vol. 151, janvier 2002, p. 7-20. Elucides sur ce sujet sont les informations concernant l'édition –et la lecture– des ouvrages en prose aux Îles Ioniennes, fournies par Grigorios Xénopoulos dans son autobiographie *I zoi mou san mythistorima* [Ma vie comme roman], Athènes, Vlassi, 1984, p. 125-132, 189-192.

8. *Cf.* les observations de H. White en ce qui concerne l'interprétation historique des textes classiques, in *The Content of the Form. Narrative and Historical Representation,* Baltimore/London, The Johns Hopkins University Press, ^{2}1990, p. 186-187.

9. Pour les approches nouvelles, par rapport au traitement historique du discours, *cf.* R. Chartier, «Le monde comme représentation», *Annales ESC,* no. 6, novembre-décembre 1989, p. 1517.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

une fermeture[10], mais il forme une promesse de libération. La nature surtout crée souvent une possibilité d'ouverture, une consolation pour les malheurs humains ou un symbole des sentiments. Evidemment, Solomos et Théotokis, étant soumis à l'influence de l'idéalisme allemand, perçoivent la condition humaine comme bornée par les rapports sociaux et la conjoncture historique.

Néanmoins, cette limite –aperçue surtout aux synthèses étendues de Théotokis, qu'on examinera ensuite, et à la poésie de la période mature de Solomos– n'est pas identifiée sur le territoire urbain ou sur le territoire naturel. Les limites ou encore l'imposition du pouvoir peuvent être tracées, en ce qui concerne les auteurs ioniens, à partir des relations entre les individus ou entre les groupes sociaux. Cet aspect constitue encore une preuve de la localité, puisque dans les Îles Ioniennes les limites entre la ville et la campagne l'entourant sont altérables. Mis à part la relation individuelle avec l'espace, la production littéraire évoque un lieu culturel collectif, duquel elle retire la morphologie du territoire, urbain ou rural[11].

En parallèle, la féminité forme un tissu central de ces ouvrages littéraires, simultanément à l'influence du territoire naturel. Autre lieu commun de ce courant littéraire est la narration de l'interférence sociale et des antagonismes nés par la transformation du territoire social. En dernier lieu, l'utilisation de la langue populaire représente une conception de la nation dans sa pure existence, hors les fragmentations posées à l'intérieur des frontières de l'Etat grec. Le langage littéraire reflète, alors, une perception de l'identité nationale de la part des élites septinsulaires autre que sa perception par les élites grecques.

L'exemple de l'École Ionienne, qu'on examinera, décrit les images spaciales à travers la littérature, donc à travers un regard spécifique et singulier, mais en même temps il énonce l'influence de l'environnement sur l'œuvre littéraire. La métaphore de la nature par le regard littéraire, est ainsi décrite par Kostis Palamas :

> *Le poète est aussi un monde naturel. On arrive à la haute de la montagne, le monde est ouvert d'une perspective éloignée. ... on le représente avec les*

---

10. Cette fermeture dans les mûrs de la ville est tracée fortement, en ce qui concerne la littérature grecque, dans la poésie de Kavafis, et plus tard dans certains romans de la génération des années trente. Pour la perception de Kavafis sur l'espace borné où le poète s'enferme, *cf.* V. Leodaris, *Kavafis, o énglistos* [Kavafis, l'enfermé], Athènes, Erasmos, ²1997, p. 15-16.

11. Sp. Asdrachas, *Istorika apikasmata* [Images historiographiques], Athènes, Thémélio, 1995, p. 119.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

mots les plus importants vis-à-vis de tout ce qui prend une forme générale ... Selon les états de nos âmes ou selon la condition de notre esprit nous ajoutons quelque chose à ce monde naturel ou nous faisons des abstractions[12].

Ces apostrophes du poète concernant la jonction entre le monde naturel et la création esthétique ont une signification particulière, étant donné que Palamas a joué, avec ses articles critiques après 1879, un rôle très important dans l'identification de l'École Ionienne et dans la reconnaissance des caractéristiques communes qui existent à la production poétique de ses adhérents[13].

D'ailleurs on a déjà remarqué à plusieurs reprises que l'École Ionienne en tant que courant littéraire est définie par sa provenance géographique. Par conséquent, on va mettre en essai la connexion de ces textes avec une piste de référence géographique ou territoriale : de cette façon, l'objectif de cette analyse est naturellement de dépasser l'intériorisation de la narration littéraire en la liant à son contexte historique. Plus que cela, il est question d'expérimenter le rapport entre la fixation de l'espace, dans sa dimension sociale, et la production littéraire à un moment historique donné[14]. Ce même renvoi littéraire constitue une autre apparence de la forme subjective, liée d'ailleurs avec les choix personnels du chercheur qui en effet joue un rôle d'intermédiaire entre le texte et l'époque actuelle : ainsi, une forme de subjectivité consiste en la rédaction du texte historiographique tandis que le texte littéraire contient également le sujet «écrivain»[15]. Un second aspect de cette approche littéraire consiste en le fait que la pratique de la lecture soit vivante dans la société ionienne, et également la transmission orale de la poésie, ce qui renvoie –encore une fois- à la spécificité de la localité.

---

12. K. Palamas, *Dionysios Solomos*, éd. M. Chatzigiakoumis, Athènes, Ermis, 1970, p. 115.

13. Pour ce sujet, *cf.* V. Apostolidou, « I symvoli tou Kosti Palama stin anagnorissi tis Eptanisiakis Scholis [La contribution de Kostis Palamas à la reconnaissance de l'École Ionienne]», *Actes de la Ve Conférence Internationale des études ioniennes*, vol. 4, ed. G. Moschopoulos, Argostoli, 1991, p. 240-243.

14. Pour la question de la jonction de la littérature avec plusieurs contextes intellectuels et sociaux, *cf.* D. La Capra, St. L. Kaplan (éd.), *Modern European Intellectual History. Reappraisals and New Perspectives,* London, Cornell University Press, 1982, p. 47-49.

15. Pour les differentes formes de la subjectivité dans le récit historiographique, *cf.* L. Passerini, *Sparagmata tou 20ou éona. I istoria os vioméni ébiria* [Fragments du XXe siècle. L'histoire comme expérience individuelle], récueil des textes publiés en grec, trad. O. Baron, I. Laliotou, I. Pédazou, préf. A. Liakos, Athènes, Néféli, 1998, p. 15, 17.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

II. *L'écho de la nature*

Commençons par Dionysios Solomos, le représentant le plus célèbre de la littérature ionienne, né en 1798 à Zante, éduqué en Italie et apprenant la langue officielle grecque. Solomos adhère –en ce qui concerne la phase ultime de sa production, depuis 1829/1830– à la tradition de la philosophie allemande. Pendant son séjour à Corfou, daté de 1828 jusqu'à sa mort en 1857, il a lu les ouvrages hégéliens par les traductions de Nikolaos Lunzi[16], qui les a réalisées pour le poète dès 1835 et jusqu'à la fin des années '40[17]. L'esprit ouvert de Solomos a favorisé son rapprochement au progrès intellectuel occidental[18], tandis que le climat spirituel des Îles Ioniennes a créé les conditions nécessaires pour la transmission de ce savoir. D'autre part, la philosophie hégélienne a été découverte vers les années '50 par un cycle des intellectuels ioniens, c'est-à-dire avant sa propagation dans le territoire grec.

Le cas de Solomos constitue une déclaration précaire et autonome de cet intérêt philosophique, mais la formation plus collective de ce schéma intellectuel insinue le temps culturel en général diversifié des Îles Ioniennes[19]. Ainsi, le fait que ces îles constituent un pont d'osmose entre l'Occident et la Grèce, n'évoque pas seulement le dynamisme du créateur des concepts[20], mais décrit également

---

16. L'œuvre historiographique de Hermano Lunzi, frère de Nikolaos, a été aussi caractérisée par la perception hégélienne de l'évolution historique. *Cf.* Z. Synodinos, *Archia ikogénias Lunzi* [Les archives de la famille Lunzi], Athènes, Périplous, 2004, p. 193-205.

17. Pour les traductions de philosophie et de littérature allemandes que Lunzi a réalisées pour Solomos, *cf.* Luis Coutelle, «I métafrassis tou N. Lunzi gia to Solomo [Les traductions de N. Lunzi pour Solomos]», *Eranistis,* vol. 18, 1965, p. 227-248. Entre autres N. Lunzi traduit pour le poète la *Phénoménologie de l'esprit* et parties d*es Leçons sur l'histoire de la philosophie* de Hegel.

18. *Cf.* L. Politis, *Gyro apo to Solomo. Mélétés ké arthra* [Autour de Solomos. Études et articles], 1938-1982, Athènes, MIET, 1985, p. 324.

19. Sur le sujet de la propagation de la philosophie hégélienne aux Îles Ioniennes et le cas différent que Solomos représente, *cf.* G. Véloudis, «O éptanissiakos égéllianismos. Filosofia, téchni, idéologia [L'hégélianisme ionien : Philosophie, art, idéologie]», *Actes du Ier Colloque de la civilisation ionienne, Société, Economie et civilisation sur les îles ioniennes (1386-1864),* Salonique, [1986], p. 296-297, 302-303.

20. P. Noutsos, «I stochasmi tou Solomou : Filosofiki théoria ke piitiki praxi [Les concepts de Solomos : Théorie philosophique et acte poétique]», *Dodoni,* vol. 32, 2003, p. 22. En ce qui concerne l'élaboration du hégélianisme et la création poétique de Solomos, *cf. ibid,* p. 23-28.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

les possibilités des récepteurs à récolter cette connaissance[21]. Dans le cas qu'on examine, Solomos, étant individualité, a perçu les idées hégéliennes, insérant –de façon créative et non imitative– à son œuvre le concept fondamental de l'Idée qui s'exprime via la fragmentation.

Résultant de cette approche intellectuelle et esthétique, dans les ouvrages de la maturité corfiote, l'Idée a été conçue comme le consécutif de l'évolution de l'absolue[22]. L'objectif poétique de Solomos était ainsi de transformer l'Idée à une réalité discursive et musicale[23]. C'est un objectif qui le rapproche à la tradition romantique, puisque son but n'est pas d'imiter la nature, mais de la transformer en production intellectuelle et artistique[24]. Par ailleurs, cet objectif est compatible avec le principe hégélien que les formes perceptibles (comme une pierre ou les couleurs) sont nécessaires pour le créateur afin qu'il puisse exprimer ses idées. Selon Hegel, l'absence de ces éléments empêche le créateur de prendre conscience de son idée et aussi de la représenter aux autres[25].

L'inspiration de Solomos par la nature était remarquée par son premier éditeur Iakovos Polylas, mettant l'accent sur l'environnement naturel mais aussi sur le territoire social et national. Selon Polylas, l'inspiration du poète par la nature n'est pas une imitation, mais elle reflète la tournure de son inspiration vers le monde naturel. De même, durant sa période de créativité mature, ses lectures philosophiques ne l'éloignent pas de ce monde. Au contraire, comme on l'a déjà insinué ici, il existe un rapport intérieur entre les moyens d'expression du poète et les phénomènes physiques[26]. D'ailleurs, la perception de l'espace est pour le poète une expérience subjective, autant

---

21. Ainsi, Solomos a découvert Hegel et l'idéalisme allemand, ce qui renvoie à la créativité du poète et non à l'érudition du savant. *Cf.* S. Rozanis, *Spoudés sto Dionysio Solomo* [Études sur Dionysios Solomos], Athènes, ELIA, 1982, p. 13.

22. Pour les sources hégéliennes de la poésie de Solomos, *cf.* G. Véloudis, *Dionysios Solomos. Romantiki piisi ke piitiki. I germanikés pigés* [Dionysios Solomos. Poésie romantique et poétique. Les sources allemandes], Athènes, Gnossi, 1989, p. 207.

23. N. Tomadakis, *O Dionysios Solomos ké i Elliniki Epanastassis* [Dionysios Solomos et la Révolution Grecque], Athènes, Myrtidis, 1957, p. 6.

24. Véloudis, *op. cit.,* p. 334.

25. G. Hegel, *Filosofia tis istorias* [Philosophie de l'Histoire], trad. A. Vagénas, Athènes, s. d., p. 243 (éd. orig. Berlin 1837). Egalement pour la notion du mouvement à la philosophie hégélienne, *cf.* H. Lefèvre, *Hegel-Marx-Nitszche,* trad. V. Dorovinis, Athènes, Rappas, 1976, p. 88-89 (éd. orig. *Hegel-Marx-Nitszche ou le Royaume des Ombres,* Paris, Casterman, 1975).

26. Les points de vues de Polylas sont transférés par Véloudis. *Cf.* Véloudis, *op. cit.*, p. 335-336.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

qu'elle est liée à la force intérieure du territoire: «*La petitesse du lieu soit clairement visible ... Ainsi, par la petitesse du lieu, qui se bat contre les grandes forces adversaires, les Grands Concepts vont émerger*»[27].

Il y a alors une réciprocité intérieure entre la nature et l'âme poétique, remarquée déjà par Polylas. Cette liaison se manifeste amplement à *La femme de Zakynthos,* le récit unique de Solomos. Comme l'ensemble presque de son œuvre mature, selon une annotation récente de G. Veloudis, il s'agit d'un *work in progress*, élaboré de 1826 à 1833. La segmentation de l'œuvre de Solomos constitue un aspect considérable de son romantisme, intégrée d'ailleurs aux points communs du romantisme européen qui considère le fragment parmi les composants de la vie quotidienne[28]. D'autre part, l'aperçu hégélien de la philosophie comme système en mutation et du progrès intellectuel comme avancement en plusieurs étapes[29], constitue la cellule de cette forme de créativité à laquelle on peut intégrer Solomos.

On dispose actuellement trois phases différentes d'élaboration de la *Femme de Zakynthos*, dont aucune ne représente une version finale. Bien que pour certains philologues les stades de l'élaboration soient non trois mais deux, cet exposé n'a pas comme objectif une élaboration exacte de la formation du récit, mais il cible surtout la perception de l'espace dans cette création littéraire.

La femme du titre représente la perversité totale[30], méchanceté exprimée aussi par la déformation de sa physionomie, de son corps. L'ouvrage se construit comme un récit du moine Dionysios, alter ego du poète: Il narre l'histoire de la

---

27. D. Solomos, «I élefthéri poliorkiméni. Stochasmi tou piiti. [Les assiégés libres. Les réflexions du poète]», *Apanta* [Œuvres complètes], éditées et annotées par L. Politis, vol. I, *Piimata* [Poèmes], Athènes, Ikaros, ²1961, p. 210.

28. Véloudis, *op. cit*., p. 390-392. Egalement, le texte infini –prose ou poésie– renvoi à la perception de la création esthétique comme *work in progress*, qui peut approcher l'âme du créateur à l'âme universelle. La forme fût pour Solomos le dépassement des limites de sa poésie et parvint à une répercussion philosophique de soi-même: Z. Lorénzatos, *Mélétés* [Études], Athènes, Galaxias, 1966, p. 19. Ainsi, cette forme interne ne peut que s'exposer de façon fragmentaire.

29. G. Hegel, *On Art, Religion, Philosophy. Introductory Lectures to the Realm of Absolute Spirit,* éd. J. Glenn Gray, N. York, San Francisco, London, Harper & Row, 1970, p. 23.

30. Selon L. Coutelle [*Formation poétique de Solomos (1815-1833),* Athènes, Ermis, 1977, p. 374], l'héroïne du récit représente un personnage existant et ainsi bien connu par ses contemporains. Or, selon l'interprétation de Coutelle, les objectifs du texte ne sont pas tant symboliques que pragmatiques.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

femme de Zakynthos qui nie toute aide aux femmes expatriées de Mésolonghi, ville assiégée par les Ottomans, niant en même temps son identité nationale. La *Femme de Zakynthos* constitue un personnage non humain auquel s'oppose la douceur de la nature. Le rapport réciproque entre le poète et l'environnement naturel, déjà insinué, devient un motif catalyseur pour la narration, si non pour le déploiement des sentiments. Nous introduisant à l'action, le moine Dionysios se sent encouragé par les éléments doux de la nature: «*Ainsi, je suis arrivé à la cellule de Saint Lypios consolé par les odeurs de la plaine, par les eaux qui coulent doucement, par le Ciel plein d'étoiles qui paraissait devant ma tête comme la fête de la résurrection*»[31].

Dans la première phase de l'élaboration (selon l'édition de Linos Politis qu'on utilise ici) l'eau représente une force vitalisante, tandis que la mer symbolise un asile pour les femmes exilées de Mésolonghi, en un pont avec le continent et leur ville dévastée[32]. Le ciel des réflexions homériques est brodé d'étoiles qui accompagnent le chemin humain et le consolent. Mais, ce même ciel devient morne et ténébreux devant les malheurs humains, ici à cause de l'envahissement de Mésolonghi: «*Mais j'ai entendu la terre tremblant au-dessus de mes pieds, et des éclairs nombreux ont rempli l'atmosphère accroissant la vitesse et la lueur*»[33].

On remarque la subjectivité des éléments de la nature qui accompagnent les pensées du moine Dionysios et reflètent les conditions de l'âme humaine. Néanmoins, les éléments naturels suivent plutôt l'action qu'ils y participent, ce qui vérifie leur fonction comme symboles idéaux. L'idéalisme de Solomos s'exprime ici, ainsi que sa perception romantique[34] du monde extérieur. Il ne

---

31. D. Solomos, «I gynéka tis Zakythos. Orama tou Dionysiou Iéromonachou égatikou is xoklisi Zakynthou [La femme de Zakynthos. Vision du moine Dionysios habitant à une chapelle de Zakynthos]», *Apanta* [Œuvres complètes], éditées et annotées par L. Politis, vol. II, *Peza ke italika* [Textes et italiens], Athènes, Ikaros, 1955, p. 31-32.

32. L'utilisation métaphorique de l'eau ainsi que la distinction signalée entre les eux douces et celles salines sont aussi remarquées chez Homère : Cf. J. Fenno, «A Great Wave against the Stream : Water Imagery in Iliadic Battle Scences», *American Journal of Philology,* 2005, vol. 126, p. 475-504.

33. Solomos, «I gynéka tis Zakythos...», *op. cit.*, p. 44.

34. Rozanis, *op. cit.*, p. 16. On utilise ici le terme *romantisme* dans son ampleur singulière, c'est à dire dans sa notion révolutionnaire et dans ses dimensions littéraires. Cf. M. Löwy, R. Sayre, *Exégérsi ké mélancholia. O romantismos stous antipodés tis néotérikotitas,* intr. G. Karabélias, Athènes, Enallaktikés ékdossis, 1999, p. 63 [éd. orig. *Révolte et mélancolie,* Paris, Payot, 1992].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

s'agit pas du mimétisme mais plutôt de l'imitation ou de la mystification de la nature. *L'agitation de la mer*[35]; *la terre qui palpite sans arrêt*[36]; *les vents qui se déchaînent* ne sont pas seulement la scénographie de ce texte surprenant[37], mais des symboles d'une émotion intérieure qui demande à se libérer[38]. Ainsi, pour Solomos l'environnement naturel n'est pas perçu comme un moyen de délibération collective, mais comme un symbole individuel de réalisation de soi[39], attitude conceptuelle qui décrit l'objectif du poète de ne pas conquérir la nature mais de la concevoir dans son intégralité.

Le récit ne fournit pas d'informations sur l'espace urbain. Le territoire de la ville constitue simplement l'encadrement de l'action. La ville se présente comme un espace de bruissements, comme une prison de l'âme humaine en contraste absolu avec le territoire naturel. «*Il tumulto universalle della città*»[40], se liant aux expériences personnelles du poète, constitue finalement un milieu hors des frontières humaines, où la citoyenneté ne joue aucun rôle. Ainsi, le bruit de la ville s'identifie au «*movimento universalle*»[41], représentant d'ailleurs le procès historique et alors les bouleversements frappants de l'époque du poète. D'ailleurs, c'est plus l'environnement naturel que l'espace urbain qui collabore avec l'inspiration du poète afin que Solomos puisse arriver à la conceptualisation historique. Enfin, les éléments naturels sont utilisés par le poète pour qu'il abstraie le sens interne de l'histoire[42].

Iakovos Polylas, traducteur entre autres de Shakespear[43], auteur, éditeur de Solomos et homme politique, écrivit aussi des œuvres littéraires, nouvelles

---

35. Solomos, «I gynéka tis Zakythos ...», *op. cit.*, p. 67.

36. *Ibid,* p.69.

37. Cette désignation de la *Femme de Zakynthos* appartient à Z. Lorénzatos *in Gia to Solomo* [Sur Solomos], Athènes, Ikaros, 1974, p. 115.

38. Rozanis, o*p. cit.*, p. 43.

39. Pour le cas opposé, concernant l'objectif collectif de la domination de l'espace naturel durant le 19ème siècle, et son traitement par les philosophes des Lumières, *cf.* David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference,* Cambridge/Oxford, Blackwell, 72004, p. 122.

40. Solomos, «I gynéka tis Zakythos...», *op. cit.*, p. 75.

41. *Ibid.*

42. Selon le poète Aristotélis Valaoritis, Solomos a utilisé la méthode de l'abstraction, afin qu'il puisse atteindre le sens de l'histoire. Pour l'annotation, *cf.* Sp. Asdrachas, *Patridografimata* [Ecrits vernaculaires], Athènes, Etéria Léfkaditikon Méléton, 2003, p. 154.

43. Le travail de traduction de Polylas –spécialement de la traduction de la poésie homérique– a contribué au renforcement du mouvement en faveur de la langue populaire [*δημοτικισμός*]. *Cf.* E. Baloumis, *Ithografiko diigima. Kinonikoistoriki prosseggissi*[La nouvelle

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

et poèmes. Comme ses actes politiques, ses œuvres littéraires sont connectées avec sa personnalité[44]. Les concepts centraux dans l'univers intellectuel de Polylas étaient le principe de la nation, la langue populaire et l'administration honnête des affaires étatiques[45]. Valorisant le rôle de l'Individu et la vigueur de la personnalité, il visait par conséquent à la tranquillité de l'âme[46]. Un axe essentiel de son univers était la défense de la langue vivante, puisque pour lui l'idée nationale vivait à l'intérieure de la langue du peuple[47]. Enfin, ces principes le rapprochent à l'univers intellectuel du XIXe siècle, et surtout aux croyances de la bourgeoisie européenne[48].

Polylas, après l'annexion des Îles Ioniennes au territoire grec en 1864, participa à la vie politique du pays, étant élu cinq fois député de Corfou au parlement national. Etant libéral et idéaliste, ses articles et discours décrivent son amour de la liberté et des institutions républicaines. Néanmoins, il est absent des luttes sociales de son époque, ainsi que de la lutte des *Rizospastes* pour l'unification des Îles Ioniennes au territoire grec[49]. Durant les années 1870 il soutenait le libéral Alexandre Koumoundouros, ensuite son successeur Charilaos Trikoupis. En 1881 il s'éloigne de Trikoupis et à partir de 1885 il limite son action politique au niveau local, étant le chef – oficiellement ou non– du parti

---

moraliste. Approche sociale et historique], Athènes, Bouras, s. d., p. 262. Vers la fin de sa vie, il a néanmoins adopté la langue officielle [*καθαρεύουσα*]. Selon K. Th. Dimaras, in Dimaras, *Istoria tis néoellinikis logotechnias* [Histoire de la littérature grecque], Athènes, Ikaros, 41968, p. 297, durant ses dernières années Polylas s'éloignait de la «tradition» linguistique de Solomos, puisqu'il mêlait l'assainissement de la langue grecque à son assèchement archaïque.

44. Pour la personnalité de Polylas, *cf.* K. Dafnis, «O Iakovos Polylas politikos [L'homme politique Iakovos Polylas], 1826-1896», *in* Ek. Koumarianou, A. Déspotopoulos et *al.*, *O politikos stochasmos ton néoéllinon sygraféon* [La pensée politique des auteurs grecs], préf. G. Ténékidis, Athènes, Pantios Anotati Scholi Politikon Epistimon, 1977, p. 71 et. sqq.

45. A. Andréadis, *Erga* [Œuvres], éd. K. Ch. Varvaréssos, G. A. Pétropoulos, I. D. Pintos, Athènes, Nomiki Scholi. Panépistimio Athinon, 1940, vol. III, p. 156.

46. Dafnis, «O Iakovos Polylas politikos ... *op. cit*, p. 76.

47. M. Sigouros, «Iakovos Polylas», *in* I. Polylas, *Diigimata ké alla péza* [Contes et autres essaies], Athènes, G. Féxis, 1916, p. 10.

48. La création alors de catégories conceptuelles générales, symboles ultimes de la métaphore universelle, était considérée par Michelet comme l'objectif le plus ambitieux de l'esprit humain. *Cf.* H. White, *Metahistory. The Historical Imagination in ninteenth-century Europe,* Londres/Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1973, p. 150-151.

49. Dafnis, «O Iakovos Polylas politikos ...», *op. cit*, p. 77. Dafnis note que Polylas concourt énergiquement le mouvement pour l'unification après le changement de la politique d'Angleterre au basin méditerranéen, qui favorise dorénavant la cession des Îles à la Grèce.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

local contre Trikoupis[50]. Menant une vie solitaire à Corfou, spécialement après l'échec de sa carrière politique et jusqu'à sa mort en 1898, il paraît que l'environnement naturel a influencé l'ambiguïté de sa personnalité: «... *Un peu de terre, beaucoup d'hommes. Par-là ... se trouve la résidence de la famille Polylas. Le paysage n'est pas gai. .. Dans cette résidence Polylas a vécu plusieurs années de sa vie, entouré de la mélancolie du paysage*»[51].

Malgré la dissimilitude et l'inégalité en termes de qualité littéraire, chez Polylas et chez Solomos, l'environnement naturel participe à l'action, jouant un rôle de baromètre pour les sentiments des caractères. Néanmoins, dans l'œuvre de Polylas on ne note pas l'idéalisation de la nature, mais plutôt sa personnalisation: «*La lune a dominé le ciel, brillante, et tous les nuages ont été éclipsés. Toute la vallée était pleine d'une lumière douce...*»[52].

Plus souvent, suivant la perversité humaine qui prédomine, le ciel devient obscur, les fleuves ne sont plus tranquilles ou encore la sérénité de la nature constitue une contradiction avec les sentiments humains. L'aspect de l'obscurité[53] a pour fonction de décrire une perception manichéenne du monde, mais aussi d'illustrer l'interdépendance entre l'homme et l'espace l'entourant. D'autre part, ce dialogue entre l'homme et la nature rappelle les traditions narratives grecques, les contes populaires. Le retour aux origines narratives populaires nous est familier par la tradition romantique, mais il parait être lié chez Polylas plutôt à la création d'une identité nationale qu'à un sentiment d'appartenance communautaire[54]. Lui-même déclare l'objectif de la création d'une communauté nationale:

> *Il y a eu, c'est sûr, des poètes populaires, qui enseignant aux gens, transféraient la sagesse, qui régénéraient la conscience populaire et calmaient les mœurs du peuple, l'aidant de sentir qu'il constitue une nationalité distincte des autres nations, une nationalité qui exige à se rendre à un centre lumineux autour duquel vont se réunir d'hommes des différentes racines, en obtenant ainsi une conscience hellénique*[55].

---

50. Andréadis, *op. cit.*, p. 151-156.

51. Dafnis, «O Iakovos Polylas politikos...», *op. cit*, p. 71.

52. "Ta tria flouria [Les trois livres]", in I. Polylas, *Diigimata ...*», *op. cit.*, p. 50.

53. Cette obscurité nous rappelle la nuit à laquelle se déployaient les moments horribles de *La femme de Zakynthos. Cf.* pour ce motif spécial à Solomos, Rozanis, *op. cit.*, p. 53-54.

54. Pour le principe de l'appartenance communautaire au romantisme, *cf.* Ch. Larmore, *I romantiki klironomia* [L'héritage romantique], trad. en grecque St. Rozanis, Athènes, Polis, 1998, (éd. orig. *The Romantic Legacy*, 1996).

55. "Extrait d'un discours de I. Polylas, donné à l'Association Politique *Rigas Féréos*, en 1871 à Corfou", *in* Polylas, *op. cit.*, p. 91.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Cette approche ne nie pas le fait que l'auteur essaya de construire un discours qui est un lieu commun pour ses lecteurs, puisque la Grande Idée [Μεγάλη Ιδέα] constitue l'idéologie dominante de l'Etat grec vers la fin du XIXe siècle.

Renversant une optique réaliste, les nouvelles de Polylas sont hantées de songes et d'esprits qui reviennent pour imposer la justice, symbolisant ainsi le pouvoir éternel de la loi divine. Ces ombres, à la fois physiques et métaphysiques, représentent aussi la nébulosité du monde naturel, voire de l'espace rural, ses antagonismes, ses engagements. Comme on l'a déjà mentionné plus haut, chez Polylas –pareillement à Solomos– la ville n'est présentée ni comme créatrice de relations sociales ni comme scène de l'action, puisque l'oppression se produit à partir des relations individuelles. Il ne s'agit pourtant pas d'une littérature qui étudie la solitude, qui se tourne autour de la vie enfermée dans une chambre[56]. Chez Polylas, les vies humaines s'entrecroisent, les sentiments sont nés par cette interaction, mais ce n'est pas la structuration sociale de l'espace urbain qui crée l'action. Comme on l'a partiellement remarqué à partir de *La Femme de Zakynthos*, les récits de Polylas représentent d'une façon encore plus lucide la ville comme territoire neutre. L'espace urbain n'est pas valorisé négativement, puisque la ville ionienne n'est pas perçue –ne peut pas être perçue– à travers la structuration sociale et la production capitaliste[57]. L'ambiguïté du phénomène urbain est surtout accentuée chez les auteurs athéniens de la même période, tandis que pour les écrivains européens romantiques la ville est la scène néfaste du progrès[58].

---

56. Pour le récit littéraire de l'homme solitaire qui se produit en Europe vers la fin du XIXe siècle et la première moitié du XXe siècle, *cf.* Apostolos Sachinis, *Proséggissis. Dokimia kritikis* [Approches. Études de critique littéraire], Athènes, Kardamitsas, 1989, p. 9-88.

57. Pour la dépréciation du territoire urbain par la littérature allégorique du XIXe, *cf.* Walter Benjamin, *Charles Baudelaire. Enas lyrikos stin akmi tou kapitalismou* [Charles Baudelaire. Un poète lyrique à l'apogée du capitalisme], trad. en grec G. Gouzoulis, Athènes, Aléxandria, ²2002, p. 181 (éd. orig. : *Charles Baudelaire. Ein Lyriker im Zeitalter des Hochkapitalismus,* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1955). En ce qui concerne l'influence des nouveaux mécanismes économiques sur l'articulation d'une protestation romantique, *cf.* G. Bataille, *I logotechnia ké to kako* [La littérature et le mal], trad. E. Varika, Athènes, Pléthron, 1979, p. 47-49 (éd. orig. Paris, Gallimard, 1957).

58. L'idée de la métropole comme *le musée de l'accident* durant le XXe siècle signale aussi le contenu dissemblable du progrès et la différenciation de la relation entre l'individu et les mécanismes économiques. *Cf.* P. Virilio, *Ville panique. Ailleurs commence ici*, Paris, Galilée, 2004, p. 94-95.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Contrairement à cette perception de la ville par l'École Ionienne, la représentation du territoire urbain par les auteurs athéniens de la fin du XIXe siècle se repérait via le contraste entre le territoire rural et l'atmosphère pessimiste de la ville, ou encore à travers la différenciation de la capitale grecque par rapport aux métropoles du monde occidental[59]. Cette perception ambivalente de la ville se lie à l'évolution du marché en Grèce, qui produit des nouveaux phénomènes sociaux, et qui transforme finalement l'univers urbain[60].

III. *Narration, espace et évolution sociale*

Vers la fin du XIXe et le début du XXe siècle la modernité est anticipée par Konstantinos Théotokis, créant ainsi un aperçu du phénomène urbain, différent des cas qu'on a examiné jusqu'à ce point. Dans une atmosphère différente, on se trouve alors avec Konstantinos Théotokis, le nouvelliste le plus important de l'École Ionienne. Le corfiote Théotokis s'intègre au climat intellectuel de Polylas et Mavilis[61], mais le fait qu'il a procédé à des synthèses étendues ainsi que son influence par le naturalisme et ses intérêts sociaux le rapprochent aussi à l'atmosphère de l' École Athénienne.

Théotokis, dont la production littéraire est datée de 1895 à sa mort en 1923, évolue du réalisme au naturalisme, une évolution qui découle directement du modèle européen. Parallèlement, l'ouvrage de Théotokis est rempli des symboles sociaux sans quitter pour autant l'expérience subjective des passions humaines. La problématique politique ne renvoie pourtant pas à une intention hypothétique de l'auteur de propager ou de diffuser une nouvelle idéologie

---

59. *Cf.* G. Kokkinos, "I amfythimia gia tin poli. I élliniki dianoissi stin kabi tou 19ou éona ké to astiko fénoméno [L'ambivalence pour la ville. Les intellectuels grecs au tournant du XIXe siècle et le phénomène urbain], *in* EMNE, *I poli stous néotérous chronous. Mésogiakés ké valkanikés opsis* [Association des Études Néohelléniques, Actes du IIe Colloque International *La ville à l'époque moderne. Dimensions méditerranéennes et balkaniques, XIXe-XXe siècles*], Athènes, 2000, 603 et sqq.

60. *Ibid*, p. 598.

61. Dimaras, *op. cit.*, p. 427. Pour la relation de Théotokis avec Polylas, *cf.* N. Léfthériotis, «O Konstantinos Théotokis. O anthropos ki o sygraféas [Konstantinos Théotokis. L'homme et l'auteur]», *Kérkyraika Chronika*, vol. 11, 1965, p. 160-161 et T. Korfis, «Apo ti symmétochi tou Konstantinou Théotoki ké tou Lorénzou Mavili ston apélépthérotiko agona tis Kritis [Sur la participation de Théotokis et Mavilis à la guerre d'indépendance de la Crète]», *Diavazo*, 92/1984, p. 24-25.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

militante. Néanmoins, le projet de l'écrivain contient l'élaboration de la structuration sociale, la description de l'individualisme, le tracement des structures antérieures qui survivent sur le plan de l'organisation sociale. Ce projet d'écriture renvoie à deux axes qui nous sont utiles pour notre sujet. L'un constitue l'axe de la localité et l'autre celui de la conception historique de l'espace.

Ces deux axes s'entrecroisent d'une façon éloquente aux pages du roman de Théotokis *Les esclaves dans leurs chaînes*, qui –premièrement édité en 1922– appartient à la deuxième période productive de l'auteur. C'est la période –étendue de 1912 jusqu'à sa mort en 1923– de la synthèse des idées sociales de l'auteur avec l'évolution extrême de son naturalisme[62]. Ce roman exprime manifestement les préoccupations sociales de Théotokis, ainsi que son inquiétude par rapport à la possibilité de l'individu à dépasser les limites posées par les conditions extérieures, et alors historiques[63]. L'hypothèse du roman se déroule autour de la famille des Ofiomachi, une famille de la seigneurie urbaine, appartenant à l'ancien ordre féodal, dont la faillite économique la conduit à la descente sociale, et finalement à la catastrophe personnelle.

Toute l'action se déroule à la ville de Corfou. En même temps, la campagne de l'île –où se trouvent les terres féodales de la famille– se présente soit sous la forme d'un refuge pour les héros du roman, soit sous l'apparence d'un gaspillage sans fin par les collons. Ainsi, la ville se trouve dans un dialogue perpétuel avec l'espace campagnard qui l'entoure[64]. Le tissu narratif du roman se déploie

---

62. Pour la présentation plus détaillée de cette idée, ainsi que pour une annotation bibliographique sur l'œuvre de Théotokis, *cf.* C. Bregianni, «Anaforès sti syllogikotita. Kinonikos ke ikonomikos métaschimatismos sto érgo tou K. Théotoki [Renvois à la collectivité. Transition sociale et économique à l'œuvre de K. Théotokis]», Actes du Colloque *L'annexion de Îles Ioniennes à la Grèce,* éd. E. Béllia, E. Gardika Katsiadaki, Athènes, Académie d'Athènes/Parlement Hellénique, 2006, vol. 2, p. 231-251. On renvoie aussi le lecteur à cet article pour une documentation bibliographique plus vaste sur l'œuvre de Théotokis.

63. K. Stériopoulos («O idiéteros charaktiras tis pézografias tou K. Théotoki [La prose particulière de K. Théotokis]»), Actes de la Ve Conférence Internationale des études ioniennes, vol. 4, ed. G. Moschopoulos, Argostoli, 1991, p. 274. Selon Stériopoulos, les rapports sociaux sont les créateurs de l'action aux *Esclaves.*

64. *Cf.* par rapport aux relations réciproques entre la ville de Corfou et sa campagne, dans une période antérieure: N. Karapidakis, «To topio ké o fovos tis polis: epémvasis ké schédiasmos stin Kérkyra stis archés tou 16ou éona [Le paysage et la peur de la ville : interventions et urbanisme à Corfou à l'aube du XVIe siècle]», *Ta Istorika,* 12/13, 1990, p. 93-112.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

autour des enracinements de la longue durée au temps présent: les institutions féodales, la structuration sociale résultant de l'occupation vénitienne, le monde de production précapitaliste forment un noyau historique qui survie pendant les dernières décennies du XIXe siècle ionien.

Ces éléments sociaux et économiques se heurtent à la transition de la société corfiote à l'ère moderne, transition exprimée au niveau politique par l'unification des Îles Ioniennes à l'Etat grec. L'abolition des droits féodaux, la nouvelle organisation économique autour des capitaux bancaires et industriels, la prédominance conséquente de l'espace urbain créent la toile narrative de cette œuvre littéraire, étant concrétisées aux relations (économiques, sociales ou sentimentales) des héros[65].

Eclairant pour cette analyse, *Les esclaves dans leurs chaînes* représentent un roman du territoire urbain, puisque toute l'action présuppose l'interaction entre les habitats et la ville. Ici, ce n'est plus la nature mais la ville qui pose les limites de l'action. Malgré les éléments de modernité économique et sociale, évoqués dans l'œuvre de Théotokis, le nouveau contenu de l'urbanité n'évoque pas un signalement négatif de la ville: «*Dehors s'étendait le chant timide d'un oiseau, qui était assis au rameau d'un lilas fleuri. De la rue montaient le tonnerre d'une calèche qui passait, et l'écho des discussions des hommes qui étaient assis au petit café du coin*»[66].

En effet, dans le cas de Théotokis le pessimisme né par les phénomènes de transition, que l'auteur plutôt observe qu'il ne les vit, ne se transforme pas à un mépris du territoire de la ville, vu qu'à Corfou la continuité et les différentes phases historiques de la ville sont perceptibles dans son tissu urbain[67]. L'étendue réduite de Corfou renvoie à une conception plus collective de la vie

---

65. En ce qui concerne les fondements historiques du roman, *cf* V. Patsiou, «Diigisi ké istoria ston K. Théotoki [Narration et histoire à l'œuvre de K. Théotokis]», *Ta Istorika*, 4/1985, p. 339-346. G. Dallas identifie certains des héros secondaires du roman aux personnages historiques. Cf. K. Théotokis, *I sklavi sta désma tous* [Les esclaves dans leurs chaînes], éd.-intr. G. Dallas, Athènes, Kimena, ³1981, *p.* xxvii'-xxviii'(1ère éd. 1922).

66. Théotokis, *I sklavi ...*, *op. cit.*, p. 9.

67. Pour la particularité du tissu urbain de Corfou, vers la fin du XIXe siècle, *cf.* Aggéliki Kodini-Bobou, "Stin poli tis Kérkyras ligo méta tin Enossi. Epagélmata, kinonikés katigoriés, égatastassi sto choro [À la ville de Corfou, juste après l'annexion des Îles Ioniennes. Professions, catégories sociales, établissement dans l'espace]», *in* EMNE, *I poli stous néotérous chronous. Mésogiakés ké valkanikés opsis* [Association des Études Néohelléniques, Actes du IIe Colloque International La ville à l'époque moderne. Dimensions méditerranéennes et balkaniques, XIXe-XXe siècles], Athènes, 2000, p. 415-435.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

bourgeoise, tandis que son plan urbain –en réalité, ainsi que comme représentation littéraire– est adapté aux noyaux communautaires.

Simultanément, la stratification sociale est décrite par l'articulation de la ville. Ainsi, l'ancien palais du seigneur Ofiomachos étouffe, se trouvant parmi les nouvelles maisons, tandis que la résidence du nouveu-riche docteur Stergiotis reflète la prospérité de son propriétaire. D'autre part, le milieu de la ville devient un facteur de l'action; dans les espaces publiques les héros se rencontrent, échangent des nouvelles, errent. Les espaces privés –refuges de la vie intime– se présentent comme un spectre de la réalité, où les héros peuvent enfin vivre leurs sentiments. Ainsi, l'organisation des espaces intérieurs renvoie à la création des différentes sphères d'intimité.

Les «*places plantées des arbres*», «*les voies à côté de la mer*» qu'on trouve dans les *Esclaves* sont également repérables par les lecteurs de Théotokis, évoquant des points communs entre le fait de la lecture et le fait de l'écriture. Une telle approche de l'espace –en effet, toute approche du territoire– est absente de la nouvelle *La vie et la mort de Karavélas*[68], publiée à Athènes en 1920[69]. L'action se déroule dans la campagne corfiote, autour du héro central qui, dépendant dans son impuissance de ses compatriotes et passionné d'une femme belle et impitoyable, se conduisait à la perversité et finalement à la destruction de soi-même. La campagne dans cette nouvelle n'est pas embellie[70], puisque les relations des personnages sont dirigées par le profit, soit au niveau matériel soit au niveau du pouvoir personnel. Ainsi, Théotokis arrive à exprimer l'obscurité du monde agraire et ses solides antithèses.

Pour emphatiser sur la théâtralisation de l'action, l'auteur la situe aux espaces intérieurs: existent alors des zones de privation, où les allures psychologiques des personnages s'éclatent. L'intériorisation de l'action renvoie ainsi à un style narratif proche au roman dit psychologique[71]. Comme dans l'ensemble de son

---

68. K. Théotokis, *I zoi ké o thanatos tou Karavéla* [La vie et la mort de Karavélas], Athènes, Néféli, 1990 (1ère éd. 1920).

69. La nouvelle a premièrement paru dans le journal de Volos *Proodos* (mai - juillet 1920).

70. Pour une approche différente du paysage rural, on renvoie aux ouvrages de D. H. Lawrence, qui écrivit son *Rainbow* en 1915, or chronologiquement près de la période mature de Théotokis. Lawrence décrivit un monde rural paisible des relations précapitalistes, créant ainsi une contradiction à l'économie et la société modernes. Cf. J. Kirk, "Figuring the Landscape: Writing the Topographies of Community and Space", *Literature & History*, Third series, 15/1, 2006, p. 1-4.

71. M. Bakhtine, Provlimata logotéchnias ké ésthitikis, trad. de l'éd. franç. G. Spanos, Athènes, Pléthron, 1980, p. 274-276 (éd. française *Esthétique et théorie du roman*, Paris, Gallimard, 1978).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

œuvre littéraire, l'utilisation du dialecte corfiote par Théotokis décrit l'intériorisation de l'action: cet effet est beaucoup plus perceptible dans les *Esclaves*, où la provenance sociale différente des personnages crée des distinctions du côté linguistique, distinctions cohérentes aux endroits privés où l'action chaque fois se déroule[72] (le palais des Ofiomachi, la maison d'Alkis Sozoménos, la maison de Périklis Valsamis etc.).

L'homogénéité sociale du village dans *La vie et la mort de Karavelas* (le seigneur existe, mais seulement comme un écho dans les conversations des villageois) ne permet pas une telle différenciation stylistique et sémantique, mais l'auteur arrive à exprimer les états d'âme des personnages ainsi que les mécanismes oppressifs de la société rurale[73]. La scénographie sombre ici n'est pas éclaircie par les réflexions de la nature, puisque les domaines et les plantations d'oliviers ne sont conçus par les villageois que dans leur fonction économique. Ainsi, l'espace rural est présent seulement instantanément pour mettre l'accent sur l'action. La description du grand village, où l'action se déroule, constitue une particularité du style narratif adopté ici: la grande rue carrossable fractionne l'agglomération, hétéroclite et en désordre du côté urbanistique, où domine l'église en tant que centre de la vie communautaire.

Contrairement à *La vie et la mort de Karavelas*, le *Détenu*[74], publié seulement une année auparavant, reflète une relation différente entre l'espace rural et les individus, vu que l'action se déroule aussi dans un village corfiote. En effet, le *Détenu* retient une place particulière dans l'œuvre de Théotokis, puisque les éléments d'individualité se sont mis ici au centre de sa problématique, étant séparés des intérêts sociaux de l'auteur[75]. Le héros central, Tourkogiannos, enfermé dans son univers de grâce pathétique, se conduit vers le sacrifice, absolu et sans récompense. Théotokis s'intéresse pour son héros dans la qualité de ce dernier à exprimer une vision différente du monde et du soi, dans sa capacité donc à construire une condition conceptuelle de l'homme vis-à-vis tant sa propre existence que la réalité

---

72. *Ibid*.

73. Selon une remarque intéressante de P. Charis, l'oppression des passions et des instincts est commune à toute société (moderne ou précapitaliste, rurale ou urbaine). Ainsi, Théotokis arrive à créer un paysage humain sombre qui prévaut universellement. Cf. P. Charis, *L' Ellinés pézografi* [Des auteurs grecs], Athènes, Estia, 1976, vol. 5, p. 23.

74. K. Théotokis, *Katadikos* [Détenu], Athènes, Néféli, 1990 (1ère éd. 1919).

75. *Cf*. G. Dallas, «Gnossi ké anagnossi tis pézografias tou K. Théotoki [Compréhension et lecture de l'œuvre de Théotokis]», *Diavazo*, 14/1978, p. 36-37.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

l'entourant[76]. On peut discerner ici les répercussions de l'œuvre de Dostoïevski, exemple de l'ouverture intellectuelle de l'auteur, sans pour autant dire qu'il y ait un modèle idéal que Théotokis transfère à la réalité corfiote[77].

Le couple adultère de Pétros et Margarita provoque le crime, quand Pétros décide et réalise l'assassinat du mari. Tourkogiannos qui aime aussi Margarita se charge du crime, touchant la bienveillance ultime. L'espace rural constitue dans ce roman la topographie des sentiments humains, puisque la vie des héros est liée à l'entourage naturel. Pareillement, le paysage produit au niveau matériel l'équivalent de l'univers pacifique de Tourkogiannos. L'importance de la scénographie rurale pour le tissu narratif, est étalée par les toutes premières phrases du roman: *On était au mois de mars. Le midi était antécédent deux heures déjà et le soleil brillait lumineux et brûlant au ciel clair, où naviguaient quelques nuages blancs et gris. Les villageois étaient tous à la campagne, ils travaillaient partout dans les champs ...*»[78].

Les mêmes phrases, la description identique de ce paisible après-midi[79], se sont utilisées par l'auteur quand il narre les résultats du crime, juste une année après: Tourkogiannos est en prison, Pétros et Margarita se sont mariés, cette dernière commence à se questionner sur le fait d'avoir tuer son mari. Le cycle des époques et le cycle des activités agricoles se répètent perpétuellement constituant le fondement solide de l'existence, tandis que les actes humains se sont différées par les passions individuelles ou encore par les coercitions fatales.

Les descriptions étendues du territoire naturel sont alors organiquement liées au corps narratif du roman, constituant une étape préliminaire de l'action: «*Il pleuvait toujours. L'eau coulait du ciel abondement et lentement, remplissant l'atmosphère aux rayures étroites et épaisses, qui, gagnant la terre, elles ont été scindées en gouttes abondantes*»[80].

En même temps, les campagnards voient leur existence se justifier par les travaux agricoles et par leur liaison à la terre natale: «*Et le laborieux de la terre se réveilla dans son âme et il songea: 'Quel dommage que toute cette terre reste en*

---

76. *Cf.* pour une perception analogue du héros chez Dostoïevski, M. Bakhtine, *Zitimata piitikis tou Dostoïevski* [Questions de la poétique de Dostoïevski], trad. grec. par A. Ionnidou, intr. D. Tziovas, Athènes, Polis, 2000, p. 75.

77. *Ibid*, p. 36. K. Karvélis, «Konstantinos Théotokis: Apo tin ithografia sto kinoniko mythistorima [Du moralisme au roman social]», *Diavazo*, 14/1978, p. 45.

78. Théotokis, *Katadikos ... op. cit.* , p. 7.

79. *Ibid*, p. 95.

80. *Ibid*, p. 37.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

friche! Si elle ne faisait pas parti des terres seigneuriales, elle serait cultivée et elle aurait pu nourrir une famille'»[81].

D'autres aspects du territoire ionien peuvent être retracés dans la nouvelle *L'honneur et la monnaie*[82], écrite quelques années avant les trois œuvres susmentionnées. Le tissu narratif du roman se déploie autour du couple d'Irini et Andréas, qui, à cause de la question de la dote, n'arrivent pas à s'unifier loyalement. Cette première grande synthèse de la deuxième période créative de Théotokis constitue un dialogue entre l'extérieur de la ville et les espaces privées. Moins enfermée que les trois synthèses postérieures, ici les héros se présentent dans leurs fonctions sociales, c'est-à-dire le moment du travail ou du repos dans les endroits publics: «*Un après-midi de dimanche, dame Epistimi, la femme de Trikoulos, a été assise ... avec les autres femmes à la petite place du faubourg... Elles étaient toutes assises ensemble devant les maisons...*[83]».

Néanmoins, les axes centraux de l'action se posent par les entrevues émues ou les monologues tragiques, placés à l'intérieur sacré: «*on l'a dit, dans le café on ne peut pas parler de telles choses*»[84]. Comme une accusation devant l'hypocrisie de la petite société, l'auteur focalise sur l'enjeu entre l'intimité de l'intérieur et l'ouverture du dehors: «*Les jeunes ont longtemps discuté dans la rue et ils n'avaient pas peur qu'on les observe. ... C'est un peu scandaleux. Maintenant elle l'a fait entrer*»[85].

Cette alternance entre le privé et le public décrit de façon éloquente les fondements économiques de l'attitude humaine ainsi que les coercitions sociales posées à l'acte individuel, contexte manifestement ressenti par l'auteur: «*La lutte de subsistance, son effort de garder sa place sociale l'avaient abattu. Ils ont vaincu l'amour*»[86].

D'autre part, on peut grosso mondo remarquer que la valorisation de l'espace public dans cette nouvelle illustre les préoccupations plus ouvertes de son auteur, avant qu'il choisisse une vie solitaire dans sa propriété au village de Karousades. En même temps, *L'honneur et la monnaie* constitue un tableau de la stratification de la ville de Corfou: le port, la marché, le faubourg ouvrier, la mer

81. *Ibid*, p. 17.

82. K. Théotokis, *I timi ké to chrima* [L'honneur et la monnaie], Athènes, Néféli, 1993 (1ère éd. 1914).

83. *Ibid*, p. 33.

84. *Ibid*, p. 29.

85. *Ibid*, p. 37.

86. *Ibid*, p. 76.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

encore qui modèle une jonction avec le continent d'en face sont en perpétuelle interaction, décrivant la transformation de l'espace public et l'abolition des limites qui existaient durant le passé féodal de la ville.

On remarque alors que dans ces quatre grandes synthèses de Théotokis, appartenant toutes à sa deuxième période productive, la notion de l'espace diffère non seulement selon les axes thématiques de chacune, mais aussi selon la subjectivité de l'auteur. *L'honneur et la monnaie,* qui a paru chronologiquement la première, reflète l'interaction entre l'intérieur des vies privées et le dehors de la ville et, alors, représente une sociabilité effective pour l'auteur. Dans le *Détenu,* l'espace rural se représente dans son rapport avec les villageois, étant un axe même du roman. *La vie et la mort de Karavélas* renvoie à une approche plus statique de l'espace rural entourant l'action, ce qui intensifie les sentiments humains et dramatise l'action. Le dernier roman, *Les esclaves,* reflète l'image d'une ville à mesure humaine, encore loin de la dépréciation de l'espace urbain. Néanmoins, le territoire, naturel ou non, ne peut pas modeler les fuites pour la liberté individuelle. Les quatre synthèses, malgré leur composition par le même auteur, reflètent des expériences de l'espace qui sont tout à fait dissemblables. En effet, l'espace ionien au XIXe siècle est divisé en plusieurs territoires et en plusieurs temporalités: la fin du féodalisme, l'isolation conséquente des villages[87] et la transformation progressive de la capitale créent une expérience différente du temps, que Théotokis arrive à exprimer, puisqu'il l'a vécue.

Conclusions

On a remarqué –via ce bref parcourt– que l'évolution de l'expression littéraire dans les Îles Ioniennes a conduit progressivement vers la valorisation esthétique et narrative de l'espace urbain, sans pour autant nier la force des expériences multiformes humaines. Cette évolution a conduit aussi à la nouvelle considération de l'espace, puisque le territoire a obtenu une autre dimension sous l'influence des mécanismes du marché et des nouveaux phénomènes sociaux conséquents. Dès l'idéalisation et la mis en valeur de la nature, évoquant l'articulation visible de l'Idée par les éléments naturels, qu'on a noté chez

87. Pour la division et l'isolation du territoire durant le féodalisme européen, *cf.* D. Harvey, *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change,* Cambridge/Oxford, Blackwell, nouv. éd. 1997, p. 240.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Solomos, on a passé à la personnalisation de ces éléments, à la prose alors du monde naturel dans les récits de Polylas. La narration de l'espace, à partir de son interférence avec les relations sociales chez Théotokis, a conduit au passage à une prose plutôt psychologique, enfermée souvent aux limites segmentées des endroits privés. Alors, les différentes optiques humaines –évidemment créées dans le cadre de la conjoncture historique– décrivent, à travers le récit littéraire, la subjectivité de l'espace, naturel ou urbain.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ: *Αφηγηματικά τοπία και σηματοδότηση του χώρου στην επτανησιακή πεζογραφία: Σολωμός, Πολυλάς, Θεοτόκης*

Στόχος του άρθρου είναι η διερεύνηση της υποκειμενικής πρόσληψης του τοπίου –και εν γένει του χώρου– μέσα από τη λογοτεχνική καταγραφή του. Η ιστορική σήμανση αυτής της σχέσης προσδιορίζεται από τις διαφορετικές απεικάσεις του χώρου στο λογοτεχνικό έργο, πράγμα που απηχεί και μια συλλογικότερη, κοινωνική πρόσληψη του περιβάλλοντος.

Για τα Επτάνησα, η πεζογραφική παραγωγή καταγράφει τον προσδιορισμό του χώρου, απηχώντας παράλληλα την ιστορική μετεξέλιξή του. Στο Σολωμό, η έμπνευση από το φυσικό περιβάλλον δεν έχει ως στόχο τη μίμηση της φύσης, αλλά καταγράφει την εσωτερική συνάφεια μεταξύ των εκφραστικών μέσων του ποιητή και των φυσικών φαινομένων. Έτσι, τα εξωτερικά ερεθίσματα που αντλεί από τον φυσικό κόσμο αποτελούν μια μεταφορά προκειμένου να ενσαρκώσει την Ιδέα, πράγμα που καταγράφεται και στη *Γυναίκα της Ζάκυθος*. Στον Ιάκωβο Πολυλά το φυσικό περιβάλλον ενέχει μια περισσότερο μυθοπλαστική διάσταση, καθώς στα διηγήματά του τα στοιχεία της φύσης προσωποποιούνται, συμπάσχοντας με τους ήρωες.

Η λογοτεχνική παραγωγή του Κωνσταντίνου Θεοτόκη καταγράφει τη μετάβαση στη νεωτερική πρόσληψη του χώρου: το αστικό περιβάλλον γίνεται πεδίο συγκρούσεων, αλλά και δυνητικός φορέας συλλογικής δράσης, καθώς αντανακλά την ιστορική εξέλιξη των Επτανήσων. Εξίσου, ο μετασχηματισμός της επτανησιακής οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας απηχείται και στα πεζογραφήματα του Θεοτόκη, όπου το πεδίο δράσης είναι ο αγροτικός χώρος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΑΝΙΚΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΥΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ

Στις 27 Οκτωβρίου/8 Νοεμβρίου 1869, οι Έφοροι[1] της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας της Ελληνικής Κοινότητας του Liverpool με επιστολή τους προς την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος ζήτησαν να εγκριθεί η αποστολή στην Αγγλία ενός Έλληνα Ιεράρχη και δύο διακόνων για την τέλεση των εγκαινίων του ναού του Αγίου Νικολάου[2], τον οποίο ανήγειραν οι ορθόδοξοι ομογε-

---

1. Οι Έφοροι του ιερού ναού του Αγίου Νικολάου ήταν οι Γεώργιος Μ. Παπαγιάννης, Δ.Ν. Γιαννακόπουλος, Δημήτριος Α. Γαλάτης, Σπυρίδων Γεωργαλάς και Βασίλειος Παπαγιάννης. Βλ. Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου, Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου (στο εξής ΑΑΛ), Φακ. 3, αρ. 1. Επιστολή των εφόρων του ναού του Αγίου Νικολάου (Liverpool) προς Αλέξανδρο Λυκούργο (Σύρος), 27 Οκτ./8 Νοεμβ. 1869.

2. Η απόφαση για την ανέγερση της ορθόδοξης εκκλησίας του Αγίου Νικολάου δι' εράνων ελήφθη τον Οκτώβριο του 1863 σε γενική συνέλευση των μελών της Ελληνικής Κοινότητας, που συνήλθε με πρωτοβουλία του προέδρου της Κοινότητας Γ. Μ. Παπαγιάννη. Στη συνέλευση αυτή εξασφαλίστηκε το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης για την ανοικοδόμηση του ναού και εκλέχτηκε τριμελής επιτροπή από τους Γ .Μ. Παπαγιάννη, Κ. Ράλλη και Α. Ευμορφόπουλο. Ο τελευταίος ανέλαβε τη δαπάνη για την αγορά του οικοπέδου. Τα θεμέλια του ναού τέθηκαν το 1865 από τον εφημέριο της κοινότητας Κωνσταντίνο Στρατούλη. Ο ναός κτίσθηκε βάσει αρχιτεκτονικού σχεδίου του Ερ. Σούμνερ, που είχε ως πρότυπο το ναό της Θεοτόκου της Κωνσταντινουπόλεως, κτίσμα του 5ου μ.Χ. αιώνα. Για το ιστορικό της ανέγερσης του ναού στο Liverpool βλ. Βάσος Τσιμπίδαρος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, Εκδ. Αλκαίος, Αθήνα 1974, σ. 165-166 και Παρθένιος Μ. Ακύλας *Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος Λυκούργος εν Αγγλία κατά το 1870*, Αθήνα 1901, σ. 20-24.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νείς της πόλης και πρότειναν τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρο Λυκούργο[3]. Η Ιερά Σύνοδος ενέκρινε το αίτημά τους με τρεις ψήφους επί συνόλου πέντε[4] και κοινοποίησε την απόφασή της στον Αρχιεπίσκοπο Σύρου στις 4 Δεκεμβρίου. Συνοδοί του ορίσθηκαν οι ιεροδιάκονοι Ευγένιος Δεπάστας και Παρθένιος Ακύλας[5].

Η υπόδειξη του Αλέξανδρου Λυκούργου για τον εγκαινιασμό του ναού του Αγίου Νικολάου δεν ήταν τυχαία, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια. Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου ήταν καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, είχε φήμη δεινού ρήτορος, αντι-πανσλαβιστή και δυτικόφιλου. Προσκλήθηκε από τους ομογενείς του Liverpool, με πρωτεργάτη τον Γ. Παπαγιάννη, διότι ήταν ιεράρχης της Ορθοδοξίας «*υψηλής διανοητικής αναπτύξεως και ευρείας μαθήσεως*», και συγκέντρωνε τα προσόντα «*άτινα απαιτούνται προς εκπλήρωσιν του υψηλού σκοπού μεθ' ού συνδέονται αναποσπάστως αι ευχαί και οι πόθοι παντός του Ελληνικού*»[6].

Το ταξίδι του Αρχιεπισκόπου Σύρου, Αλέξανδρου Λυκούργου, στην Αγγλία, η σημασία του για την έναρξη ενός διαλόγου μεταξύ της Αγγλικανικής και της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας με στόχο την προσέγγιση και ενδεχομένως την ένωση των Εκκλησιών και η θερμή υποδοχή που επιφύλαξαν στον Έλληνα ιεράρχη οι Επίσκοποι της Αγγλίας, ο Πρωθυπουργός W.E.Gladstone, ο Lord Salisbury, η Βασίλισσα Βικτωρία και άλλα επίσημα πρόσωπα δεν είναι βέβαια άγνωστα[7].

---

3. Τα έξοδα για τη μετάβαση και επιστροφή του Αρχιεπισκόπου Σύρου και των συνοδών του θα αναλάμβαναν οι εν Σύρω Πέτρος Ράλλης και Σία. Οι έφοροι ζητούσαν επίσης να επισπευσθεί η αναχώρηση του Λυκούργου και των συνοδών του, ώστε να αφιχθούν στο Liverpool πριν από την 6/18 Δεκεμβρίου 1869 και να τελεσθούν τα εγκαίνια την ημέρα του εορτασμού της μνήμης του Αγίου Νικολάου, ώστε να προληφθούν οι αντιδράσεις ορισμένων μελών της κοινότητας. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 1, *ό.π.*. Ο Α. Λυκούργος σημειώνει: «*Ο Κύριος Παπαγιάννης επέσπευσε την ημετέραν αναχώρησιν όχι τόσον δια την εγκαινίασιν του ναού, όσον δια να προλάβη την από μέρους μελών τινών της κοινότητος αντίδρασιν, ήτις πράγματι προελήφθη δια της ημετέρας παρουσίας*». ΑΑΛ, Φακ. 38, αρ. 18, Αλέξανδρος Λυκούργος προς τον άγιο Νάξου Παρθένιο, Liverpool, 1 Ιανουαρίου 1870.

4. Τα δύο μέλη της Ιεράς Συνόδου που διαφώνησαν πρότειναν να σταλεί ο Προκόπιος Γεωργιάδης, Επίσκοπος Μεσσηνίας (1852-1874) αντί του Λυκούργου.

5. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 4, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος προς Αρχιεπίσκοπον Σύρου και Τήνου, (αρ. πρ. 763-856), Αθήνα, 4 Οκτωβρίου 1869.

6. ΑΑΛ, Φ. 3, αρ. 5, χ.χ [1870], όπως γράφουν οι έφοροι της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας στο Liverpool στην επιστολή τους προς τον Α. Λυκούργο, με την οποία τον ευχαριστούν για την αποδοχή της πρόσκλησής τους.

7. George Williams (ed.), *A Collection of Documents: Relating Chiefly to the Visit of Alexander Archbishop of Syros and Tenos to England in 1870*, Occasional Papers of the Eastern Church Association, No XIV, Λονδίνο 1872. F. M. Skene, *The Life of Alexander Lycourgus,*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στη μελέτη που ακολουθεί επιχειρούμε, αξιοποιώντας στοιχεία από το αρχείο του Αλέξανδρου Λυκούργου, κυρίως από την ανέκδοτη αλληλογραφία του, που μας αποκαλύπτει το πλέγμα των προσωπικών σχέσεων του συγγραφέα, των κοινών ενδιαφερόντων τους και των επιδιώξεων τους, αλλά και νέες πληροφορίες για το ταξίδι στην Αγγλία, να εντάξουμε στο ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής την προσέγγιση Αγγλικανών και Ορθοδόξων και τη συμβολή του Λυκούργου στον οικουμενικό διάλογο των εκκλησιών κατά την περίοδο του Βουλγαρικού ζητήματος.

Σύντομο βιογραφικό διάγραμμα

Ο Αλέξανδρος Λυκούργος γεννήθηκε στη Σάμο το 1827. Ήταν γιός του αρχιστράτηγου της επανάστασης στο νησί, Γεωργίου Λυκούργου-Λογοθέτη και της Πουλουδίτσας, το γένος Γεωργιάδου. Τα παιδικά του χρόνια τα έζησε στο Τηγάνι (Πυθαγόρειο), στον πύργο που κτίστηκε πάνω στα παλαιά τείχη, απ' όπου ο πατέρας του διηύθυνε τις πολεμικές επιχειρήσεις των Σαμίων, σε ένα περιβάλλον που του καλλιέργησε έντονα πατριωτικά αισθήματα και το ζήλο για την υλοποίηση των ιδεωδών του ελληνικού αγώνα. Η στενή σχέση με τον αδελφό του πατέρα του, που ήταν ιερωμένος, αλλά και η ευσέβεια του ίδιου του Γεωργίου Λυκούργου-Λογοθέτη, ο οποίος μαρτυρείται ότι διάβαζε τον

Archbishop of the Cyclades, with an Introduction by the Lord Bishop of Lincoln, Rivingtons, 1877. Το χρονικό του ταξιδιού αναλυτικά στο Παρθένιος Μ. Ακύλας, *Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος Λυκούργος εν Αγγλία κατά το 1870*, Αθήνα 1901. Όπως προκύπτει από τη μελέτη του Αρχείου του Αλέξανδρου Λυκούργου, ο Παρθένιος Ακύλας, που ήταν συνοδός και γραμματέας του Αρχιεπισκόπου Σύρου, στο βιβλίο του ανταγράφει, χωρίς να το αναφέρει, τις επιστολές που ο Αλέξανδρος Λυκούργος έστελνε από την Αγγλία στον Μ. Σακελλαρίου, τον Παρθένιο Νάξου, τον Πρωτοσύγκελο Σύρου, την αδελφή του Κλεοπάτρα κ.ά., αλλάζοντας μόνο το πρόσωπο και παραλείποντας ορισμένες παραγράφους. Έτσι, πολλές από τις κρίσεις που εκφέρει είναι του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Αυτό το επισημαίνει και ο Μ. Γ. Σακελλαρίου. Βλ. *Κραυγή του εκπνέοντος Ελληνισμού*. Εφημερίς Πολιτικοθρησκευτική και Ιστορικοριτική, Έτος Α΄ αρ. 41, 6 Μαρτίου 1911, «Διατί έπεσεν η Ελλάς;», ΚΗ΄. Επίσης, ο Ακύλας, ενώ δημοσιεύει τις προσφωνήσεις και αντιφωνήσεις των διαφόρων εκκλησιαστικών οργανώσεων και επιτροπών που επισκέφθηκαν τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου κατά την παραμονή του στην Αγγλία, δεν αναφέρει την ταυτότητά τους και την ημερομηνία τους. Δ. Σ. Μπαλάνος, «Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου και Μήλου Αλέξανδρος Λυκούργος», *Θεολογία*, τ. Α΄, 1923, σ. 41-67, 180 κ.εξ. και σε αυτοτελές τεύχος, 1923, σ. 29-43. Ευλόγιος Κουρίλας-Λαυριώτης «Αλέξανδρος ο Λυκούργος», *Θεολογία*, τ. Ε΄, 1927, σ. 135-156, σ. 328-341, και τ. ΣΤ΄, 1928, σ. 65-80. Παρθένιος Πολάκης, *Αλέξανδρος Λυκούργος, Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου*, 1927. Μ. Β. Σακελλαρίου, «Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 76, 2001, σ. 87-103.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Απόστολο και ασχολήθηκε με το σχολιασμό της *Αποκάλυψης*[8], ενίσχυσαν τη θρησκευτικότητα του μικρού Αλέξανδρου και την αγάπη του για την Εκκλησία.

Τελείωσε τις γυμνασιακές του σπουδές στην Αθήνα, όπου είχε εγκατασταθεί η οικογένειά του μετά το 1836. Σε νεαρή ηλικία γνώρισε τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων, που ήταν φίλος του πατέρα του. Η γνωριμία του με τον Οικονόμο, τον οποίο αποκαλεί δάσκαλό του, θα ενισχύσει το θρησκευτικό του συναίσθημα και την κλίση του προς τον κληρικαλισμό που είχε εκδηλώσει από την παιδική ηλικία[9]. Ο Αλέξανδρος θα διαφωνήσει με τον πατέρα του, που τον προέτρεπε να σπουδάσει τη Νομική επιστήμη, και το 1845 θα γραφτεί τελικά στη Θεολογική Σχολή, από την οποία θα αποφοιτήσει το 1850[10]. Με την καθοδήγηση του Οικονόμου θα μελετήσει συστηματικά τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και τους εκκλησιαστικούς πατέρες.

Η επίδραση της ιδεολογίας του Οικονόμου[11], βασικοί άξονες της οποίας κατά την περίοδο αυτή είναι η πίστη του στην ενότητα της ορθόδοξης εκκλησίας, η θρησκευτική ενότητα του Ελληνισμού, η εμμονή του στα «πατροπαράδοτα» δόγματα και η αντίθεσή του στο φιλελευθερισμό και το μισσιοναρισμό, είναι φανερή στη σκέψη και τη δράση του Λυκούργου κατά την περίοδο των σπουδών του στη Θεολογική Σχολή. Το 1848 ο Αλέξανδρος θα υπογράψει μαζί με άλλους δέκα συμφοιτητές του επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Κοσμήτορα, ζητώντας προστασία από τους υποστηρικτές του Μανούση[12]. Ένα χρόνο μετά θα δημοσιεύσει επιστολή εναντίον του Φαρμακίδη « περί όρκου». Το 1851, με προτροπή του Κ. Οικονόμου, θα εκδώσει ανώνυμα ένα φυλλάδιο κατά του μισσιο-

---

8. Το ανέκδοτο χειρόγραφο αυτής της εκτενούς μελέτης βρίσκεται στο οικογενειακό αρχείο του Γ. Λυκούργου-Λογοθέτη.

9. «Η προς τον Κωνσταντίνον Οικονόμον τον εξ Οικονόμων οικείωσις περιποίησεν αυτώ και της θεολογικής μαθήσεως τον έρωτα και της ιερωσύνης τον ζήλον»: Εμ. Κόκκινος, Επιμνημόσυνος εις Αλ. Λυκούργον, *Αιών* (27 Δεκ. 1875), όπως παρατίθεται στο Δ. Σ. Μπαλάνος , «Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, Τήνου και Μήλου Αλέξάνδρος Λυκούργος» (ανατύπωσις εκ της *Θεολογίας*, τ. Α΄), Αθήνα 1923, σ. 7.

10. ΑΑΛ, Φακ. 34, αρ. 3, Βιογραφικό σημείωμα του Αλεξάνδρου Λυκούργου, χ.χ. Γιάννη Α. Ζαφείρη, «Η Μεγάλη Μορφή του Αλέξανδρου Λυκούργου», *Σαμιακή Επιθεώρηση*, τ. Θ΄, αρ. τχ. 35-36 , Αθήνα (Ιαν.1988), σ. 133-136.

11. Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη (επιμ.), *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, Αλληλογραφία, τ.1ος, (1802-1817)*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1989, Κ. Λάππας, Εισαγωγή, σ. μδ΄-μζ΄.

12. Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το Ελλαδικό στο Βουλγαρικό Σχίσμα.* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, σ. 306.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ναρίου Ιωνά Κίνγκ, που απασχολούσε επί σειρά ετών την ελληνική κοινωνία και εκκλησία[13].

Από το 1852 ως το 1858 σπουδάζει, με υποτροφία της Ελληνικής Κυβέρνησης στη Γερμανία, στη Λειψία, όπου παρέμεινε τριάμισι χρόνια και είχε καθηγητές, μεταξύ άλλων, τους J.G. B. Wiener και Constantin von Tischendorf, στη Χάλλη, όπου επί ενάμισι χρόνο παρακολούθησε τους F.A.G. Tholuck και J. Muelle, και, τέλος, για ένα εξάμηνο στο Βερολίνο. Το 1860 θα διοριστεί στη Θεολογική Σχολή, με καθυστέρηση λόγω των ενστάσεων και ενεργειών των ιδεολογικών του αντιπάλων[14], έκτακτος καθηγητής και θα αναλάβει τη διδασκαλία της Εγκυκλοπαιδείας της Θεολογίας. Θα προαχθεί σε τακτικό καθηγητή το Νοέμβριο του 1864 και θα διδάξει μέχρι το 1866 Ιστορία των Δογμάτων, Συμβολική και Ομιλητική.

Εν τω μεταξύ, το 1862 είχε μεταβεί στα Ιεροσόλυμα, όπου χειροτονήθηκε από τον Πατριάρχη Κύριλλο Β΄ ιεροδιάκονος, πρεσβύτερος και έλαβε τον τίτλο του Αρχιμανδρίτη. Τον Ιούνιο του 1866 χειροτονήθηκε Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου, και πάλι με καθυστέρηση δύο περίπου ετών από την ημέρα που οι Συριανοί τον ζήτησαν για αρχιερέα τους, εξαιτίας των εμποδίων εκ μέρους ρωσόφιλων κύκλων αλλά και των επιφυλάξεων της Αυλής, η οποία λόγω των επικείμενων γάμων του βασιλιά με Ρωσίδα πριγκίπισσα δεν ενέκρινε το διορισμό του αντιπανσλαβιστή Λυκούργου για να μη δυσαρεστηθεί η Ρωσία[15].

Η παραμονή του Λυκούργου στο Βερολίνο, αν και βραχύχρονη, υπήρξε αποφασιστική για τις ιδεολογικές του επιλογές και τη μετέπειτα δράση του. Η εξοι-

---

13. *Έλεγχος της κακοδοξίας του ψευδαποστόλου Ιωνά Κίνγκ*, Τυπ. Φ. Καραμπίνη και Κ. Βαφά, Αθήνα 1851. Στο ΑΑΛ, Φακ. 34, αρ 4, σ. 2 σε βιογραφικό σημείωμα που υπέβαλε ο Αλέξανδρος Λυκούργος στην Ακαδημία της Λειψίας για να λάβει τον τίτλο του διδάκτορος αναφέρει: «*Εν έτει δε 1851 και έργον θεολογικόν εξεπόνησα (όπερ ανώνυμον Αθήνησιν εξεδόθη) εξελέγχων Αμερικανόν τινα ιεραπόστολον, καλούμενον Ιωνά Κίγκ, ός ποριζόμενος την ευσέβειαν προσηλύτους τε ποείν εκ των παρ' ημίν απλουστέρων δια σπουδής είχε πολλής, και των ιερωτάτων εν τη ανατολική Εκκλησία αναίδην καθήπτετο. Και τούτο μεν εγώ ζήλω υπέρ των πατρίων εποίησα και προτροπή ανδρών φιλοθέων.*»

14. Για τις συνθήκες του διορισμού του (9 Μαΐου 1860) ως έκτακτου καθηγητή από τον Υπουργό Μιχαήλ Ποτλή βλ. [Α. Λυκούργος], «Απότισις μικρού χρέους», *Ιερομνήμων*, (1861), σ. 358-372.

15. Στέφανου Γιαννόπουλου, *Συλλογή των Εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου της Ελλάδος*, Αθήναι, 1901, σ. 217. Βλ. Εφ. *Κραυγή*, Έτος Α΄, αρ. 11 (3 Οκτωβρίου 1910) και Μ. Β. Σακελλαρίου, «Ο Αλέξανδρος Λυκούργος και η κατά του Πανσλαβισμού δράσις αυτού», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, τ. 8, 1931, σ. 248-249 για τις αιτίες της αναβολής του διορισμού του. Ο Λυκούργος την περίοδο αυτή απογοητεύτηκε και σκέφθηκε να αναχωρήσει από την Ελλάδα, αλλά τον στήριξε ηθικά ο πνευματικός του πατέρας Κύριλλος Β΄. Βλ. ΑΑΛ, Φ. 4, αρ. 8, Κύριλλος Β΄, Πατριάρχης Ιεροσολύμων προς Αλέξανδρο Λυκούργο, 16 Δεκ. 1866.

ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κείωσή του με τον Προτεσταντισμό και τις αρχές της θεολογικής επιστήμης θα ανοίξουν νέους ορίζοντες στη σκέψη του νεαρού θεολόγου για τον τρόπο άσκησης της θεολογικής έρευνας από τους Ορθοδόξους[16]. Συγχρόνως θα τον βοηθήσουν να συνειδητοποιήσει την ανάγκη να καταβληθούν προσπάθειες εκ μέρους της ελληνικής ιεραρχίας για να αποκατασταθεί το κύρος της Ελληνικής Εκκλησίας μεταξύ των Δυτικών, ώστε να πάψουν να εκφέρουν αρνητικές κρίσεις για αυτήν, να την αντιμετωπίσουν με σεβασμό για τους αγώνες της ενάντια στο Ισλάμ και να την υποστηρίξουν να διατηρήσει την επιρροή της στην Ανατολή. Στο εξής οι προσπάθειές του θα στραφούν όλο και πιο έντονα προς αυτή την κατεύθυνση.

Ο Α. Λυκούργος στο Βερολίνο θα λάβει μέρος στο ομιλητικό σεμινάριο του πρώτου Ιεροκήρυκα της Πρωσικής Αυλής, καθηγητή David Frederick Strauss. Με τους λόγους που θα εκφωνήσει θα επιχειρήσει αφενός να παρουσιάσει στους Προτεστάντες την πραγματική εικόνα της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας και αφετέρου να προβάλει την άποψη ότι το ελληνικό έθνος είχε τόσους μάρτυρες για την Ορθοδοξία όσους και για την πολιτική του ελευθερία. Την πρώτη φορά που μίλησε στο σεμινάριο του καθηγητή Strauss εκφώνησε επιτάφιο λόγο στον Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ και περιέγραψε το «*χριστιανικό του μαρτύριο*» κατά την ημέρα του Πάσχα. Ο Λυκούργος, για πρώτη φορά με το λόγο του, επιχείρησε την εθνική αποκατάσταση του Γρηγορίου, παρουσιάζοντάς τον ως πρωτεργάτη του αγώνα του ελληνικού έθνους, το οποίο δεν είχε ξεχάσει την αποστολή του. Στο πρόσωπό του πρόβαλε τη σύμπτωση του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, που την επισφράγισε ο μαρτυρικός του θάνατος, ο οποίος λόγω της συμβολικής σημασίας που διέθετε μπορούσε να απαλείψει την εκ μέρους του αποκήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης και των ιδεολογικών προταγμάτων των διαφωτιστών και να τον εντάξει στη χορεία των ηρώων και μαρτύρων του εθνικού αγώνα. Στη συνέχεια εκφώνησε και δεύτερο λόγο, στον οποίο εξεικόνισε την τελετή της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την ημέρα της Αναστάσεως «*προς υποστήριξιν*», όπως γράφει, «*ότι εν τη Ανατολική εκκλησία πάντοτε υπήρχε ζώσα η εις τον Κύριον πίστις*»[17].

---

16. Τις αρχές αυτές αναπτύσσει στο περιοδικό *Ιερομνήμων*. Βλ.. «Πρόλογος» σ. γ΄-μη΄ και «Άρθρα Εισαγωγικά εις τον Ιερομνήμονα υπό Αλεξάνδρου Λυκούργου. Α. Περί Θρησκείας», Ιερομνήμων (Αθήνα 1859), σ. 1-80.

17. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερεύς Πολυσσάδοφ ελέγχων και ελεγχόμενος», *Ιερομνήμων*, τχ. Ε΄, Στ΄ και Ζ΄, (Αθήνα 1860), σ.179. Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα ασχολήθηκε και πάλι με το θέμα της *ζώσης πίστεως* στην Ορθοδοξία στο λόγο που εκφώνησε κατά το πρώτο Σάββατο των νηστειών (24 Φεβρουαρίου 1860) στο υπέρ των κεκοιμημένων μνημόσυνο του Δήμου Αθηναίων, όπου αναπτύσσει την άποψη ότι νεκρώσιμος εορτή μπορεί να τελείται μόνο όπου υπάρχει ζώσα πίστις. Βλ. *Ιερομνήμων* (1861), σ. 445-460.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μετά την εκφώνηση των παραπάνω λόγων ο Αλέξανδρος Λυκούργος δέχτηκε τις επικρίσεις των παρισταμένων Προτεσταντών, οι οποίοι υποστήριξαν ότι στην Ελληνική Εκκλησία δεν μπορεί να υπάρξει *ζώσα πίστις*, αφενός διότι περιορίζεται από ορισμένες ομολογίες της πίστεως και αφετέρου επειδή έχει πολλές τελετές, όπως και η Ιουδαϊκή, με αποτέλεσμα να αντικαθίστανται από πλήθος συμβολικών πράξεων η πίστις και η λατρεία του Θεού, που πρέπει να ασκούνται «*εν πνεύματι και αληθεία*». Ο Λυκούργος εκφώνησε απαντητικό λόγο και ανέλαβε να υπερασπιστεί την κατάσταση της Ανατολικής Εκκλησίας και να καταδείξει ότι η *ζώσα πίστις* εξακολουθεί να είναι ενεργή. Στο λόγο αυτό υποστήριξε ότι:

1. Το πνεύμα οποιασδήποτε εκκλησίας είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτό από κάποιον που δεν είναι μέλος της.

2. Οι Προτεστάντες δεν γνωρίζουν την Ανατολική Εκκλησία διότι δεν είχαν ποτέ σχέσεις με αυτήν, όπως είχαν με την Λατινική, αλλά και όσοι επισκέφθηκαν την Ελλάδα δεν ερεύνησαν επαρκώς την θρησκευτική ζωή του λαού.

3. Οι Προτεστάντες δυσκολεύονται να κατανοήσουν ότι οι ομολογίες της Πίστεως δεν έχουν στην Ανατολική Εκκλησία το κύρος το οποίο έχει για μεν τους Λατίνους η ομολογία της Πίστεως της εν Τριδέντω Συνόδου για δε τους Διαμαρτυρομένους η Αυγουσταία ομολογία. «*Η Εκκλησία ημών έστη εν τη εβδόμω Οικουμενική συνόδω ώστε πάσαι αι μετά ταύτα γενόμεναι είτε υπό ατόμων, είτε υπό τοπικών συνόδων ομολογίαι, ουκ έχουσι κατά πάντα κύρος κανονικό, τοιούτον δηλονότι, οποίον έχουσι των Οικουμενικών Συνόδων αι αποφάσεις*»[18].

4. Η μεγαλύτερη απόδειξη της ζώσης πίστεως της Ελληνικής Εκκλησίας, είπε, είναι οι αγώνες και οι χιλιάδες μάρτυρες που θυσιάστηκαν υπέρ του Ευαγγελίου, αδιάσειστη απόδειξη της θρησκευτικής πεποιθήσεως, την οποίαν αναγνώριζε και η αρχαία Εκκλησία[19]. Όσον αφορά τις συμβολικές πράξεις της Ανατολικής Εκκλησί-

---

18. Οι ομολογίες της Ανατολικής Εκκλησίας , δηλ.. η του Πατριάρχη Γενναδίου, οι αποκρίσεις του Πατριάρχη Ιερεμίου προς τους θεολόγους της Τυβίγγης, καθώς και η ομολογία της πίστεως του Πέτρου του Μογίλα, την οποία υπέγραψαν οι τέσσερεις Πατριάρχες, «*...εισί δε κυρίως εκείνων μόνον των μερών έκθεσις, περί ων έρις εν τη Δύσει υπήρχε, καθ'όν συνετάσσοντο χρόνον έκθεσις ήτις καίπερ εξηγμένη εκ της θείας Γραφής και εκ των αποφάσεων των αγίων Συνόδων, όμως ουκ έχει το αυτό κύρος, οίον έχουσιν αι αποφάσεις εκείναι, ων τους συντάκτας υπό του Αγίου Πνεύματος οδηγηθέντας πιστεύομεν*». «Ο Ρώσος ιερεύς Πολυσσάδοφ ...», σ. 182.

19. «*Ενταύθα δε λαβών αφορμήν ανέφερον και όσα το έθνος ημών υπέστη δεινά κατά τους χρόνους της σκληράς τυραννίας, και τους μάρτυρας τους σφαγιασθέντας δια την ομολογίαν της πίστεως*», θα γράψει προς τον γαμβρό του. ΑΑΛ, Φακ . 44 «Μεταγραφές Ειρήνης Μαργέλου», σελ. 70-74, αρ. επιστ. 11, Α. Λυκούργος προς Βασίλειο Μαργέλλο, Βερολίνο, 26 Φεβρουαρίου 1858.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ας, υποστήριξε ότι αποτελούν αθώες εκφράσεις της θρησκευτικής πεποιθήσεως[20]. Τελειώνοντας εξέφρασε την ελπίδα ότι οι Προτεστάντες θα αποδώσουν την οφειλόμενη αγάπη στην Ανατολική Εκκλησία, η οποία αρνούμενη επί αιώνες να ασπασθεί τον Μωαμεθανισμό «*βαστάξει τα στίγματα του Κυρίου Ιησού*» και ευχήθηκε υπέρ της ενώσεως των εκκλησιών: «*Γενήσεται μια ποίμνη και εις ποιμήν*».

Η πραγμάτευση του ζητήματος «*της ζώσης πίστεως της Ανατολικής Εκκλησίας*» προκάλεσε θετικότατες εντυπώσεις[21]. Ο Strauss σχολίασε ότι «*πάν το εν τω Χριστιανισμώ θείον οφείλεται εις την ανάπτυξιν της ελληνικής Εκκλησίας, πάν δε ανθρώπινον εις την της ρωμαϊκής*» και ότι η Μεταρρύθμιση δεν έπραξε τίποτε το ιδιαίτερο σχετικά προς τον Χριστιανισμό, το οποίο δεν προϋπήρχε στην Ελληνική Εκκλησία, προς την οποία είναι υποχρεωμένοι και οι Προτεστάντες να στραφούν και να την πλησιάσουν[22].

Η συμμετοχή του Λυκούργου στο σεμινάριο του Strauss, ήταν ένας σημαντικός σταθμός στη ζωή του, καθότι τον έφερε αντιμέτωπο με τη στάση ενός εκπροσώπου της ομόδοξης μεν, αλλά «*αλλοτρίους σκοπούς*» υπηρετούσης Ρωσικής Εκκλησίας[23]. Η άποψη που εξέφρασε για το κύρος που έχουν οι ομολογίες της πίστεως

---

20. «*Κατά ταύτα ουδείς ευ φρονών οφείλει ως απορρίψεως αξίας λογίζεσθαι αθώας πράξεις συμβολικάς, και αρνείσθαι, ότι η πίστις ελευθέρως εκφαίνεται και δια συμβόλων, παριστανόντων το αίσθημα της καρδίας*». Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερεύς Πολυσσάδοφ...», *ό.π.*, σ. 183.

21. Όπως σημειώνει σε επιστολή του ο Α. Λυκούργος, «*Ο λόγος διήγειρεν εις πάντας τους παρόντας ζωηροτάτην συγκίνησιν, ώστε ο Καθηγητής μετά το τέλος πλήρης ενθουσιασμού ωμίλησεν εκθειάζων το έθνος ημών και την Ανατολικήν Εκκλησίαν. Ήσαν δε παρόντες και πλείστοι των ημετέρων και ο Ρώσος ιερεύς, οίτινες μεγάλως ευχαριστήθησαν.*» ΑΑΛ, Φακ . 44 «Μεταγραφές Ειρήνης Μαργέλου», ό.π., Λυκούργος προς Μαργέλλο, 26 Φεβρ. 1858. Από τους έλληνες σπουδαστές παρόντες ήταν ο Ηροκλής Βασιάδης, ο Δ. Μαυροφρύδης και ο Α. Μαγγίνας. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσος ιερεύς Πολυσσάδοφ...», *ό.π.*, σ. 187, σημ.1.

22. *Ιερομνήμων* (1859), σ. 184-86.

23. Μ. Γ. Σακελλαρίου, «Διατί έπεσεν η Ελλάς – κρίσεις επί μιας 40ετίας», στην εφ. *Κραυγή του εκπνέοντος Ελληνισμού*, εβδομαδιαία πολιτική επιθεώρηση που εξέδιδε ο ίδιος ο Μ.Γ. Σακελλαρίου στην Πάτρα από το 1910-1914. Στη μελέτη αυτή, που αρχίζει από το φύλλο Α΄ 2 (1 Αυγ.1910) και συνεχίζεται μέχρι και το φύλλο Β΄ 7 (11 Σεπτ. 1911), υποστηρίζεται η θέση ότι η μόνη εξωτερική πολιτική που μπορεί να αποβεί σωτήρια για την Ελλάδα είναι η ανάπτυξη ισχυρών δεσμών με την Αγγλία και γίνονται εκτενείς αναφορές στον Αλέξανδρο Λυκούργο στο φ. Α΄ σελ.10-12, 37-44, 47, 49-56, 58-61, και φ. Β΄ σ. 1, 3-5, 7. Ο δημοσιογράφος Μ. Γ. Σακελλαρίου είχε γνωριστεί με τον Α. Λυκούργο σε νεαρή ηλικία, ήταν ο πιο έμπιστος και αφοσιωμένος φίλος του Αρχιεπισκόπου, και μετά τον θάνατό του παντρεύτηκε την ανηψιά του. Όπως προκύπτει από την αλληλογραφία τους, με τα άρθρα που δημοσίευε στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης κατά της απειλής του πανσλαβισμού και σε αθηναϊκές εφημερίδες, στους

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στην Ανατολική Εκκλησία αποτέλεσαν την αφορμή για τη διαμάχη του με τον Βασίλειο Πολυσσάδοφ, τον ιερέα της Ρωσικής Πρεσβείας στο Βερολίνο και μετέπειτα καθηγητή της θεολογίας στην Αγία Πετρούπολη. Ο Πολυσσάδοφ δυσαρεστήθηκε διότι θεώρησε ότι ο Έλληνας ιεράρχης υποτίμησε τη ρωσική ομολογία του Πέτρου του Μογίλα και τη συμβολή των Ρώσων στην Ορθοδοξία. Εξέδωσε κατά του Λυκούργου λίβελλο, ο οποίος κυκλοφόρησε και στην Ελλάδα[24] και προσπάθησε να παραστήσει τις απόψεις του ως αποκλίνουσες προς τον προτεσταντισμό και τον ορθολογισμό. Το μοναδικό κίνητρό του, θα γράψει αργότερα ο Λυκούργος, ήταν οι πανσλαβιστικές του θεωρίες και οι προσπάθειές του να μεταβιβαστούν στη Ρωσική Εκκλησία, ως την πολυπληθέστερη μεταξύ των Ορθόδοξων Εκκλησιών, όλα τα δικαιώματα της Ελληνικής.

> *Καθότι, έλεγεν, οι Έλληνες σμικρόν εισί ήδη και ταλαίπωρον έθνος, ουδέν εν εαυτώ φέρον στοιχείον ζωής. Ει δε και η φιλανθρωπία της Ρωσσίας και των άλλων δυνάμεων η συμπάθεια στοιχεία τινα ζωής ηθέλησε παρασχείν, τούτο όμως εις ουδέν συντελέσει, ίνα αναστή έθνος προ αιώνων ήδη αποθανόν! Διό και συνεβούλευεν, ίνα αφέντες την οίησιν, ότι απόγονοι εσμέν των ενδόξων προγόνων προσέλθωμεν εις της Ορθοδοξίας το επικρατέστερον μέρος...*[25]

Στο εξής, πεπεισμένος ότι η απειλή για την Ελληνική Ανατολική Εκκλησία και για τα «δίκαια» συμφέροντα του Ελληνισμού στο χώρο της Νότιας Βαλκανικής προέρχεται όχι από τη Δύση, αλλά από το Βορρά, τους πανσλαβιστές Ρώσους ορθοδόξους, θα καταστεί ένας από τους δριμύτερους πολεμίους τους και θα αποδυθεί σε μια προσπάθεια να αποδυναμώσει την επιρροή τους, να ματαιώσει τα «σχέδιά» τους και να διαφυλάξει την Ελληνική Εκκλησία από τον σλαβικό κίνδυνο. Επιστρέφοντας στην Αθήνα θα εκδώσει μαζί με τον Αντώνιο Μοσχά-

---

Καιρούς ως επι το πλείστον, είχε αναλάβει την υποστήριξη του έργου του Α. Λυκούργου και ακολουθώντας πιστά τις οδηγίες του απέκρουε τα επιχειρήματα των ιδεολογικών αντιπάλων του Λυκούργου, οι οποίοι για το λόγο αυτό τον αποκαλούσαν «γραμματέα» του. (Α.Α.Λ., Αρχείο Μιχαήλ Σακελλαρίου, Αλληλογραφία με τον Αλέξανδρο Λυκούργο, Φ. 31 και 32). Βλ. και Μ. Β. Σακελλαρίου, *ό.π.*, (1931), σ. 245-260. Βιογραφικές πληροφορίες για τον Μ. Γ. Σακελλαρίου (1847-1919) στο Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Γ΄, Αθήνα 1960 , σ. 101-102, 106-107, 116 και 125.

24. Η επίκριση κατά των θέσεων του Α.Λυκούργου συντάχθηκε στο Βερολίνο (5/3/1858) από κάποιον «*ορθόδοξο Έλληνα εκ του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως*» ονόματι Ποιμενίδη. Ο Λυκούργος υποστηρίζει ότι το ανωτέρω πρόσωπο είναι φανταστικό, θεωρεί συντάκτη της τον Πολυσσάδοφ, τη δημοσιεύει στον *Ιερομνήμονα* (1860), σ. 188-223 και ανασκευάζει όλες τις θέσεις της.

25. Μ. Β. Σακελλαρίου (1931) , *ό.π.*, σ. 246-7.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

το, υφηγητή της Θεολογίας, το θεολογικό επιστημονικό περιοδικό *Ιερομνήμων*, με το οποίο θα επιδιώξει να δημιουργήσει ένα βήμα για την ανάπτυξη της θεολογικής επιστήμης, αλλά κυρίως να καταπολεμήσει τους πανσλαβιστές[26] και να καταγγείλει όσους Έλληνες θεολόγους είχαν ρωσόφιλη ή μετριοπαθή στάση. Σε αυτό συντέλεσαν, εκτός της διαμάχης του με τον Πολυσσάδοφ, και τα προσκόμματα που προέβαλαν για να αποτρέψουν το διορισμό του στη Θεολογική Σχολή ρωσόφιλοι κύκλοι - ιδιαίτερα ο θεολόγος Π. Ρομπότης[27], και κυρίως οι σημαντικές εξελίξεις κατά τη δεκαετία του 1860 τόσο στο πολιτικό όσο και στο εκκλησιαστικό πεδίο.

Το πολιτικό κλίμα στη δεκαετία 1860

Το ταξίδι του Λυκούργου στην Αγγλία πραγματοποιήθηκε στο τέλος της δεκαετίας του 1860, στη διάρκεια της οποίας συνέβησαν σημαντικές εξελίξεις που επηρέασαν τη στάση της Ελλάδας προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις και επέβαλαν την προσαρμογή των διακρατικών της σχέσεων στο σύστημα ασφάλειας της εποχής για την εξυπηρέτηση των εθνικών στόχων. Την ίδια περίοδο εντάθηκαν οι προσπάθειες για επικοινωνία μεταξύ Αγγλικανών και Ορθοδόξων, για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων των δύο εκκλησιών και την έναρξη διαλόγου με στόχο την προσέγγισή τους. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις των ετών 1858-60 και το Βουλγαρικό ζήτημα, που θα απασχολήσουν το Πατριαρχείο, θα ενισχύσουν τη δυτικόφιλη τάση και θα προκαλέσουν τη διατύπωση του προγράμματος για τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την ειρηνική επικράτηση του Ελληνισμού, καθότι το μόνο έθνος στην

---

26. «*Μάθετε, δε υμείς οι έχοντες τοιαύτας ιδέας, ότι οι Έλληνες γνήσιοι εισίν απόγονοι του Φωτίου και ότι την ελευθερίαν και τα δικαιώματα της εαυτών εκκλησίας οίδασιν υπερασπίζειν μέχρι θανάτου...*» θα διακηρύξει το 1859 στο άρθρο του στον *Ιερομνήμονα* «Πρόλογος...», *ό.π.* σ. μδ΄ - με΄.

27. Παναγιώτης Ρομπότης (1830-1875). Σπούδασε θεολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στη Θεολογική Ακαδημία της Αγίας Πετρούπολης και στη Γερμανία. Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή Αθηνών (1858-1875). Το 1870 χειροτονήθηκε πρωτοπρεσβύτερος και αμέσως προσελήφθη ως εφημέριος της Βασιλίσσης Όλγας, στην οποία δίδαξε και την ελληνική γλώσσα. Διετέλεσε κύριο ή ιδρυτικό μέλος διαφόρων ιδρυμάτων και συλλόγων, μεταξύ των οποίων *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων* και η *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία*, της οποίας υπήρξε και πρόεδρος. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 10, Αθήνα 1960, σ. 830-31. Για τη διαφωνία και διαμάχη του με τον Α. Λυκούργο, βλ.. το άρθρο του δεύτερου «Απότισις μικρού χρέους», Παράρτημα του *Ιερομνήμονος* (Αθήνα 1861), σ. 353-444.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ανατολή που θα μπορούσε να μεταδώσει και στους άλλους υπόδουλους χριστιανούς τα φώτα της Δυτικής Ευρώπης, θα υποστηριχθεί, ότι είναι οι Έλληνες.

Την περίοδο αυτή στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, τόσο στη Δυτική Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, θα επικρατήσει η άποψη ότι ο πανσλαβισμός αποτελεί μια απειλητική και αποσταθεροποιητική δύναμη. Το κίνημα του παγγερμανισμού που προέβαλε αξιώσεις σε εδάφη που κατοικούνταν από γερμανικούς και σλαβικούς πληθυσμούς ανέδειξε τον κίνδυνο από πιθανή επικράτηση των πανσλαβιστικών σχεδίων και καλλιέργησε ένα ρωσοφοβικό κλίμα[28]. Στο Ηνωμένο Βασίλειο η κοινή γνώμη ήταν αρνητική απέναντι στη Ρωσία ήδη από την περίοδο μετά τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Η Ρωσία, με την τεράστια έκταση που κατείχε και με τους συνεχείς πολέμους που διεξήγαγε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία –υπό το πρόσχημα της προστασίας των χριστιανών υπηκόων του Σουλτάνου, αλλά στην πραγματικότητα για να αποκτήσει πρόσβαση στις θάλασσες και να θεραπεύσει τη μονομέρεια της ισχύος της στην ηπειρωτική χώρα–, προκαλούσε στους Άγγλους ανάμικτα συναισθήματα θαυμασμού και δέους. Σταδιακά στο 19ο αιώνα, καθώς η ρωσική δύναμη αυξανόταν συνεχώς χάρη στις κατακτήσεις ή τις προσαρτήσεις εδαφών στην Ασία, εδραιώθηκε η ιδέα ότι η Ρωσική Αυτοκρατορία ήταν πλέον η μοναδική αντίπαλη δύναμη στα συμφέροντα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας για τον έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου και κυρίως του δρόμου προς τις Ινδίες. Οι Βρετανοί, έχοντας επίγνωση της υπεροχής τους στη θάλασσα έναντι των άλλων ναυτικών δυνάμεων, αισθάνονταν ανασφάλεια για το μέλλον των ασιατικών τους κτήσεων λόγω του ότι δεν διέθεταν ηπειρωτική χώρα, και ως εκ τούτου η Ρωσία βρισκόταν σε προνομιακή θέση[29]. Η πολιτική της τελευταίας στο Ανατολικό ζήτημα καλλιεργούσε την ιδέα ότι θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αποκτήσει και τον έλεγχο των Στενών και ενίσχυε τη ρωσοφοβία των Βρετανών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι έπρεπε να εμποδίσουν τα ηγεμονικά σχέδια της Μεγάλης Ορθόδοξης Δύναμης στην Ανατολή και υποστήριζαν τη διατήρηση του status quo.

Οι ανησυχίες αυτές έγιναν πιο έντονες μετά το Συνέδριο των Σλάβων στη Μόσχα το 1867, όπου το παλαιότερο κίνημα των σλαβόφιλων, στο οποίο ο Khomjakov και οι αδελφοί Kireyevsky είχαν προσδώσει θεολογικό και αν-

---

28. Hans Kohn, *Panslavism. Its History and Ideology,* University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana 1953, σ. 68-69, 98, 144-148, 167-179.

29. John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: a Study of the Interaction of Policy and Opinion,* Series: Harvard Historical Studies, τ. 57, Cambridge, Harvard University Press, 1950, ειδικά το τελευταίο κεφάλαιο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θρωπιστικό περιεχόμενο, άλλαξε στόχους και έδωσε τη θέση του στο κίνημα των πανσλαβιστών, που απέκτησε ένα πιο πολιτικό και μεσσιανικό χαρακτήρα και απευθυνόταν στους εθνικούς πόθους και την ξενοφοβία των καταπιεσμένων και αλύτρωτων ορθόδοξων σλάβων[30].

Στην Ελλάδα, μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο και κυρίως στη δεκαετία 1860, οι ευρωπαϊκές ρωσοφοβικές αντιλήψεις αναπαράγονται και αναδιαμορφώνονται από έναν όλο και πιο συντηρητικό εθνικιστικό λόγο. Η Μεγάλη Ιδέα, παρά τις ποικίλες εκδοχές της, νοούνταν ως η πολιτισμική και πολιτική επιρροή του ελληνικού στοιχείου στο χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και δήλωνε την επικράτησή του είτε με ειρηνικά μέσα είτε με ένοπλη σύγκρουση[31]. Οι Έλληνες του μικρού βασιλείου στα μέσα του 19ου αιώνα, έχοντας ακλόνητη την πεποίθηση ότι αποτελούν την κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, τη γέφυρα μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης, αισθάνονταν ανώτεροι από τους ομόδοξους βαλκάνιους γείτονές τους, διότι διέθεταν ιστορία, είχαν ένα λαμπρό παρελθόν, τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, και μια ιδιαίτερη αποστολή τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση[32]. Η διατύπωση του τρίσημου σχήματος της ελληνικής ιστορίας στη δεκαετία του 1850 από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, που βασίστηκε στο ιδεολογικό υπόβαθρο του ρομαντισμού και του νεοελληνικού ιστορισμού, αποκατέστησε την ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού. Η οικειοποίηση του Βυζαντίου, που τοποθετήθηκε ως συνδετικός κρίκος μεταξύ αρχαίων και νέων Ελλήνων, τεκμηρίωσε επίσης την προσφορά του Ελληνισμού στους λαούς της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, στους οποίους μετέδωσε το χριστιανισμό και τον πολιτισμό[33].

Το καλοκαίρι του 1854, η έκδοση του φυλλαδίου *Ελληνισμός ή Ρωσσισμός*, από δυτικόφιλους κύκλους έδωσε άλλη τροπή στη συζήτηση για τη Μεγάλη Ιδέα

---

30. Hans Kohn, *Panslavism., ό.π.*, σ. 130- 145. Βασικός θεωρητικός του πανσλαβισμού είναι ο Νικόλαος Ντανιλέφσκι, ενώ κυριότεροι εκφραστές του είναι ο Μ. Κατκώφ, ο Κ. Πομπιεντονόστσεφ και ο μεγάλος λογοτέχνης Θ. Ντοστογιέφσκι. Τον όρο πανσλαβισμό, όπως αναφέρει ο Η. Kohn, σ. 254, χρησιμοποίησε για πρώτη φορά το 1826 ο Σλοβάκος συγγραφέας Jan Herkel σε γλωσσολογική μελέτη του. Βλ. και Θ.Βερέμης- Ι.Κολιόπουλος, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα,* Αθήνα 2006, σ. 262.

31. Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880),* Αθήνα 1988, σ. 325.

32. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 328 Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 383-388. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα», στο Γ. Β. Δερτιλής - Κ.Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας,* Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 59-72. Γ. Β. Δερτιλής, *Αεί παίδες απαίδευτοι; Είκοσι τρία σχόλια περί εθνικισμού, πλούτου και παιδείας,* Αθήνα 1996, σ. 19-22.

33. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα», *ό.π.*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και διαμόρφωσε νέους όρους, με τους οποίους η Ελλάδα προσανατολιζόταν προς τις δυτικές χώρες και κυρίως τη Βρετανία[34]. Στο φυλλάδιο αυτό υποστηριζόταν η διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό την προϋπόθεση ότι θα υλοποιούσε τις μεταρρυθμίσεις κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Συγχρόνως προβαλλόταν η άποψη ότι το ελληνικό στοιχείο θα αναλάμβανε κυρίαρχο ρόλο μέσα στην ανατολική Αυτοκρατορία, επειδή ήταν το μόνο που διέθετε πολιτισμό και είχε τη θρησκευτική ηγεμονία δια του Πατριαρχείου έναντι των άλλων ορθοδόξων υπηκόων του Σουλτάνου[35]. Το σχέδιο του ελληνο-οθωμανισμού επιχειρούσε να συνδέσει τα δύο κέντρα του Ελληνισμού, αναδείκνυε τον ελληνικό ορθόδοξο κόσμο ως ανώτερο του σλαβικού και επιδίωκε να μειώσει τη ρωσική επιρροή και να αναχαιτίσει τα σλαβοφιλικά σχέδια που υποστήριζαν και υποδαύλιζαν τα σλαβικά απελευθερωτικά κινήματα στη Βαλκανική.

Με την αφύπνιση των γειτονικών σλαβικών εθνικισμών, κυρίως του βουλγαρικού, θα επικρατήσει η άποψη ότι η Ρωσία με την εξωτερική πολιτική της, η οποία μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο χαρακτηρίζεται όλο και πιο συχνά ως πανσλαβισμός, επιδίωκε να εξυπηρετήσει τα επεκτατικά της σχέδια και να ενώσει τις διαιρεμένες σλαβικές φυλές υπό την ηγεμονία της. Οι προσπάθειες των Βουλγάρων για τη δημιουργία ανεξάρτητης εθνικής εκκλησίας, που εκδηλώθηκαν από την περίοδο της σύνταξης των «Γενικών Κανονισμών» του Πατριαρχείου (1858-1860) και απειλούσαν το Οικουμενικό Πατριαρχείο αλλά και τα ελληνικά μεγαλοϊδεατικά οράματα, θεωρήθηκαν ότι υποκινούνταν από τους πανσλαβιστές Ρώσους που στρέφονταν εναντίον των ελληνικών δικαίων και επιχειρούσαν να ακυρώσουν την αποστολή του Ελληνισμού στην Ανατολή.

Ο εθνικιστικός λόγος και στους δύο πόλους της Ορθοδοξίας μέσα από την αντιπαράθεση αυτή οδηγήθηκε σε ανασημασιοδοτήσεις των μακραίωνων κοινών δεσμών και παραδόσεων και της εκατέρωθεν προσφοράς και ανταπόδοσης που χαρακτηρίζει τη σχέση του μεταβυζαντινού Ελληνισμού με τους λαούς της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης[36]. Στη Ρωσία ήδη από την τρίτη δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα προβλήθηκε από τον σλαβοφιλικό λόγο η ιδέα ότι η ορθοδοξία διατηρήθηκε «*ζωντανή και καθαρή*» μόνο στη Ρωσική Εκκλησία. Ο

---

34. Το Φυλλάδιο κυκλοφόρησε ανώνυμα και αποδίδεται στο περιβάλλον του Φαρμακίδη. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 403.

35. Π. Ματάλας, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; Η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών. Βερολίνο 1-4 Οκτ. 1998,* Αθήνα 1999, τ. 2, σ. 481- 493. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, σ. 309-324.

36. Π. Κιτρομηλίδης, «Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: ελληνορωσικές πνευματικές σχέσεις», *Τα Ιστορικά,* τ. 6, τχ.10, Ιούνιος 1989, σ. 29-46.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Khomjakov αναγνώριζε ότι η ορθοδοξία (στη Βυζαντινή περίοδο) προσέφερε στην παλιά Ρωσία πνευματική ομοιογένεια και συνοχή και εγκαινίασε μια καλύτερη εποχή για το λαό, τόνιζε όμως τη διαφορά μεταξύ της ελληνικής και της ρωσικής ορθοδοξίας. Το 1839 ο Khomjakov έγραφε:

Η Ελλάδα μας έστειλε τους διαφωτιστές της, είχε με εμάς την ίδια πίστη, αλλά δεν παρέμεινε εντελώς ξένη προς εμάς; ...ο χριστιανισμός ζούσε στην Ελλάδα αλλά η Ελλάδα [το Βυζάντιο] δεν ζούσε χριστιανικά... ο εγωισμός και η τάση προς προσωπικά συμφέροντα έγιναν οι χαρακτηριστικές ιδιότητες του Έλληνα... Ξέχασε ότι έπρεπε να δημιουργήσει το κτίριο όλης της ανθρωπότητας. Τέτοια ήταν η Ελλάδα, τέτοιος και ο χριστιανισμός της, όταν ο Θεός μετέφερε τον σπόρο της ζωής και της αλήθειας στο Βορρά μας....[37].

Με αυτές τις διαπιστώσεις υποβαθμιζόταν η συμβολή του βυζαντινού και μεταβυζαντινού ελληνικού κόσμου στον ρωσικό, τονιζόταν η ηθική ανωτερότητα της ρωσικής ορθοδοξίας, η οποία αποκοπτόταν από την ελληνική, που περνούσε σε δεύτερη μοίρα, ενώ το ελληνικό έθνος παρουσιαζόταν να στερείται κάθε αρετής και να χαρακτηρίζεται από εγωισμό και ατομικισμό. Ο Khomjakov είχε επικοινωνία, όπως θα δούμε παρακάτω, με Αγγλικανούς του κινήματος της Οξφόρδης και οι απόψεις του μεταφράστηκαν στην αγγλική και διαδόθηκαν στη Δύση μέσω της σειράς *Occasional Paper* της *Eastern Church Association*. Στον ύστερο δέκατο ένατο αιώνα και άλλοι Ρώσοι εκκλησιαστικοί συγγραφείς θα επιχειρήσουν συστηματικά μια ριζική αναθεώρηση της ρωσικής εκκλησιαστικής ιστορίας με στόχο να ελαχιστοποιήσουν την προσφορά των Ελλήνων κληρικών και λογίων και να υπερτονίσουν περιπτώσεις διαφθοράς[38].

Την ίδια περίοδο η ελληνική πλευρά προέβαλε την υπεροχή της Ελληνικής Εκκλησίας τονίζοντας το γεγονός ότι οι Ρώσοι εκχριστιανίστηκαν από το Βυζάντιο. Η Ρωσική Εκκλησία χαρακτηρίζεται ως «*θυγάτηρ της μητρός Ελληνικής εκκλησίας*» ή ως «*κλάδος του κορμού*» που εκπροσωπεί η αρχαιοτέρα Ελληνική Εκκλησία, από την οποία γνώρισε και τον χριστιανισμό και τον ανώτερο ελληνικό πολιτισμό. Οι υποστηρικτές της αντιρωσικής πολιτικής στην Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι επιδίωκαν να γίνουν αποδεκτά από τη Δύση, κυρίως από την Αγγλία, τα δικαιώματα του Ελληνισμού στο χώρο που διεκδικού-

---

37. Αντωνία Διάλλα, *Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα: ο Ρωσικός Διάλογος*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 199.

38. Π. Κιτρομηλίδης, «Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες...», *ό.π.*, σ. 45.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σαν και οι Βούλγαροι, τόνισαν την πνευματική προσφορά του Ελληνισμού στον κόσμο της ορθοδοξίας και επιχείρησαν να υποτιμήσουν την προσφορά των Ρώσων. Φορέας της ανατολικής ορθόδοξης παράδοσης ήταν η εθνική κοινότητα των Ελλήνων. Η ελληνική γλώσσα ήταν αυτή στην οποία γράφτηκαν τα Ευαγγέλια και διαδόθηκε ο Χριστιανισμός και στους υπόλοιπους λαούς της Ανατολής[39].

Στη διαμόρφωση αυτών των απόψεων συνέβαλε και ο Αλέξανδρος Λυκούργος, ο οποίος επιστρέφοντας στην Ελλάδα θα καταγγείλει τη ρωσική εξωτερική πολιτική και τις επιδιώξεις των πανσλαβιστών με τη δημοσίευση στον *Ιερομνήμονα* δύο πολεμικών άρθρων κατά των Ρώσων και κατά των ρωσόφιλων Ελλήνων θεολόγων, οι οποίοι προσπαθούσαν να μειώσουν την επιρροή του χαρακτηρίζοντάς τον λουθηρανιστή και ορθολογιστή και καταγγέλλοντας τη διδασκαλία του περί της θεοπνευστίας των Αγίων Γραφών[40]. Ο Λυκούργος υπερασπίζεται τις θέσεις του και εξηγεί τις προθέσεις του.

> *Λέγοντες ταύτα ουδαμώς προτιθέμεθα διεγείραι το μίσος των ομογενών κατά των τέκνων της αδελφής εκκλησίας... αλλ' ένθεν μεν γνωστόν πάσι τοις αδελφοίς ημών καταστήσαι, ότι επιβούλως και το έθνος και η Εκκλησία ημών πολεμείται ου μόνον υπ' αυτών των ετεροδόξων, αλλά και υπ' αυτών των λεγομένων ορθοδόξων'... ετέρωθεν δε υποδείξαι ότι ως εκείνους, ό εστι τους ετεροδόξους, ούτω και τούτους οφείλομεν φυλάττεσθαι, και, όση ημίν δύναμις, υπέρ των προσβαλλομένων δικαιωμάτων της Εκκλησίας και του έθνους αμύνεσθαι. ... Αδιάφορον, αν οι επιτιθέμενοι καθ' ημών υπερτερούσι κατά το πλήθος.... Πλήθος (λέγει ο μέγας Αθανάσιος), πλήθος, χωρίς αποδείξεων αυθεντούν, φοβίσαι μεν ικανόν, πείσαι δε ουδαμώς*[41].

Ο Π. Ρομπότης θα επιχειρήσει να μετριάσει τη ρωσοφοβία και τη μονομερή πρόσληψη της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής ως ταυτόσημης με τον πανσλαβισμό. Αναφέροντας ότι γνωρίζει καλύτερα από τον Λυκούργο την ρωσική πραγματικότητα διότι σπούδασε και έζησε ικανό διάστημα στη Ρωσία, γράφει ότι οι πανσλαβιστές αποτελούν μια μικρή ομάδα της ρωσικής κοινωνίας και δεν είναι σωστό να ταυτίζονται με την επίσημη ρωσική στάση[42]. Ωστόσο, στα τέλη της δε-

---

39. Π. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα», *ό.π.*, σ. 68.

40. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσσος ιερεύς Πολυσσάδοφ...», *ό.π.*, σ. 171-224, ο ίδιος, «Βιβλιοκρισία» της ελληνικής μεταφράσεως της Εισαγωγής εις την Ορθόδοξον Θεολογίαν του Μακαρίου, επισκόπου Βινίσσης υπό Ν. Σπ. Παπαδόπουλου», *Ιερομνήμων, ό.π.*, σ. 225-352. Α. Λυκούργος-Α. Μοσχάτος, «Σημειώσεις ανήκουσαι εις τον Πρόλογον», *Ιερομνήμων*, τχ. Α΄ (Αθήνα 1859), σ. μ΄-με΄.

41. Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσσος ιερεύς Πολυσσάδοφ...», *ό.π.*, σ. 219.

42. Π. Ρομπότης, *Απάντησις εις τινα των του Ιερομνήμονος*, Αθήνα 1861, σ. 25-26.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καετίας του 1860, στο ελληνικό κράτος, που περιορισμένο στα στενά όρια που δεν περιέκλειαν τον Ελληνισμό στο σύνολό του ένιωθε να ασφυκτιά, έχει εδραιωθεί η προτίμηση της επιτυχίας των εθνικών στόχων έναντι των φιλελεύθερων ιδεών.

Οι εθνικές διεκδικήσεις για να νομιμοποιηθούν ήταν απαραίτητο να ενσωματώνονται στον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων[43]. Τα ισχυρά φιλορωσικά αισθήματα της ελληνικής κοινωνίας, τα οποία είχαν κορυφωθεί κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, μετά την αποτυχία της αλυτρωτικής πολιτικής του Όθωνα και την εθνική ταπείνωση από την αγγλο-γαλλική κατοχή, είχαν υποχωρήσει αισθητά. Με την έξωση του Όθωνα ενισχύθηκε η βρετανική επιρροή στα ελληνικά πράγματα. Οι Έλληνες, που θεωρούσαν απαραίτητη την υποστήριξη μιας Μεγάλης Δύναμης, στράφηκαν προς την θαλασσοκράτειρα Αγγλία, της οποίας η εξωτερική πολιτική –η διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– θεωρήθηκε ότι υπαγορευόταν μάλλον από φόβο προς τη Ρωσία, και για να εξασφαλιστεί ο δρόμος προς την Ινδία, παρά από συμπάθεια προς την Πύλη. Η κοινή γνώμη πίστευε ότι, εάν δημιουργούνταν σχέση εμπιστοσύνης, ήταν πολύ πιθανό η βρετανική πολιτική να ευνοήσει την επέκταση των ελληνικών συνόρων σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και υποστήριξε ένθερμα την εκλογή του πρίγκιπα Αλφρέδου ως βασιλιά της Ελλάδας, αναμένοντας την παραχώρηση των Ιονίων Νήσων, ενδεχομένως και την προσάρτηση της Θεσσαλίας και Ηπείρου και στο απώτερο μέλλον, μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ακόμη και της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον οι Έλληνες θαύμαζαν το βρετανικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα και προσδοκούσαν και σε οικονομικά οφέλη από την ενίσχυση των πολιτικών δεσμών μεταξύ των δύο χωρών: εξασφάλιση του ποθούμενου δανείου και επενδύσεις βρετανικών κεφαλαίων στην Ελλάδα, καθώς και αύξηση των ελληνικών εξαγωγών προς τη Βρετανία[44].

Η εμφάνιση στο προσκήνιο του βουλγαρικού εθνικισμού, που συγκρουόταν με τις αλυτρωτικές διεκδικήσεις του νεαρού ελληνικού κράτους, ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τον προσανατολισμό του Ελληνισμού προς τη Βρετανία. Οι προσπάθειες των Βουλγάρων να ιδρύσουν μία αυτοκέφαλη εκκλησία, η οποία θα περιλάμβανε όλους τους βουλγαρόφωνους πληθυσμούς που διαβιού-

---

43. Κατερίνα Γαρδίκα, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 43, 77-117.

44. Eleutherios Prevelakis, *British Policy towards the Change of Dynasty in Greece 1862-1863*, Αθήνα 1953, σ. 56-57. Γ. Δερτιλής, «Διεθνείς οικονομικές σχέσεις και πολιτική εξάρτηση: η ελληνική περίπτωση, 1824-1878», *Τα Ιστορικά*, τ.1, τχ.1, Σεπτ. 1983, σ. 145-174.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σαν σε περιοχές που υπάγονταν στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, θα εκτεινόταν επομένως σε μια ευρεία γεωγραφική περιφέρεια, ανησύχησε σοβαρά το Πατριαρχείο, την Ελληνική Κυβέρνηση και την κοινή γνώμη στα δύο κέντρα του Ελληνισμού. Το αίτημα αυτό στρεφόταν κατά των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων στη Μακεδονία και τη Θράκη και κατά των συμφερόντων του Πατριαρχείου στις ίδιες περιοχές. Την περίοδο αυτή, επειδή οι Βούλγαροι προσπάθησαν να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας για να πιέσουν το Πατριαρχείο να ικανοποιήσει τα αιτήματα τους, πολλοί ορθόδοξοι των παραπάνω περιοχών προσχώρησαν στην Ουνία. Το γεγονός αυτό ανησύχησε τη Ρωσία, η οποία υποστήριξε σθεναρά την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας. Η σλαβοφοβία έκτοτε καλλιεργήθηκε συστηματικά και στα δύο κέντρα του Ελληνισμού. Δημιουργήθηκαν έτσι νέοι όροι που θα επηρεάσουν τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας και του Ελληνικού Κράτους που θα προσπαθήσουν να πετύχουν την υποστήριξη της Μεγάλης Βρετανίας[45].

Από το 1867 και εξής τα περισσότερα μέλη του ανώτατου κλήρου θα αρχίσουν να αντιμετωπίζουν ως απειλή όχι πλέον τη Δύση αλλά τον Βορρά. Τη χρονιά αυτή οι Βούλγαροι απέρριψαν τα εδαφικά όρια ανάμεσα στον Εύξεινο Πόντο, τον Αίμο, το Δούναβη και τη Nish, που είχαν προβλεφθεί στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων μεταξύ του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του ΣΤ΄ και του Ρώσου Πρεσβευτή στην Πύλη, Νικολάου Ιγνάτιεφ, για τη δημιουργία αυτοκέφαλης Βουλγαρικής Εκκλησίας[46]. Ο Μανουήλ Γεδεών γράφει στα απομνημονεύματά του ότι ενώ έως τότε «*το Πατριαρχείον εφρόνει ότι το βουλγαρικόν ζήτημα ήν αποτέλεσμα παπικών ραδιουργιών, μετά το 1867 οι μη μετριοπαθείς εφαντάσθησαν ότι δάκτυλος ρωσικός και πανσλαβιστικαί πλεκτάναι παρήγαγον οξύνουσαι αυτό, και ήρξαντο του κατά Ρώσων και πανσλαβιστών αγώνος*»[47]. Μετά την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης και την απογοήτευση από τη στάση της ρωσικής διπλωματίας οι τάσεις αυτές θα ενισχυθούν.

---

45. Για το βουλγαρικό ζήτημα, βλ. Ε. Κωφός, «Το Ελληνοβουλγαρικό Ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ΄, Αθήνα 1977, σ. 298-305. E. Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1975. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 195-200. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία, Οι περιπέτειες μιας σχέσης*, Ηράκλειο 2002. Θ. Βερέμης - Ι. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 262-281.

46. Domna Dontas, *ό.π.*, L. S. Stavrianos, "L' institution de l' exarchat bulgare: son influence sur les relations interbalkaniques", *Les Balkans*, τ. 11 (1939), σ. 59-69.

47. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία...*, *ό.π.*, σ. 313.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Το 1870, με την έκδοση ειδικού σουλτανικού διατάγματος (Φιρμάνι της 27ης Φεβρ./11 Μαρτίου) που εξήγγειλε την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας, η στροφή προς την Αγγλία θα εκδηλωθεί και σε εκκλησιαστικό επίπεδο.

Σχέσεις Αγγλικανών και Ορθοδόξων (1840-1870)

Ποιό ήταν όμως το κλίμα στις διεκκλησιαστικές σχέσεις την περίοδο που ο Αλέξανδρος Λυκούργος πραγματοποιεί το ταξίδι του στην Αγγλία; Οι επαφές ανάμεσα στην Αγγλικανική και την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία ήταν σπάνιες από την ίδρυσή της πρώτης, τον 16ο αιώνα, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, παρόλο που οι δύο εκκλησίες είχαν κάποια κοινά γνωρίσματα, κυρίως την επισκοπική οργάνωση και την αντίθεση προς τη Ρώμη[48]. Για αιώνες η πλειοψηφία των δυτικών ευρωπαίων είχε μια μάλλον ασαφή ιδέα για την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία στηριζόταν στις πληροφορίες που παρείχαν στα έργα τους διπλωμάτες και ταξιδιώτες, κληρικοί ή λαϊκοί[49]. Η ορθοδοξία, επιπλέον, στα πλαίσια του ευρύτερου λόγου που αναπτύσσεται στις δυτικές χώρες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα, παρουσιαζόταν ως ασύμβατη με την πρόοδο που είχε συντελεστεί στις δυτικο-ευρωπαϊκές κοινωνίες με συνέπεια οι ορθόδοξοι κληρονόμοι του Βυζαντίου, Έλληνες, Βαλκάνιοι σλάβοι και Ρώσοι, να ανα-

---

48. Η προσπάθεια για προσέγγιση, που επιχείρησαν τον 17ο αιώνα ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις με τον οικουμενιστή βασιλιά James I, καταδικάστηκε από την Ανατολική Εκκλησία, η οποία κατηγόρησε τις θεολογικές απόψεις του Λουκάρεως ως καλβινιστικές. Την ίδια αποτυχημένη έκβαση είχαν και οι επαφές με την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία που επιχείρησαν στις αρχές του 18ου (1716-1725) οι λεγόμενοι Ανώμοτοι (Nonjourns), όταν ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury William Wake έγραψε προς τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Χρύσανθο, με τον οποίο επικοινωνούσαν, ότι κήρυξε σχισματικούς τους Ανώμοτους και τον παρακάλεσε να διακόψει την επικοινωνία μαζί τους. Οι Ανώμοτοι έλαβαν αυτή την προσωνυμία επειδή αρνήθηκαν να δώσουν όρκο προς τον νέο βασιλέα της Αγγλίας Γουλιέλμο της Οράγγης, και παρέμεναν πιστοί στη δυναστεία των Stuart. Αποσχισθέντες από την Εκκλησία της Αγγλίας αποτέλεσαν ιδιαίτερη εκκλησιαστική μερίδα (secessionists). Αυτοαποκαλούνταν *«λείψανα της εν Βρεττανία πάλαι ποτέ Ορθοδόξου Εκκλησίας»*, έθιγαν ζητήματα δογματικής και πρακτικής φύσεως και επιζητούσαν την ένωση και την *«εν τοις μυστηρίοις επικοινωνίαν μετά των Ορθοδόξων»*. Βλ. Βασιλείου Θ. Σταυρίδου, «Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός», *Θεολογία* τόμος ΛΒ΄, τχ. Β΄, Απρίλιος-Ιούνιος 1961, σ. 475-495, ειδικότερα σ. 479-481.

49. Methodios Fouyas (Greek Orthodox Archbishop of Aksum), *Orthodoxy, Roman Catholicism and Anglicanism*, Oxford University Press, Λονδίνο 1972, σ. xv.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αναγνωρίζονται μεν ως θεματοφύλακες της χριστιανικής πίστης στην Ανατολή που υπηρετούσαν ένα κοινό σκοπό με την Ευρώπη στην αντιπαράθεσή της με το Ισλάμ, αλλά να κατατάσσονται στην ευρωπαϊκή περιφέρεια.

Ωστόσο, οι Αγγλικανοί διάβαζαν και τιμούσαν σε ασυνήθιστο για τη Δύση βαθμό τους Έλληνες Πατέρες και υποστήριζαν όλο και πιο συχνά, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ότι η Εκκλησία τους δεν είχε απομακρυνθεί ποτέ από το πνεύμα της αδιαίρετης Καθολικής[50] Εκκλησίας των πρώτων χριστιανικών αιώνων και ως εκ τούτου και από την πίστη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Έτσι στη δεκαετία του 1830 ο Alexander Knox και ο Επίσκοπος Jebb δίδασκαν ότι η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία αντιπροσώπευε το αρχικό σώμα της Χριστιανοσύνης και πίστευαν ότι η Εκκλησία της Αγγλίας, η οποία διατήρησε ανά τους αιώνες την ελληνική παράδοση μάλλον, παρά τη λατινική, θα έπρεπε να επιδιώξει την κατανόηση και την προσέγγιση με τις Εκκλησίες της Ανατολής[51]. Επιπλέον, η Αγγλικανική Εκκλησία δεν είχε αποδοκιμάσει ποτέ το δόγμα ή τη στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, διότι η τελευταία –σε αντίθεση με τη Λατινική– δεν προέβαλε ποτέ αξιώσεις δικαιοδοσίας επί της πρώτης[52]. Η επικοινωνία μεταξύ Ορθόδοξων και Αγγλικανών δεν ήταν όμως εύκολη λόγω και του ότι στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία επικρατούσε άγνοια για την κατάσταση των Δυτικών Εκκλησιών και κάποια σύγχυση όσον αφορά την επικράτηση του Αγγλικανισμού. Όπως αναφέρει, ίσως με κάποια υπερβολή, ο Henry R. T. Brandreth, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως το 1837 ούτε καν γνώριζε ποιος ήταν Αρχιεπίσκοπος του Canterbury[53].

Το ενδιαφέρον των Αγγλικανών για τις παλιές ανατολικές εκκλησίες αρχίζει να εκδηλώνεται έμπρακτα από τη δεκαετία του 1840 και θα γίνει πολύ πιο έντονο στο τέλος της δεκαετίας του 1860. Τα αίτια για την εμφάνιση και ανάπτυξη του φιλενωτικού ρεύματος από την Υψηλή μερίδα των Αγγλικανών είναι πολύ σύνθετα και συνδέονται με τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχό-

---

50. Καθολική Εκκλησία, όπως ορίζεται στο Σύμβολο της Νίκαιας. Όταν γίνονται αναφορές στη Λατινική Εκκλησία χρησιμοποιούνται επίσης οι όροι Ρωμαιοκαθολική ή Παπισμός οι οποίοι απαντώνται και στα κείμενα της εποχής.

51. *Remains of Alexander Knox*, τμ. iii, σ. 210-11, παρατίθεται από τον Methodios Fouyas, *ό.π.*, σ. 65.

52. Methodios Fouyas, *ό.π.*, σ. 64-65. Chr. Wordsworth, Bishop of Lincoln, *Miscellanies. Literary and Religious*, Vol.1, Rivingtons, London, Oxford and Cambridge, MDCCCLXXIX (1879), σ. 285-286.

53. Josef L. Altholz, "Aglican-Orthodox Relations in the Nineteenth Century" in *Modern Greek Studies Yearbook*, τ. 18/19, Minneapolis, Minnesota, 2002/2003, σ. 1-14.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λησαν τη βρετανική κοινωνία και πολιτεία κατά τη Βικτωριανή εποχή: τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας, την άνοδο των Whigs στην εξουσία και την επικράτηση μιας φιλελεύθερης πολιτικής κουλτούρας, τις διαδικασίες για τη διαμόρφωση μιας βρετανικής ταυτότητας, την αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος (Condition of England), το Ιρλανδικό ζήτημα, καθώς και την εμφάνιση και διάδοση των επιστημονικών θεωριών που κλόνισαν τις βάσεις των θρησκειών και τη θρησκευτικότητα των πολιτών[54].

Η τάση των Αγγλικανών για ανασύνδεση της εκκλησίας τους με την Ανατολική Εκκλησία, «τον αρχαίον αυτής κορμόν», εκδηλώθηκε από τους λεγόμενους Tractarians ή το κίνημα της Οξφόρδης[55]. Το κίνημα είχε πολιτικά αίτια, αλλά στη συνέχεια αποτέλεσε διακριτή σχολή σκέψης και δράσης της Αγγλικανικής

---

54. Τα πολύπλοκα αυτά ζητήματα της εκκλησιαστικής ιστορίας της Μεγάλης Βρετανίας κατά τον 19ο αιώνα έχουν επαρκώς και σε έκταση ερευνηθεί από την ιστοριογραφία. Από την πλούσια βιβλιογραφία ενδεικτικά αναφέρουμε: G. Worley, *The Catholic Revival of the Nineteenth Century: A Brief Popular Account of its Origin, History, Literature and General Results,* London 1894; P. Cornwell, *The Church and the Nation*, Oxford 1983; G.F.A Best, "The Religious Difficulties of National Education in England, 1800-1870", *Cambridge Historical Journal,* 12 (1956), 155-173. S.A.Skinner, *Tractarians and the Condition of England. The Social and Political Thought of the Oxford Movement*, Οξφόρδη 2004. Η Αγγλικανική Εκκλησία, όπως αποκρυσταλλώθηκε στις κύριες εσωτερικές και επιφανειακές της γραμμές επί των ημερών της βασίλισσας Ελισάβετ της Α΄, βασίζει τη δογματική διδασκαλία της και το διοικητικό της σύστημα στους τύπους του «Βιβλίου της Κοινής Προσευχής» (Book of Common Prayer) και των 39 άρθρων της αγγλικανικής ομολογίας. Η δυνατότητα ελευθέρας ερμηνείας και εφαρμογής των τύπων που περιέχονται στα ανωτέρω δύο θεμελιώδη κείμενα του Αγγλικανισμού συντέλεσε στη δημιουργία τριών κυρίων αποχρώσεων: της Υψηλής Εκκλησίας (High Church), της Χαμηλής Εκκλησίας (Low Church) και της Ευρείας ή Νεωτερίζουσας Εκκλησίας (Broad Church). Η Υψηλή Εκκλησία δίνει έμφαση σε ζητήματα της Χριστιανοσύνης που συνήθως συνδέονται με τον καθολικισμό, θεωρεί σημαντική τη διατήρηση στοιχείων από την παράδοση της αρχαίας αδιαίρετης Εκκλησίας στο τελετουργικό και στην ιεραρχία και τονίζει την υπεροχή του θεολογικού (θρησκεία, θεσμοί, ιεράρχες, λειτουργικό) έναντι του κοσμικού στοιχείου. Έχει χαρακτηριστεί ένα πρόδρομο είδος του παλαιοκαθολικισμού. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1703 για να περιγράψει όσους αντιτάχθηκαν στους dissenters. Η Χαμηλή Εκκλησία θεωρείται καλβινίζουσα, αποδίδει σημασία στο κήρυγμα, τις ευαγγελικές αρχές και την ηθική πράξη και ελαχιστοποιεί κατά τη λατρεία τα στοιχεία του τελετουργικού και των μυστηρίων. Η Ευρεία Εκκλησία είναι ορθολογιστικών τάσεων και φιλελεύθερων απόψεων. Βλ. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία,* λήμμα Αγγλικανισμός, σ. 198-200. *Religion in Victorian Britain* στο http://www.victorianweb.org/religion/ και Dennis Bratcher, "Low Church" and "High Chrch", στο http://www.crivoice.org/lowhighchurch.html/. Βλ. και παρακάτω σ. 91-93.

55. Norman Sykes, "Religion and the Relations of Churches and States", *The New Cambridge Modern History,* τ. X, Cambridge 1964, σ. 24-25.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εκκλησίας. Ξεκίνησε ως διαμαρτυρία του αγγλικανικού κλήρου κατά των μεταρρυθμίσεων του 1828 (Testa Corporation Act) και του 1829 (Roman Catholic Emancipation). Οι Αγγλικανοί θεώρησαν ότι ο δεύτερος νόμος, με τον οποίο θεσμοθετήθηκε η χειραφέτηση των Ρωμαιοκαθολικών και τους χορηγήθηκε το δικαίωμα να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις, προοιωνιζόταν τον χωρισμό της Εκκλησίας από το Κράτος. Το Νομοσχέδιο του 1833, με το οποίο η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων μετά την άνοδο της στην εξουσία καταργούσε τις μισές από τις αγγλικανικές επισκοπές στην Ιρλανδία (Disestablishment of Church) προκάλεσε τη διαμαρτυρία των θεολόγων της Οξφόρδης, που έβλεπαν παθανό τον κίνδυνο να αποστερηθεί η Αγγλικανική Εκκλησία τις οικονομικές παροχές που απολάμβανε από το κράτος. Το κίνημα της Οξφόρδης επιδίωκε επίσης να μειώσει την επιρροή των Εραστιανών, κατά τους οποίους υπέρτατος κριτής στα ζητήματα περί πίστεως δεν θα έπρεπε να είναι η Εκκλησία (Παπισμός), ούτε η Αγία Γραφή (Προτεσταντισμός) αλλά το κράτος, και να καταπολεμήσει την ελευθεροφροσύνη[56]. Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του κινήματος είναι ο John Keble, ο John Henry Newman, και ο Edward Bouverie Pusey, από τον οποίο ονομάστηκε και Πουσεϊσμός. Οι Tractarians ανήκαν στην Υψηλή μερίδα της Αγγλικανικής Εκκλησίας και έδιναν έμφαση στη συνέχεια και σύνδεση της Εκκλησίας της Αγγλίας, όπως διαμορφώθηκε τον δέκατο έκτο αιώνα, με την καθολική εκκλησία των αρχαίων χρόνων (τρίτος αιώνας). Ως εκ τούτου άλλα μέλη τους προσέγγισαν τον Ρωμαιοκαθολικισμό και άλλα την Ορθοδοξία.

Το 1840-42 ο W. Palmer, αγγλικανός κληρικός του κινήματος της Οξφόρδης, ταξίδεψε στην Ρωσία και την Κωνσταντινούπολη και εξέφρασε την επιθυμία να μεταλάβει. Ανακινήθηκε τότε το ζήτημα της μυστηριακής επικοινωνίας (intercommunion) μεταξύ των δύο εκκλησιών. Οι επαφές και συζητήσεις που είχε ο Palmer με τον Μητροπολίτη της Μόσχας Φιλάρετο και η μακρά αλληλογραφία του με τον Αλέξιο Κομιάκωφ για θεολογικά ζητήματα συνέβαλαν στην κατανόηση των εκατέρωθεν διαφορών και προλείαναν το έδαφος για έναν εποικοδομητικό διάλογο με στόχο την προσέγγιση Αγγλικανών και Ορθοδόξων[57]. Η Ιερά Σύνοδος της Ρωσίας διόρισε το 1843 αρχιπρεσβύτερο της

---

56. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν*, Κωνσταντινούπολις, Τύποις «Φαζιλέτ» Τάσσου Βακαλοπούλου, έτος Η΄, τευχ. 86 (Φεβρ. 1933) - τευχ. 95 (Νοεμβ. 1933) σε συνέχειες. S. L. Ollard: *A Short History of the Oxford Movement*, Λονδίνο 1915.

57. Ο Αλέξιος Κομιάκωφ έγραψε μελέτη με τίτλο *Η ένωση των Εκκλησιών* η οποία δημοσιεύτηκε στα αγγλικά και στα ρωσικά το 1869. W. J. Birkbeck (ed.), *Russia and the English Church during the Last Fifty Years*, Λονδίνο 1895.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ρωσικής Πρεσβείας στο Λονδίνο τον Eugene Popov, ο οποίος παρέμεινε στη θέση αυτή ως το 1875, συνδέθηκε με τους επικεφαλής των φιλενωτικών Αγγλικανών και υπέβαλλε τακτικά αναφορές στη Ρωσική Σύνοδο[58].

Ενώ ο Palmer είχε επαφές με τη Ρωσική Εκκλησία, και άλλοι Αγγλικανοί μέλη της Υψηλής Εκκλησίας προσέγγιζαν τις Ορθόδοξες Εκκλησίες. Η πρώτη επίσημη ενέργεια, με την οποία η Αγγλικανική Εκκλησία εκδήλωσε την επιθυμία της για προσέγγιση με την Ανατολική Εκκλησία, έγινε το 1839-1840. Τότε ο αγγλικανός κληρικός George Tomlinson, γραμματέας της Εταιρείας για την Προώθηση της Χριστιανικής Γνώσης (*Society for the Promotion of Christian Knowledge*), επισκέφθηκε την Ανατολή και επέδωσε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κοινή επιστολή του Αρχιεπισκόπου του Canterbury (William Howley) και του Επισκόπου του Λονδίνου, γραμμένη στην αρχαία ελληνική γλώσσα, η οποία απευθυνόταν σε όλους «*τους Αρχιερείς της Αγίας Ανατολικής Εκκλησίας*». Στην επιστολή αυτή διευκρινιζόταν αφενός ο καθολικός χαρακτήρας της Αγγλικανικής Εκκλησίας και η φιλική της τοποθέτηση προς την «*Μητέρα Εκκλησία της Ανατολής*» που ίδρυσαν οι Απόστολοι και οι Πατέρες της Εκκλησίας, και αφετέρου τονιζόταν ότι η Αγγλικανική Εκκλησία δεν είχε προσηλυτιστικές προθέσεις, καταργούσε τον υπό των Βιβλικών Εταιρειών και των Ιεραποστόλων ασκούμενο προσηλυτισμό –και επιδίωκε μόνο την «*αδελφική επικοινωνία*» με την Ορθόδοξη Εκκλησία[59].

Το 1841 η Βρετανία και η Πρωσία ίδρυσαν στην Ιερουσαλήμ μια Αγγλικανική Επισκοπή, με το πρόσχημα ότι θα έπρεπε να εξυπηρετούνται οι θρησκευτικές ανάγκες των Προτεσταντών στην Παλαιστίνη. Η Επισκοπή σχεδιάστηκε ως «*πρεσβεία καλής θέλησης*» προς τις Αποστολικές εκκλησίες με πρόθεση να δημιουργήσει σχέσεις χριστιανικής φιλανθρωπίας μαζί τους. Το ισχυρότερο κίνητρο των Βρετανών ήταν να προωθήσουν τους πολιτικούς και διπλωματικούς τους στόχους στην περιοχή. Πρωταγωνιστικό ρόλο για την ίδρυση αυτής της Αγγλοπρωσικής Επισκοπής στην Ιερουσαλήμ διαδραμάτισε ο W. E. Gladstone. Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury, Dr. Howley, διαβεβαίωσε τους Πατριάρχες της Ανατολικής Εκκλησίας ότι ο Επίσκοπός τους δεν επρόκειτο να αναμιχθεί σε ζητήματα της δικαιοδοσίας των Ανατολικών Πατριαρχείων και θα περιόριζε τα καθήκοντα και την επιρροή του στους Άγγλους και Γερμανούς Προτεστάντες και σε όσους Εβραίους θα ασπάζονταν τον Χριστιανισμό. Διόρισε ως εφημέριο

---

58. Josef L. Altholz, *ό.π.*, σ. 3.

59. Ι. Καρμίρης, *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός*, Αθήνα 1937, σ. 309. Β. Θ. Σταυρίδης, «Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός», *Θεολογία*, τ. 32, 1961, σ. 485.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παρά τον πρώτο Επίσκοπο τον George Williams, ο οποίος επέδωσε και τις επιστολές του Howley στους Πατριάρχες[60]. Ο Αρχιεπίσκοπος Howley θεωρείται ο πρώτος προκαθήμενος της Αγγλικανικής Εκκλησίας που μετά την εποχή των Stuart και τον Αρχιεπίσκοπο Wake επιχείρησε επίσημα με την πράξη του αυτή τη συμφιλίωση με την Ανατολική Εκκλησία[61]. Ωστόσο, η αποστολή δεν μπόρεσε να δημιουργήσει θετικό κλίμα στις σχέσεις Προτεσταντών και Ορθοδόξων, αντιθέτως προκάλεσε αρνητικά αισθήματα στους δεύτερους λόγω του επιθετικού χαρακτήρα που υιοθέτησαν οι διοικητές της. Η Αγγλικανική Εκκλησία, επιθυμώντας να προωθήσει τις φιλενωτικές της σχέσεις με τις Ορθόδοξες εκκλησίες, διέλυσε τη συμφωνία με τους Πρώσους περί της κοινής προτεσταντικής επισκοπής Ιεροσολύμων και ενημέρωσε τους Πατριάρχες ότι απαγόρευσε στους εναπομείναντες αγγλικανούς κληρικούς κάθε είδους προσηλυτισμό των Ορθοδόξων.

Στη δεκαετία 1860 ο John Mason Neale, οπαδός του κινήματος της Οξφόρδης, πιστός στην Αγγλικανική Εκκλησία, θα δημιουργήσει στην Αγγλία μια σημαντική φιλο-ορθόδοξη κίνηση. Ο Neale πίστευε ότι οι εξωτερικοί τύποι της Θείας Λατρείας είναι σύμβολα που αναπαριστούν ιστορικά γεγονότα και αιώνιες αλήθειες και ως εκ τούτου είναι απαραίτητοι για την προσέλκυση των πιστών και την ενίσχυση της σχέσης τους με την Εκκλησία. Αυτή η πεποίθησή του τον έκανε να στραφεί προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία εκφράζει μια παρόμοια αντίληψη με το στοιχείο των εικόνων. Ο Neale αφιέρωσε τη ζωή του στην υπόθεση της Ενώσεως των δύο εκκλησιών, η οποία κατά την άποψή του ήταν δυνατόν να επιτευχθεί σταδιακά και εφόσον η Ορθοδοξία θα καθίστατο γνωστή και οικεία στο αγγλικό κοινό. Αυτό τον σκοπό προσπάθησε να υπηρετήσει με το συγγραφικό του έργο. Με τη μελέτη της αρχιτεκτονικής των ναών, των εξωτερικών τύπων της Θείας Λατρείας και κυρίως της υμνολογίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας συνέβαλε ώστε να καταστεί πιο οικεία η Ανατολική Εκκλησία στο ευρύ-

---

60. A. H. Hore, *Eighteen Centuries of the Orthodox Greek Church*, Gorgias Press, New Jersey 2003 [facsimile reprint of the original edition, London 1899], σ. 672-673.

61. Ο Chr. Wordsworth, *Miscellanies... ό.π.*, σ. 286, αναφέρει ότι σε ορισμένους που κάποτε αυτάρεσκα του υπενθύμισαν τα σφάλματα και τη διαφθορά που επικρατούσε στις εκκλησίες της Ανατολής, ο Howley απάντησε ότι γι' αυτά τα φαινόμενα, που του ήταν γνωστά και χαρακτήριζαν κυρίως τον κατώτερο κλήρο, υπεύθυνοι ήταν οι Μουσουλμάνοι δυνάστες των χριστιανών, και προσθέτοντας τους ομηρικούς στίχους

«ήμισυ γαρ τ' αρετής αποαίνυται ευρύοπα Ζεύς
Ανέρος, ευτ' αν μιν κατά δούλιον ήμαρ έλησιν»,

τόνισε ότι όφειλαν να αντιμετωπίζουν τους Ορθοδόξους με κατανόηση και σεβασμό.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τερο αγγλικό κοινό[62]. Συνέγραψε μια πεντάτομη επιστημονική μελέτη της *Ιστορίας της Αγίας Ανατολικής Εκκλησίας*[63]. Εν συνεχεία έγραψε σε δημώδες ύφος μία νουβέλα για την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στην οποία η Ορθοδοξία παρουσιαζόταν στο βικτωριανό κοινό με θετικό τρόπο. Το σημαντικότερο ίσως ήταν ότι μετέφρασε στην αγγλική γλώσσα τις ορθόδοξες λειτουργίες (*Primitive Liturgies of S. S. Mark, James, Clement, Chrysostom, Basil* ..., 1869) και τους Ύμνους της Ανατολικής Εκκλησίας (*Hymns of the Eastern Church*, 1862) πολλοί από τους οποίους ενσωματώθηκαν στην αγγλική υμνολογία[64].

Τον Neale, ο οποίος πρώτος ανακήρυξε το τελετουργικό ως σπουδαίο και απαραίτητο μέρος της Θείας Λατρείας, ακολούθησαν και άλλοι Αγγλικανοί: τα μέλη της Εκκλησιολογικής Εταιρείας[65], ο John Fuller Russel, θεολόγος του Πανεπιστημίου του Cambridge που μελέτησε την περί διακοσμήσεων διάταξη του Ευχολογίου, ο θεολόγος Fraser, ο προϊστάμενος του Αγίου Παύλου Robert Liddel κ.ά., που δημιούργησαν την ομάδα των λεγομένων Τελετοφίλων Αγγλοκαθολικών (Ritualists)[66]. Οι Τελετόφιλοι επιζητούσαν την προσέγγιση με την Ανατολική Εκκλησία και συγκάλεσαν στο Λονδίνο, τον Δεκέμβριο του 1865, συνέ-

---

62. Josef L. Altholz, "Aglican-Orthodox Relations in the nineteenth Century", *Modern Greek Studies Yearbook*, vol 18/19, Minneapolis, Minnesota 2002/2003, σ. 4-5. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν*, έτος Η΄, τευχ. 92, Κωνσταντινούπολις Αυγ. 1933, σ. 208-213.

63. J. M. Neale, *A History of the Holy Eastern Church*, 5 τόμοι, Λονδίνο 1847-1873. Η μελέτη αποτελείται από τους εξής τόμους: *The Patriarchate of Alexandria*, 2 τ. Λονδίνο 1874, General Introduction, 2 τ., Λονδίνο 1850 και *The Patriarchate of Antioch*. Την έκδοση του τελευταίου τόμου, ο οποίος κυκλοφόρησε το 1873 επιμελήθηκε ο George Williams.

64. J. M. Neale, *Theodora Phranza or the Fall of Constantinople* (Λονδίνο, 1857). Επίσης ο Neale με το έργο του «*Ιστορία της Ιανοννιστικής Εκκλησίας της Ολλανδίας*» συντέλεσε στην καλλιέργεια των σχέσεων της Αγγλικανικής εκκλησίας με τους Παλαιοκαθολικούς, οι οποίοι εμφανίστηκαν ως κίνημα στον ευρωπαϊκό χώρο μετά τη Σύνοδο του Βατικανού (1870). Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν*, έτος Η,΄ Κωνσταντινούπολις Νοεμβ. 1933, τευχ. 95, σ. 343.

65. Σκοπός της εταιρείας, που πυρήνας της ήταν η Cambridge Camden Society (1839), ήταν η μελέτη του Συμβολισμού, της αρχής της διαρρυθμίσεως των κατά τον ιερό Ναό, της εκκλησιαστικής μουσικής και των άλλων διακοσμητικών τεχνών οι οποίες εξυπηρετούν τη θρησκεία. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *ό.π.*, σ. 209.

66. Οι Τελετόφιλοι, επειδή εισήγαγαν στη λατρεία στοιχεία τελετουργικού, αν και είχαν αρκετούς οπαδούς, προκάλεσαν την αντίδραση πολλών πιστών, των Επισκόπων, του τύπου και της πολιτείας, οι οποίοι υποστήριξαν ότι οι τελετουργικές συνήθειες έτειναν αναπόφευκτα προς σύγχυση των αγγλικανικών ιεροτελεστιών με αυτές των ιερέων της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και τους δίωξαν. Για τις δίκες κατά των Τελετοφίλων, βλ . Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *ό.π.*, σ. 212-213, 245-251, 271-274.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λευση των φιλενωτικών, στην οποία παρέστησαν ογδόντα ιεράρχες και θεολόγοι, μεταξύ των οποίων και ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury και ο Επίσκοπος της Οξφόρδης, και εξέφρασαν επίσημα την ευχή υπέρ της ένωσης των Εκκλησιών[67].

Την περίοδο αυτή η βρετανική φιλελληνική ιστοριογραφία, επανεξετάζοντας το ρόλο του Βυζαντίου, θα αναδείξει τον ιστορικό ρόλο της «*Νέας Ρώμης*» στη μύηση των σλαβικών φυλών στον κοινό ελληνορωμαϊκό χριστιανικό πολιτισμό της Ευρώπης, τεκμηριώνοντας την προσφορά του Ελληνισμού στον ορθόδοξο κόσμο της Ανατολής που εντάσσεται στη διευρυμένη ευρωπαϊκή οικογένεια[68]. Από τότε το ενδιαφέρον της Εκκλησίας της Αγγλίας να έρθει σε επικοινωνία με την Ορθόδοξη εκδηλώνεται έμπρακτα.

Το 1865 η Κάτω Βουλή της Συνόδου του Canterbury, ανταποκρινόμενη στο αίτημα της Επισκοπικής Εκκλησίας της Αμερικής, η οποία πρώτη εκδήλωσε την επιθυμία για προσέγγιση των ορθοδόξων εκκλησιών της Ανατολής και ζήτησε τη σύμπραξή της, διόρισε μια επιτροπή για να ερευνήσει το θέμα και να επικοινωνεί με την επιτροπή της Εκκλησίας της Αμερικής. Σε μία από τις συναντήσεις της επιτροπής συμμετείχαν οι αρχιπρεσβύτεροι της Ρωσικής Πρεσβείας στο Παρίσι και στο Λονδίνο, Vassiliev και Popov, οι οποίοι διαβεβαίωσαν τους Αγγλικανούς για την προθυμία της Ρωσικής Εκκλησίας να συνεργαστεί για την επίτευξη της προσέγγισης[69]. Η αγγλική επιτροπή[70] λίγο αργότερα συνέταξε μια έκθεση στην οποία αναφερόταν στις επαφές Αγγλικανών με Ορθοδόξους αφενός στη Ρωσία, στην οποία είχε πρόσφατα μεταβεί ο Robert Eden[71],

---

67. Για τη συνέλευση των φιλενωτικών ο Α. Διομήδης Κυριακός δημοσίευσε στον *Ευαγγελικό Κήρυκα* (1866), σ. 97-109 άρθρο «Το ζήτημα περί ενώσεως της Αγγλικανικής εκκλησίας μετά της Ορθοδόξου Ανατολικής». Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 30.

68. Οι απόψεις αυτές αναπτύσσονται στις μελέτες του Edward A. Freeman που δημοσιεύτηκαν στις δεκαετίες του 1850 και 1860. Βλ. Μαργαρίτα Μηλιώρη, «Αρχαίος Ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα», *Μνήμων* (2000), τ. 22, σ. 97-102.

69. A. H. Hore, *Eighteen Centuries of the Orthodox Greek Church*, New Jersey 2003 [1899 α΄ εκδ.], σ. 674.

70. Τα μέλη της επιτροπής ήταν ο Chancellor Massingberd, πρόεδρος, οι αρχιδιάκονοι του Tannon Mr. Donison, του Westminster Chr. Wordsworth, του Gloucester Sir Henry Provost Baronet, του Nottingham Mr. Mackenzie, του Canon Hawkins, οι Dr. Leighton, Dr. Fraser, Dr.Cedd, Lord Alwin Compton, Mr. Randolf και Seymour. Βλ. Ν.Δαμαλάς, *Μέλλον*, έτος Δ΄, αριθ. 372, 1 Αυγ. 1867.

71. Ο Robert Eden (1804-1886) δημοσίευσε τις εντυπώσεις του από την επίσκεψη του στην Ρωσία στο "Impressions of a Recent Visit to Russia, a Letter addressed to Chancellor Massingberg, on Intercommunion with the Eastern Orthodox Church", 1866. Επίσης έγραψε τον πρόλογο στο έργο του Τολστόι "Romanism in Russia". Ήταν στενός φίλος του Αρχιεπι-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διδάκτωρ θεολογίας και Έξαρχος πάσης Σκωτίας, και αφετέρου στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλα κέντρα της Ορθοδοξίας στην Ανατολή τα οποία επισκέφθηκε ο George Williams[72]. Η έκθεση μνημόνευε τη θετική ανταπόκριση στην επιθυμία για ένωση λογίων και κληρικών τόσο στη Ρωσία όσο και στην Ανατολή, επισήμαινε τις δυσκολίες (ιδίως την αναγνώριση των αγγλικών χειροτονιών από την Ορθόδοξη Εκκλησία και την προσθήκη του *filioque* στο Σύμβολο της πίστεως) και παρέπεμπε στους επισκόπους της Αγγλικής Εκκλησίας την απόφαση για περαιτέρω ενέργειες.

Προς επίτευξη του ίδιου σκοπού με πρωτοβουλία του Neale συστήθηκε από επιφανείς κληρικούς και λαϊκούς η *Eastern Church Association*, με σκοπό να ενημερώνει το αγγλικό κοινό για τις Ανατολικές Εκκλησίες, να καθιστά γνωστή στην Ορθόδοξη Εκκλησία τη διδασκαλία και τις αρχές της Αγγλικανικής Εκκλησίας, να επιδιώκει την αμοιβαία επικοινωνία και να βοηθά τους επισκόπους των εκκλησιών στην Ανατολή στις προσπάθειές τους για την πνευματική ανάπτυξη του ποιμνίου τους[73]. Στις προκαταρκτικές εργασίες για την ίδρυση της *Eastern Church Association* εκ μέρους της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας συμμετείχε ο Αρχιμανδρίτης Κωνσταντίνος Στρατούλης, εφημέριος της Ελληνικής Κοινότητας του Liverpool, ο οποίος διορίστηκε μέλος του συμβουλίου της[74].

Την ίδια περίοδο ο Επίσκοπος της Οξφόρδης και ο F. Meyrick, γραμματέας της Anglo-Continental Sociey, σε ομιλίες από του άμβωνος αναφέρθηκαν στο θέμα της ένωσης με την Ανατολική Εκκλησία, ενώ η έκδοση των έργων του E.B. Pusey, *Essays on Reunion* και *Eirenicon*, ανανέωσε τις θεωρητικές συζητήσεις για το ζήτημα. Ο H. P. Liddon, ο σημαντικότερος μαθητής του Pusey πήγε μαζί με τον C.L. Dodgson (γνωστό ως Carol Lewis) στη Ρωσία, επισκέφθηκαν μοναστήρια και εκκλησίες σε διάφορα μέρη και είχαν μακρά συνομιλία με το Μητροπολίτη Μόσχας Φιλάρετο.

σκόπου Longley, μετριοπαθής στις θεολογικές του απόψεις και στις πολιτικές του πεποιθήσεις «ασυμβίβαστος Τόρυ». *DNB*, τ. 6, σ. 360-361.

72. Ο George Williams επισκέφθηκε διάφορες πόλεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τον Ιούνιο του 1866 πήγε στη Χίο και συναντήθηκε με τον Μητροπολίτη Γρηγόριο Βυζάντιο. Γρηγορίου, Μητροπολίτου Χίου, *Το ελληνικόν πνεύμα. Ήτοι σχέσις του Ελληνισμού προς την Ορθοδοξίαν*. Χίος 1869, πρόλογος. Μετέφρασε στην αγγλική το ανωτέρω έργο.

73. Josef L. Altholz, "Aglican-Orthodox Relations...", *ό.π.*, σ. 4-5. Από το 1866-1872 η ECA δημοσίευσε τη σειρά *Occasional Papers*, στην οποία έγραψαν και ορθόδοξοι θεολόγοι. Τα μετέφρασε ο Ροροv στα ρωσικά.

74. A.H.Hore, *ό.π.*, σ. 673.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Από ελληνικής πλευράς συμμετοχή στη δραστηριότητα αυτή είχε ο Ν. Μ. Δαμαλάς[75], ο οποίος από το 1865 συνέχιζε τις σπουδές του στο Λονδίνο και ήταν ενήμερος για τα συμβαίνοντα καθώς και για τις προετοιμασίες για τη Γενική Σύνοδο των Αγγλικανών Επισκόπων στο Lambeth το Σεπτέμβριο του 1867. Ο Δαμαλάς συνέταξε μελέτη στην οποία παρουσίαζε σύντομη σκιαγραφία της Αγγλικής Εκκλησίας, παρέβαλλε τη διδασκαλία της προς αυτήν της αρχαίας καθολικής και αποστολικής εκκλησίας των επτά συνόδων και εξέθετε τις βάσεις για την ένωση των Εκκλησιών από ορθοδόξου πλευράς[76]. Υπέβαλε δε τη μελέτη του στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τις Ιερές Συνόδους της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Εκκλησίας της Ρωσίας, ενώ μετάφρασή της στην αγγλική ανέλαβε να παρουσιάσει στη Σεπτεμβριανή Σύνοδο του Lambeth ο Επίσκοπος της Οξφόρδης Wilberforce.

Σε άρθρο του που δημοσίευσε η εφημερίδα *Μέλλον* ο Δαμαλάς έγραψε:

Δια να δοθή η απαιτουμένη ώθησις εις τον προτιθέμενον σκοπόν, πρέπει πάντες οι της ημετέρας εκκλησίας κληρικοί λόγιοι να δώσωσιν αρωγόν χείρα προς προαγωγήν και ανάπτυξιν του κινήματος τούτου, του οποίου τα μεγάλα ως αληθώς θρησκευτικά και πολιτικά αποτελέσματα λίαν πρόδηλα είναι. Το πρώτον είναι καταφανέστατον και αφορά εις την εκκλησίαν του Χριστού, ήτις απ' αρχής υπέρ της πασών των εκκλησιών ενώσεως εύχεται. Το δεύτερον το ουχ' ήττον πρόδηλον είναι, ότι δια του της ενώσεως δεσμού πολλαί προλήψεις, αίτινες σήμερον την αύξησιν της φίλης πατρίδος εμποδίζουσι συριζηδόν θέλουσιν εξαλειφθή[77].

Το 1867 η Σύνοδος των Αγγλικανών Επισκόπων που συνήλθε στο Lambeth (24-27 Σεπτεμβρίου 1867) υπό τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, Charles Thomas Longley, απηύθυνε εγκύκλιο επιστολή προς τους Πατριάρχες και λοιπούς Ιεράρχες της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας (1868)[78]. Όπως αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Longley, «*οι Ρωμαιοκαθολικοί, Άγγλοι και ξένοι, θεωρούν ότι*

---

75. Ο Ν. Δαμαλάς (1842-1892) καταγόταν από την Χίο και είχε σπουδάσει φιλοσοφία και θεολογία στη Γερμανία και στην Αγγλία. Σύντομο βιογραφικό σημείωμα στο Κ. Άμαντος, *Χίος και Χίοι. Σημειώματα* , Αθήνα 1959, σ. 32.

76. Ν. Μ. Δαμαλάς, *Περί της σχέσεως της Αγγλικής Εκκλησίας προς την Ορθόδοξον*, εν Λονδίνω, τύποις Clayton & Co., 1867.

77. *Μέλλον*, έτος Δ΄, αρ. 372, 1 Αυγ. 1867.

78. Στη Σύνοδο του Lambeth, γνωστή και ως Pan-Anglican Synod, έλαβαν μέρος 78 αγγλικανοί επίσκοποι από τη Βρετανία, τις αποικίες και τις υπόλοιπες χώρες μετά από πρόσκληση του Αρχιεπισκόπου του Canterbury με σκοπό "*to make a demonstration of union between the scattered branches of the Anglican Church*". *DNB*, τ. 12, σ. 121-122.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

η Εγκύκλιος του Lambeth είναι το ισχυρότερο πλήγμα που δέχτηκε ο παπισμός εδώ και πολλά χρόνια»[79].

Το 1869 (Ιούλιος) με την προτροπή και της *Eastern Church Association* ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury Tait έγραψε ευχαριστήριο επιστολή στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για την παρουσία του αντιπροσώπου του Μ. Πρωτοσύγκελλου Ευσταθίου Κλεοβούλου στα εγκαίνια του αγγλικανικού ναού στην Κωνσταντινούπολη (1868), στην οποία ευχόταν για την ένωση των Εκκλησιών και του έστελνε δύο αντίτυπα του Ευχολογίου με τα 39 άρθρα στην αγγλική και την ελληνική. Συγχρόνως ζητούσε να επιτραπεί στις περιοχές υπό την δικαιοδοσία του να ενταφιάζονται οι Αγγλικανοί από Ορθοδόξους ιερείς σε περίπτωση που δεν υπήρχε κληρικός της δικής τους Εκκλησίας. Τον Σεπτέμβριο ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ΄ απάντησε τονίζοντας τη δογματική ομοιότητα μεταξύ των δύο Εκκλησιών και εκθέτοντας τις επί μέρους θεολογικές διαφορές που προκύπτουν από τα 39 άρθρα. Ενημέρωνε δε τον προκαθήμενο της Αγγλικανικής Εκκλησίας ότι απέστειλε εγκύκλιο προς όλους τους Ιεράρχες του Οικουμενικού Θρόνου να θάπτουν στο εξής τους αποθνήσκοντες Αγγλικανούς[80]. Το κλίμα βελτιώθηκε πολύ περισσότερο όταν τον Οκτώβριο ο Γρηγόριος ΣΤ΄ απέρριψε την πρόσκληση του Πάπα Πίου Θ΄ να παραστεί στις εργασίες της Συνόδου του Βατικανού που επρόκειτο να συγκληθεί στο τέλος του χρόνου, λέγοντας ότι το αλάθητο ανήκει μόνο στις Οικουμενικές Συνόδους και ότι κανένας Επίσκοπος εκτός του Κυρίου δεν μπορεί να θεωρείται ο ανώτερος αρχηγός όλων των Εκκλησιών[81]. Ο Λυκούργος

Την εγκύκλιο επιστολή των Αγγλικανών Επισκόπων όλης της οικουμένης που συμμετείχαν στη Σύνοδο του Lambeth μετέφρασε στα ελληνικά ο Chr. Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, ο οποίος συνέταξε και τη συνοδευτική επιστολή στην κοινή ελληνική (28 Νοεμ. 1868), την οποία απέστειλε ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury στον Οικουμενικό Πατριάρχη. Στην επιστολή αναφέρεται ότι σκοπός της εγκυκλίου είναι να γνωρίσει η Ανατολική Εκκλησία τι φρονεί η Αγγλικανική Εκκλησία περί της εν Χριστώ πίστεως, ότι δηλ.. εμμένει στις κανονικές γραφές, τηρεί την αρχαία τάξη και θρησκεία και «*ότι μια γνώμη και μια φωνή πάντας νεωτερισμούς παρά το Ευαγγέλιον Χριστού...απορρίπτομεν και απωθούμεθα, και ότι το σωτήριον Αυτού κήρυγμα πανταχού της γης πληροφορήσαι σπουδάζομεν...*». Η εγκύκλιος του Lambeth μεταφράστηκε και στη Λατινική και στις κυρίαρχες ευρωπαϊκές γλώσσες. Διαδόθηκε, κυρίως μέσω της *Anglo-Continental Society*, σε όλες τις δυτικές χώρες. Το πρωτότυπο κείμενο και οι μεταφράσεις (στην ελληνική και λατινική), βλ. στο Chr. Wordsworth, *Miscellanies*...., τ. 1, σ. 296-308.

79. C. Wordsworth, *Miscellanies, ό.π.*, σ. 308.

80. Η πράξη αυτή θεωρήθηκε το πρώτο επίσημο βήμα για την εκκλησιαστική επικοινωνία. Β.Θ. Σταυρίδης, «Ορθοδοξία και Αγγλικανισμός», *Θεολογία*, τ. 32, 1961, σ. 475-485.

81. A.H.Hore, *ό.π.*, σ. 665.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

έστειλε συγχαρητήρια επιστολή στον Οικουμενικό Πατριάρχη για την «*πολύκροτο και θαυμασία*» απάντησή του προς τον Πάπα «*δι' ης εταπείνωσε την πάντοτε επηρμένην της Ρώμης οφρύν*» και για τις δραστήριες προσπάθειές του να επιλύσει «*συνωδά τοις θείοις κανόσιν και τοις ιεροίς της Εκκλησίας θεσμοίς*» το σκανδαλώδες Βουλγαρικό ζητήμα και να προασπίσει «*τα καταπατούμενα δίκαια της Εκκλησίας*»[82].

Εκτός από την ανησυχία που προκαλούσαν στην Ελληνική Ανατολική Εκκλησία οι απόψεις των σλαβόφιλων που ήδη αναφέραμε, οι επαφές των ιερέων των ρωσικών πρεσβειών με τους Αγγλικανούς στην Ευρώπη και στην Αμερική και τα αιτήματα των Βουλγάρων εθνικιστών για την ίδρυση αυτόνομης βουλγαρικής εκκλησίας, υπήρχαν και πρόσθετοι λόγοι για τη στροφή προς τους Αγγλικανούς στους οποίους θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

Ο ουσιαστικότερος λόγος που επέβαλε εκ των πραγμάτων στην Ελληνική Ανατολική Εκκλησία τη σύγκριση και παραβολή της Ορθοδοξίας με τις Δυτικές Εκκλησίες, τον Παπισμό και τον Προτεσταντισμό, συνδέεται με δύο σημαντικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στην Οθωμανική Ανατολή κατά τον 19ο αιώνα: α) με τη μεταρρυθμιστική κίνηση του Οθωμανικού κράτους, γνωστή ως Τανζιμάτ, και τη διαδικασία «εκκοσμίκευσης» στα μη μουσουλμανικά μιλλέτ της Αυτοκρατορίας και β) με την επέκταση των δογμάτων της Δύσης στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας[83]. Η θεσμοθέτηση των Γενικών Κανονισμών, στο πλαίσιο αυτών των μεταρρυθμίσεων, κατέστη-

---

82. ΑΑΛ, Φακ 5, αρ. 1, Αλ. Λυκούργος προς Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Σύρος, χ.χ. [1869].

83. Για τους προσηλυτισμούς, βλ. ενδεικτικά Σ. Ανεστίδης, «Αμερικανοί ιεραπόστολοι στη Μικρά Ασία - Βιβλιογραφική επισκόπηση», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.11, 1995-96, σ. 375-388, Παυλίνα Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξονικής σκέψης με την ελληνική*, Αθήνα 2002. Πόλλη Θαναηλάκη, *Αμερική και Προτεσταντισμός. Η «Ευαγγελική Αυτοκρατορία» και οι οραματισμοί των Αμερικανών Μισιοναρίων για την Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Αθήνα 2005, Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, Κάλλια, «Τα «Προσηλυτιστικά» στην Κρήτη, 1859-60», *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ1 , *Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών*, Ηράκλειο 2005, σ. 179-194. Αριστείδης Π. Στεργέλλης «Το πρόβλημα των προσηλυτισμών στη Μ.Ασία», *Δέλτιο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 10, 1993-94, σ. 205-234. Κυριακή Μαμώνη, «Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8, 1980-81, σ. 179-212. Ιωάννης Καρμίρης, «Ο Ορθοδοξο-Προτεσταντικός Διάλογος. Σύντομος επισκόπησις της ανελίξεως αυτού», *Θεολογία*, τ. 59 (1988), τχ. 4, κεφ. 7: Ορθοδοξία και προτεσταντικός Μισσιοναρισμός, σ. 609-620.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σε αναγκαίο τον προσδιορισμό της ουσίας και του μοντέλου της εσωτερικής λειτουργίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου και δημιούργησε την προοπτική ενίσχυσης του πατριαρχικού συγκεντρωτισμού, την οποία υποστήριξαν οι κληρικαλικοί κύκλοι ως εναλλακτική λύση στην πλήρη επικράτηση του λαϊκού στοιχείου στην εσωτερική λειτουργία του Πατριαρχείου, μετά την κατάργηση της Γεροντικής Ιεράς Συνόδου και τη συγκρότηση δύο νέων αντιπροσωπευτικών σωμάτων του ορθόδοξου μιλλέτ, της Ιεράς Συνόδου και του Μικτού Συμβουλίου. Στο λόγο που θα αρθρωθεί από τις δύο αντιτιθέμενες παρατάξεις, μεταρρυθμιστές και κληρικαλικούς, κατά την περίοδο λειτουργίας της Εθνοσυνέλευσης γύρω από το ζήτημα της διάκρισης ή οριοθέτησης των θρησκευτικών και πολιτικών αρμοδιοτήτων του Πατριαρχείου, η εκκλησιαστική διοίκηση προσομοιάζεται με πολιτειακό καθεστώς, όπως έχει δείξει με τις μελέτες του ο Δ. Σταματόπουλος[84]. Η προσομοίωση αυτή και η υποστήριξη του μοντέλου της συνταγματικότητας για τη λειτουργία του Πατριαρχείου από εκπροσώπους της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας είχε ως επιδίωξη τη νομιμοποίηση της αντιπαράθεσης με τα αντίπαλα δόγματα, των οποίων η επιρροή στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας είχε αυξηθεί σημαντικά.

Ο Γρηγόριος Βυζάντιος[85], Αρχιγραμματεύς της Ιεράς Συνόδου για την σύν-

---

84. Δημήτριος Σταματόπουλος, «Η Εκκλησία ως Πολιτεία. Αναπαραστάσεις του Ορθόδοξου Μιλλέτ και το μοντέλο της συνταγματικής μοναρχίας», *Μνήμων,* τ. 23, Αθήνα 2001, σ. 183-220, και του ίδιου, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα,* Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 2003. Και στις δύο παρατάξεις, μεταρρυθμιστές και κληρικαλικούς, συμμετείχαν και λαϊκοί και κληρικοί. Χρησιμοποιώ τους όρους με το περιεχόμενο που τους έδωσε ο συγγραφέας. Ως κληρικαλικοί ορίζονται οι εκπρόσωποι της τάσης εντός του Πατριαρχείου που επιδίωκε να αποτρέψει την κυριαρχία των λαϊκών μετά την εισαγωγή των Γενικών Κανονισμών, σ. 188, σημ. 15.

85. Ο Γρηγόριος Βυζάντιος (κατά κόσμον Αλέξανδρος Παυλίδης) γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1825. Σπούδασε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και στην Αθήνα. Κατατάχθηκε σε νεαρή ηλικία στις τάξεις του κλήρου και υπηρέτησε υπό τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον ΣΤ΄, θείο του από τη μητέρα του. Το 1858, επί Πατριάρχη Κυρίλλου του Ζ΄, διορίστηκε δευτερεύων των Πατριαρχείων, έπειτα Μ. Αρχιδιάκονος και κατόπιν Μ. Πρωτοσύγκελλος (1859). Το 1859 (Αυγ.) ορίστηκε πρώτος Αρχιγραμματεύς της Ιεράς Συνόδου για την σύνταξη των «Γενικών Κανονισμών». Τον Δεκέμβριο του 1860 χειροτονήθηκε μητροπολίτης Χίου και Ψαρών. Ως Μητροπολίτης Χίου, διακρίθηκε για την εχθρική αντιμετώπιση των καθολικών κατοίκων του νησιού λόγω των εθνοκεντρικών ιδεολογικών του αναζητήσεων και απομακρύνθηκε από την έδρα του για ένα διάστημα. Κατά την αλλαξοπατριαρχεία του 1871 η Πύλη απέκλεισε την υποψηφιότητά του με το επιχείρημα ότι λόγω της δράσης του δεν πληρούσε τους όρους που έθεταν οι Γενικοί Κανονισμοί ως προς την οθωμανική νομιμότητα.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταξη των Γενικών Κανονισμών και υποστηρικτής του μοντέλου της συνταγματικότητας, στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας της Ανατολικής Εκκλησίας για ανάσχεση της προόδου των διαφόρων προσηλυτιστικών οργανώσεων, θα εκδώσει το 1863 τη *Φωνή της Ορθοδοξίας*, ένα θεωρητικό πολεμικό σύγγραμμα κατά του Παπισμού και του Προτεσταντισμού, που χαρακτηρίζονται ως «αιρέσεις»[86]. Το έργο αυτό, στο κεφάλαιο «Έρευνα αρχών», εξετάζει τη σχέση μεταξύ πίστης *(αυθεντίας)* και λόγου *(λογικής ερεύνης)* και υποστηρίζει ότι μόνο στην Ορθοδοξία υπάρχει αρμονία αυθεντίας και λογικής ερεύνης, ενώ στον μεν Παπισμό επικρατεί *«πνευματική τυραννία και αναίρεσις λογικής και επιστημονικής αναζητήσεως»*, στους δε Προτεστάντες υπερισχύει ο λόγος έναντι της πίστης και της πατρικής παράδοσης[87]. Από την κριτική αυτή στον Προτεσταντισμό θα εξαιρέσει την Αγγλικανική Εκκλησία, η οποία αντιστάθηκε με σθένος στον Καλβινι-

---

Έγραψε δυο σημαντικές μελέτες για το Βουλγαρικό ζήτημα : «Πραγματεία περί της κανονικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχικού Οικουμενικό Θρόνου επί των εν Βουλγαρία Εκκλησιών», *Φωνή της Ορθοδοξίας*, Κωνσταντινούπολις 1862 και *Διευκρίνισις επί του βουλγαρικού ζητήματος*, Κωνσταντινούπολις 1871. Επίσης έγραψε *Πραγματεία περί ενώσεως των Αρμενίων μετά της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*. Κωνσταντινούπολις 1871. Μελέτες του για την Ένωση των Αγγλικανών με τους Ορθοδόξους εκδόθηκαν στην Αγγλία (βλ. παρακάτω). Έγραψε και *Ερμηνεία ιστορική και κριτική του Συμβόλου της πίστεως*.

Το 1877 μετατέθηκε από τον Πατριάρχη Ιωακείμ τον Γ΄ στη μητρόπολη Σερρών λόγω της εθνικής στάσης του στο ζήτημα της μονής του αγίου Παντελεήμονος (1874) στον Άθω. Από το 1879 ως το 1888, που απεβίωσε, διετέλεσε Μητροπολίτης Ηρακλείας και Ραιδεστού. Το 1878 ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτωρ της Θεολογικής Σχολής Αθηνών. Βλ. Γ. Ι. Παπαδόπουλου, *Η Σύγχρονος Ιεραρχία της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, τ. 1ος, Αθήνα 1895, σ. 455-6, σημ 139, όπου και χαρακτηρίζεται *«εκ των ευρυμαθεστέρων ιεραρχών του παρόντος αιώνος, ... συγγραφεύς γονιμώτατος, θερμουργός, εθνικώτατος, μετά παραδειγματικής αφοσιώσεως εργασθείς υπέρ των προνομίων της Εκκλησίας»*. *ΘΧΕ*, τ. Β΄, σ. 1098. Μ. Ι. Γεδεών, *ΜΕΕ*, τ. Η΄, σ. 728.

86. Γρηγόριος Βυζάντιος, Μητροπολίτης Χίου, *Η Φωνή της Ορθοδοξίας*, τυπογραφείο Κ.Μ.Προκίδου, Χίος 1863, σ. 7: *«Τους αυτούς δε χαρακτήρας ους παρατηρούμεν εν ταις αρχαίαις αιρέσεσιν, διαίρεσιν και σύγχυσιν, ανευρίσκομεν και εν τοις νεωτέροις σχίσμασιν, ήτοι εν τω Παπισμώ και τη Διαμαρτυρήσει' αμφότερα δ' εισίν άρνησις του περί εκκλησιαστικού κύρους δόγματος, ει και κατά διαφορετικήν έποψιν»*.

87. *«Η δε Διαμαρτύρησις [εστί] πνευματική αναρχία και αθέτησις εκκλησιαστικής αυθεντίας» «ή και άλλως, ο μεν Παπισμός εστί κέντρον άνευ περιφερείας, η δε Διαμαρτύρησις περιφέρεια άνευ κέντρου, η δε ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ κέντρον άμα και περιφέρεια»*. Γρηγόριος Βυζάντιος, *Η Φωνή της Ορθοδοξίας*, *ό.π.*, σ. 9. Πρβλ. Δημήτριος Σταματόπουλος, «Η Εκκλησία ως Πολιτεία...» *ό.π.*, σ. 204-205. Αυτή η διάκριση, υποστηρίζει ο συγγραφέας, εκτός από τις επιπτώσεις στο θεολογικό πεδίο, προκαλεί και την ανάδυση διαφορετικών πολιτειακών μοντέλων.

ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμό, σεβάστηκε την παράδοση της αρχαίας εκκλησίας και παραδέχεται τις τέσσερις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους: «*Μόνη η Αγγλικανή Εκκλησία εκ των Διαμαρτυρομένων, μετά δεινήν και πολυχρόνιον πάλην, ηδυνήθη ... να διασώση από του κατακλυσμού της Μεταρρυθμίσεως μερίδα της Ορθοδόξου αληθείας, ως παραδεξαμένη και κύρος Συνόδων και αυθεντίαν Πατέρων, εν μέρει γουν, και επισκοπικήν Ιεραρχίαν*». Αν και επισημαίνει ότι στην Αγγλικανική Εκκλησία η ροπή προς την Ορθοδοξία ανεστάλη, διότι με την εισαγωγή και πρακτική εφαρμογή των 39 κεφαλαίων επί της Ελισάβετ και του Εδουάρδου ΣΤ΄ επικράτησε το πνεύμα του ατομικισμού, πιστεύει ότι, εφόσον είναι η πλησιεστέρα προς την Ορθοδοξία Εκκλησία, δύναται να επαναλάβει τις διαπραγματεύσεις περί ενώσεως που είχαν διακοπεί κατά το 1723, επί Ιερεμίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, «*αναμιμνησκομένη προς τοις άλλοις ότι ο πρώτος ιδρυτής του Χριστιανισμού εν τη Κραταιοτάτη και θεοστηρίκτω και φιλοχρίστω Αγγλία ήν Έλλην, ο επίσκοπος Κανταβριγίας Θεόδωρος*». Ο Γρηγόριος Βυζάντιος υπογραμμίζει την πνευματική συγγένεια των Άγγλων προς τους Έλληνες, αλλά και τη συγγένεια μεταξύ των δύο Εκκλησιών. Η πεποίθηση του Γρηγορίου ότι ή ένωση είναι δυνατόν να επιτευχθεί «*δια της εν πνεύματι χριστιανικής αγάπης απαθούς συζητήσεως*» ενισχύεται, γράφει, από τις μελέτες πολλών Άγγλων σοφών που εκφράζουν το ενδιαφέρον και την κλίση τους προς την Ανατολική Εκκλησία[88].

Ένας πρόσθετος λόγος για την προσέγγιση με τους Αγγλικανούς είναι κατά τον Γρηγόριο η κλίση των δύο λαών, όπως αποδεικνύει η πολιτική και εκκλησιαστική τους ιστορία, σε συγκεκριμένο πολιτειακό μοντέλο, αυτό της συνταγματικής μοναρχίας, κλίση η οποία είναι έμφυτη στον εθνικό τους χαρακτήρα. Ο Γρηγόριος, «*εθνικώτατος*» κληρικός της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας, ο οποίος ενδιαφέρεται να υπερασπιστεί την ελληνική εθνική ταυτότητα, θα συνδέσει με το έργο του τον ορθόδοξο χριστιανισμό με το ελληνικό έθνος. Εκκινώντας από ένα χωρίο του Κλεόβουλου του Ρόδιου[89], στο οποίο ορίζονται τα χαρακτηριστικά της «*αλάνθαστης πολιτείας*», και ερμηνεύοντάς το και με άλ-

88. Γρηγόριος Βυζάντιος, *Η Φωνή της Ορθοδοξίας*, *ό.π.*, σ. 11-13.

89. «*Πολιτεία αλάνθαστος η μαθηματικώς περιφέρειαν και κέντρον έχουσα, η δια μυριοπληθών ακτίνων επί το αυτό βαίνουσα, η δε θάτερον τούτων μη έχουσα, ει εγχωρεί τούτο τη διανοία εστίν ή κέντρον άνευ περιφερείας, ή περιφέρεια άνευ κέντρου, ΠΟΛΛΑ ΤΑ ΑΤΑΣΘΑΛΑ ΕΠΑΓΟΥΣΑ (Κλεόβουλ. ο Ρόδιος). Και το μεν «μυριοπληθείς ακτίνες» δηλοί την καθολικήν ζωήν και ενέργειαν και την ελευθέραν συζήτησιν, το δε «κέντρον» την προς τας καθεστώσας αρχάς έλλογον υποταγήν, το προς τας πατρίους παραδόσεις σέβας, και την προς τους κειμένους νόμους πειθαρχίαν*».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μα αποσπάσματα από την αρχαιοελληνική γραμματεία[90], θα αναδείξει την Ορθοδοξία σε αρχετυπική εκδοχή της συνταγματικής μοναρχίας και θα υποστηρίξει ότι τη διαμόρφωσε το ελληνικό πνεύμα διότι

ανέκαθεν δεικνύων αποστροφήν ο Έλλην ... προς τας της πολιτείας παρεκτροπάς, φανερόν ότι δεν ηδύνατο να αναγνωρίση εν τη πνευματική αυτού πατρίδι, τη «αδουλώτωι», λέγω, και «ατυραννήτω» Εκκλησία του Χριστού «τη εκ του Ουρανού καταβαινούσηι» (Αποκάλ.) την παμβασιλείαν και την απόλυτον δεσποτείαν ενός τινος θνητού, και ταύτα ούτω προφανώς αντικειμένη εις τας θεοδότους αρχάς του Ιερού Ευαγγελίου και των Αποστολικών και Συνοδικών παραδόσεων, επί θυσία της πνευματικής ελευθερίας, ήν ημίν εδωρήσατο τω ιδίω αίματι ο Κύριος, ο πάντων ανθρώπων ελευθερωτής» (καν. Η' της Οικουμ. Γ') [Παπισμός] αλλ' ούτε πάλιν να αποκλίνη προς την πολυκοιρανίαν και αναρχίαν (ήτις ως εν τη πολιτική, ούτω και εν τη θρησκευτική κοινωνία εστίν η φοβερωτέρα των τυραννιών, και δήλον έκ τε της πολιτικής και της εκκλησιαστικής ιστορίας) [Προτεσταντισμός], αλλ' ώφειλε να μείνη πιστός και αφοσιωμένος λάτρις του θεοεικέλου και συνοδικού της Ορθοδοξίας συντάγματος[91].

Οι απόψεις αυτές του Γρηγορίου Βυζάντιου έγιναν γνωστές στους Αγγλικανούς και προσέλκυσαν το ενδιαφέρον τους. Ο George Williams, τρία χρόνια μετά την έκδοση του παραπάνω έργου, θα επισκεφθεί διάφορα κέντρα της Ορθοδοξίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα συνομιλήσει και με τους Πατριάρχες. Τον Ιούνιο του 1866 πήγε στη Χίο, συναντήθηκε με τον Μητροπολίτη Γρηγόριο και συνδιαλέχτηκε μαζί του για τη σχέση της Ορθοδοξίας με τον Ελληνισμό και για την προοπτική της ένωσης των Εκκλησιών. Διάβασε το κείμενο της ομιλίας που εκφώνησε ο Μητροπολίτης στο Γυμνάσιο της Χίου με θέμα *Το ελληνικόν πνεύμα. Ήτοι σχέσις του Ελληνισμού προς την Ορθοδοξίαν*, στην οποία ο Γρηγόριος τονίζει ότι «*ο προαιώνιος Λόγος του Πατρός, γενόμενος άνθρωπος ... ηυδόκησε να μεταχειρισθή όργανον προς διάδοσιν των θείων του Ευαγγελίου*

---

90. «*Αληθής πολιτεία ΟΥΚ έστιν εν η το παν πλήθος δύναται ποιείν ό,τι ποτ' αν βουληθή και πρόθηται, αλλ' εν ή νικά το δόξαν (όπερ υποτίθησι την λογικήν έρευναν και ελευθέραν συζήτησιν) πειθομένοις τοις νόμοις και σεβομένοις τα πάτρια. (Πολύβ. Βιβλ. ζ΄). Αλλ' ΟΥΤΕ πάλιν (φησί Σοφοκλής) αληθής πολιτεία εστίν εν ή ο άρχων ουκ άρχει κατά νόμους (κατά το σοφόν εκείνο αξίωμα «νόμος άρχει ΠΑΝΤΩΝ»), και πατρικώς» και Πόλις ΟΥΚ έστιν ήτις ανδρός εσθ' ενός»(Αντιγ. 737) ενν. ανδρός αυθαιρέτου, βιαίου και τυραννικού, καθιστώντος την εαυτού θέλησιν και αυτογνωμοσύνην υπέρτατον νόμον».*

91. Γρηγόριος Βυζάντιος, *Η Φωνή της Ορθοδοξίας*, *ό.π.*, σ. 9-10, υπ. α.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αληθειών την Ελληνικήν παιδείαν», τεκμηριώνει τη στενή σχέση και συνάφεια της ελληνικής παιδείας με τον ορθόδοξο χριστιανισμό και, χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα που είχε αναπτύξει και στο προαναφερθέν έργο του, υποστηρίζει ότι το ελληνικό έθνος είναι το μόνο που έμεινε πιστό «*εις τε την ομολογίαν της πίστεως και εις το Επτασύνοδον και θεοκύρωτον Εκκλησιαστικόν πολίτευμα*», διαπαιδαγώγησε και τους άλλους Ορθόδοξους λαούς και αντιστάθηκε και «*δια συγγραμμάτων και δι' αιμάτων*» σε κάθε καινοτομία ή παραποίησή τους[92]. Ο Williams, όταν επέστρεψε στην Αγγλία, μετέφρασε τη μελέτη του Γρηγορίου, αλλάζοντας μάλιστα τον υπότιτλο σε «divine mission of Hellenism» ώστε να ανταποκρίνεται ακριβέστερα στο περιεχόμενό της, και την ανέγνωσε «*προσφωνήσας τω Σ. Αρχιεπισκόπω Οξωνίας, Μεγάλω Ιερεί της Βασιλίσσης*»[93]. Επίσης μετέφρασε και σχολίασε και άλλες μελέτες του Γρηγορίου, που αφορούσαν στην ένωση των εκκλησιών στην Ανατολή, καθώς και στην ένωση της Αγγλικανικής με την Ορθόδοξη Εκκλησία[94].

Η εκτενής αυτή αναφορά στο Γρηγόριο Βυζάντιο έγινε για πολλούς λόγους. Με το έργο του εκφράστηκε από ένα διακεκριμένο μέλος της ανώτατης Ιεραρχίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου η επιθυμία για προσέγγιση των δύο Εκκλησιών, της Αγγλικανικής και της Ελληνικής Ανατολικής. Αναδείχθηκαν οι συγγενικοί πνευματικοί δεσμοί ανάμεσα στο αγγλικό και ελληνικό έθνος που διευκόλυναν την υλοποίηση της ένωσης. Επιπλέον διαδόθηκε στην Αγγλία η ιδέα ότι οι Έλληνες υπερέχουν έναντι των άλλων ορθοδόξων. Είναι ο λαός στη γλώσσα του οποίου γράφηκε η Καινή Διαθήκη, ο οποίος διασώζει αμόλυντη την Ορθοδοξία και έχει μια ιδιαίτερη αποστολή, να διαφυλάξει τις

---

92. Βλ. Γρηγορίου, Μητροπολίτου Χίου, *Το ελληνικόν πνεύμα. Ήτοι σχέσις του Ελληνισμού προς την Ορθοδοξίαν*. Χίος 1869. Ο Γ. Μ. Σακελλαρίου γράφει ότι ο Williams παρέμεινε στη Χίο για αρκετό διάστημα και ήταν ιερέας των εκεί Άγγλων. *Κραυγή*. Έτος Α΄, αρ. 37, 6 Φεβρ. 1911, ΚΕ΄.

93. *"The Hellenic Spirit, and the Divine Mission of Hellenism", an address delivered on the 30th of June, 1866, at the Annual examinations of the Gymnasium of Chios by the Most Reverend Gregory of Byzantium, Metropolitan of Chios, tr. by George Williams, Cambridge & c., 1868*. Γρηγόριος Βυζάντιος (1869), *ό.π.*

94. Gregory of Byzantium, Metropolitan of Chios, «Yearnings after unity in the East» with remarks thereon, by George Williams. *Occasional Paper of the Eastern Church Association*; no. 3, London: Rivingtons, 1866. «A letter from the Most Reverend Gregory of Byzantium, Metropolitan of Chios, on the project of Union between the Anglican and the Orthodox Church of the East», Ed. with an introduction by George Wlliams. *Occasional Paper of the Eastern Church Association*; no. 4, London: Rivingtons, 1867 (δίγλωσση έκδοση στα ελληνικά και αγγλικά).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αρχές του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού[95]. Είναι, τέλος, ένας από τους πρώτους ιδεολογικούς εκφραστές της άποψης ότι η Εκκλησία μπορεί, αν όχι επιβάλλεται, να λειτουργήσει ως παράγοντας της εθνικής και κοινωνικής ζωής, η οποία θα επικρατήσει στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και την οποία, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια, ο Α. Λυκούργος θα υπηρετήσει με ζήλο.

Ο Αλέξανδρος Λυκούργος γνώριζε από παιδί τον Γρηγόριο Βυζάντιο[96]. Οι δύο ιεράρχες συνδέονταν με «*αδελφική φιλία*» και αλληλογραφούσαν τακτικά, τουλάχιστον από το 1866 μέχρι το θάνατο του Αρχιεπισκόπου Σύρου[97]. Συναντήθηκαν το 1861 στην Κωνσταντινούπολη, την οποία επισκέφθηκε ο Λυκούργος πριν από τη μετάβασή του στα Ιεροσόλυμα και τη χειροτονία του. Η πληροφορία για την εντελώς άγνωστη στην ιστοριογραφία επίσκεψη του Λυκούργου στην Κωνσταντινούπολη κατά το 1861 προέρχεται από επιστολή που έστειλε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο ΣΤ΄ για να τον συγχαρεί για την εκ δευτέρου ανάβασή του στο οικουμενικό θρόνο[98]. Κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη ο Λυκούργος γνώρισε και τον Πατριάρχη Γρηγόριο ΣΤ΄ και πιθανότατα και τον Ηροκλή Βα-

---

95. Οι απόψεις αυτές για την αποστολή του Ελληνισμού θα καλλιεργηθούν στην ελληνική επικράτεια κατά την περίοδο της Βασιλείας του Γεωργίου του Α΄ και θα πλαισιωθούν και από τελετουργίες συμβολικού χαρακτήρα κατά τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδος της Ελληνικής Επαναστάσεως. Το 1865 ο Ν. Σαρίπολος θα μιλήσει για την αποστολή της Ελλάδας να εκπολιτίσει την Ανατολή. Το 1872 θα δημοσιευθεί η μελέτη του Πρεσβευτή της Ελλάδας στο Λονδίνο Πέτρου Βράιλα Αρμένη *Περί της ιστορικής αποστολής του Ελληνισμού* και το 1878 ο Νικόλαος Δαμαλάς θα εκδώσει το *Λόγος περί του ιδιάζοντος χαρακτήρος και της αποστολής της Ελληνικής Εκκλησίας*. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, σ. 383-388.

96. ΑΑΛ, Φ 47, αρ. 2, Γρηγόριος, Μητροπολίτης Χίου και Ψαρών προς Αλέξανδρο Λυκούργο, Κωνσταντινούπολη, 1 Ιουλίου 1870.

97. Στο αρχείο του Αλεξάνδρου Λυκούργου έχει καταταχθεί σε χωριστό φάκελο (Φακ. 47) η σωζόμενη αλληλογραφία τους (ακραία χρονολογικά όρια: 11 Ιαν. 1866 - 12 Απρ. 1875). Πολλές επιστολές αναφέρονται στην επικοινωνία τους με τους κοινούς τους φίλους στην Αγγλία και τις προσπάθειες του Λυκούργου για την επιστροφή του Γρηγορίου στο Μητροπολιτικό θρόνο της Χίου μετά την απομάκρυνσή του από την Οθωμανική διοίκηση, στο Βουλγαρικό ζήτημα και στον πανσλαβισμό.

98. «*...το βαθύ όμως σέβας, όπερ ήδη κατά τα πρώτα της νεότητος ημών έτη φθάσας ενέπνευσεν εις την καρδίαν ημών, ο εν μακαρία τη λήξει αοίδιμος διδάσκαλος Οικονόμος, επαυξηθέν έτι μάλλον και εξ ής ακολούθως ηυτυχήσαμεν να λάβωμεν προσωπικής γνωριμίας, ότε προ οκτώ ετών περιηγούμεθα την Κωνσταντινούπολιν, διετηρήθη ακμαίον και ζωηρόν εν ημίν. Ότε δε προ διετίας ενωτίσθημεν και την εις τον Οικουμενικόν θρόνον εκ δευτέρου ανάβασιν της υ. θ. Παναγιότητος, ενεπλήσθημεν χαράς και αγαλλιάσεως...*». ΑΑΛ, Φακ 5, αρ. 1, Α. Λυκούργος προς Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Σύρος, χ.χ. [Ιαν. 1869].

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σιάδη, πρωτεργάτη για την ίδρυση του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* τη χρονιά αυτή (1861). Ο Ηροκλής Βασιάδης, στη προκήρυξη που συνέταξε για να εκλεγεί πληρεξούσιος των ελληνικής υπηκοότητας Κωνσταντινουπολιτών στην Εθνοσυνέλευση της Αθήνας (1862), εξηγεί ότι κύριο μέλημά του είναι η διάδοση «*των Ελληνικών γραμμάτων εν γένει εις τους εν τω Οθωμανικώ Κράτει Ορθοδόξους Λαούς, άνευ διακρίσεως καταγωγής ή γλώσσης*». Η εξάπλωση της ελληνικής παιδείας στην Ανατολή, συνεχίζει, «*φέρει την παντελή αυτής εξελλήνισιν, περιάγει πανταχού τον θρίαμβον της διανοητικής του Ελληνισμού βασιλείας και κατακτήσεως, τους δε ομοδόξους λαούς της Ανατολής προπαρασκεύαζει εις αδελφικήν ένωσιν και αποκατάστασιν ενιαίου και αδισπάστου πολιτεύματος*»[99]. Οι απόψεις αυτές εκφράζονται στο πλαίσιο της ρητορικής κατά του σλαβικού κινδύνου και της ρωσικής πολιτικής, που αναπτύσσεται στην Κωνσταντινούπολη «*πολύ πριν ή τοιαύται ιδέαι κατισχύσωσιν εν Αθήναις*», όπως έγραφε ο Επαμεινώνδας Κυριακίδης στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα[100]. Στην ίδια προκήρυξη ο Βασιάδης, ο οποίος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της άποψης και των προσπαθειών του Γρηγορίου Βυζαντίου και της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας για την εισαγωγή συνταγματικών θεσμών στη διακυβέρνηση των υποθέσεων του Πατριαρχείου, υποστηρίζει τη στροφή των Ελλήνων προς την Αγγλία και μάλιστα δηλώνει εξ αρχής ότι επιθυμεί για «*Βασιλέα του Ελληνικού Έθνους τον μικρόν ναυτίλον της μεγάλης, της συνταγματικής και φιλελευθέρου Βρετανnίας, τον αγαπητόν και λαοπόθητον Αλφρέδον*»[101].

Την ίδια χρονιά ο Γρηγόριος Βυζάντιος εξέδωσε την «Πραγματεία περί της κανονικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχικού Οικουμενικού Θρόνου επί των εν Βουλγαρία Εκκλησιών» *Φωνή της Ορθοδοξίας*, Κωνσταντινούπολις 1862. Ο Αλέξανδρος Λυκούργος κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη θα ενημερωθεί για τη δυσμενή θέση στην οποία έχει περιέλθει το Πατριαρχείο εξαιτίας του βουλγαρικού ζητήματος και επιστρέφοντας στην Ελλάδα θα κάνει συχνά αναφορά στο έργο του Γρηγορίου Βυζαντίου στα κείμενα κατά των πανσλαβιστών που θα δημοσιεύσει στον *Ιερομνήμονα*[102]. Όταν ο Ρομπότης θα γρά-

---

99. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Ηράκλειο 2002, σ. 202-203. Η προκήρυξη του Η. Βασιάδη έχει ημερομηνία Κωνσταντινούπολη, 23 Νοεμβρίου 1862.

100. Ε. Κυριακίδης, *Ιστορία του Συγχρόνου Ελληνισμού 1832-1892*, τ. 2, Αθήνα 1892, σ.3. Τον παραθέτει ο Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 204.

101. Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 202-203.

102. Αναφορές στο έργο του Γρηγορίου Βυζαντίου στο Α. Λυκούργος, «Ο Ρώσσος ιερεύς Πολυσσάδοφ...», *ό.π.*, σ. 216-217.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ψει ότι τα κείμενα αυτά περιέχουν υπερβολές και προσβολές και αδικούν την ομόδοξη δύναμη, ο Λυκούργος θα τον προκαλέσει «*να αποδείξη ως ψευδή όσα εγράψαμεν περί Πανσλαβισμού, υπεραπολογούμενοι του έθνους και της Εκκλησίας ημών κατ' απαίτησιν φιλοθέων και φιλογενεστάτων ανδρών*»[103], επιτρέποντάς μας να υποστηρίξουμε ότι από την περίοδο αυτή αναλαμβάνει μια αποστολή: να πείσει την Αγγλία για τη στροφή της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας προς τη Δύση και να επιδιώξει την υποστήριξή της στους αγώνες κατά των ενεργειών των πανσλαβιστών, που υποκινούσαν τη διάσπαση και τη διχοστασία των ομόδοξων λαών της Ανατολής για την εξυπηρέτηση των πολιτικών τους οραμάτων, αποστολή για την οποία θα αγωνιστεί ως το τέλος της σύντομης αλλά μεστής σε δράση και αναγνώριση ζωής του.

Η φιλία του Αλέξανδρου Λυκούργου με τον Γρηγόριο Βυζάντιο αποτελεί μια ενδιαφέρουσα και άγνωστη πτυχή της εκκλησιαστικής ιστορίας και της προσπάθειας για την ένωση των δύο Εκκλησιών και την προστασία των δικαίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Ελληνισμού μέσω της αγγλικής υποστήριξης. Ο Γρηγόριος Βυζάντιος έθεσε τις θεωρητικές βάσεις αυτής της προσπάθειας, την οποία ανέλαβε να διεκπεραιώσει και να προωθήσει ο Αλέξανδρος Λυκούργος. Επιπλέον η σχέση των δύο ιεραρχών αποτελεί μια έμμεση μαρτυρία που μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε την άποψη ότι ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου αναχώρησε το Δεκέμβριο του 1869 για την Αγγλία έχοντας ως αποστολή να επιδιώξει τη βελτίωση στις σχέσεις της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Αγγλικανική και να πείσει τόσο την θρησκευτική όσο και την πολιτική ηγεσία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας για τη στροφή που είχε συντελεστεί.

Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρος Λυκούργος κατά την επίσκεψή του στο Λονδίνο (Μάρτιος 1870). Η Μίτρα, την οποία χάρισαν οι ομογενείς του Λονδίνου και τα ιερά του άμφια προκάλεσαν μεγάλη εντύπωση στους Αγγλικανούς. Βλ. ΑΑΛ, Φ.3, αρ. 83 και 84. «Κατάλογος συνεισφορών των εν Λονδίνω Κυριών προς αγοράν Μίτρας προσφερθησομένης τω Πανιερωτάτω Αρχιεπισκόπω Σύρου και Τήνου Αλεξάνδρω».

103. Στο ίδιο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Το χρονικό του ταξιδιού του Αλέξανδρου Λυκούργου στην Αγγλία

Σύμφωνα με τη Felicia Skene, η μετάβαση του Α. Λυκούργου στο Liverpool έγινε εγκαίρως γνωστή στους επικεφαλής της *Anglo-Continental Society* και στους ανώτατους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους και στην πολιτική ηγεσία από έναν αγγλικανό κληρικό, ανταποκριτή της Εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη[104]. Η είδηση, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Α. Λυκούργου στον Μιχαήλ Σακελλαρίου, είχε δημοσιευθεί από τον δεύτερο στο *Νεολόγο* στις αρχές του Δεκεμβρίου, προφανώς για να προλειάνει το έδαφος για το διάλογο και να καταστήσει ενήμερους τους Αγγλικανούς[105]. Ο Α. Λυκούργος, ο οποίος από την εξαετή περίοδο των σπουδών του στη Γερμανία είχε ασχοληθεί με το ζήτημα των σχέσεων των Εκκλησιών και λόγω του αγώνα του κατά των Πανσλαβιστών υποστήριζε τη σύσφιγξη των σχέσεων με τους Άγγλους, έφυγε για την Αγγλία με την πρόθεση να γνωρίσει τον χριστιανικό χαρακτήρα της Αγγλικανικής Εκκλησίας έχοντας και την συγκατάθεση του Πατριαρχείου[106]. Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury όρισε αμέσως ως αντιπρόσωπό του και ως συνοδό του Λυκούργου τον George Williams[107] τον Δεκέμβριο, πριν δηλαδή

---

104. Felicia M Skene, *The Life of Alexander Lycourgus, Archbishop of the Cyclades, with an Introduction by the Lord Bishop of Lincoln*, Rivingtons, 1877. Η *Anglo-Continental Society* ιδρύθηκε το 1853 με σκοπό την προαγωγή και διάδοση των αρχών της Εκκλησίας της Αγγλίας στην Ευρώπη, την εσωτερική μεταρρύθμιση των εθνικών εκκλησιών και τον περιορισμό της αθεΐας. Ο W. E. Gladstone υποστήριξε θερμά την ίδρυσή της το 1853. Τα περισσότερα μέλη της ανήκαν στην Υψηλή Εκκλησία και η παρουσία τους στη Σύνοδο του Lambeth το 1867 υπήρξε καθοριστικής σημασίας. Γραμματέας και εμπνευστής της *Anglo-Continental Society* ήταν ο Rev. Frederick Meyrick, ενώ μεταξύ των σημαντικότερων μελών της συγκαταλέγονται ο Christopher Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, ο John Wordsworth, Επίσκοπος του Salisbury, και ο Harold Browne, Επίσκοπος του Ely.

105. Ο Μ. Γ. Σακελλάριος έγραψε ότι η υποδοχή του Έλληνα ιεράρχη από τους Άγγλους έμελλε να είναι θερμή γιατί στο πρόσωπό του θα τιμούσαν την αρχαία Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία κατά «του ρωμαϊκού και ρωσικού παπισμού». ΑΑΛ, Φακ. 44, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μιχαήλ Σακελλάριο, Cambridge, 5 Φεβρ. 1870. «*... ο παρακολουθών με ως από προσώπου του Αρχιεπισκόπου της Καντουαρίας αιδέσιμος πρεσβύτερος Κύριος Williams, ανήρ φιλέλλην και φιλορθόδοξος, μοι επέδειξεν εντός της ατμαμάξης το φύλλον του Νεολόγου, το περιέχον όσα είχετε γράψη περί της ενταύθα μεταβάσεως μου ήδη κατά Δεκέμβριον, και με ηρώτησε τις ο γράψας ταύτα; και ακολούθως προσέθηκεν, αυτός ομιλεί ως προφήτης.*» Βλ.και *Κραυγή*, 1911, αρ. 37.

106. Πρβλ. Josef L. Altholz, *ό.π.*, σ. 7.

107. Archibal Campbell Tait, Αρχιεπίσκοπος του Canterbury και Έξαρχος πάσης Αγγλίας προς Αλέξανδρο Λυκούργο, 3 Ιαν. 1870, ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 6. Διορισμός από την Αγ-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

από την άφιξή του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Ο George Williams, θεολόγος με κλασσική παιδεία, fellow και vice-provost του King's College του Cambridge, και ένα από τα πιο δραστήρια μέλη της *Eastern Church Association*, είχε επισκεφθεί, όπως αναφέραμε, την Ανατολή. Το 1867 πήγε στην Κωνσταντινούπολη, συναντήθηκε με τον Πατριάρχη και με άλλους Επισκόπους και συνομίλησαν για την ένωση των δύο Εκκλησιών, συμφώνησαν δε ότι και οι δύο πλευρές θα έπρεπε να ορίσουν εκπροσώπους τους για να αρχίσει ένας εποικοδομητικός διάλογος επί του ζητήματος. Τον επόμενο χρόνο δημοσίευσε μελέτη με θέμα τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών κατά τον 18ο αιώνα[108].

Ο George Williams συνόδευσε τον Λυκούργο σε όλες τις συναντήσεις που είχε ο Αρχιεπίσκοπος στο διάστημα της σχεδόν τρίμηνης παραμονής του στην Αγγλία. Στις σημαντικότερες από αυτές παρευρέθηκε και ο Γραμματέας της *Anglo-Continental Society*, Rev. F. Meyrick, ο οποίος είχε επικοινωνία με μέλη της Ορθοδόξου Εκκλησίας κυρίως στη Ρωσία και γνώριζε καλά τις διαφορές μεταξύ των δύο Εκκλησιών.

Αμέσως μόλις έφτασαν στο Liverpool στις 22 Δεκεμβρίου 1869/4 Ιανουαρίου 1870, ο Α. Λυκούργος και οι συνοδοί του έλαβαν επιστολές από όλους τους εκπροσώπους της Αγγλικής Ιεραρχίας, της Υψηλής Εκκλησίας των Αγγλικανών και από διάφορες οργανώσεις. Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury εξέφρασε δι' επιστολής την λύπη του διότι λόγω ασθενείας «δεν *ηδύνατο να προσηνέγκη την προσήκουσαν περιποίησιν εις τον Αντιπρόσωπο της Ανατολικής Εκκλησίας*». Ο Επίσκοπος του York, δεύτερος την τάξιν μετά τον Κανταβρυγίας, καθώς και ο Επίσκοπος του Λονδίνου, τον προσκάλεσαν να μεταβεί στις έδρες τους για να τον φιλοξενήσουν, ενώ πλείστοι άλλοι Επίσκοποι και κληρικοί τον καλωσόρισαν με σεβασμό[109]. Η διοίκηση της *Anglo-Continental*

γλικανική Εκκλησία του George Williams ως αντιπροσώπου του Αρχιεπισκόπου του Canterbury και συνοδού του Αλεξάνδρου Λυκούργου κατά την παραμονή του στην Αγγλία.

108. George Williams, *The Orthodox Church of the East, being a Correspondence between the Eastern Patriarchs, and the Nonjuring Bishops. With an Introduction on Various Projects of Reunion between the Eastern Church and the Anglican Communion*, Λονδίνο 1868. Επίσης επιμελήθηκε και υλοποίησε την έκδοση του τελευταίου έργου του J. Neale για την Ιστορία της Αγίας ανατολικής Εκκλησίας (*The Patriarchate of Antioch*). Josef L. Altholz, "Aglican-Orthodox Relations...", *ό.π.*, σ. 5-8.

109. «*Άπαντες οι επίσκοποι της Αγγλίας ησπάσθησαν ασμενέστατα την έλευσιν ημών και άλλος άλλοθεν συγχαίρουσι και δεξιούνται δια γραμμάτων.*» ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 159-163, Α.Λυκούργος προς Κλεοπάτρα Μαργέλου, Liverpool, 1 Ιαν. 1870. ΑΑΛ. Φακ. 3, αρ. 10, George Williams προς Αλέξανδρο Λυκούργο, 7 Ιαν. 1870. Μεταβίβαση των χαιρετισμών των Επισκόπων του Λονδίνου και του Ely στον Αλέξανδρο Λυκούργο.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Society[110], η οποία είχε δραστηριοποιηθεί με τη σύγκληση της πρώτης Συνόδου του Βατικανού (1869-1870), ώστε να δημιουργηθεί ένα ενιαίο μέτωπο αντίδρασης προς τον Παπισμό Αγγλικανών και Ορθοδόξων, έσπευσε αμέσως να του απευθύνει χαιρετισμό και να του προσφέρει τα δημοσιεύματά της στην ελληνική, τη λατινική και την γερμανική[111]. Προσκλήσεις έστειλαν μεταξύ των πρώτων και ο Πρωθυπουργός της Βρετανίας William Gladstone, καθώς και ο αρχηγός του αντιπολιτευόμενου κόμματος Lord Salisbury.

Ο Πρωθυπουργός της Βρετανίας William Gladstone προσκάλεσε αμέσως και φιλοξένησε δύο ημέρες (29-30 Δεκεμβρίου 1869) τον Α. Λυκούργο και τους συνοδούς του στην έπαυλη του γυναικαδέλφου του Sir Stephen Glynne, στο Hawarden Castle που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Liverpool. Στο δείπνο που παρέθεσε προς τιμήν του έκανε πρόποση υπέρ της υγείας του Οικουμενικού Πατριάρχου, ενώ ο Αρχιεπίσκοπος σε ανταπόδοση ευχήθηκε υπέρ της Ιεραρχίας της Αγγλικανικής Εκκλησίας και υπέρ της ενώσεως των Εκκλησιών. Ο Αλέξανδρος Λυκούργος ενημέρωσε τον Gladstone για τη δυσχερή θέση στην οποία είχε περιέλθει το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων εξαιτίας της πολιτικής του ηγεμόνα της Ρουμανίας Α. Κούζα, για την κατάσχεση των μοναστηριακών κτημάτων του Αγίου Τάφου στη Ρουμανία το 1862 και για το προσκυνηματικό ζήτημα που ανέκυψε κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου[112].

Ο William Gladstone ήταν μέλος της Υψηλής Εκκλησίας της Αγγλίας. Η σχέση του με τη θρησκεία ήταν βαθύτατη και διαρκής. Όπως αναφέρει ο Lathbury, η θρησκεία, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο θέμα ήταν πλησιέστερα στην καρδιά του Gladstone[113]. Στην αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, κατά την περίοδο των σπουδών του στην Οξφόρδη, τα θεολογικά του ενδιαφέροντα εστιάστηκαν στο ζήτημα των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας[114]. Η πεποίθηση του

---

110. Robert Fitzsimons, "The Church of England and the first Vatican Council", *The Journal of Religions History*, vol. 27, No. 1, February 2003, σ. 31-32.

111. Ο Frederick Meyrick του επέδωσε τις μεταφράσεις της *Encyclic of the Lambeth Conference* και της επιστολής του Αρχιεπισκόπου του Canterbury προς τους Πατριάρχες και λοιπούς Αρχιερείς της Αρχαίας Ορθόδοξης Εκκλησίας. ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 151-159, Α.Λυκούργος προς Άγιο Νάξου, Παρθένιο, Liverpool, 1 Ιαν. 1870.

112. ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 159-163, Α.Λυκούργος προς Κλεοπάτρα Μαργέλου, Liverpool, 1 Ιαν. 1870. Βλ. και *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 7, σ. 1207 στο λήμμα Κύριλλος Β΄, Πατριάρχης Ιεροσολύμων.

113. D. C. Lathbury, *Correspondence on Church and Religion of William Ewart Gladstone*, Λονδίνο 1910, τ. 1, σ. x.

114. Το 1838 δημοσίευσε τη μελέτη του *The State and its Relations with the Church*, 2 vols.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αρχικά ήταν ότι στη διευθέτηση του ζητήματος αυτού θα έπρεπε να επικρατήσει η αρχή "of a State Establishment". Ωστόσο, τα πολύπλοκα εκκλησιαστικά ζητήματα που απασχόλησαν συχνότατα το Ηνωμένο Βασίλειο κατά τον 19ο αιώνα, λόγω των διαιρέσεων, της ύπαρξης διαφόρων κλάδων Διαμαρτυρομένων αλλά και της ισχυρής παρουσίας των Ρωμαιοκαθολικών σε διάφορες επαρχίες και της διαπλοκής της θρησκείας με το Ιρλανδικό ζήτημα, τον ανάγκασαν σταδιακά να αποδεχτεί ότι η αρχή αυτή δεν ήταν εύκολο να εφαρμοστεί σε όλες τις περιπτώσεις[115]. Όταν έγινε Πρωθυπουργός το 1868, δήλωσε ότι ήταν αποφασισμένος να ειρηνεύσει την Ιρλανδία και πίστευε ότι θα το πετύχαινε διευθετώντας το θρησκευτικό και το αγροτικό πρόβλημα. Το 1869 η Αγγλικανική Εκκλησία, που ήταν μειοψηφία στην Ιρλανδία, με νόμο αποχωρίστηκε από την πολιτεία (was disestablished), αφού έλαβε μια γενναιόδωρη αποζημίωση και έχασε τα οικονομικά οφέλη που απολάμβανε ως τότε. Ο ίδιος νόμος κατάργησε και διάφορα προνόμια και επιδοτήσεις που λάμβαναν μέχρι τότε η Ρωμαιοκαθολική και η Πρεσβυτεριανή Εκκλησία. Παρόλο που οι περισσότεροι Ιρλανδοί πρεσβύτεροι ήταν πρόθυμοι να δεχθούν τις αλλαγές, τα μέτρα αυτά προκάλεσαν σοβαρές ανησυχίες ιδίως στους αντιπάλους του Gladstone για τις επιπλοκές που ενδεχομένως θα προκαλούσαν στην Αγγλικανική Εκκλησία στην Αγγλία και στην Ουαλία. Η Ρωμαιοκαθολική Ιρλανδική Ιεραρχία επίσης δεν στήριξε τον Gladstone, ούτε και τις προσπάθειές του να προωθήσει την ειρήνευση στην Ιρλανδία και να δημιουργήσει όρους που θα οδηγούσαν στην ομαλή συμβίωση Αγγλικανών και Ρωμαιοκαθολικών με την ίδρυση στο Δουβλίνο ενός Πανεπιστημίου, στο οποίο δεν θα διδάσκονταν τα μαθήματα της σύγχρονης ιστορίας και θεολογίας και επομένως θα μπορούσαν να το παρακολουθούν Ρωμαιοκαθολικοί και Αγγλικανοί αδιακρίτως. Το ζήτημα της σχέσης κράτους- εκκλησίας, η διάκριση του πολιτικού από το θρησκευτικό πεδίο και οι αντιδράσεις που προκάλεσε είναι κεντρικό για την κατανόηση των φιλενωτικών ενεργειών.

«*Ο Γλάδστων ως αγγλικανός ενέδιδε στα μοναδικά και δυσμάχητα θέλγητρα της ορθοδόξου εκκλησίας*», όπως γράφει ο βιογράφος του Morley, και το ενδιαφέρον του για τη βελτίωση των διεκκλησιαστικών σχέσεων ήταν αδιάλειπτο και έντονο[116]. Κατά την περίοδο των σπουδών του στο Κολέγιο Christ Church συνδέθηκε με τον Edward Pusey, καθηγητή των Εβραϊκών, ο οποίος επηρέασε τις απόψεις του νεαρού φοιτητή και τον εξοικείωσε με τις αρχές του κινήματος της

---

115. Keith Robbins, *The Eclipse of a Great Power. Modern Britain 1870-1975,* Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1983, σ. 9-10 . D. C. Lathbury, *Correspondence on Church*, *ό.π.*, σ. xi.

116. John Morley, *Life of Gladstone,* 3 vols (1903). Το παράθεμα από το Α. Ανδρεάδης, *Ο Γλάδστων και η Ελλάς,* Αθήνα 1910, σ. 8-10.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οξφόρδης[117]. Έτσι ο Gladstone ήταν ευνοϊκά διακείμενος και προς την αγγλοκαθολική και Τελετόφιλη κίνηση των Τρακταριανών, τους οποίους οι επίσημοι κύκλοι, η Βασίλισσα Βικτωρία, πολλοί Επίσκοποι και ο τύπος ήδη από το 1850 είχαν χαρακτηρίσει ως επικίνδυνους και ικανούς να διαταράξουν την ειρήνη της Αγγλικανικής Εκκλησίας. Όταν έγινε Πρωθυπουργός, προήγαγε μεν στο επισκοπικό αξίωμα άνδρες ικανούς που ανήκαν στη μερίδα της Υψηλής Εκκλησίας, αλλά προέβη και στο διορισμό δύο Αγγλοκαθολικών Τρακταριανών, του Church, ως Πρεσβύτερου και του Liddon, ως ιερέα του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Παύλου, πράγμα που δεν είχε τολμήσει κανείς από τους προκατόχους του[118].

Οι μελέτες του Gladstone, η ενημέρωσή του για τις θεωρίες των μελών των Τρακταριανών και η προσωπική εμπειρία του του ενέπνευσαν σεβασμό και συμπάθεια προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, την οποία χαρακτήριζε αυστηρό φύλακα των πρώτων χριστιανικών παραδόσεων. Την ευσέβεια και τον σεβασμό του προς τους ιεράρχες της Ορθόδοξης Εκκλησίας τα είχε εκδηλώσει και κατά την περίοδο που ήταν έκτακτος απεσταλμένος της Μ. Βρετανίας στα Ιόνια Νησιά (από τον Νοέμβριο του 1858). Τότε, επειδή συνήθιζε να ασπάζεται το χέρι των Ελλήνων επισκόπων, είχε προκαλέσει δυσμενή σχόλια στην Αγγλία και τροφοδοτήσει και τον σατυρικό τύπο[119]. Η γνωριμία του με τον Λυκούργο, με τον οποίο συναντήθηκε και άλλες φορές κατά την παραμονή του ιεράρχη στην Αγγλία, εξελίχθηκε σε φιλία. Οι δύο άνδρες διατήρησαν την μεταξύ τους επικοινωνία και αντάλλαξαν αρκετές επιστολές μέχρι τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Λυκούργου το 1875[120].

Ο Α. Λυκούργος κατά την παραμονή του στο Liverpool δέχτηκε την επιτροπή του τοπικού τμήματος της *English Church Union*, η οποία του επέδωσε τις ευχές της για την επίτευξη κοινωνίας με τους Ορθοδόξους. Στη συνάντηση αυτή ο Λυκούργος ευχήθηκε να τον αξιώσει ο Ύψιστος να δει επί των ημερών του την ένωση της Αγγλικανικής Εκκλησίας με την Ανατολική Ορθόδοξη, την Μητέρα πασών των Εκκλησιών, όχι μόνον με τους δεσμούς της αγάπης, αλλά

---

117. Roy Jenkins, *Gladstone*, *ό.π.*, σ. 20-21.

118. Γερμανού, Μητροπολίτου Θυατείρων, «Η Οξφόρδειος Κίνησις», *Ορθοδοξία, Περιοδικόν Ηθικοθρησκευτικόν,* Κωνσταντινούπολις, έτος Η΄, Σεπτ. 1933, τεύχ. 93, σ. 246-7.

119. Α. Ανδρεάδης, *ό.π.*

120. Η έκδοση και ο σχολιασμός της αλληλογραφίας του Αρχιεπισκόπου Σύρου, Α. Λυκούργου και W. E. Gladstone αποτελούν το αντικείμενο χωριστής μελέτης μου που βρίσκεται στο στάδιο της συγγραφής. Τα θέματά της αφορούν κυρίως στο ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, στη στάση της Ανατολικής Εκκλησίας προς τους Παλαιοκαθολικούς, στο Βουλγαρικό ζήτημα και Σχίσμα, στον πανσλαβισμό και τη ρωσική εξωτερική πολτική.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και με την ταυτότητα των δογμάτων της πίστεως. Τόνισε επίσης ότι η Ανατολική Εκκλησία είναι η μόνη που διατήρησε καθαρή και αμόλυντη την ιερή παρακαταθήκη, η οποία είναι «*η λυδία λίθος για την δοκιμή κάθε άλλης χριστιανικής ομολογίας*»[121].

Στη συνομιλία του με μέλη της *Society of Friends of the Eastern Church*, πρόεδρος της οποίας ήταν ο Earl of Glasgow[122], ο Λυκούργος τόνισε ότι οι κοινές αρχές που διέπουν τη φύση των δύο Εκκλησιών, οι οποίες «*έχουσαι ως στάθμην και κανόνα της πίστεως και ως πυξίδα του χριστιανικού βίου, ένθεν μεν τας θεοπνεύστους Γραφάς, ένθεν δε την δια των οικουμενικών Συνόδων και των θείων Πατέρων περισωθείσαν εις ημάς αρχαιοτάτην της εκκλησίας παράδοσιν, και μήτε καινοτομούσαι αυτογνωμόνως, μήτε εις σκοπούς εγκοσμίους τα ιερώτατα θυσιάζουσαι*» δύνανται να αποτελέσουν την βάση της αδελφικής προσεγγίσεώς τους ώστε «*δια μιας από κοινού εργασίας μεγάλως να συντελέσωσιν εις την συνάφειαν των διεστώτων και εις την προαγωγήν και ενίσχυσιν της πίστεως*»[123].

Στο Liverpool ο Λυκούργος παρέστη και στον εσπερινό του ναού της Αγίας Μαργαρίτας μετά από πρόσκληση των ιερέων του. Στο τέλος της ακολουθίας οι ιερείς τον παρακάλεσαν να δώσει την ευλογία του στο εκκλησίασμα, το οποίο γονάτισε σε ένδειξη σεβασμού προς τον ιεράρχη και την Εκκλησία του, πράξη που επαναλήφθηκε και σε άλλες παρόμοιες εκδηλώσεις.

Μέσα σε αυτό το φιλενωτικό και φιλικό κλίμα, που τροφοδότησε η αντίδραση προς τις απολυταρχικές τάσεις της Καθολικής Δυτικής Εκκλησίας, τελέσθηκαν τα εγκαίνια του Ιερού Ναού του Αγίου Νικολάου στις 4 Ιανουαρίου. Προσήλθαν πολλοί Αγγλικανοί κληρικοί, μεταξύ των οποίων οι αντιπρόσωποι των Αρχιεπισκόπων του Canterbury και του York, ο Επίσκοπος του Chester αλλά και πλήθος λαϊκοί. Οι αγγλικές εφημερίδες παρουσίασαν το γεγονός σχολιάζοντας με θαυμασμό την λαμπρότητα της τελετής.

Στο διάστημα της παραμονής του στην Αγγλία (από 22 Δεκεμβρίου 1869 έως 17 Μαρτίου 1870) ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου επισκέφθηκε πολλές πόλεις και δέχτηκε τους εκπροσώπους διαφόρων φιλενωτικών οργανώσεων. Προσκλήθηκε και παρέστη σε λειτουργίες και εσπερινούς, κατά τους οποίους του ζητήθηκε να ευλογήσει το εκκλησίασμα[124], και σε δύο χειροτονίες Επισκόπων: στην ενθρόνι-

---

121. Π. Ακύλας, *ό.π.*, ΑΑΛ, Φ. 3, αρ. 13, προσφώνηση μελών της Αγγλικανικής Εκκλησίας προς τον Αλέξανδρο Λυκούργο, χ.χ. (μτφρ. στα ελληνικά).

122. F. Skene, *ό.π.*, σ. 104-105.

123. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 55, Προσφώνηση του Αρχιεπισκόπου Σύρου προς την *Society of Friends of the Eastern Church*.

124. Προσφωνήσεις και αντιφωνήσεις από αυτές τις συναντήσεις σώζονται στο ΑΑΛ στο

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ση του Επισκόπου της Οξφόρδης στο Αββαείο του Westminster (Λονδίνο, 13 Ιανουαρίου 1870) και στη χειροτονία του Χωρεπισκόπου του Nottingham (2 Φεβρουαρίου 1870) η οποία έγινε υπό την επιστασία του Επισκόπου του Lincoln.

Συναντήθηκε και συνομίλησε με όλους τους επιφανείς θρησκευτικούς και πολιτικούς άνδρες της χώρας, που του απέδωσαν πρωτοφανείς και ανεπανάληπτες τιμές. Με τον Αρχιεπίσκοπο του York, τον Επίσκοπο του Λονδίνου και τον Επίσκοπο του Lincoln, οι οποίοι τον φιλοξένησαν, και με τον πρεσβύτερο του Westminster, Stanley, τον Επίσκοπο του Ely, τον E.B.Pusey και πολλούς άλλους επιφανείς θεολόγους. Πριν από την αναχώρησή του από την Αγγλία επισκέφθηκε και τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, ο οποίος τον ασπάσθηκε με συγκίνηση, και παρόλο που ήταν άρρωστος, τον συνόδευσε μέχρι την άμαξά του. Ο Πρωθυπουργός της χώρας W.Gladstone τον φιλοξένησε στο Hawarden Castle. Στο Λονδίνο ο Α. Λυκούργος επισκέφθηκε την οικογένειά του και τους πρόσφερε δώρα. Με τον Gladstone αντάλλαξαν επιστολές και συναντήθηκαν άλλη μια φορά πριν από την αναχώρηση του Λυκούργου. Επίσης, όπως πληροφορούμαστε από την ευχαριστήριο επιστολή που έστειλε αργότερα ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως προς τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, ο Λυκούργος συναντήθηκε και συνομίλησε και με τον Stratford Canning[125]. Ο τότε αρχηγός του συντηρητικού κόμματος Marquis of Salisbury[126] και ο Earl of Glasgow[127] παρέθεσαν προς τιμή του επίσημα δείπνα και αντάλλαξαν ιδέες και δώρα. Σε συνάντηση στο ανάκτορο του Windsor τον κάλεσε και η Βασίλισσα Βικτωρία[128]. Ανακηρύχτηκε επίτιμος

Φακ. 3, «Ταξίδι Αγγλίας», αλλά έχουν δημοσιευθεί και από τον Π. Ακύλα, *ό.π.* Αναφέρουμε ενδεικτικά απόσπασμα επιστολής του στο οποίο περιγράφει την επίσκεψή του στο Μάντσεστερ. «*Εν Μαγχεστρία ...μοι απέτειναν προσφώνησιν ου μόνον ο κλήρος αυτής, αλλά και πλείστοι εκ των πέριξ, οίτινες εξεπίτηδες συνήλθον εκείσε. Μεταξύ δε αυτών ήσαν και επισημότατα πρόσωπα, άτινα ίσταντο, όπως και οι άλλοι με όλον το σέβας ωσαεί ίσταντο ενώπιον ηγεμόνος.*» ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 192-196, Α. Λυκούργος προς Ιωαννόπουλο, 15 Ιαν. 1870.

125. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 117, σ.19-22. Ο Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος προς τον Καντουαρίας Αρχιεπίσκοπον. Για τη συνάντηση αυτή δεν έχουμε στο αρχείο του Αρχιεπισκόπου καμμία άλλη πληροφορία.

126. Ο Lord Salisbury ήταν μέλος της Υψηλής Εκκλησίας και επικοινωνούσε συχνά με τον Gladstone με τον οποίο, όπως σημειώνει ο H. C. G. Matthew: «*...shared a quasi-Tractarian, High-Churchmanship and a contempt for Disraeli*». H. C. G. Matthew, *The Gladstone Diaries*, vol. 7, January 1869- June 1871, «Introduction», σ. C.

127. Ο Earl of Glasgow ήταν πρόεδρος της *Society of Friends of the Eastern Church*, F.Skene, *ό.π.*, σ. 104-105. ΑΑΛ. Φ.3, αρ.65, Πρόσκληση του Earl of Glasgow στον Α. Λυκούργο.

128. ΑΑΛ, Φ.44, σ. 205-215, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, 12/24 Φεβρ. 1870.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διδάκτωρ της Νομικής από το Πανεπιστήμιο του Cambridge και επίτιμος διδάκτωρ Θεολογίας από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Από όλες αυτές τις συναντήσεις και εκδηλώσεις θα αναφερθούμε στη συνέχεια στις πιο αντιπροσωπευτικές, που μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τα ιδεολογικά και θρησκευτικά κίνητρα των επιφανών θεολόγων και επισκόπων που υπαγόρευσαν την έκφραση τόσων ευνοϊκών αισθημάτων προς τον εκπρόσωπο της Ανατολικής Εκκλησίας, ξεκινώντας από την επίσκεψη στο Λονδίνο μετά την αναγόρευση του Λυκούργου σε επίτιμο διδάκτορα της Θεολογίας από το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.

Ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου έφθασε στο Λονδίνο τη Δευτέρα 12/24 Ιανουαρίου 1870 και φιλοξενήθηκε από τον Επίσκοπο της βρετανικής πρωτεύουσας, ο οποίος και τον είχε προσκαλέσει. Ο Π. Βράιλας Αρμένης, Πρεσβευτής της Ελλάδας, τον κάλεσε αυθημερόν «*να ευλογήσει την λιτήν του τράπεζαν*» και το απόγευμα τον γνώρισε στους άρχοντες της ελληνικής ομογένειας. Την επόμενη μέρα ο Α. Λυκούργος παρευρέθη στην χειροτονία του Επισκόπου της Οξφόρδης, που έλαβε χώρα στο Αββαείο του Westminster, και το απόγευμα της ίδιας μέρας σε συμπόσιο που δόθηκε προς τιμήν του στη λεγομένη Jerusalem Chamber της Μονής του Westminster υπό την προεδρία του Πρεσβύτερου Stanley. Για την εκδήλωση, που παρακολούθησαν διακεκριμένα μέλη της αγγλικής κοινωνίας και οι επιφανείς των ομογενών, έγραψαν μεταξύ άλλων εφημερίδων οι *Times*, όπου δημοσιεύτηκαν και οι λόγοι που εκφωνήθηκαν μετά το δείπνο.

Ο Πρεσβύτερος του Westminster, θεολόγος A.P. Stanley απήγγειλε την ευχαριστήριο προσευχή πριν από το δείπνο στα ελληνικά. Στην εισαγωγή του λόγου του, για να τονίσει ότι η εκδήλωση προς τιμή του εκπροσώπου της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας ήταν ένα εξαιρετικής σημασίας γεγονός, ανέφερε ότι η Jerusalem Chamber χρησιμοποιήθηκε για παρόμοιο σκοπό πριν από δύο αιώνες, όταν ο βασιλιάς της Αγγλίας James I ζήτησε από τον προκάτοχό του να φιλοξενήσει και να διασκεδάσει τους Γάλλους προξένους και αρχιερείς που είχαν μεταβεί στην Αγγλία για διαπραγματεύσεις σχετικά με τον γάμο του πρίγκιπα Charles και της γαλλίδας πριγκίπισσας Henriette Marie. Στην συνέχεια ανέφερε πως η συγκεκριμένη εκδήλωση δεν έγινε κατόπιν βασιλικής εντολής αλλά με πρωτοβουλία φίλων και «*για να εκφραστεί η εγκάρδια συμπάθεια ανθρώπου προς άνθρωπο, ανάμεσα σε αδελφές φυλές και ανάμεσα σε αδελφές εκκλησίες*». Στη συνέχεια ο Stanley παρατήρησε ότι το ίδιο το όνομα της αίθουσας, Ιερουσαλήμ, αποτελεί συμβολική έκφραση των συναισθημάτων που υπαγόρευσαν το γεγονός. Η Ιερουσαλήμ, είπε, είναι η πό-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λη που κάθε Άγγλος θα πρέπει να θυμάται ότι είναι πιο ιερή και από τη Ρώμη και από τη Γενεύη, ακόμη και από το Westminster, γιατί είναι η μητέρα των μακρινών εκκλησιών της Ανατολής, εκπρόσωπος των οποίων είναι ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, που χειροτονήθηκε μάλιστα στην εκκλησία του Αγίου Τάφου. Κατόπιν διευκρίνισε ότι οι τιμητικές εκδηλώσεις εκ μέρους της αγγλικής ιεραρχίας και πολιτείας αφορούσαν στην Ελληνική Ανατολική Εκκλησία, που το κέντρο της είναι το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, και όχι στην Εκκλησία της Ελλάδος. «*Αλλά ο φιλοξενούμενος μας*», συνέχισε, «*δεν είναι εκπρόσωπος όλων των Ανατολικών εκκλησιών αλλά ειδικότερα της Ελληνικής Εκκλησίας. Δεν ξεχνώ ότι η Ελληνική Εκκλησία έχει μια ευρύτερη και μεγαλύτερη σημασία και δεν περικλείει μόνο το μικρό Βασίλειο της Ελλάδας, και τις περιοχές που περιλάμβανε η κοινοπολιτεία της αρχαίας Ελλάδας, αλλά την ευρύτερη επικράτεια, της οποίας το κέντρο δεν είναι η Αθήνα αλλά η Κωνσταντινούπολη. Ο ανώτατος ιεράρχης της αρχαίας Ελληνικής Εκκλησίας είναι εξέχων Κρατικός λειτουργός (is the great State officer) μιας άλλης αχανούς αυτοκρατορίας, της Οθωμανικής, στην οποία αξίζει να αποδοθεί έπαινος για την ανοχή της έναντι του Πατριαρχείου*». Ευχήθηκε υπέρ του Πατριάρχη Γρηγορίου ΣΤ΄, επήνεσε τις αρετές του και την απάντησή του προς τη Σύνοδο της Ρώμης προ ενός έτους, με την οποία συναινεί και η Αγγλικανική Εκκλησία.

Έπειτα, επιδίωξε να περιγράψει τα χαρακτηριστικά, την ηθική και πολιτική ταυτότητα των Νεοελλήνων ως έθνους και να διαγράψει τον ρόλο που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν στην Νοτιοανατολική Μεσόγειο και την Ευρώπη. Λαμβάνοντας αφορμή από τη Σύρο, την έδρα της Αρχιεπισκοπής του Α. Λύκουργου, έκανε αναφορά στις Κυκλάδες συνδέοντας το παρόν της Ελλάδας με το λαμπρό παρελθόν της κατά την κλασική περίοδο: γύρω από τη Σύρο, είπε, το κέντρο του σύγχρονου εμπορίου και της προόδου στην Ανατολή, βρίσκονται τα νησιά που το όνομά τους ανακαλεί στη μνήμη των Άγγλων ευσεβείς ενθυμήσεις. Η Τήνος –πιστή σύμμαχος των Αθηναίων στα αρχαία χρόνια–, η Μήλος, που αλλοίμονο πλήρωσε οικτρά την αντίθεσή της στην Αθήνα και το ιερό νησί της Δήλου, «*η γενέτειρα του Απόλλωνα, του θεού των Μουσών, του μαντείου της Ελλάδας, του εμπνευστή των ελληνικών γραμμάτων*». «*Υπάρχουν πολλά σύννεφα πάνω από το Νεοελληνικό Βασίλειο, από την νεώτερη ελληνική φυλή, από την σύγχρονη Ελληνική Εκκλησία. Αλλά οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν και την προθυμία και την ετοιμότητα και την ταχύτητα να διδαχθούν από τους παγανιστές προγόνους τους*» και να προοδεύσουν.

Ο A.P. Stanley επιδίωξε στην ομιλία του να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νεοελληνικής ταυτότητας, διότι η επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Σύρου έδινε την ευκαιρία να απαντηθούν κάποια επίκαιρα ερωτήματα ηθικής

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και πολιτικής εμβέλειας, που αφορούσαν τους Νεοέλληνες. Ερωτήματα όπως ποια ήταν η σχέση τους με την Ευρώπη, ποιο πολιτικό και ιστορικό ρόλο θα μπορούσαν να διαδραματίσουν στην οθωμανο-κρατούμενη Ανατολή και αν διέθεταν τις αρετές και το πατριωτικό ήθος που απαιτούνται για την πολιτική ελευθερία, τα οποία είναι κεντρικά στη βρετανική φιλελληνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα[129]. Πρώτος ο Αγγλικανός θεολόγος Connop Thirwall, φιλέλληνας μελετητής του αρχαίου Ελληνισμού, φιλελεύθερων απόψεων, στο έργο του *A History of Greece,* 8 τομ., Λονδίνο 1835-44, απέδωσε την ικανότητα για πρόοδο που χαρακτηρίζει εγγενώς το ελληνικό έθνος στην εξαιρετική ταχύτητα, ενεργητικότητα και ευκολία προσαρμογής που βρίσκεται στο χαρακτήρα του λαού και τόνισε τις ευρύτερες ευρωπαϊκές συνδηλώσεις και σημασίες αυτού του φυλετικά προσδιορισμένου φιλοπρόοδου ελληνικού πνεύματος[130].

Υιοθετώντας αυτή την άποψη και κοιτώντας προς το κλασικό παρελθόν για να προσδιορίσει το παρόν, ο Stanley θα αναγνωρίσει και στους σύγχρονούς του Έλληνες τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά που οδήγησαν τους προγόνους τους στην πρόοδο και θα εκφράσει την πεποίθηση ότι: «*αν κάποιος κλάδος της Ανατολικής Εκκλησίας επρόκειτο να δείξει στους ανθρώπους πως η υπόθεση της ελευθερίας και της προόδου είναι συμβατή με την αληθινή, αρχαία, ορθόδοξη πίστη των πρώτων χριστιανικών αιώνων, αυτός ο κλάδος θα ήταν σίγουρα η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία*».

Τελειώνοντας τον λόγο του ο Stanley υποστήριξε την πνευματική συγγένεια μεταξύ του ελληνικού και του βρετανικού έθνους, της Ελληνικής και της Αγγλικανικής Εκκλησίας, προσεγγίζοντας τη σχέση τους μέσω της οικουμενικής ευρωπαϊκής διάστασης του ελληνικού πνεύματος. Ανέφερε ότι ο Θεόδωρος ο Ταρσεύς ήταν ο μόνος Έλληνας που κάθισε ποτέ στο θρόνο της Αρχιεπισκοπής του Canterbury, αλλά η επίδρασή του στην εξέλιξη του θεσμού της Αγγλικής Εκκλησίας και η προσφορά του στον πολιτισμό της Βρετανίας υπήρξε καθοριστική. Μετά τον Θεόδωρο τον Ταρσέα, η Εκκλησία της Αγγλίας έγινε εθνική. Επίσκοποι γίνονταν Άγγλοι και όχι Ρωμαίοι όπως προηγουμένως. Αλλά ο Θεόδωρος ο Ταρσεύς υπήρξε και ο ιδρυτής της εκπαίδευσης της Αγγλικής Εκκλησίας, που έθεσε τις βάσεις του μεγάλου βρετανικού πανεπιστημίου όχι στην Οξφόρδη αλλά στο Canterbury, από όπου «*αναβλύζει έκτοτε η πηγή*

---

129. Βλ. Μαργαρίτα Μηλιώρη «Αρχαίος Ελληνισμός και Φιλελληνισμός στη Βρετανική Ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του «εθνικού» και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της Ελληνικής Ιστορίας», *Μνήμων,* τ. 22, Αθήνα 2000, σ. 68-104, ειδικά σ. 77-79.

130. Μαργαρίτα Μηλιώρη, *ό.π.*, σ. 77-79.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της γνώσης και ο ποταμός του πολιτισμού». Στα βρετανικά ακαδημαϊκά ιδρύματα μεταλαμπαδεύτηκε λοιπόν και καίει το «*φως*» της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς. Αυτά τα ποιοτικά στοιχεία που υπάρχουν στην Ελληνική και την Αγγλική Εκκλησία, το «ελληνικό πνεύμα» και ο εθνικός χαρακτήρας των εκκλησιών τους, που και οι δύο εκφράζουν το πνεύμα του λαού τους και της χώρας τους, κατέληξε, επιτρέπουν την ανάπτυξη φιλικών σχέσεων μεταξύ τους, καθώς και με άλλες εκκλησίες χωρίς την επιθυμία να προσηλυτίσουν ή να απορροφήσουν η μία την άλλη[131].

Η ομιλία του Πρεσβύτερου Stanley εντάσσεται στον ευρύτερο λόγο περί ελληνικότητας που αναπτύχθηκε στα κείμενα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 και μετά από βρετανούς λόγιους, φιλελεύθερων απόψεων, που εκφέρουν θετικές κρίσεις για την Ανατολική Εκκλησία. Οι λόγιοι αυτοί, σημαντικότεροι εκπρόσωποι των οποίων είναι ο E.A.Freeman και ο John Stuart Blackie, υιοθετούν και εξελίσσουν τις απόψεις του ιστορικού George Finlay[132] για την εθνική συνέχεια στην ιστορία των Ελλήνων. Τους ενδιαφέρει να εξετάσουν τη δυναμική του ομογενοποιημένου μέσω της Ορθοδοξίας σώματος της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας στην περίοδο της κατάργησης του μιλλέτ, που προοιωνίζεται ο διαχωρισμός του πολιτικού από το θρησκευτικό κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και της αφύπνισης των εθνικών συνειδήσεων των λαών των Βαλκανίων. Σκοπός τους είναι να δώσουν το ιδεολογικό τους στίγμα στο βρετανικό δημόσιο λόγο που αφορά στους υπόδουλους χριστιανικούς λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποστηρίζοντας την αναθεώρηση της τουρκόφιλης πολιτικής της Μεγάλης Βρετανίας στο Ανατολικό Ζήτημα και την αναγνώριση των πολιτικών αιτημάτων, αρχικά των Ελλήνων και μετά τα μέσα της δεκαετίας και των άλλων βαλκανικών λαών. Ο Freeman π.χ. γράφει σε άρθρο του για την Ανατολική Εκκλησία:

> *Η προέλευση της Ελληνικής Εκκλησίας ήταν ... ταυτόσημη με την προέλευση του ελληνικού έθνους. Από μια άποψη, η εκκλησία δημιούργησε το έθνος· από μια άλλη, το έθνος δημιούργησε την Εκκλησία. Πράγματι, στην Ανατολή η θρησκεία και η εθνικότητα συνήθως ταυτίζονται... Στην Ανατολή σπάνια μπορεί το έθνος να διατρανώσει ανοιχτά την ξε-*

---

131. ΑΥΕ, 1870, 76.1 Απόκομμα της εφ. *Times* συνημμένο στην έκθεση του Π. Βράλα Αρμένη.

132. Ανάλυση των απόψεων του George Finlay για τη νεοελληνική ταυτότητα στο Μαργαρίτα Μηλιώρη, *ό.π.*, σ. 90-97.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χωριστή του πολιτική οντότητα. ... Όμως, αν οι συνθήκες το επιτρέψουν, το εκκλησιαστικό σώμα που δημιουργήθηκε μέσα από αυτή τη διαδικασία μπορεί να αποκτήσει και πολιτική οντότητα, να ξαναγίνει δηλαδή έθνος[133].

Στο λόγο του πρεσβύτερου Stanley απάντησε ο Πρεσβευτής Πέτρος Βράιλας Αρμένης, ο οποίος σχολιάζοντας ότι οι εφημερίδες παρουσίασαν ατελή περίληψη των ιδεών του διευκρινίζει το στόχο της ομιλίας του σε έκθεσή του προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδας Σ. Βαλαωρίτη.

Επροσπάθησα να καταδείξω πάντα τα στοιχεία καθ' ά τα τε ηθικά και υλικά συμφέροντα της Αγγλίας συνάδουσι προς τα ημέτερα και δεν παρέλειψα να αναφέρω δεόντως και τον συγγενικόν δεσμόν δι ού ευτυχώς συνδέονται αι δύο βασιλείαι. Ενόμισα ότι χωρίς να παρεκτραπώ από του κυρίου θέματος ώφειλον να δράξω την ευκαιρίαν ταύτην ίνα εκφράσω εις ευήκοον εκλεκτόν και πολυάριθμον ακροατήριον παν ότι δύναται να εξευμενίση υπέρ ημών την κοινήν γνώμην του Αγγλικού έθνους, ου η προς την ημετέραν Εκκλησίαν, ζωηρά συμπάθεια κατά την περίστασιν ταύτην πολλαχώς απεδείχθη[134].

Ιδιαίτερα εγκάρδια και εντυπωσιακή, και για αυτό άξια μνείας, ήταν και η συνάντησή που είχε ο Λυκούργος με τον Christofer Wordsworth, Επίσκοπο του Lincoln. Ο Wordsworth, αναγνωρισμένος ελληνιστής[135] και φιλέλληνας, είχε εκφράσει έντονα και επανειλημμένα την αντίθεσή του στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία[136] και ήταν ένας από τους σημαντικότερους υποστηρικτές της *Anglo-Continental Society*. Δέχτηκε με μεγάλη χαρά και φιλοξένησε τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου στο Riseholme και συνδιαλέχθηκε με άνεση μαζί του στην αρχαία ελληνική. Κατά την ακολουθία του εσπερινού διάβασε στο πρωτότυπο μια περικοπή από την Αγία Γραφή και το Σύμβολο της Πίστεως από το κείμενο της Συνόδου

---

133. *Στο ίδιο*, σ. 97-98 και σ. 101 για το παράθεμα από το άρθρο του E.A. Freeman, "The Eastern Church", *Edinburg Review*, 107 (Απρ. 1858), σ. 328-329.

134. ΑΥΕ, 1870, 76, 1. αρ. 589, Πέτρος Βράιλας Αρμένης προς Σ.Βαλαωρίτη, 15/27 Ιανουαρίου 1870.

135. Ο Christofer Wordsworth (1807-1885) ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1832-3 και έγραψε μεταξύ άλλων τα εξής έργα: *Athens and Attica*, 1836. *Greece, Pictoral, Descriptive and Historica*, 1839. *Theophilus Anglicanus*, 1843. Προτού εκλεγεί επίσκοπος ήταν αρχιδιάκονος του Westminster.

136. Κυρίως στα πρώιμα έργα του *Apocalypse* (1847), *Letters to M.Gondon* (1847), *Sequel* (1848).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της Νίκαιας, δηλαδή παρέλειψε το «και εκ του Υιού». Ο Α. Λυκούργος γράφει σχετικά τα εξής:

Ο φιλέλλην ούτος επίσκοπος ... ανέγνω το σύνηθες αναγιγνωσκόμενον τεμάχιον εκ της Κ. Διαθήκης εν τω Ελληνικώ πρωτοτύπω και ακολούθως, αποτεινόμενος προς τους περιεστώτας είπε: Χάριν των φίλων μας ανέγνωσα την περικοπήν της Κ. Διαθήκης εις γλώσσαν, την οποίαν δεν εννοείτε, και όμως η γλώσσα αυτή είναι η πρωτότυπος γλώσσα της Κ. Δ. Η θεία πρόνοια έκαμεν ώστε να γραφή εις γλώσσαν ελληνικήν το Ευαγγέλιον. Μόνη αυτή η γλώσσα ηδύνατο να παραστήση υψηγόρως τας θείας του Χριστιανισμού αληθείας. Όλαι αι άλλαι ως προς αυτήν είναι βάρβαροι και αυτή η ιδική μας είναι επίσης βάρβαρος. Αυτήν δε την εσπέραν είμεθα ευτυχείς. Διότι η παρουσία του Αρχιεπισκόπου μας ηνάγκασε να αναγνώσωμεν την πρωτότυπον γλώσσαν και να ακούσητε αυτάς τας λέξεις τας οποίας μετεχειρίσθη ο Απόστολος Παύλος, γράφων την αναγνωσθείσαν περικοπήν[137].

Ο Chr. Wordsworth στην προσφώνηση της τελετής ενθρόνισης του Χωρεπισκόπου του Nottingham, που έγινε υπό την πρωτοστασία του, έκανε επίσης αναφορές στη Δήλο, στη Σύρο και στην ελληνική ιστορία αναδεικνύοντας τη συνέχεια, καθώς και σε παλαιότερες επαφές μεταξύ των Αγγλικανών και του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που επιβεβαίωναν τον μακραίωνα δεσμό τους και ευχήθηκε για την έναρξη του διαλόγου. Ο Λυκούργος έκανε αντιφώνηση εξίσου ενθουσιώδη. Η απήχηση που είχαν οι παραπάνω ομιλίες ήταν μεγάλη. Ο Α. Λυκούργος έγραψε στον Μ. Σακελλαρίου ότι η «*Η Εκκλησιαστική Βουλή του Λονδίνου*» συζήτησε επί μακρόν πάνω σε ποιούς όρους θα έπρεπε να γίνει η ένωση με την Ανατολική Εκκλησία και διορίσθηκε επιτροπή από επισκόπους και άλλους κληρικούς για να υποβάλει τις προτάσεις τους[138].

Σταθμό στην επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Σύρου στην Αγγλία όσον αφορά την πρόοδο του διεκκλησιαστικού διαλόγου αποτέλεσε η πολύωρη συνέντευξη που έλαβε χώρα στο παλάτι του Επισκόπου του Ely, Harold Browne, στις 4 Φεβρουαρίου 1870, παρουσία και άλλων επιφανών αγγλικανών κληρικών και θεολόγων: του G.Williams, του Frederick Meyrick (από την *Anglo-Continental Society*) και του Liddon, ως εκπροσώπου του Pusey και των

137. ΑΑΛ, Φακ 44, σελ. 180-181, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Cambridge, 5 Φεβρ. 1870.

138. Στο ίδιο, σ. 168.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Tractarians. Κατά την συνομιλία αυτή επισημάνθηκαν και από τις δύο πλευρές οι διαφορές μεταξύ των δύο Εκκλησιών και διακρίθηκαν σε τρεις κατηγορίες: σε διορθωτέες, συζητητέες και ανεκτές, δεν βρέθηκε όμως κοινά αποδεκτός τρόπος της υπέρβασής τους. Ο Λυκούργος προώθησε το διάλογο ίσως περισσότερο από οιονδήποτε άλλον Ορθόδοξο ιεράρχη δεχόμενος ότι οι δύο Εκκλησίες θα μπορούσαν, για να πετύχουν την ποθούμενη προσέγγιση, να μην επιμείνουν σε μη ουσιώδεις διαφορές (ακόμη και στο ζήτημα της μετουσιώσεως της Θείας Ευχαριστίας). Τόνισε όμως ότι δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί ενότης χωρίς ταυτότητα πίστεως και χωρίς τον εξοβελισμό του filioque από το Σύμβολο της Πίστεως[139].

Ιδιαίτερης σημασίας ήταν επίσης και η μακρά συζήτηση που είχε ο Α. Λυκούργος με τον Edward Bouverie Pusey, κληρικό, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και επικεφαλής των Tractarians, με θέμα την προσέγγιση των Εκκλησιών. Ο Α. Λυκούργος αναφέρει ότι ο Pusey ήταν «*ο επισημότερος θεολόγος της Αγγλίας, αρχηγός δε των αποκλινόντων προς την αρχαίαν καθολικήν εκκλησίαν Αγγλικανών*». Αν και κατά το παρελθόν είχε υποστεί κυρώσεις για τις θέσεις του, το κύρος του παρέμενε αμείωτο μεταξύ των θεολογικών κύκλων, με τους οποίους οι σχέσεις του είχαν εν τω μεταξύ εξομαλυνθεί. Ο Pusey, την επομένη της αναγόρευσης του Λυκούργου ως διδάκτορος της θεολογίας στην Οξφόρδη στις 20 Φεβρουαρίου 1870, έγραψε στον Williams ότι η συνδιάλεξη με τον Έλληνα ιεράρχη του «*κατέστρεψε 35 ετών ελπίδας περί της ενώσεως των δύο εκκλησιών*», λόγω της ανένδοτης στάσης του Λυκούργου στο ζήτημα της εξάλειψης της προσθήκης του filioque. Όταν δύο χρόνια αργότερα ανακινήθηκε το περί ενώσεως των δύο Εκκλησιών ζήτημα στο συνέδριο των Παλαιοκαθολικών στην Κολωνία και ο Λυκούργος αρνήθηκε να παρευρεθεί επικαλούμενος ασθένεια αλλά στην πραγματικότητα λόγω της ενασχολήσεώς του με το Βουλγαρικό σχίσμα, ο Pusey δημοσίευσε επικριτικό άρθρο κατά του Αρχιεπισκόπου Σύρου[140].

---

139. Βλ. *Τα Πρακτικά της Συνεντεύξεως της λαβούσης χώραν εν τω Παλατίω εν Ήλυ (Ely), την Παρασκευήν 4 Φεβρουαρίου 1870 μεταξύ του Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου, παρακολουθημένου υπό Αρχιμανδρίτου Στρατούλη και του κ. Τύμβα, μελών της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, και του Λόρδου Επισκόπου της Ήλυ, παρακολουθουμένου υπό Αιδεσίμου Γεωργίου Γουίλλιαμς, και του Αιδεσίμου Φ. Μέυρικ μελών της Αγγλικανικής Εκκλησίας*. Κωνσταντινούπολη 1874.

140. ΑΑΛ, Φ 32 , αρ. 59, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μ. Σακελλάριο, χ.χ. [1875]. Η επιστολή γράφεται για να αντικρούσει ο Σακελλαρίου τις κατηγορίες Ρώσου θεολόγου, ο οποίος χαρακτήρισε τον Λυκούργο ως προτεσταντίζοντα. «*Αν ο Ρώσος εγίγνωσκεν όσα εν Αγγλία εγράφησαν περί της μεγάλης αυστηρότητος ήν ως εκ της θέσεως μου ετήρησα εις τας μετά των*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μετά την αναχώρησή του από την Αγγλία ο Α. Λυκούργος πήγε στην Κωνσταντινούπολη για να ενημερώσει τον Οικουμενικό Πατριάρχη[141]. Επέστρεψε στην έδρα του, τη Σύρο, μέσω Σμύρνης και Μυτιλήνης. Σε όλες τις πόλεις προσπάθησε να μεταδώσει στους Έλληνες τον ενθουσιασμό του για την προσέγγιση με τους Αγγλικανούς. Τα συμπεράσματα από τις συνομιλίες του με τους Αγγλικανούς κατά την τρίμηνη παραμονή στην Αγγλία, όσον αφορά τις δυνατότητες προσεγγίσεως των Εκκλησιών και την εξάλειψη των μεταξύ τους διαφορών με σκοπό την ένωση, συνοψίζονται στην έκθεση που έστειλε στον Οικουμενικό Πατριάρχη και υπέβαλε και στην Ιερά Σύνοδο της Ελλάδος[142]. Σε αυτήν αναφέρει ότι θεωρεί ως δυνατή την προσέγγιση της Ανατολικής Εκκλησίας μόνο με την Αγγλικανική, διότι η μεν Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία «*αντέχεται ... της εώλου και υπερφιάλου εκείνης αντιχριστιανικής απαιτήσεως του να άρχη απολύτως της Εκκλησίας*» και προβαίνει σε νεωτερικές και αντικανονικές πράξεις, ενώ οι Διαμαρτυρόμενες Εκκλησίες, στις οποίες επικρατεί το ορθολογιστικό πνεύμα και ο προσηλυτισμός, έχουν απομακρυνθεί από το πνεύμα της χριστιανικής παράδοσης και αδιαφορούν για την ιδέα της ενώσεως. Παραδέχεται ότι «*η ένωσις των δύο εκκλησιών δεν είναι έργον του παρόντος χρόνου*», διότι προϋποθέτει ταυτότητα ιδεών η οποία θα μπορούσε, ίσως, να επιτευχθεί με την αμοιβαία συζήτηση και έρευνα, αλλά θα απαιτήσει πολύ χρόνο. Επισημαίνει ότι «*το αγγλικόν έθνος εμμένει ακλόνητον εις ό,τι άπαξ παρέλαβεν, η δε αγγλική Ιεραρχία απροίξ έχεται των 39 άρθρων*». Εκφράζει, ωστόσο, την ελπίδα ότι η έμφυτη και άδολη αγά-

---

Άγγλων περί διαφόρων της πίστεως πραγμάτων συνδιαλέξεις μου, βεβαίως δεν θα ετόλμα να ψευδολογή περί εμού με τόσην αναισχυντίαν. Ο Pusey με ερώτησε», γράφει ο Λυκούργος, «*αν η Αγγλικανή Εκκλησία δώση περί της προσθήκης του Filioque την εξήγησιν ότι εν τη Τριάδι δέχεται μίαν αρχήν, και ότι το πνεύμα εκπορεύεται μεν αϊδίως εκ του πατρός, εκπορεύεται δε εν χρόνω και εκ του Υιού, δεν αποβάλλη όμως την προσθήκην ταύτην εκ του συμβόλου, η Ανατολική δύναται να την θεωρήση ορθόδοξον; Εγώ απήντησα. Είναι όλως αδύνατον. Τούτο εψύχρανε τον Pusey και τους οπαδούς του, εν οις [ει και] ο Williams*». Ο Josef L. Atholz, *ό.π.*, σ. 13, σημ. 39 αναφέρει ότι η άποψη του Λυκούργου για το *Filioque* δυσαρέστησε τον Pusey, ο οποίος σχολίασε: "*he would take from me my conception of God*".

141. Ο Μ. Σακελλαρίου αναφέρει (*Κραυγή*, αρ. 43, 1910) ότι ο Πρεσβευτής της Ρωσίας στο Λονδίνο προσπάθησε να τον πείσει να μεταβεί πρώτα στην Πετρούπολη για να ενημερώσει και τη Ρωσική Σύνοδο, αλλά ο Λυκούργος αρνήθηκε διότι κατάλαβε ότι με αυτή την πρόταση επιδίωκε να υποδείξει ως υπερτάτη αρχή της Ορθοδόξου εκκλησίας όχι το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αλλά τη Ρωσική Ιερά Σύνοδο. Βλ.. και Μ.Β. Σακελλαρίου, *ό.π.* (1931), σ. 251.

142. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 117, σ. 1-19, Ο Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος προς την την Ιεράν Σύνοδον της Εκκλησίας της Ελλάδος, Σύρος 12 Μαΐου 1870. Η έκθεση αυτή τυπώθηκε και κυκλοφόρησε σε δίγλωσση έκδοση στο Λονδίνο με τον τίτλο *Report of His Grace the Archbishop of Syra and Tenos, of his journey to England. In the original Greek with English*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ση προς την αλήθεια που χαρακτηρίζει τους Άγγλους θα συντελέσει στην άρση των εμποδίων για την κατανόηση και υπέρβαση των εκατέρωθεν διαφορών. Τονίζει ότι η παρουσία του στην Αγγλία είχε θετικό αποτέλεσμα διότι «*συνετέλεσε μεγάλως εις το να αναπτυχθή ζωηροτέρα η αγάπη μεταξύ των δύο Εκκλησιών*», όπως αναγνωρίζει και ο Πρωθυπουργός Gladstone στην επιστολή που του απηύθυνε λίγες μέρες πριν από την αναχώρησή του (7 Μαρτίου 1870)[143]. Τέλος συνιστά να συνεχιστούν οι ενέργειες για την προσέγγιση, ώστε εκάστη των δύο Εκκλησιών να αναγνωρίσει την άλλη ως κοινότητα χριστιανική η οποία έχει τον ίδιο Κύριο και την ίδια ελπίδα Σωτηρίας και να παρέχει «*δείγματα αμοιβαίας αγάπης δι' αλληλογραφίας μεταξύ επισκόπων αμφοτέρων των Εκκλησιών και δια της αβλαβούς δικαιωμάτων τινών παραχωρήσεως*»[144]. Όπως προκύπτει από το κείμενο αυτό καθώς και από τις προσφωνήσεις των Αγγλικανών, η έντονη επιθυμία των περισσοτέρων για την προσέγγιση με την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, την μόνη που αναγνωρίζουν ότι διατήρησε απαράλλακτη την παράδοση της αρχαίας καθολικής εκκλησίας υπαγορεύτηκε από την αρνητική τους κριτική προς τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία.

Πώς εξήγησαν όμως την έκταση και την ποιότητα των τιμητικών εκδηλώσεων και διακρίσεων που απέδωσε η αγγλική ιεραρχία και πολιτεία στον Έλληνα ιεράρχη τα εμπλεκόμενα πρόσωπα;

Ο Βράιλας αναφέρει ότι στην εκδήλωση των ευνοϊκών αισθημάτων των Άγγλων προς τον Έλληνα ιεράρχη συντέλεσε –εκτός της «*αναντιρρήτου αξίας και της προηγηθείσης αυτού φήμης και η προς τον Πάπαν αξιοπρεπής απάντησις του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως και η επιμονή εκείνου του να γίνη απόλυτος δεσπότης του Χριστιανικού κόσμου και η κατά της εν Ρώμη συνόδου αντενέργεια του Προτεσταντισμού*»[145]. Το κίνητρο αυτό υποστηρίζει ότι είχε πράγματι πρωτεύουσα σημασία και ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, ο οποίος γράφει

---

translation. Λονδίνο 1871. Επιστολή του Α. Λυκούργου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη με επισυνημμένη την έκθεση περί της μεταβάσεως και περιοδείας του Αρχιεπισκόπου στην Αγγλία, 20 Μαΐου 1870.

143. Στο ίδιο σ. 9. Ο Gladstone γράφει: «*Δεν δύναμαι ει μη να θεωρώ ότι η επίσκεψις της υμετέρας χάριτος εἰς τον τόπον τούτο εγένετο προαγωγός μεγάλου καλού, δίδουσα ημίν ευκαιρίαν προς εκδήλωσιν καλκαγάθων αισθημάτων, άτινα πέπεισμαι πληρέστατα αμοιβαίως αντηλλάγησαν και ως προς τον σκοπόν αυτόν πολλάς παρεξηγήσεις προέλαβον και ώθησαν επί τα πρόσω το αντικείμενον μιας αδελφικής προσεγγίσεως.*»

144. Στο ίδιο. πρβλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 41-42.

145. ΑΥΕ, 1870, 76, 1. αρ. 589, Πέτρος Βράιλας Αρμένης προς Σ. Βαλαωρίτη, 15/27 Ιανουαρίου 1870. Η βιογράφος του Λυκούργου Felicia Skene θεωρεί ότι σημαντικό ρόλο για τον

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ότι η πολιτεία, η Εκκλησία και τα Πανεπιστήμια της Αγγλίας θέλησαν να του αποδώσουν όλες τις δυνατές τιμές για «*να δείξωσι τον μέγα αυτών σεβασμόν και την ειλικρινή αγάπην των προς την Ανατολικήν Εκκλησίαν και συγχρόνως να δώσωσιν έν ράπισμα εις την Ρωμαϊκήν Εκκλησίαν*», η οποία πράγματι θορυβήθηκε[146]. Ο ορισμός των δογμάτων της Ανωτερότητας και του αλάθητου του Πάπα από την Πρώτη Σύνοδο του Βατικανού το 1870 προκάλεσε, όπως τεκμηριώνει και σε πρόσφατη μελέτη ο Robert Fitzsimons, την αντίδραση των επικεφαλής της Εκκλησίας της Αγγλίας, οι οποίοι εξέφρασαν την αντίθεσή τους και προσπάθησαν να προωθήσουν μια παγκόσμια αντιπαράθεση των χριστιανών των άλλων δογμάτων σε τέτοιου είδους αντικανονικές ενέργειες, προτού ο W. E. Gladstone δημοσιεύσει το φυλλάδιο *The Vatican Decrees in Their Bearing on Civil Allegiance* (1874)[147].

Παρακάτω όμως ο Α.Λυκούργος αναφέρει και ένα δεύτερο αίτιο, που αφορά στην εκκλησιαστική κατάσταση της Μεγάλης Βρετανίας:

> *Η θέσις της Αγγλικανικής Εκκλησίας δεν είναι τόσον ευάρεστος. Εξ ενός η δια του προσηλυτισμού πρόοδος των Καθολικών, αφ' ετέρου δε αι διαιρέσεις αι ενυπάρχουσαι εσωτερικώς και κατασυντρίβουσαι τας δυνάμεις της, είναι τα δύο μεγάλα κακά, τα οποία ως έχιδναι καταβιβρώσκουσι τα σπλάγχνα αυτής, τούτου δε ένεκα οι κορυφαίοι της αγγλικανής ιεραρχίας θεωρούντες τον κίνδυνον, ενατενίζουσιν ιλαρώς προς την Ανατολικήν Εκ-*

ενθουσιασμό του αγγλικού ποιμνίου έπαιξαν και το φυσιολογικό και πνευματικό ανάστημα του Λυκούργου, η παιδεία, η αρετή, η ρητορική του δεινότητα και η ευγένεια των τρόπων του. Βλ και ευχαριστήρια επιστολή των εφόρων του Ναού του Αγ.Νικολάου (Liverpool) προς τον Α.Λυκούργο, «*Αι μεγάλαι χριστιανικαί αρεταί αι κοσμούσαι την Υμετέραν Πανιερότητα, η ευρεία αυτής μάθησις, η καταστήσασα το όνομα Αυτής προσφιλές και πασίγνωστον εν τω ελληνικώ κόσμω, δεν ηδύναντο ή να εμποιήσωσι αγαθοτάτην εντύπωσιν εις τους λειτουργούς της Αγγλικανικής Εκκλησίας και τους λοιπούς διακεκριμένους άνδρας του μεγάλου έθνους των Άγγλων, οίτινες ήλθον εις συνάφειαν μετά της υμετέρας Πανιερότητος.*» ΑΑΛ. Φακ. 3, αρ. 05, Οι έφοροι της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας στο Liverpool προς τον Α. Λυκούργο, χ.χ. [μετά τον Απρίλιο 1870].

146. ΑΑΛ, Φ. 44, σ. 196-200, αρ. επ. 42, Αλέξανδρος Λυκούργος προς τον Πρωτοσύγκελλο Σύρου, 12 Ιαν.1870. «*Επίστευες, Άγιε Πρωτοσύγκελλε, ότι η ενταύθα μετάβασις ημών ήθελε περιβληθή με τοσαύτην επισημότητα, επισημότητα ήτις φαίνεται λίαν βαρεία εις τους Λατίνους, οίτινες μετ' απορίας ερωτώσι. Προς τι τοσαύτη κίνησις καθ' άπασαν την Αγγλίαν δια την άφιξιν ενός Αρχιερέως της Ανατολικής Εκκλησίας; Συναισθάνονται δε πολύ καλά ότι όλαι αυταί αι τιμητικαί ενδείξεις επιτείνονται έτι μάλλον παρά των Άγγλων προς εκδίκησιν του Πάπα δια την Οικουμενικήν Σύνοδον*».

147. Βλ. Robert Fitzsimons, "The Church of England and the First Vatican Council" *Journal of Religious History*, 27 (1), 2003, σ. 29-46.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κλησίαν, ως την μητέρα πασών των εκκλησιών. Και τείνουσι χείρα προς αυτήν, και λαλούσι περί αυτής μετά σεβασμού[148].

Η *Church Herald* παρουσίασε επίσης αναλυτικά τους λόγους του ενθουσιασμού για τον Αρχιεπίσκοπο Σύρου, γιατί, όπως γράφει ο συντάκτης του άρθρου, «*και εις ημάς αυτούς εφάνη θαυμαστή και εις την σεβασμιότητά του.*» Τη θερμή υποδοχή του υπαγόρευσαν πρώτον τα φιλελληνικά αισθήματα των Άγγλων, η αγάπη τους για την κλασσική Ελλάδα, αλλά και η ανάμνηση των ένδοξων αγώνων των Νεοελλήνων για την ανεξαρτησία τους, την οποία ενίσχυσε ο αγώνας της Κρήτης και η αυτοθυσία του Αρκαδίου. Έπειτα στους Άγγλους υπήρχε πάντα ένα αίσθημα συμπάθειας για την Ανατολική Εκκλησία που υπέφερε πολλά για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η αγγλική κοινωνία επομένως ήταν έτοιμη να καλωσορίσει τον Αρχιεπίσκοπο της αναγεννηθείσης Ελλάδος. Αλλά και η Αγγλική Εκκλησία ήταν επίσης έτοιμη για την υποδοχή αυτή, διότι η επιθυμία για ανανέωση των σχέσεων μεταξύ των δύο Εκκλησιών, που είχε προετοιμαστεί προ πολλού από κληρικούς και θεολόγους, είχε πρόσφατα κοινοποιηθεί από την *Eastern Church Association* και τη Σύνοδο του Lambeth. Τέλος, οι τιμές στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου Σύρου αποδόθηκαν για να τιμήσει η Αγγλικανική Εκκλησία τον Οικουμενικό Πατριάρχη και για να στείλει ένα μήνυμα αποδοκιμασίας στην «υπερφίαλη» Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

Εν αυτώ ημείς χαιρετίζομεν τας αναμνήσεις της Ελληνικής Ιστορίας της τε παρούσης και μελλούσης του ελληνικού έθνους και την φιλίαν της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Εν αυτώ ασπαζόμεθα τον Παναγιώτατον Οικουμενικόν Πατριάρχην Γρηγόριον, τον οποίον ελπίζομεν να ονομάσωμεν εν δέοντι Συμφιλιωτήν της Εκκλησίας. ...Γνωρίζομεν ότι η Ρώμη βλέπει ταύτα πάντα με βλοσυρόν όμμα, ημείς ηθέλαμεν διδάξη την Ρώμην, αν ήτο δυνατόν, εν μάθημα Αγάπης, ταπεινώσεως και υπακοής εις τον Νόμον της Εκκλησίας. Εις την Ανατολικήν Εκκλησίαν δεν ευρίσκομεν αξίωσιν του Αλανθάστου, ουδέ της υπεροχής , ουδέ την αξίωσιν του δικαιώματος του να συνιστά νέα δόγματα ή να επιβάλλη νέας συνθήκας εις την πίστιν του Κόσμου[149].

148.Αρχείο Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου, Φ. 31, αρ. 1 «Απόσπασμα εξ επιστολής προς τον Πρωτοσύγκελον εκ Λίβερπουλ από 12 Ιανουαρίου« [1870], σ. 1-8. ΑΑΛ, Φακ. 44, αρ. επ. 37, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, σ. 169-70, 197, 200-1, ΑΑΛ, Φακ. 38, αρ. 18, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Παρθένιο Νάξου, Liverpool, 1 Ιανουαρίου 1870.

149. *Church Herald*, αρ. 22, 16 Μαρτίου 1870. Το κείμενο μεταφράστηκε τότε στα ελλη-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στους λόγους που αναφέρθηκαν ως εδώ είναι σκόπιμο να προστεθεί άλλος ένας που έχει σχέση με τη διαμόρφωση της βρετανικής ταυτότητας κατά τον 19ο αιώνα και συμπληρώνει την αναζήτησή μας για τα ιδεολογικά και πολιτικά κίνητρα της στροφής των Αγγλικανών προς τις αρχαίες εκκλησίες της Ανατολής και το ενδιαφέρον τους για την έναρξη διαλόγου με την Ελληνική Ανατολική Εκκλησία ειδικότερα.

Ο ιστορικός Keith Robbins παρατηρεί ότι η σύγχρονη ιστορία της Μεγάλης Βρετανίας αποκαλύπτει, ίσως περισσότερο από την ιστορία οποιασδήποτε άλλης ευρωπαϊκής χώρας, τη σύνθετη αλληλεξάρτηση μεταξύ πολιτικών στάσεων, εκκλησιαστικών δοξασιών και πολιτιστικών παραδόσεων. Και αυτό γιατί στη Μεγάλη Βρετανία η χριστιανική θρησκεία με τις διαιρέσεις της επηρέαζε τις πολιτικές και πολιτιστικές διαιρέσεις της Αγγλίας και της Ιρλανδίας. Οι Εκκλησίες, σε κάποιες περιστάσεις και περιόδους, υπήρξαν το όχημα για την καλλιέργεια μιας «βρετανικής» ταυτότητας που ανταποκρινόταν στο πολιτικό πλαίσιο της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας. Άλλοτε όμως συνέβαλλαν στη διαιώνιση και αναπαραγωγή μιας αγγλικής, ιρλανδικής, σκωτσέζικης ή ουαλλικής ταυτότητας, διακριτής και ίσως αντίθετης προς τη «βρετανική» ταυτότητα. Αυτό κάποιες φορές μπορεί να γινόταν ασυνείδητα, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν συνειδητό και ξεκάθαρο[150].

Η εξομοίωση του εθνικού χαρακτήρα της Μεγάλης Βρετανίας με την επίσημη Εκκλησία της Αγγλίας δημιουργούσε προβλήματα στα μέλη άλλων κλάδων (dissenters), είτε ήταν Προτεστάντες είτε Ρωμαιοκαθολικοί[151]. Από τους dissenters όσοι ήταν Προτεστάντες (Noncomformists) πίεζαν, άλλοτε επίμονα και άλλοτε πιο ήπια, για την κατάργηση της επίσημης υποστήριξης του κράτους προς την Εκκλησία (disestablishment). Αυτό συνέβαινε γιατί οι Nonconformists, που ως επί το πλείστον ήταν Άγγλοι και δεν αποποιούνταν, βέβαια, την αγγλική τους ταυτότητα, αισθάνονταν συχνά ότι οι εκκλησιαστικές διαιρέσεις και διακρίσεις τους εμπόδιζαν να αισθάνονται ισότιμοι με τους Αγγλικανούς. Για το λόγο αυτό πολλοί επικαλούνταν την παράδοση και ατένιζαν στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες για να υποστηρίξουν ένθερμα την προσέγγιση της Αγγλικανικής Εκκλησίας με τους άλλους κλάδους των Προτεσταντών, ώστε να μη ζημιωθεί η υπόθεση της Θρησκείας από την εκκοσμίκευση. Ο Πρεσβύτερος John Farrar, πρόε-

---

νικά και σώζεται στο ΑΑΛ, Φ. 3, αρ. 111. Εκ του εν Λονδίνω εκδιδομένου Εκκλησιαστικού περιοδικού συγγράμματος «Ο Εκκλησιαστικός Κήρυξ» και στο Φ. 44, σ. 247-253.

150. Keith Robbins, "Religion and Identity in Modern British History", *History, Religion and Identity in Modern Britain,* Λονδίνο 1993, σ. 85-103.

151. Στο ίδιο, σ. 90.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δρος της Wesleyan Methodist Conference (1854), για παράδειγμα, επιθυμούσε την καθιέρωση μιας σχέσης εγκαρδιότητας ανάμεσα στην εθνική Αγγλική Εκκλησία και όλους τους κλάδους των Nonconformists και τόνιζε ότι

η Θρησκεία γενικά θα ζημιωθεί επειδή το έθνος αποκηρύσσει κάθε σύνδεσμο με την πίστη που είχε για δεκαπέντε αιώνες. Αλλά και το έθνος θα βγει τελικά ζημιωμένο και από αυτές τις διαιρέσεις θα επωφεληθούν μόνο ο Ρωμαιοκαθολικισμός και όσοι επιθυμούν το διαχωρισμό της Πολιτείας από την Εκκλησία[152].

Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι η αναφορά στην αρχαία καθολική Εκκλησία και η τάση για ένωση μαζί της θα ήταν το χωνευτήρι μέσα στο οποίο θα εξομαλύνονταν οι διαφορές μεταξύ της Αγγλικανικής, της εθνικής Εκκλησίας, και των άλλων εκκλησιών, που εμπόδιζαν την αφομοίωση και σύγκλιση των πολιτιστικών ομάδων και την εμπέδωση μιας βρετανικής εθνικής ταυτότητας. Ο ιστορικός Ian Henderson υποστήριξε ότι αυτό που έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζεται στην εκκλησιαστική ιστορία της Αγγλίας ως «οικουμενικότητα» στις αγγλόφωνες χώρες ήταν σε μεγάλο βαθμό αγγλικός ιμπεριαλισμός[153].

Συναφείς ως προς την ουσία της άποψης αυτής, αλλά και όσον αφορά τον βρετανικό ιμπεριαλισμό και την εκκλησιαστική πολιτική στην Εγγύς Ανατολή, είναι και οι σκέψεις που διατύπωσε προς το τέλος της δεκαετίας του 1870 ο Chr. Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, για τη στάση που θα έπρεπε να υιοθετήσουν οι Αγγλικανοί και απέναντι στους ορθόδοξους λαούς της Ανατολής. «*Το βλέμμα της Αγγλίας και της Χριστιανοσύνης είναι τώρα στραμμένο προς την Ανατολή.... Οι μέρες της κυριαρχίας των Μουσουλμάνων στην Ανατολή φαίνεται πως πλησιάζουν στο τέρμα τους και το ερώτημα που προκύπτει είναι. Τι ελπίδες υπάρχουν για αναβίωση και αποκατάσταση των αρχαίων εκκλησιών της Ανατολής;*» Το ζήτημα αυτό απασχολούσε τους βρετανούς διπλωμάτες ήδη από το 1867. Οι πιέσεις του βουλγαρικού εθνικισμού για εκκλησιαστική αυτονομία από το Πατριαρχείο, τις οποίες υποστήριζε η Ρωσία, φαίνεται ότι προκαλούσαν τα όρια αντοχής της βρετανικής πολιτικής που στόχευε στη διατήρηση του status quo. Μετά το 1867 ορισμένοι βρετανοί διπλωμάτες είχαν αρχίσει να σκέφτονται ότι ίσως είχε έρθει ο καιρός για να αναθεωρηθεί αυτή η πολιτική. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από

---

152. Newman Hall, *An Autobiography*, Λονδίνο 1898. Το παραθέτει ο Keith Robbins, *ό.π.*, σ.91.

153. Ian Henderson, *Power without Glory*, Λονδίνο 1967, σ. 42. Το παραθέτει ο Keith Robbins, στο "Religion and Identity...», *ό.π.*, σ. 101, ο οποίος σχολιάζει ότι η ερμηνεία αυτή από έναν σύγχρονο Άγγλο ιστορικό είχε εκφραστεί και παλαιότερα.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

επιστολή του Π. Δεληγιάννη προς τον Χαρίλαο Τρικούπη σχετικά με την αλλαγή της στάσης του Βρετανού Πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη. «*Ο λόρδος Stanley λέγει ρητώς ότι η πολιτική της διατηρήσεως της Τουρκίας είναι πολιτική σαθρά και των γεγηρακότων πολιτικών (statesmen), ότι οσονούπω η Τουρκία θέλει καταρρεύσει και ότι πρέπει να ωφεληθεί εκ τούτου η Αγγλία, περιποιουμένη τους χριστιανικούς λαούς και χάριν των πολιτικών και χάριν των μεγάλων συμφερόντων του Αγγλικού Έθνους*»[154].

Αλλά ας ξαναπιάσουμε το νήμα της σκέψης του Wordsworth. Οι αρχαίες Εκκλησίες της Ανατολής, θα απαντήσει, δεν μπορούν να προσδοκούν βοήθεια από τη Λατινική Ιεραρχία, ούτε και από τις κοινωνίες οι οποίες αποδέχονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της Ρώμης, όπως επιβεβαιώνει και η ιστορία των σχέσεών τους. «*Αλλά υπάρχει κάποια ελπίδα επικοινωνίας (communion) μεταξύ της Ανατολής και της Δύσης – ειδικά μετά την προσάρτηση της Κύπρου από την Αγγλία;*»

Η προσδοκία, που δεν φαίνεται πια να είναι ουτοπική «*ότι η Κωνσταντινούπολη θα πάψει να αποτελεί την έδρα της Μουσουλμανικής κακοδιοίκησης, ο Σταυρός θα υψωθεί και πάλι στην Αγία Σοφία, νέοι Γρηγόριοι και νέοι Χρυσόστομοι θα καθίσουν στον Πατριαρχικό θρόνο και πιστοί από την Ανατολή και τη Δύση ενωμένοι με αδελφικούς δεσμούς θα απευθύνουν τις ευχαριστίες τους στον κοινό τους Κύριο*»[155], κάνει τον Wordsworth να διερευνά τους τρόπους επικοινωνίας μεταξύ της Εκκλησίας του και των Ανατολικών Εκκλησιών. Θυμάται πως όταν είχε επισκεφθεί για πρώτη φορά την Αθήνα το 1833 ο Μητροπολίτης Αθηνών, Νεόφυτος Δ΄ Μεταξάς, με την παρουσία του και την ευλογία του στο σχολείο των Αμερικανών Προτεσταντών είχε ενθαρρύνει τη συνεργασία των δύο εκκλησιών για την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. «*Αυτή η απόδειξη της αμοιβαίας φιλίας και η αρμονική συνεργασία για την εξυπηρέτηση των αναγκών της χριστιανικής εκπαίδευσης*», θα καταλήξει, «*αποτελεί θετικό οιωνό και σημείο αναφοράς για το φιλάνθρωπο έργο που μπορεί να αναλάβουν οι Δυτικές εκκλησίες στη Χριστιανική Ανατολή μέσω της αμοιβαίας συνεργασίας*»[156].

---

154. ΑΥΕ, 1867 αακ, εγ, Α.Π. 330, εμπιστευτική (385), Π. Δεληγιάννης προς Χαρίλαο Τρικούπη, Πέραν, 10 Φεβρουαρίου 1867.

155. Chr. Wordsworth, Bishop of Lincoln, *Miscellanies. Literary and Religious*, τ.1, Rivingtons, London, Oxford and Cambridge (1879), σ. 284- 288.

156. *Στο ίδιο*, σ. 287.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αντιδράσεις της Χαμηλής μερίδας των Αγγλικανών στις προσπάθειες για την Ένωση

Η τάση για προσέγγιση με την Ανατολική Εκκλησία και ο ενθουσιασμός για την παρουσία του εκπροσώπου της στη Μεγάλη Βρετανία δεν ήταν καθολικός. Κατά το διάστημα της τρίμηνης παραμονής του Αρχιεπισκόπου Σύρου στην Αγγλία, όσο και αργότερα, δημοσιεύτηκαν άρθρα σε εφημερίδες που κατήγγελλαν τη στάση όσων έκριναν θετικά τις προσπάθειες για προσέγγιση των εκκλησιών. Τούτο το ομολογεί ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου στον αγαπητό συνεργάτη του, το δημοσιογράφο Μ. Σακελλαρίου, δύο χρόνια αργότερα, με αφορμή τις επικρίσεις του Διομήδους Κυριακού για το «σάλο» που, όπως έλεγε, δημιούργησε ο Σύρου για το θέμα της προσέγγισης με τους Αγγλικανούς. Η διάσταση αυτή στη στάση των Αγγλικανών οφείλεται, εξηγεί ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, στις διαφορετικές αρχές τις οποίες πρέσβευαν τα μέλη της Αγγλικανικής Εκκλησίας, τις οποίες περιγράφει σε αδρές γραμμές.

Στην Αγγλικανική Εκκλησία, λέγει, διακρίνονται δύο μερίδες η Υψηλή και η Χαμηλή Εκκλησία. Η Υψηλή μερίδα αποκλίνει μάλλον προς τον Καθολικισμό παρά προς τον Προτεσταντισμό, ατενίζει προς την αρχαιότητα και επιθυμεί την ένωση με τις αρχαίες εκκλησίες και ιδίως με την Ανατολική και εργάζεται δραστήρια για την επίτευξή της. Αντιθέτως η Χαμηλή όχι μόνο προτεσταντίζει αλλά και «*φέρει πολύ βαθύ το χρώμα του Καλβινισμού*». Τα μέλη της, όπως όλοι οι Προτεστάντες, όχι απλώς δεν θέλουν την ένωση αλλά και συκοφαντούν την Ανατολική Εκκλησία «*ως εκκλησίαν διεφθαρμένην και υπό παχυλής αμαθείας και δεισιδαιμονίας κεκαλυμμένην.*» Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury, όντας μέλος της δεύτερης μερίδας, δεν άκουσε με ευχαρίστηση τις ευχές που εκφράστηκαν υπέρ της προσεγγίσεως των Εκκλησιών και παρόλο που του φέρθηκε με αβροφροσύνη –όρισε τον George Williams ως συνοδό του και έδωσε έτσι την ώθηση για όλες τις περαιτέρω τιμές προς τον εκπρόσωπο της Ανατολικής Εκκλησίας– ο Λυκούργος σημειώνει, ότι το έκαμε για να τιμήσει μάλλον τον Οικουμενικό Πατριάρχη, ο οποίος πριν από λίγους μήνες είχε εκφράσει αισθήματα συμπάθειας προς την Αγγλικανική Εκκλησία, επιτρέποντας τον ενταφιασμό των Αγγλικανών από Ορθόδοξους ιερείς και όχι γιατί ήταν σύμφωνος με όσα γίνονταν. Για τον ίδιο λόγο απάντησε και στην επιστολή που του έστειλε η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος. Και σε αυτή την περίπτωση όμως, γράφει ο Α. Λυκούργος, ο Αρχιεπίσκοπος Tait δεν παρέλειψε να αναφέρει ότι «*διετάχθησαν οι ημέτεροι ιερείς εν ελλείψει αγγλικανού ιερέως κηδείας τε της προσηκούσης και των παρά της ημετέρας εκκλησίας υπέρ των ψυχών αυτών ευχών αξιούν και εντεύθεν λαβών αφορμήν να κατηγορήση πικρώς την ανατολικήν εκκλησίαν δια τας υπέρ των κεκοιμημένων δεήσεις*».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Παρόμοιες αντιλήψεις και αρχές είχαν και όλοι εκείνοι, οι οποίοι τόσο κατά το διάστημα της παραμονής του Αρχιεπισκόπου Σύρου στην Αγγλία όσο και αργότερα δημοσίευαν άρθρα σε εφημερίδες κατηγορώντας την

άλλην μερίδα (την Υψηλή) ως διδούσαν χείρα εις αρχιεπίσκοπον εκκλησίας διεφθαρμένης και θέλουσαν να ενωθή μετ'αυτής. Τοιαύται δε φωναί ηκούσθησαν και εις τα κατά τας διαφόρους επισκοπάς συγκροτούμενα εκκλησιαστικά συμβούλια, και τοιαύτη βεβαίως ήτο και η ακουσθείσα εν τη κατά το Σαουθάμπτον συνόδω, περί ης ποιείται λόγον η εκκλησιαστική εφημερίς του Βερολίνου, και εξ ης ο Δ[ιομήδης] συνείκασεν ότι αφ' ότου ο αρχιεπίσκοπος Σύρου μετέβη εις Αγγλίαν το περί της Ενώσεως ζήτημα αντί να ευκολυνθή, απ'εναντίας εδυσκολεύθη[157].

Ο Αρχιεπίσκοπος του Canterbury απάντησε πράγματι με αβροφροσύνη στις επιστολές που του έστειλαν οι Πατριάρχες της Ανατολικής Εκκλησίας και η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, αλλά στην ευχή της τελευταίας για «*ενότητα της πίστεως και του πνεύματος εν Χριστώ*» δήλωσε σαφώς τις δυσχέρειες για την επίτευξή της, λέγοντας ότι, αν ποτέ εκπληρωθεί αυτή η επιθυμία θα πρέπει οι Χριστιανοί πρώτα να «*φθάσωσι κατά τε την ζωήν και το πνεύμα εις στενωτέραν συνάφειαν προς τον βίον και το πνεύμα Εκείνου...*». Επισημαίνοντας δε ότι η ένωση δεν ήταν δυνατή, πρόσθεσε ότι αντιθέτως η κοινωνία μεταξύ των εκκλησιών ήταν «*ευκταία και δυνατή*», αλλά οι διαφορές σε ζητήματα εξωτερικής λατρείας δεν θα έπρεπε να εμποδίζουν την χριστιανική συναδέλφωση[158]. Συμπλήρωσε δε ότι η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία θα έπρεπε μεν να είναι ευπειθής προς την ορθόδοξη πίστη των αποστολικών χρόνων αλλά όχι ανεξέλικτη και τόνισε την ανάγκη «*να συμβαδίζη συγχρόνως μετά της αναπτυσσομένης διανοίας, της ανα-*

---

157. ΑΑΛ, Φ. 44. αρ. 1, σελ 434-443, Ο Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος προς Μιχαήλ Σακελλαρίου, Σύρος 27 Ιαν. 1872. Η μελέτη του βρετανικού τύπου περί της διαμάχης στους κόλπους της Αγγλικανικής Εκκλησίας, η οποία θα μας επέτρεπε να εξετάσουμε αν τα επιχειρήματα όσων αντιδρούσαν στην προσέγγιση των Εκκλησιών ήταν μόνο θεολογικού χαρακτήρα ή αν επηρεάζονταν και από πολιτικούς κύκλους που υποστήριζαν μια διαφορετική εξωτερική πολιτική απέναντι στους βαλκανικούς εθνικισμούς, δεν κατέστη δυνατή σε αυτή τη φάση. Είναι ένα από τα ζητούμενα της έρευνάς μας που βρίσκεται σε εξέλιξη.

158. «*Επειδή δε ο Θεός εποίησε πάντα τα της παγκοσμίου αυτού οικογενείας τέκνα ίνα διαφέρωσι κατά τε την δύναμιν του πνεύματος, τας σκέψεις, τον γενικόν χαρακτήρα, ουχ ήττον δε κατά τας εξωτερικάς διατυπώσεις, δεν είναι εύλογον να περιμένη τις ότι ημείς θα έχωμεν ακριβώς την αυτήν θεωρίαν των ζητημάτων της εξωτερικής λατρείας, ότε τα τοιούτου είδους ζητήματα δεν αναφέρονται ειδικώς και σαφώς εν ταις αγίαις Γραφαίς*». Απόσπασμα της επιστολής του Αρχιεπισκόπου του Canterbury, όπως δημοσιεύτηκε στην *Ορθόδοξον Επιθεώρησιν*, 30 Δεκ. 1870. Το παραθέτει ο Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 40-41.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πλαττομένης ζωής εν τη εποχή ταύτη της ελευθερίας, των φώτων και της προόδου, εις ην τη θεία συνάρσει συγκατατάσσεται η μερίς ημών»[159].

Η απάντηση των Πατριαρχείων της Ανατολικής Εκκλησίας

Η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία, με την προτροπή και του Α.Λυκούργου, εξέφρασε επίσημα την ευγνωμοσύνη της για τη θερμή υποδοχή που επιφύλαξαν οι Αγγλικανοί στον εκπρόσωπό της. Όλοι οι Πατριάρχες της Ορθόδοξης Ανατολής, ο Κωνσταντινουπόλεως, ο Αντιοχείας, ο Αλεξανδρείας και ο Ιεροσολύμων, καθώς και η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, έστειλαν επιστολή στον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury και ευχήθηκαν υπέρ της ποθουμένης Ενώσεως, έθεσαν όμως ως όρο «*την ταυτότητα της πίστεως και την ομοφροσύνην*».

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και ο Αντιοχείας τόνισαν ιδιαίτερα την ευγνωμοσύνη τους για την ευνοϊκή στάση των πολιτικών ανδρών της Βρετανίας προς την Ανατολική Εκκλησία, και απηύθυναν ευχαριστίες προς τον Πρωθυπουργό Gladstone και προς τον Stratford Canning, τους μόνους από όσους συνάντησε ο Λυκούργος κατά την παραμονή του στην Αγγλία που αναφέρουν και ονομαστικώς[160]. Από τις επιστολές τους καθίσταται φανερό πως δόθηκε έμφαση στην πολιτική σημασία της προσεγγίσεως που επιτεύχθηκε. Αυτό δηλώνεται σαφώς στην επιστολή που έστειλε ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως στον Αλέξανδρο Λυκούργο, στην οποία επαινεί τις προσπάθειες που κατέβαλε και συνεχίζει να καταβάλλει για να ενημερώσει όσους πρέπει σχετικά με το Βουλγαρικό ζήτημα, να επανορθώσει τις στρεβλές και πλαστές φήμες στη Δύση και να προστατεύσει τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία από τους πολεμίους της.

> *... Ουκούν θείαν ευεργεσίαν ηγούμεθα την τε συγκυρίαν των ιερών εγκαινίων και την εκλογήν του αγιάσαντος αυτά Ιεράρχου ... Επαινούμεν αυτής ουχ ήκιστα και το νουνεχές και προνοητικόν, ου μόνην την αυτόθι σεβασμιοπόθητον ημίν εν Χριστώ Ιεράν Σύνοδον και τους μακαριωτάτους Πατριάρχας επιστείλαι προτρεψαμένης τω Πρωθιεράρχη της Αγγλίας παραπλησίως τοις παρ' ημών προαπεσταλμένοις, ίνα τη της αμοιβαίας*

---

159. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 40-42.

160. ΑΑΛ, Φακ. 3, αρ. 117, σελ. 19-22. Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος προς τον Αρχιεπίσκοπο του Cabterbury, χ.χ. [Μάιος 1870]. (αντίγραφο). *Στο ίδιο*, σ. 22-25. Ο Πατριάρχης Αντιοχείας Ιερόθεος προς τον Αρχιεπίσκοπον του Cabterbury, Δαμασκός, 6 Ιουνίου 1870 (αντίγραφο). Δεν γίνεται καμία αναφορά στις συζητήσεις του Αρχιεπισκόπου Σύρου με Άγγλους Επισκόπους και θεολόγους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συμπαθείας και φιλίας θερμοτέρα αναφλέξει τε και αναζωπυρώσει ερρωμενεστέρως χωροίη τα της ενώσεως, αλλά και έκθεσιν μακράν (φησί) πεπομφείας, όπου δει, υπέρ του κατά Βουλγάρους εκκλησιαστικού ζητήματος, τας στρεβλάς και πεπλασμένας φήμας επανορθώσουσαν και, ει μηδέν έτερον, τον εκείθεν γε πόλεμον αποτρεψομένην από της εκκλησίας πυκνούς και σφοδρούς άλλοθεν τους πολεμίους εχούσης. Έστω δε η υμετέρα αγάπη και την καθ' ημάς Μεγάλην του Χριστού Εκκλησίαν, ου μετά πολλάς ταύτας ημέρας διακοινώσουσαν ταις ομοδόξοις του Χριστού Εκκλησίαις τα περί του αυτού οικτρού και θλιβερού ζητήματος, ως αν από κοινής βουλής το άριστον εξευρεθείη και δραστικώτατον φάρμακον του επιδημίου και εκκλησιοφθόρου τούτου ζητήματος[161].

Αυτό είναι το φλέγον ζήτημα για το Πατριαρχείο και τον Ελληνισμό. Η καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με τους Άγγλους και η έναρξη του ορθοδοξο-αγγλικανικού διαλόγου έγινε για να αποκτήσει το Πατριαρχείο ισχυρά εκκλησιαστικοπολιτικά ερείσματα στη βρετανική κοινωνία, αναγκαία για την προφύλαξη της εκκλησίας και του έθνους από τον πανσλαβισμό και τους Βουλγάρους εθνικιστές, πράγμα για το οποίο είχαν επίγνωση βέβαια και οι Άγγλοι, οι οποίοι επιθυμούσαν το διάλογο για τους δικούς τους λόγους[162]. Ο Α. Λυκούργος, όπως δήλωσε έμμεσα στον Έλληνα Πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, Ε. Σίμο, πίστεψε και αγωνίστηκε υπέρ της Ενώσεως με την Αγγλικανική Εκκλησία για να αναχαιτίσει τα σχέδια των Βουλγάρων και πανσλαβιστών[163].

Η στάση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος

Οι τιμές που αποδόθηκαν στον Α. Λυκούργο, στο πρόσωπο του οποίου τιμήθηκε η Ελληνική Ανατολική Εκκλησία, βρήκαν θετική υποδοχή και σε πολλές ευ-

---

161. ΑΑΛ, Φακ. 5, αρ. 6, Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ΄ προς Αλέξανδρο Λυκούργο, Κωνσταντινούπολη, 21 Ιουλίου 1870. Απάντηση στην από 20 Μαίου 1870 επιστολή του Αρχιεπισκόπου Σύρου με την επισυνημμένη έκθεση περί της μεταβάσεως και περιοδείας του στην Αγγλία. Ο Πατριάρχης εξαίρει επίσης τη σημασία της παρουσίας του Αλέξανδρου Λυκούργου στην Αγγλία για τη προσέγγιση της Αγγλικανικής με την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, την ενίσχυση του θρησκευτικού αισθήματος των ομογενών και την ανάφλεξη του ζήλου τους προς τα πάτρια.

162. Ο Δ. Σ. Μπαλάνος αναφέρει, *ό.π.*, π.χ. ότι ο φιλέλληνας A.P. Stanley ήταν υπέρ της προσεγγίσεως των δύο εκκλησιών «*άριστα κατανοών το δυσχερές, αν μη αδύνατον της δογματικής ενώσεως*».

163. *Κραυγή*, Φύλλο Β΄, αρ. 7 (11 Σεπτ.1911).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ωπαϊκές πόλεις. Οι εφημερίδες της Τεργέστης δημοσίευσαν τον λόγο του A.P. Stanley ο οποίος, όπως αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου, δημιούργησε ένα θετικό κλίμα για την Ανατολική Εκκλησία μεταξύ των Ευρωπαίων Προτεσταντών.

Προς τον περιώνυμον δεκάνον του Ουεστμίνστερ εν Λονδίνω ... έγραψεν επιστολήν είς Καλβινιστής πρεσβύτερος εκ Λωζάννης της Ελβετίας, εν ή λέγει ότι καλώς ποιούντες οι Άγγλοι απέδωκαν τοιαύτας τιμάς εις τον Αντιπρόσωπον της Ανατολικής Εκκλησίας. Ώστε βλέπετε ότι και αυτοί οι Καλβινισταί ήρχισαν να συναισθάνωνται την ανάγκην της μετά της Ανατολικής Εκκλησίας συμφιλιώσεως[164].

Στην Ελλάδα η στάση που τήρησε η ελληνική ιεραρχία ήταν μάλλον συγκρατημένη. Παρόλο που ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής διανόησης και οι περισσότεροι σημαντικοί Έλληνες θεολόγοι είχαν σπουδάσει στη Γερμανία και συναινούσαν με τη δυτικόφιλη αυτή τάση για προσέγγιση με τους Αγγλικανούς, υπήρξαν και διακεκριμένοι ιεράρχες και θεολόγοι οι οποίοι εξέφρασαν τις επιφυλάξεις τους για τα τεκταινόμενα ή προσπάθησαν δια του τύπου να μειώσουν την φήμη και το κύρος του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Σημαντικότερος μεταξύ αυτών είναι ο Αναστάσιος Διομήδης Κυριακός.

Την αφορμή, όπως αναφέρει ο Δ. Μπαλάνος, να επικρίνουν τις ιδέες του Λυκούργου έλαβαν από μία επιστολή του αγγλικανού εφημέριου στην Κωνσταντινούπολη, Κούρτη, ο οποίος υπαινισσόταν ότι δια των απόψεων που εξέφρασε ο Λυκούργος στους Άγγλους η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνώρισε ήδη την Αγγλικανική «*ως υγιές και αληθές μέλος της καθόλου Εκκλησίας*»[165]. Η άποψη αυτή του Κούρτη προκάλεσε την αντίδραση πολλών Ελλήνων ιεραρχών οι οποίοι κατηγόρησαν τον Α. Λυκούργο ως «*φανατικόν και έχοντα ιεραρχικάς τάσεις...*» και ότι με τις νεωτερικές και φιλοδυτικές απόψεις του θα μπορούσε να βλάψει την Ορθόδοξη Εκκλησία και να επιφέρει χαλάρωση του συνδέσμου που υπήρχε μεταξύ «*των έσω και έξω Ελλήνων*», τον οποίο είχε αγωνισθεί να ισχυροποιήσει με το έργο του και ο αποκαλούμενος από τον ίδιο τον Λυκούργο ως δάσκαλός του, ο Κωνσταντίνος Οικονόμου ο εξ Οικονόμων[166]. Η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος, θορυβημένη, έσπευσε με ανακοίνωσή της, η οποία δημοσιεύτηκε στην

---

164. ΑΑΛ, Φακ 44, σ. 167-8, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Cambridge, 5 Φεβρ. 1870.

165. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 42.

166. Το μεγαλύτερο μέρος της αλληλογραφίας του με τον νεαρό τότε δημοσιογράφο Μ. Σακελλαρίου αφορά στην προσπάθεια του Αρχιεπισκόπου Σύρου να αποκαταστήσει την εικόνα του και να απαντήσει στους επικριτές του. Βλ. ενδεικτικά, ΑΑΛ. Φακ. 44, σελ. 361-3, Επιστολή, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Σύρος 17 Ιανουαρ. 1871. «Δια τον *Νεολόγον* δύνασθε να γράψητε, όπως νομίζετε συμφερώτερον, χωρίς να λησμονήσητε να προσθέσητε και την ιδέαν ότι ο Σύρου είναι εκ των αρχιερέων εκείνων της Ελλάδος, οίτινες συναισθανόμενοι

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εφημερίδα *Αιών*, να διασκεδάσει τις εντυπώσεις που προκάλεσε η επιστολή του Κούρτη και να διαχωρίσει τη στάση της από τη δράση του Αρχιεπισκόπου Σύρου.

Η εις την Αγγλίαν αποστολή του ημετέρου Ιεράρχου, γενομένη τη αιτήσει των εν Λιβερπούλη ομογενών και ομοδόξων, είχεν ένα και μόνον ωρισμένον σκοπόν, τον εγκαινιασμόν του εκείσε υπ' αυτών ανεγερθέντος ιερού ναού επ' ονόματι του Αγίου Νικολάου. Εάν δ' εκτός τούτου είπεν ή ενήργησεν άλλο τι ο άγιος Σύρου και Τήνου, καθιστά αυτόν και μόνον προσωπικώς υπεύθυνον ενώπιον της καθόλου Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας[167].

Η στάση της Ιεράς Συνόδου δεν πτόησε τον Λυκούργο ο οποίος συνεχίζει να αλληλογραφεί με τον Gladstone και μετά την εκλογική του ήττα θα επιχειρήσει να αναζωογονήσει το ενδιαφέρον των Αγγλικανών για την Ανατολική Εκκλησία και το ζήτημα της ένωσης το οποίο προωθούσαν μετά το 1870 οι Παλαιοκαθολικοί[168]. Το 1872 που συνήλθε στην Κολωνία το πρώτο συνέδριό τους, ο Λυκούργος δεν μπόρεσε να παρευρεθεί γιατί βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη απασχολημένος με το Βουλγαρικό ζήτημα.

Στο τέλος του 1874 ο Λυκούργος θα φροντίσει να γίνει εφημέριος στην Ελληνική Κοινότητα του Λονδίνου, ο Αρχιμανδρίτης Ιερώνυμος Μυριανθεύς[169], ένα πρόσωπο οικείο και έμπιστο, τα αντιπανσλαβιστικά αισθήματα του οποίου είχαν δοκιμαστεί κατά την περίοδο της σύνταξης του Όρου και εν συνεχεία κατά την έκπτωση από τον πατριαρχικό θρόνο της Ιερουσαλήμ του ρωσίζοντος Κυρίλου Β΄[170].

πόσον συμπαγής καθίσταται δια της εκκλησιαστικής αρμονίας ο σύνδεσμος των έσω και έξω Ελλήνων αποκρούωσι πάντα νεωτερισμόν, όστις ηδύνατο να προξενήση, έστω και την ελαχίστην του συνδέσμου τούτου χαλάρωσιν, και δια τούτο μάλιστα ο σκολιός Διομήδης, έχων την μωράν και γελοίαν αξίωσιν ότι θα αναμορφώση την εκκλησίαν της Ελλάδος (!) τον υβρίζη».

167. Εφ. *Αιών*, αρ. 2651 (25 Φεβρ. 1871).

168. Διακεκριμένοι Ρωμαιοκαθολικοί θεολόγοι και ακαδημαϊκοί, κυρίως Βαυαροί, οι οποίοι μετά την αναγνώριση του αλάθητου του Πάπα το 1870 αποσχίσθηκαν από την Εκκλησία της Ρώμης, συγκρότησαν την ομάδα των Παλαιοκαθολικών και επιζητούσαν την ένωση με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Κυριότερος εκπρόσωπός τους είναι ο Dr. Döllinger. Το βιβλίο του *The Pope and the Council*, το οποίο δημοσίευσε με το ψευδώνυμο "Janus" είχε σημαντική επίδραση και στην αγγλικανική σκέψη. R. Fitzsimons, *ό.π.*, σ. 29-33.

169. Ιερώνυμος Μυριανθεύς, 1837-1898. Κύπριος θεολόγος. Φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού στα Ιεροσόλυμα (1857-58). Ανακηρύχθηκε διδάκτωρ της Σχολής το 1858. Εν συνεχεία φοίτησε στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1858-1861), στο Παρίσι (1864) και στη Γερμανία (1865-67), στα πανεπιστήμια της Χαϊδελβέργης και Βόννης. Το 1867 διορίστηκε καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του Σταυρού και το 1873 ήταν διευθυντής της. Το 1874 έγινε Πρωθιερεύς της Ορθόδοξης εκκλησίας στο Λονδίνο. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* , τ. 9, Αθήνα 1966, σ. 212.

170. Η σωζόμενη αλληλογραφία του Α.Λυκούργου με τον Ιερώνυμο Μυριανθέα, η

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο Ι. Μυριανθεύς θα φύγει για το Λονδίνο με τις οδηγίες και τις συστατικές επιστολές του Λυκούργου προς τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury, τον Επίσκοπο του Λονδίνου, τον Επίσκοπο του Winchester, τον Πρεσβύτερο του Westminster, Stanley, τον Πρεσβύτερο του Saint Paul, Church, τον Lord Salisbury και βέβαια τον W.E. Gladstone. Σ' αυτές ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου εκφράζει την επιθυμία του για συνέχιση του διαλόγου και τους διαβεβαιώνει ότι μπορούν να εμπιστεύονται τον Μυριανθέα και να συνομιλούν ελεύθερα μαζί του για το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών. Ο Λυκούργος, παρόλο ότι ήταν πολύ εξασθενημένος εξαιτίας ανίατης ασθένειάς του στο άνω αναπνευστικό, θα εκπροσωπήσει την Ελληνική Εκκλησία με τους Ν. Δαμαλά και Ζήκο Ρώση στο σημαντικότερο Συνέδριο των Παλαιοκαθολικών στη Βόννη το 1875, στο οποίο θα προεδρεύσει και θα επιτύχει την αποκήρυξη του filioque ως μη γνησίου[171].

Η αντι-πανσλαβιστική δράση του Α.Λυκούργου στην περίοδο 1870- 75

Μετά το ταξίδι του στην Αγγλία ο Αλέξανδρος Λυκούργος, πεπεισμένος ότι η Εκκλησία μπορεί να υπηρετήσει καλύτερα τα εθνικά συμφέροντα από την πολιτεία, η οποία τότε επηρεαζόταν από τη ρωσική διπλωματία, θα παίξει, αν και ανεπίσημα, πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξελίξεις του Βουλγαρικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1870 έγραφε στον Σακελλαρίου:

> *Ιδού οποίαν και οπόσην κίνησιν προεκάλεσεν η παρουσία ενός ευτελούς αντιπροσώπου της Ανατολικής Εκκλησίας. Τοσαύτην, οποίαν ουδέποτε ήθελον προκαλέση όλοι ομού οι πολιτικοί της Ελλάδος, εάν ήρχοντο εις Αγγλίαν. Ας μάθωσι λοιπόν οι Έλληνες ότι αν θα γείνη καλόν τι εις το έθνος, θα γείνη δια της Εκκλησίας, και ας στρέψωσι δια τούτο περισσότερον εις αυτήν την προσοχήν των. ...Ας δείξωσι και αυτοί τον αυτόν ζήλον, ον δεικνύουσι οι ενταύθα υπέρ της ενώσεως. Εύχομαι δε τούτο τοσούτω μάλλον, όσον γνωρίζω ότι υπάρχουσι και εν ημίν πολλοί*

οποία εκτείνεται από τον Αύγουστο του 1865 (Heidelberg) έως τον Οκτώβριο του 1875 (Λονδίνο), στο ΑΑΛ, Φακ. 7, έγγραφα αρ. 1-19. Βλ. ΑΑΛ, Φακ. 7, αρ. 1. Η οικειότητα και εμπιστοσύνη στη σχέση των δύο αρχιερέων ανακύπτει και από τις προσφωνήσεις αλλά και από το περιεχόμενο των επιστολών που ανταλλάσσουν.

171. Φ. Βαφείδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Γ (β), Κωνσταντινούπολη 1927, σ. 125. Ν. Μ. Δαμαλάς, «Έκθεσις προς την Ιεράν Σύνοδον περί των εν Βόννη πεπραγμένων και κρίσεις περί αυτών», *Εκκλησιαστική Επιθεώρηση*, περ. Β΄, τ. 4, Αθήνα, 1876, σ. 8-12.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φαρισαίοι, οίτινες θύοντες εις το πάθος της μισαλλοδοξίας, είναι εις θέσιν να καταστρέψωσι και αυτά τα μεγαλύτερα και του έθνους και της Εκκλησίας συμφέροντα[172].

Τον Ιούλιο του 1872 θα μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη για να συμμετάσχει στις διασκέψεις των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων με θέμα τα μέτρα που θα υιοθετούσαν μετά την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας[173]. Θα δραστηριοποιηθεί ανεπίσημα στις εργασίες της Μεγάλης Συνόδου και θα συνεργαστεί με τους Βρυέννιο, Καλογερά και Τανταλίδη για τη σύνταξη του *Όρου* με τον οποίο η Σύνοδος θα καταδικάσει την εισαγωγή του «φυλετισμού» στην Ανατολική Εκκλησία και θα κηρύξει ως σχισματικούς τους Επισκόπους, τους κληρικούς και τους λαϊκούς οπαδούς της Βουλγαρικής Εξαρχίας[174].

Παράλληλα αλληλογραφεί με τον Gladstone και τον ενημερώνει για τις εξελίξεις στο Βουλγαρικό ζήτημα. Προσπαθεί να τον πείσει ότι η Βρετανική Κυβέρνηση θα πρέπει να κατανοήσει ότι η φύση του Βουλγαρικού ζητήματος είναι πολιτική και όχι εκκλησιαστική, και ότι υποκινείται από τη ρωσική πολιτική με σκοπό να εξασφαλίσει την υποστήριξη της Βρετανικής Πρεσβείας προς τις διεργασίες της Μεγάλης Συνόδου που είχε συγκαλέσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο ή τουλάχιστον να αποτρέψει τυχόν αντίδρασή της κατά την περίοδο που συντάσσεται ο *'Ορος*[175]. Οι απόψεις του, στις οποίες υπάρχει αντίφαση με τις προσπάθειες για ένωση των Εκκλησιών, προβλημάτισαν τον Gladstone, ο οποίος θα του γράψει:

Έχω την πεποίθησιν ότι άνευ ισχυρών λόγων δεν ηθέλατε ακολουθήσει μιαν πορείαν αβασανίστως παραδεχθησομένην, ήτις ήθελε τείνει εις σχίσμα επίσημον μεταξύ της Ρωσικής και Βουλγαρικής Εκκλησίας αφενός και των αρχαίων και σεβασμίων κοινοτήτων εξ άλλου, αίτινες στρέφουσι το βλέμμα προς την Κωνσταντινούπολιν, ως προς το κέντρον της ενότητος[176].

Ο Λυκούργος θα ανταπαντήσει ότι η Ρωσική Εκκλησία είναι εκείνη που καταστρέφει με την υποστήριξη των Βουλγάρων την ενότητα της Ορθοδοξίας.

---

172. ΑΑΛ, Φακ 44, σ. 168, Α. Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, Cambridge, 5 Φεβρουαρίου 1870.

173. Ο Α.Λυκούργος διέμεινε στην Κωνσταντινούπολη από τα τέλη Ιουλίου ως τα μέσα Οκτωβρίου του 1872.

174. Π. Ματάλας, *ό.π.*, σ. 312 -353.

175. ΑΑΛ, Φακ. 1 και Φακ. 2, Αλληλογραφία του Α. Λυκούργου με τον W. Gladstone.

176. Μ.Β.Σακελλαρίου, «Ο Αλέξανδρος Λυκούργος και η κατά του Πανσλαβισμού...», *ό.π.*, σ. 254.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αμέσως μετά την κήρυξη του Σχίσματος θα ταξιδέψει στο Άγιο Όρος με προτροπή του Πατριάρχη Άνθιμου ΣΤ΄ και θα επισκεφθεί την κοινοβιακή μονή του Αγίου Παύλου, στην οποία είχε σημειωθεί αναταραχή κατά την τελευταία φάση του Βουλγαρικού ζητήματος. Ο Λυκούργος θα επιδιώξει να διερευνήσει τα αίτια του μοναστηριακού αυτού ζητήματος, να επαναφέρει την ειρήνη στη μονή του Αγίου Παύλου και να εξετάσει τον αντίκτυπο που είχε το Βουλγαρικό Σχίσμα στην Ιερή Κοινότητα του Άθω. Επιστρέφοντας στην έδρα του θα υποβάλει έκθεση στον Πατριάρχη[177].

Ο Αλέξανδρος Λυκούργος την περίοδο αυτή επιδίωξε συστηματικά να μειώσει το ενδιαφέρον των Αγγλικανών και των Παλαιοκαθολικών για τη Ρωσική Εκκλησία, η οποία λόγω του δημογραφικού της όγκου ασκούσε ιδιαίτερη έλξη στους φιλενωτικούς Ευρωπαίους. Αντλώντας επιχειρήματα από τη διαφορετική πολιτισμική και «φυλετική» παράδοση της Ελληνικής και της Ρωσικής Εκκλησίας και τονίζοντας τις διαφορές μεταξύ του ελληνικού και του «σκυθικού» πνεύματος, θα επιχειρήσει να υποβαθμίσει τη σημασία της Ρωσικής Εκκλησίας και θα την παρουσιάσει ως ανίκανη να κατανοήσει τα κείμενα των Ελλήνων πατέρων που μόνο το πνεύμα των φωτισμένων λαών, των Ευρωπαίων και Ελλήνων δηλαδή, μπορεί να συλλάβει. Μετά το Συνέδριο της Βόννης ο Λυκούργος φρόντισε να δημοσιευτεί από τον Σακελλαρίου μια φράση του Gladstone, διατυπωμένη σε επιστολή του, στην οποία το πνεύμα της Ρωσικής Εκκλησίας χαρακτηριζόταν πιο περιορισμένο από το πνεύμα της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας και εκφραζόταν η βεβαιότητά του ότι η Ελληνική Εκκλησία είναι εκείνη που μπορεί να αποβεί στήριγμα των Παλαιοκαθολικών και των αγωνιζομένων κατά του Βατικανισμού. «*Εκ πάντων, ων είδον και εννόησα, το πνεύμα της ρωσικής εκκλησίας είναι στενώτερον του της ελληνικής, ήτις είναι άμα και τόσω αρχαιοτέρα και επισημοτέρα. Τοιαύτα δε έργα [προσέγγιση και ένωση των Εκκλησιών] παράγονται δια πνεύματος ολιγώτερον στενού και περισσότερον πεφωτισμένου*»[178].

Η ρωσική πλευρά απάντησε τονίζοντας την ταυτότητα της πίστεως των δύο Εκκλησιών, της Ρωσικής και της Ελληνικής, και κατηγόρησε τον Αρχιεπί-

---

177. Στο ΑΑΛ, ο Φ. 8 περιέχει την αλληλογραφία του Αρχιεπισκόπου Σύρου για το θέμα αυτό. Η Έκθεση προς τον Πατριάρχη Άνθιμο ΣΤ΄ βρίσκεται στον Φ. 4, αρ. 7, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Άνθιμο ΣΤ΄, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, 5 Δεκ. 1872.

178. ΑΑΛ, Φ. 2, αρ. 21, W. E. Gladstone προς Α. Λυκούργο, 13 Ιανουαρίου 1875 (μτφρ. από το γαλλικά).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σκοπο Σύρου, ότι κατά το ταξίδι του στην Αγγλία «*ηλευθερίαζεν ατόπως*», ακόμη και σε άρθρα της πίστεως, προκειμένου να πετύχει τους στόχους του, και ήταν πρόθυμος να κάνει παραχωρήσεις προς τους Αγγλικανούς. Ο Λυκούργος θα αναθέσει στον Σακελλαρίου να ανταπαντήσει και του υποδεικνύει τι να γράψει. Παραθέτουμε απόσπασμα της επιστολής του.

Η Ρωσσική εκκλησία είναι αληθές ότι ετήρησεν ακριβώς τους εξωτερικούς τύπους της Ελληνικής Εκκλησίας, το πνεύμα όμως αυτής ούτε κατενόησε ούτε δύναται να κατανοήση όχι μόνον διότι αι Σκυθικαί κεφαλαί είναι ανίκανοι να κατανοήσωσιν το υψηλόν εκείνο πνεύμα, το οποίον εξωοποίει τους ... θείους πατέρας, εφ'οίς δικαίως σεμνύνεται η Ελληνική Εκκλησία, αλλά και διότι εν Ρωσσία η εκκλησία είναι δούλη της πολιτείας. Παρ' αυτή ύψιστος σκοπός δεν είναι η προαγωγή και η στήριξις της αληθείας του Ευαγγελίου, όπως παρέδωκαν αυτήν αι Σύνοδοι και οι πατέρες, αλλά ό,τι συμφέρει και ό,τι αρέσκει εις την πολιτικήν εξουσίαν ή μάλλον εις αυτόν τον Αυτοκράτορα. Ή τι άλλο παρά τούτο μαρτυρούσι τόσα πρόσφατα παραδείγματα.

Η Ρώμη και η Πετρούπολις είναι τα δύο άκρα του εκκλησιαστικού δεσποτισμού, αλλά κατ' αντίθετον λόγον. Εκεί η εκκλησία θέλει να δεσπόζη πάσης αρχής και εξουσίας πολιτικής. Ενταύθα η πολιτεία θέλει να δεσπόζη της εκκλησίας.

Καταπατούσιν ασεβώς οι Βούλγαροι τους κανόνας και η εκκλησία εξαντλήσασα παν μέσον συνδιαλλαγής αναγκάζεται να αποκηρύξη αυτούς σύμφωνα προς τους κανόνας. Η Ρωσσική Εκκλησία σιγά τρία ήδη έτη προς την επιστολήν του Οικουμενικού Πατριάρχου, εν ώ αν είχεν ελευθερίαν ήθελε έχη και το θάρρος να αποφανθή είτε υπέρ είτε κατά, και όχι να δικαιολογή αυτήν δια μωρών και γελοίων λόγων ο αυτοκρατορικός επίτροπος. Δια κανόνων οικουμενικών Συνόδων ωρίσθησαν ανέκαθεν τα δικαιώματα των τεσσάρων Πατριαρχείων και εδόθη έκτοτε εκάστω αυτών η προσήκουσα τάξις, ήτις τηρείται ασάλευτος μέχρι τούδε. Η δε Ρωσική Εκκλησία ένεκα πολιτικών λόγων θέλει να παρασαλεύση ταύτην την τάξιν προσπαθούσα εναντίον των θείων κανόνων να υποκλέψη την πνευματικήν αρχηγίαν ολοκλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας και να υποτάξη εις αυτήν τους Πατριαρχικούς θρόνους. Πού λοιπόν η ταυτότης του πνεύματος των δύο εκκλησιών; Εν τη Ελληνική Εκκλησία επικρατεί πνεύμα ελευθερίας, εκδηλωθέν εν καιροίς χαλεποίς δια παθημάτων και μαρτυρίων, εν δε τη Ρωσσική πνεύμα δουλείας υποτασσόμενον ταπεινώς εις το πνεύμα της πολιτικής εξουσίας. Εν εκείνη προκειμένου περί εκκλησιαστικών πραγμάτων και αι

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σκέψεις και αι ενέργειαι σταθμίζονται κατά τα δόγματα, τους θεσμούς, τους κανόνας·τας παραδόσεις της αρχαίας εκκλησίας. Εν ταύτη δε κατά τα συμφέροντα της πολιτικής[179].

Επίλογος

Η στροφή του Αλέξανδρου Λυκούργου προς την Αγγλικανική Εκκλησία και η απομάκρυνσή του από το πνεύμα και τη διδασκαλία του Οικονόμου δεν αποτελεί μια μεμονωμένη περίπτωση. Αποτελεί έκφραση ενός ευρύτερου και σύνθετου ιδεολογικού ρεύματος, που συνδέεται με τη νέα πραγματικότητα και τα αιτήματα που προέκυψαν μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και έθεσε σε λειτουργία τους αμυντικούς μηχανισμούς μερίδας της άρχουσας εκκλησιαστικής και πολιτικής τάξης. Η επαναστατική ιδεολογία του «αρχαιολατρικού ελληνοκεντρισμού» υποχώρησε και επικράτησε το ιδεολόγημα της ενότητας του ελληνικού και χριστιανικού πνεύματος, το οποίο βασίστηκε στην αδιάσπαστη τρισχιλιετή πολιτιστική και φυλετική συνέχεια του Ελληνισμού. Στο πλαίσιο των νέων εθνικών ιδεολογημάτων στο δεύτερο μισό του 19ου αι. οι εθνικές αλυτρωτικές διεκδικήσεις θα συνδεθούν με τον ιδιάζοντα χαρακτήρα της αποστολής της Ελληνικής Εκκλησίας[180]. Ένα γεγονός που συνδυάζει το εθνικό με το θρησκευτικό στοιχείο είναι η μεταφορά του λειψάνου του Γρηγορίου Ε΄ στην Αθήνα το 1871. Ο Γρηγόριος Ε΄ ανακηρύσσεται ο πρώτος εθνομάρτυρας του επαναστατικού αγώνα και στο πρόσωπό του ταυτίζεται η τιμή της Εκκλησίας και η εξαίρετη προσφορά του στο έθνος, την οποία αναγνωρίζει με ιδιαίτερες τιμές και λαμπρότητα η πολιτεία[181]. Τον λόγο θα εκφωνήσει ο Αλ. Λυκούρ-

---

179. Αρχείο Μ. Σακελλαρίου, Φ. 32, αρ. 59, Αλέξανδρος Λυκούργος προς Μ. Σακελλαρίου, [Σύρος, 1875]: «*Εξ ων έγραψα δύναται η υμετέρα αγάπη να εκλέξη ό,τι νομίζει αναγκαίον προς απάντησιν του συκοφάντου, πατάσσων αυτόν χειρί στιβαρά και ταπεινών την Σκυθικήν οφρύν, όπως και εν τοις τελευταίοις σπουδαιοτάτοις υμών άρθροις. Προκαλείτε δε τον αρθρογράφον να είπη ακριβώς και ωρισμένως πού, πότε και εις ποία της πίστεως άρθρα ατόπως ηλευθερίαζον*».

180. Ιωάννης Πέτρου, *Εκκλησία και πολιτική*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 120. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1999, σ. 496-497. Α. Μανιτάκης , *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος*, Αθήνα 2000, σ. 65-81.

181. Βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων*, τ. 23, Αθήνα 2001, σ. 153-182.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γος[182], ο οποίος πρώτος στο Βερολίνο μίλησε για το μαρτύριο του Πατριάρχη και τον ενέταξε στη χορεία *«των ηρώων και μαρτύρων των αγωνισαμένων υπέρ της ελευθερίας του ελληνικού έθνους»*. Με την επικράτηση της ιδεολογίας του αλυτρωτικού εθνικισμού, η οποία εκτόπισε την εθνική ιδεολογία της επανάστασης, τις ουμανιστικές και φιλελεύθερες επιδιώξεις του Διαφωτισμού, η Εκκλησία, ως κρατικός θεσμός, θα διαδραματίζει όλο και πιο σημαντικό ρόλο στην πνευματική και κοινωνική ζωή. Η ιδεολογική πορεία του Αλέξανδρου Λυκούργου εγγράφεται σε αυτό το πλαίσιο και βεβαίως είναι απαραίτητο να μην υποτιμηθεί ο καίριος ρόλος που διαδραμάτισε ο ίδιος στις διαδικασίες αυτές και ιδιαίτερα η προσωπική του συμβολή στην επικράτηση της άποψης για το σλαβικό κίνδυνο και τη στροφή προς την Αγγλία.

Οι προσπάθειες του Αλέξανδρου Λυκούργου να καταστήσει γνωστή την ουσία της Ορθοδοξίας στη Γερμανία και την Αγγλία και να προωθήσει την προσέγγιση των Εκκλησιών, και οι αγώνες του κατά του σλαβικού κινδύνου και υπέρ της προάσπισης των δικαίων του Πατριαρχείου και του Ελληνισμού στη Μακεδονία και τη Θράκη τον καθιέρωσαν στην εκκλησιαστική γραμματεία ως *«την διαπρεπεστέραν, μετά την γενεάν των Οικονόμων και Φαρμακιδών μορφήν εν τη νεωτέρα Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος»*[183]. Οι Άγγλοι επήνεσαν το ανοικτό του πνεύμα[184], τον ζήλο και τις προσπάθειές του για την προσέγγιση των Εκκλησιών. Ο Gladstone αναφέρει ότι ο Α. Λυκούργος προώθησε την επικοινωνία των Εκκλησιών και διέλυσε διάφορες προκαταλήψεις που υπήρχαν στην Αγγλία για την Ελληνική Εκκλησία.

Ήτο του κόπου άξιον να γείνη γνωστός εις τους συμπατριώτας μου ο αληθής χαρακτήρ της Ελληνικής Ανατολικής Εκκλησίας. Διότι τα ολί-

---

182. «Λόγος Πανηγυρικός εις την Πεντηκονταετηρίδα του υπέρ Ανεξαρτησίας Ελληνικού Αγώνος και την εξ Οδησσού εις Αθήνας ανακομιδήν του ιερού λειψάνου του αοιδίμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Ε΄» εκφωνηθείς Αθήνησι τη ΚΕ΄ Απριλίου 1871 εν τω ιερώ ναώ της Μητροπόλεως υπό του Σ. Αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου Αλεξάνδρου Λυκούργου, σ. 46 στο ΑΑΛ, Φακ. 45, αρ. 004.

183. Ευλόγιος Κουρίλας, *Θεολογία*, 1927, σ. 135. Πρβλ. Δ. Μπαλάνος, «Αλέξανδρος Λυκούργος», *Θεολογία*, 1923, σ. 41. Φιλαρέτου Βαφείδου, Μητροπολίτου Διδυμοτείχου, *Εκκλησιαστική Ιστορία από του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, μέρος Β΄, Αλεξάνδρεια 1928, σ. 549-550.

184. Ο Chr. Wordsworth γράφει ότι ο Αλέξανδρος Λυκούργος, ενώ έμενε ακλόνητος στο δόγμα και τους κανόνες της Ανατολικής Ορθοδοξίας, διέθετε ανοιχτό πνεύμα. Ως παράδειγμα αναφέρει το σχόλιο που έκανε ο Αρχιεπίσκοπος Σύρου όταν ο Επίσκοπος του Lincoln τον φιλοξένησε και του παρουσίασε την οικογένειά του *«πολλά καλά κατά το αρχαίον έθος»*. Chr. Wordsworth, Miscellanies..., *ό.π.*, σ. 285.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γα, τα οποία εγίγνωσκον είχον αρωσθή κατά τύχην από πηγών αμφιβόλων, οίον εκ διηγήσεων περιηγητών, ξένων συμπαθείας και άνευ γνώσεως των πραγμάτων, και οίτινες νομίζουσιν ότι, εάν σταθώσι δις ή τρις επί της θύρας ενός ναού είναι άξιοι να λύσωσιν όλα τα ζητήματα της θρησκείας και της ιστορίας...[185].

Όταν πληροφορήθηκε τον θάνατό του έγραψε ότι θεωρούσε την απουσία του «*ανυπολόγιστη ζημία*» όχι μόνο για την ελληνική φυλή και την Εκκλησία, αλλά και για ολόκληρη τη Χριστιανοσύνη[186].

Ο Chr. Wordsworth, Επίσκοπος του Lincoln, τέσσερα χρόνια αργότερα θα υποστηρίξει ότι η Ελλάδα έχει ακόμη μάρτυρες για το Χριστιανισμό, όπως απέδειξε ο Έλληνας ιεράρχης και με τον επιτάφιο λόγο που εκφώνησε για τον Γρηγόριο Ε΄, αλλά και με τον δικό του «*μαρτυρικό θάνατο στην πλήρη ζήλου προσπάθειά του στο Συνέδριο της Βόννης να προωθήσει τη συνεργασία των Εκκλησιών της Ανατολής με τις Δυτικές που συγκλίνουν στον αρχαίο καθολικισμό και των οποίων η διδασκαλία διαφέρει ριζικά από τα σφάλματα και τις καινοτομίες της Ρώμης*»[187].

Λίγες μέρες μετά την αναχώρηση του Αλέξανδρου Λυκούργου από την Αγγλία η αιχμαλωσία στις 30 Μαρτίου/11 Απριλίου από συμμορία ληστών μιας ομάδας περιηγητών, μεταξύ των οποίων ήταν ο Άγγλος Λόρδος Muncaster και η σύζυγος του καθώς και μέλη του διπλωματικού σώματος, που επέστρεφαν από μια εκδρομή στο Μαραθώνα και η τραγική της κατάληξη στις 9/21 Απριλίου, που είναι γνωστή ως η σφαγή του Δήλεσι, ανέτρεψαν το ευνοϊκό κλίμα και την αναβίωση των φιλελληνικών αισθημάτων μερίδας των Άγγλων που είχε δημιουργήσει η επίσκεψη του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Οι πολιτικές και διπλωματικές επιπτώσεις του επεισοδίου στο Δήλεσι ακύρωσαν και αμαύρωσαν την θετική εικόνα που είχε δημιουργηθεί για το μικρό βασίλειο

---

185. ΑΑΛ, Φ. 44 (Μεταγραφές Ειρήνης Μαργέλου), σελ 441, Ο Σύρου και Τήνου Αλέξανδρος προς Μιχαήλ Σακελλάριο, Σύρος 27 Ιαν. 1872. Περικοπή από μετάφραση επιστολής του Gladstone προς τον Σύρου. Λίγα χρόνια αργότερα ο Gladstone θα δημοσιεύσει και μελέτη για τον χαρακτήρα της Ανατολικής Εκκλησίας. "*On the Spirit of the Eastern Ancient Churches in Reference to the Other Particular Churches*", Λονδίνο, 9 Μαΐου 1875.

186. ΑΑΛ, Φακ. 44 , σ. 678-680. Άρθρο του Ε. Ροΐδη στην εφ. *Άστυ* με τίτλο « Μία επιστολή του Γλάδστωνος», 29 Μαΐου 1898. Πρόκειται για την επιστολή του W. E. Gladstone προς Εμ. Κόκκινο, μετά τον θάνατο του Αρχιεπισκόπου Σύρου. Βλ. *Νεολόγος*, 7/19 Νοεμβρίου 1875.

187. Chr. Wordsworth, Bishop of Lincoln, *Miscellanies. Literary and Religious*, τ. 1, Rivingtons, Λονδίνο, Οξφόρδη και Cambridge, MDCCCLXXIX(1879), σ. 287-288.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και έδωσαν την ευκαιρία για μια διαφορετική ερμηνεία της εσωτερικής κατάστασης στην Ελλάδα. Ο Υπουργός των Εξωτερικών της Βρετανίας Earl of Clarendon δήλωσε στον Έλληνα Πρεσβευτή στο Λονδίνο Ιωάννη Γεννάδιο ότι «*δια τοιούτων πράξεων τίθεται η Ελλάς εκτός του κύκλου των εξευγενισμένων κρατών*». Ο διεθνής και ιδιαίτερα ο αγγλικός τύπος[188] δημοσίευσε δυσφημιστικά άρθρα για την Ελλάδα και το ελληνικό έθνος, το οποίο θεωρήθηκε συλλήβδην υπόδικο και χαρακτηρίστηκε ημιβάρβαρο[189].

Οι διεθνείς εξελίξεις, ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870 και η αναγγελία εκ μέρους της Ρωσίας τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, ότι δεν θα αναγνώριζε στο εξής τους όρους της Συνθήκης των Παρισίων του 1856, που αναφέρονταν στους περιορισμούς στη Μαύρη Θάλασσα, θα επηρεάσουν τις διπλωματικές και πολιτικές εξελίξεις στην Ευρώπη. Η Μεγάλη Βρετανία του Gladstone θα επιδιώξει τη διατήρηση της ειρήνης και του status quo στην Ανατολή και θα προσπαθήσει να έχει φιλικές σχέσεις με τη Ρωσία. Στη διάσκεψη στο Λονδίνο (Ιανουάριος 1871) θα υποστηρίξει τις τροποποιήσεις που πρότεινε η Ρωσία, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα μερική μεταβολή του καθεστώτος των Στενών υπέρ των οθωμανικών και βρετανικών συμφερόντων.[190]

Μετά το Συνέδριο της Βόννης ο εκκλησιαστικός διάλογος ατόνισε. Στη Ρωσία με την επικράτηση των πανσλαβιστών, οι οποίοι διέκοψαν την επικοινωνία της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τη Δύση, ακολούθησε μια περίοδος εσωστρέφειας στα θεολογικά ζητήματα. Οι πολιτικές εξελίξεις θα κρατήσουν αμείωτο το ενδιαφέρον των Άγγλων για τους χριστιανούς της Ανατολής, η τύχη των οποίων θα απασχολήσει την κοινή γνώμη. Το 1876 οι ωμότητες των Τούρκων απέ-

---

188. Στο Ηνωμένο Βασίλειο το θέμα κάλυψαν οι εφημερίδες *The Times, Spectato*r και *Saturday Review* (Απρ.-Ιουλ. 1870).

189. Στην δριμύτατη και καταδικαστική καταγγελία των Βρετανών απάντησε ο Ιωάννης Γεννάδιος, που υποστήριξε ότι η Ελλάδα ήταν αθώα και ότι το αποτροπιαστικό έγκλημα διεπράχθη στο ελληνικό έδαφος αλλά από ξένους ληστές, Αλβανούς και Βλάχους, που πέρασαν τα σύνορα από την Τουρκία: *Notes on the Recent Murders by Brigands in Greece*, London, 1870, 115 ff. που τον επόμενο χρόνο εκδόθηκε και στα ελληνικά με τίτλο *Κρίσεις τινές επί των εσχάτως εν Ελλάδι διαπραχθέντων φόνων υπό ληστών: Μετάφρασις εκ του Αγγλικού της υπό Ιωάννου Γενναδίου υπεραπολογίας του Έθνους.* Αθήνα 1871. Βλ. John Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irrendentism in Modern Greece 1821- 1912,* Clarendon Press, Oxford 1987, σ. 187-189.

190. Ευάγγελος Κωφός, «Περίοδος περισυλλογής (1869-1875)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ ΙΓ΄, σ. 305-310.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ναντι στους Βουλγάρους δημιούργησαν στη Μεγάλη Βρετανία ένα ισχυρό φιλοβουλγαρικό ρεύμα και επηρέασαν την εξωτερική πολιτική της Αγγλίας στο Ανατολικό Ζήτημα. Η κοινή γνώμη εξεγέρθηκε κατακρίνοντας την εξωτερική πολιτική της χώρας που υποστήριζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Αγγλικανική καθώς και οι άλλες Εκκλησίες της Αγγλίας κατήγγειλαν τη βαρβαρότητα και την απερίγραπτη αγριότητα που επέδειξαν οι Μουσουλμάνοι δυνάστες απέναντι στους ορθόδοξους Βαλκάνιους και διοργάνωσαν εράνους για να βοηθήσουν τους χριστιανούς της Ανατολής. Ο Αρχιεπίσκοπος του York καταδίκασε δημοσία "*the tottering throne whose feet are planted in corruption and blood*". Ο Επίσκοπος Fraser του Manchester έκανε έκκληση για "*a policy of intervention in concert with the other Christian Powers*". Καθοριστικής σημασίας ήταν ο λόγος που εκφώνησε στο εκκλησίασμα του St. Paul την Κυριακή ο ιερέας Liddon και λέγεται ότι προκάλεσε και την παρέμβαση του Gladstone. Ο Liddon, αφού τόνισε ότι το αγγλικό έθνος ακούσια έχει μερίδιο της ευθύνης για τα φοβερά γεγονότα στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, εφόσον η Κυβέρνηση υποστηρίζει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατέληξε:

> *the [Turkish] Government which is immediately responsible for acts like these has turned for sympathy, for encouragement, not to any of the historical houses of despotism or oppression, not to any other European Power, but alas to England- to free, humane Christian England. The Turk has, not altogether without reason, believed himself, amid these scenes of cruelty, to be sure of her smile, or at least of her acquiescence*[191].

Αξιοσημείωτο είναι ότι το ενδιαφέρον της Αγγλικανικής Εκκλησίας για την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, του οποίου η αφετηρία βρίσκεται σε συντηρητικές απόψεις στις πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, στη δεκαετία του 1870 θα εκφραστεί στο πλαίσιο ενός βρετανικού φιλελεύθερου λόγου για να υπεραμυνθεί τα εθνικά δίκαια των χριστιανικών λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

---

191. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, A Study in Diplomacy and Party Politics*. Λονδίνο 1971, σ. 83-87.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

ELISABETH KONTOGIORGI: *The Rapprochement between the Anglican and the Greek Eastern Churches during the Period of the Bulgarian Question. The Role of the Archbishop of Syros and Tenos, Alexander Lykourgos*

The most important initiative of Greek Orthodoxy reaching out to Anglicanism in the nineteenth century was the visit of Archbishop of Syros, Alexander Lykourgos to England (Dec. 1869-70). Although the official purpose of his visit was the consecration of the Greek Church of St. Nicolas in Liverpool, Lykourgos' stay in England turned out to be a landmark in Anglican-Orthodox relations. His welcome was outstanding. The Greek prelate was not only received by the Archbishops of Canterbury and York, many Bishops, distinguished theologians and clergymen, but he was invited to dinner by Prime Minister, William E. Gladstone, met with Lord Salisbury, Stratford Canning and several eminent laity. He was also presented to Queen Victoria and received doctorates from Oxford and Cambridge. The ensuing discussions between Anglicans, both clergymen and laymen, and the Greek prelate provide clear expositions of their common desire for a friendly approximation and intercommunication between Orthodox and Anglican Churches.

This article seeks to complement our understanding of the effort for reunion between the Anglican and the Greek Eastern Church in the 1860s and 1870s by placing it within the particular political and ideological contingency of the societies within which it emerged. Evidence has been provided to meet the two basic objectives of this paper: Firstly, to analyze the ideological content of the shift of the Ecumenical Patriarchate towards Anglicanism in the course of the 1860s and 1870s. Secondly, to expound the Anglican's interest in the Orthodox Church, and in particular in the Greek Eastern Church and the tendency in favour of uniting with it.

The article draws heavily upon the documents contained in Lykourgos' Archives and shows that the request by the Greeks of Liverpool to the Holy Synod in Athens to send the Archbishop of Syros to consecrate their church was not unintentional. In the years preceding Archbishop Alexandros Lykourgos visit to England, there were Anglican initiatives to promote intercommunication between Orthodox and Anglican Churches. The exceptionally welcome receiving of a representative of the Orthodox church by the leaders of the Church of England was a reaction to the First Vatican Council and may be seen as the climax of long-standing Anglican concerns regarding the Church of

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Rome. High -Anglican churchmen and eminent laymen, philhellenes and of the liberal conservative circle around Gladstone, had contacts with the Patriarchate and eminent Greek prelates in Constantinople and decided to pursue the strengthening of the bonds between the Anglican and the Eastern Orthodox Churches because they believed that the prospect of Ottoman dissolution was neither faint nor unrealistic and that Britain had to consider an alternative variable in the Eastern Question to the dogma of the preservation of the Ottoman Empire. Furthermore, it is argued that the Anglican tendency in favour of uniting with the ancient Eastern Church was most likely linked with the formation of a British "national identity" during the nineteenth century.

The Ecumenical Patriarchate, on the other hand, pursued friendly relations with the Anglicans in order to gain the powerful ecclesiastical and political support in British society it needed to protect the Church and the nation from Panslavism and the Bulgarian nationalists. Lykourgos' persistent efforts to promote a rapprochement between the Greek Eastern and the Anglican Churches is linked to the struggles he waged in the ecclesiastical domain against the Panslavist plans and the Bulgarian threat and in defence of Hellenism and the Ecumenical Patriarchate's rights to Macedonia and Thrace.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Φ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΩΣΤΑΣ ΧΑΤΖΗΣ

ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ, ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ, 19ος ΑΡΧΕΣ 20ού ΑΙΩΝΑ

Η εισαγωγή τεχνογνωσίας από την Ευρώπη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, με σκοπό την αξιοποίηση των γνώσεων και της εμπειρίας των τεχνικών από το εξωτερικό, επιχειρείται ήδη από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Γάλλοι μηχανικοί, άλλοτε ως προσκεκλημένοι των Ελληνικών Κυβερνήσεων, κι άλλοτε ως αντιπρόσωποι γαλλικών εταιριών, σχεδιάζουν, διευθύνουν και επιβλέπουν πολλά από τα μεγάλα εργοτάξια των δημοσίων έργων στον ελληνικό χώρο. Παράλληλα συμμετέχουν και στο πρώτο κύμα βιομηχανικής ανάπτυξης, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την πρώτη μεταλλουργία μολύβδου στο Λαύριο, η οποία αποτελεί τη σημαντικότερη βιομηχανική εγκατάσταση της χώρας από την εταιρία Roux-Serpieri το 1865.

Η μεταφορά τεχνογνωσίας και η διάχυση των επιστημονικών δεδομένων από την Ευρώπη (και ιδιαίτερα από τη Γαλλία) σχετίζεται με τους προσανατολισμούς του ελληνικού κράτους που την υποδέχεται. Το κράτος είχε εξαρχής σαφή πορεία ανάπτυξης σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα. Η προσπάθεια εισαγωγής τεχνικών καινοτομιών για τη βελτίωση ή την κατασκευή έργων συνδέεται με την ανυπαρξία ή τη στοιχειώδη και προβληματική εγκατάσταση των υλικοτεχνικών υποδομών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Παράλληλα με τους αλλοδαπούς, φορείς τεχνικών γνώσεων από τις χώρες που πρωτοστάτησαν στη βιομηχανική επανάσταση, το ελληνικό κράτος έχει διάθεση, ιδιαίτερα μετά το 1880, να συντελέσει στην κατάρτιση Ελλήνων επιστημόνων στο εξωτερικό, οι οποίοι ως στελέχη της κρατικής διοίκησης θα προσανατόλιζαν χρηστικά την επιστήμη σε έργα που αποτελούσαν το επίκεντρο του αναπτυξιακού προγράμματος. Τα έργα αυτά περιλάμβαναν έργα οδοποιίας, δίκτυο σιδηροδρόμων, οικοδόμηση δημοσίων κτιρίων, καθαρι-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμούς λιμένων, αποξήρανση ελών, κατασκευή φάρων, υδραυλικά έργα, δημιουργία συνοικισμών[1].

Η Γαλλία αποτελεί σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα τον κυριότερο πόλο έλξης για όσους Έλληνες επιθυμούν να σπουδάσουν μηχανικοί στο εξωτερικό[2]. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία. Η Γαλλία διαθέτει μια σειρά από πρωτότυπα εκπαιδευτικά ιδρύματα, εκ των οποίων τα παλαιότερα χρονολογούνται από τον 18ο αιώνα, γνωστά ως Grandes Écoles. Τα ιδρύματα παρέχουν στους ολιγάριθμους σπουδαστές, οι οποίοι πέτυχαν μετά από δύσκολες εισιτήριες εξετάσεις –εξ ου και ο ελιτίστικος χαρακτήρας των ιδρυμάτων–, προγράμματα σπουδών στις διάφορες ειδικότητες του μηχανικού, τα οποία είναι ιδιαίτερα υψηλής επιστημονικής στάθμης για τα διεθνή δεδομένα της εποχής. Η πιο γνωστή από τις Grandes Écoles είναι η École Polytechnique (έτος ίδρυσης 1794), η οποία παρέχει στους φοιτητές μιαν ευρεία επιστημονική παιδεία (Μαθηματικά, Θεωρητική Μηχανική, Φυσική, Χημεία). Άλλες διάσημες Grandes Écoles είναι η École des Ponts et Chaussées (έτος ίδρυσης 1747), η οποία προσφέρει σπουδές πολιτικού μηχανικού, η École des Mines (έτος ίδρυσης 1783), στην οποία εκπαιδεύονται μεταλλειολόγοι, και η École Centrale des Arts et Manufactures (έτος ίδρυσης 1829), που προσφέρει σπουδές πολιτικού μηχανικού, μεταλλειολόγου, μηχανολόγου και χημικού.

Η Γαλλία, όπως θα δούμε, εμπνέει τη δημιουργία εκπαιδευτικών θεσμών τεχνικής εκπαίδευσης που φυσικά έλειπαν παντελώς πριν από την Ανεξαρτησία. Επίσης, το γαλλικό κράτος αποτελεί πηγή έμπνευσης για το ελληνικό τόσο για την οργάνωση των τεχνικών έργων, όσο και για τη νομοθεσία που τα διέπει.

---

1. Ενδεικτική βιβλιογραφία: Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, 1882-1910*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, Μαρούλα Συναρέλλη, *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, Έφη Παπαγιαννοπούλου, *Η διώρυγα της Κορίνθου. Τεχνικός άθλος και οικονομικό τόλμημα*, Αθήνα, ΕΤΒΑ, 1989, Βάσιας Τσοκόπουλος, *Μεγάλα τεχνικά έργα, τέλη 19ου αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.

2. Για το σύστημα εκπαίδευσης μηχανικών στη Γαλλία κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Terry Shin, «From "Corps" to "Profession": the Emergence and Definition of Industrial Engineering in Modern France», Robert Fox, George Weisz (επιμ.), *The Organization of Science and Technology in France 1808-1914*, Cambridge University Press, Editions de la Maison des Science de l' Homme, 1980, σ. 183-208, Antoine Picon, K. Chatzis, «La formation des ingénieurs français au siècle dernier. Débats, polémiques et conflits», *L'orientation scolaire et professionnelle*, vol. 21, 3 (1992), σ. 227-243, Stephen Crawford, «The Making of the French Engineer», στο P. Meiksins, Ch. Smith (επιμ.), *Engineering Labour, Technical Workers in Comparative Perspective,* Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Verso, 1996, σ. 98-102, Ulrich Pfammatter *The Making of the Modern Architect and Engineer*, Bâle, Birkhäuser, 2000.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η μελέτη των μητρώων των τεσσάρων Μεγάλων Σχολών της Γαλλίας, της École Polytechnique[3], της École des Ponts et Chaussées[4], της École des Mines[5] και της École Centrale des Arts et Manufactures, ανέδειξε τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων μηχανικών που εκπαιδεύτηκαν σε αυτές: καταγωγή, πρώτες σπουδές, επαγγελματική κατάρτιση. Από τις ελληνικές πηγές συνάγεται και η μετέπειτα σταδιοδρομία τους, δηλαδή οι δραστηριότητες που ανέπτυξαν όταν επέστρεψαν στην Ελλάδα, η εκπαιδευτική τους δραστηριότητα, άλλοι τύποι δράσης τους ως μηχανικών, αλλά και η δραστηριοποίηση κάποιων από αυτούς στην πολιτική, η εν γένει κοινωνική τους δράση και πολύ συχνά η εμπλοκή τους στη δημιουργία επαγγελματικών σωματείων.

Τα χαρακτηριστικά

Σύμφωνα με τα μητρώα των Μεγάλων Σχολών, την περίοδο 1830-1912 καταγράφονται 193 Έλληνες σπουδαστές, εγγραφές που αντιστοιχούν σε 177 εγγεγραμμένους, δεδομένου ότι 16 από αυτούς παρακολουθούν δύο σχολές, με πρώτη την École Polytechnique και στη συνέχεια μια σχολή εφαρμογών, συνήθως την École des Ponts et Chaussées ή την École des Mines.

Στη Σχολή Γεφυρών και Οδοστρωμάτων (École des Ponts et Chaussées) φοιτά ο μεγαλύτερος αριθμός Ελλήνων σπουδαστών, 67 στον αριθμό, από τους οποίους οι έξι έχουν φοιτήσει και στην Πολυτεχνική Σχολή. Ακολουθεί η Πολυτεχνική Σχολή (École Polytechnique) με 55 Έλληνες. Στη Σχολή των Μεταλλείων (École

---

3. Για την École Polytechnique χρησιμοποιήσαμε τον κατάλογο από το άρθρο του Efthymios Nicolaïdis, «Les élèves grecs de l'École polytechnique (1820-1921)», στο Gilles Grivaud (επιμ.), *La Diaspora hellénique en France*, Athènes, École française d' Athènes, 2000, σ. 55-65. Για τις άλλες τρεις σχολές τα μητρώα του κάθε ιδρύματος. Για τις προϋποθέσεις εισαγωγής των αλλοδαπών, βλ. Anousheh Karvar, *La formation des élites scientifiques et techniques étrangères à l'École Polytechnique aux XIXe et XXe siècles*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris VII, 1997.

4. Για τις προϋποθέσεις εισαγωγής των αλλοδαπών στην École des Ponts et Chaussées, βλ. Émile Malezieux, «Les élèves-externes de l'École des Ponts et Chaussées», *Annales des Ponts et Chaussées*, t. IX (1875), 1er semestre, σ. 5-23. Βλ. επίσης K. Chatzis, «Die älteste Bauingenieurschule der Welt-die École des Ponts et Chaussées», *Bautechnik Spezial*, 1998, σ. 26-42.

5. Για τις σπουδές στην École des Mines (προϋποθέσεις εισαγωγής, τμήματα, εξετάσεις, διπλώματα και πιστοποιητικά σπουδών), βλ. Adolphe Carnot, «Notice sur l'enseignement de l'École Supérieure des Mines», *Annales des Mines, Mémoires,* τ. XV, 8e série (1889), σ. 70-89.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

des Mines), για την ίδια περίοδο, είναι εγγεγραμμένοι 46 σπουδαστές, από τους οποίους οι δέκα έχουν φοιτήσει και στην Πολυτεχνική Σχολή. Μικρό ποσοστό παρακολουθεί την Κεντρική Σχολή Τεχνών και Βιομηχανικών Εργαστηρίων (École Centrale des Arts et Manufactures) –καταγράφονται 25 διπλωματούχοι. Εγγραφή δεν σημαίνει και περάτωση των σπουδών. Για παράδειγμα, στη Σχολή των Γεφυρών 15 Έλληνες εγκαταλείπουν τις σπουδές λόγω ανεπαρκούς φοίτησης και επιδόσεων ή για λόγους ασθενείας[6].

Μεταξύ 1830 και 1914, 31 Έλληνες που έχουν σπουδάσει στη Γαλλία αποτελούν, μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα, τον πυρήνα του διδακτικού προσωπικού των ιδρυμάτων τεχνικής εκπαίδευσης στη χώρα. Καθηγητές στη Σχολή Ευελπίδων, στο Σχολείο των Τεχνών (πρόδρομο του Πολυτεχνείου), στο Πανεπιστήμιο, στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και στις διάφορες ιδιωτικές σχολές τεχνικής εκπαίδευσης, με ορισμένους από αυτούς να διδάσκουν συγχρόνως ή διαδοχικά στα παραπάνω ιδρύματα. Ανάμεσα στους 31 Έλληνες που καταγράφονται (για τους οποίους ο τόπος σπουδών στη Γαλλία είναι διαπιστωμένος), οι 16 έχουν σπουδάσει στην École Polytechnique. Η École des Ponts et Chaussées έρχεται δεύτερη: 12 Έλληνες, από τους οποίους οι τρεις ήταν σπουδαστές και στην École Polytechnique. Έξι σπουδαστές στην École des Mines, από τους οποίους οι τέσσερις είχαν φοιτήσει και στην École Polytechnique. Στην École Centrale des Arts et Manufactures φοίτησαν τρεις σπουδαστές και στο Conservatoire des Arts et Métiers μόνο ένας. Διαπιστώνεται λοιπόν μια προτίμηση για την École Polytechnique, ενώ η École des Ponts et Chaussées έρχεται δεύτερη με μικρή διαφορά, τάση που ακολουθεί το γενικό ρεύμα, όπως είδαμε παραπάνω. Το φαινόμενο της διπλής φοίτησης στις τελευταίες δύο σχολές δεν είναι σπάνιο.

Οι σπουδαστές της περιόδου αυτής, που έγιναν στη συνέχεια καθηγητές στην Ελλάδα, δεν κατάγονται από τις κοινότητες της Διασποράς ή την Οθωμανική Αυτοκρατορία, φαινόμενο παράδοξο, ιδίως εάν συγκριθεί με το σύνολο των Ελλήνων σπουδαστών εγγεγραμμένων σε όλα τα γαλλικά ιδρύματα, οι οποίοι στη μεγάλη τους πλειονότητα προέρχονται από την ομογένεια εκτός ελληνικού χώρου. Ανάμεσα στο σύνολο των Ελλήνων που σπούδασαν μεταξύ 1830 και 1912

---

6. Για τις σπουδές των Ελλήνων στις γαλλικές Μεγάλες Σχολές (κοινωνικά χαρακτηριστικά, curriculum σπουδών, χρονική κατανομή), όπως και λεπτομέρειες για τη σταδιοδρομία τους μετά την επιστροφή στην Ελλάδα, βλ. F. Assimacopoulou, Konstantinos Chatzis, «Éducation et politique au XIXe siècle: Les élèves grecs dans les Grandes Écoles d'ingénieurs en France», στο Ekmeleddin Ihsanoglu κ.ά. (επιμ.), *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, σειρά "Collection de Travaux de l'Académie Internationale d' Histoire des Sciences", τ. 69, Turnhout, Brepols, 2003, σ. 121-138.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στις Μεγάλες Σχολές και των οποίων γνωρίζουμε την καταγωγή[7], οι μισοί προέρχονται από τη Διασπορά και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά συνέπεια, ο συνδυασμός ανάμεσα σε σπουδές μηχανικού στη Γαλλία και, ακολούθως, σε καθηγεσία στην Ελλάδα δεν αφορά παρά τους Έλληνες της Ελλάδας. Η τεχνογνωσία και η επιστήμη, καθώς και η οργάνωση του τεχνικού εκσυγχρονισμού της Ελλάδας οφείλεται για την περίοδο που μας απασχολεί, σε μεγάλο βαθμό, στους τελευταίους. Για το λόγο αυτό, παρουσιάζει ενδιαφέρον η μελέτη της επαγγελματικής σταδιοδρομίας και της γενικότερης δράσης αυτής της μερίδας των προσώπων που σπούδασαν στη Γαλλία και δίδαξαν στη συνέχεια στην Ελλάδα[8].

Από τα στοιχεία των μητρώων διαπιστώνεται ότι είναι λίγοι οι σπουδαστές που εγκαθίστανται στη Γαλλία με σκοπό να αρχίσουν έναν πλήρη κύκλο προπτυχιακών σπουδών. Ανάμεσα στους εγγεγραμμένους 31 Έλληνες, οι 9 είναι αξιωματικοί του στρατού που έχουν ήδη σπουδάσει στη Σχολή Ευελπίδων. Στον αριθμό αυτό μπορούμε να προσθέσουμε επτά υποτροφίες που δόθηκαν από την Ελληνική Κυβέρνηση είτε σε αποφοίτους του Πανεπιστημίου Αθηνών είτε σε αποφοίτους της Σχολής Ευελπίδων ώστε να τελειοποιήσουν τις σπουδές τους. Ανάμεσα στο σύνολο των Ελλήνων σπουδαστών στη Γαλλία, περισσότεροι από τους μισούς μετεκπαιδεύονται με πρωτοβουλία της Κυβέρνησης συνεχίζοντας τις σπουδές στις Μεγάλες Σχολές. Επισημαίνεται ότι οι στρατιωτικοί υπερτερούν τα έτη 1830-1880, ενώ στην επόμενη περίοδο μειώνεται ο αριθμός τους έναντι των μη στρατιωτικών. Δεύτερη διαπίστωση είναι ότι η μετεκπαίδευση στις γαλλικές σχολές μηχανικών δεν συνεχίζεται με το πέρασμα στον 20ό αιώνα. Περί το 1930, ανάμεσα στους 34 (σε σύνολο 35) καθηγητές του Πολυτεχνείου, που αποφοίτησαν από σχολές του εξωτερικού (για τους οποίους γνωρίζουμε με βεβαιότητα τον τόπο σπουδών), όσοι σπούδασαν σε γερμανικές σχολές (συμπεριλαμβάνεται και η γερμανόφωνη Ελβετία) είναι 14 στον αριθμό και, αντίστοιχα, οι αποφοιτήσαντες από γαλλικές είναι μόνο τρεις (οι δύο μεταξύ 1896 και 1908), ανάμεσα στους οποίους ένας έχει σπουδάσει και στη Γερμανία[9].

7. Η καταγωγή ή ο τόπος κατοικίας των γονέων δηλωνόταν τις περισσότερες φορές στα μητρώα των Σχολών.

8. Για το θέμα αυτό, βλ. ειδικότερα, F. Assimacopoulou, Konstantinos Chatzis, Anna Machaira, «Élève en France, enseignant en Grèce: Les enseignants de l'École Polytechnique d' Athènes (1837-1912) formés dans des Écoles d'ingénieurs en France», προς δημοσίευση στο συλλογικό τόμο *Les enjeux identitaires des ingénieurs entre la formation et l'action, Evora*, Universidade de Evora, CNRS, École des Hautes Études en Sciences Sociales.

9. Υπολογισμοί βάσει της λίστας των καθηγητών του Πολυτεχνείου, όπως δημοσιεύεται στο Τεχνικόν Επιμελητήριον της Ελλάδος, *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, τμ. Α΄-1, Αθή-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οι δραστηριότητες

Η Σχολή Ευελπίδων, η στρατιωτική σχολή που ιδρύθηκε από τον Καποδίστρια το 1828, ήταν, μέχρι το 1887, το μόνο ίδρυμα που εκπαίδευε μηχανικούς στην Ελλάδα. Η οργάνωση της Σχολής ανατίθεται από τον Καποδίστρια στον Γάλλο αξιωματικό της γαλλικής αποστολής Jean Henri Pierre Augustin Pauzié (απόφοιτο της γαλλικής École Polytechnique) το Δεκέμβριο 1828. Ο Γάλλος γενικός πρόξενος Antoine de Juchereau de Saint-Denis είχε επιφορτίσει τον Pauzié να προτείνει στην Ελληνική Κυβέρνηση την ίδρυση στρατιωτικής πολυτεχνικής σχολής, στο πλαίσιο της γαλλικής επιρροής στο στρατό και στη διοίκηση του νέου κράτους. Η στρατιωτική αυτή σχολή εξελίχθηκε σε θεσμό εκπαίδευσης στρατιωτικών μηχανικών και, μέχρι την ίδρυση του Σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών το 1887, ήταν η μόνη που είχε χαρακτήρα ιδρύματος ανώτερης τεχνικής εκπαίδευσης[10]. Έτσι, εκτός από στρατιωτικοί μηχανικοί, οι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων ήταν και αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί. Δούλεψαν στο σχεδιασμό και την κατασκευή δρόμων, υδραυλικών και λιμενικών έργων, κτιρίων και στην πολεοδομική συγκρότηση των πόλεων[11].

Η Σχολή Ευελπίδων στελεχώνεται για τις ανάγκες διδασκαλίας σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα με αποφοίτους των γαλλικών σχολών μηχανικών, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν συμπληρώσει τον πρώτο κύκλο σπουδών στην ίδια τη σχολή. Για παράδειγμα, ο Δημήτριος Σκαλιστήρης, που σπούδασε στην École Polytechnique και στην École des Ponts et Chaussées τη δεκαετία του 1840, διδάσκει την επόμενη δεκαετία στη Σχολή Ευελπίδων Οδοποιία και Γεφυροποιία. Οι συνάδελφοί του Αλέξανδρος Φουντουκλής (ΕΡ 1862)[12], Ιωάννης

να, εκδ. ΤΕΕ, 1935, σ. 96-108. Βλ. επίσης Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΕΙΕ, 2004, σ. 149-153.

10. Ανδρέας Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000 και του ιδίου, *Η στρατιωτική πολιτική του Όθωνα κατά την πρώτη κοινοβουλευτική δεκαετία, 1843-1854*, προς δημοσίευση.

11. K. Chatzis, «Des ingénieurs militaires au service des civils: les officiers du Génie en Grèce au XIXe siècle», στο Konstantinos Chatzis et Efthymios Nikolaïdis (επμ.), *Sciences, technologies et constitution de l' État au XIXe siècle: le rôle des militaires*, Athènes, Centre de Recherches Néohélleniques, 2003, σ. 69-90.

12. Ακολουθώντας τα στοιχεία που μας παρέχουν τα μητρώα, για τις École Polytechnique, École des Ponts et Chaussées και École des Mines καταγράφουμε τη χρονολογία εγγραφής, ενώ για την École Centrale des Arts et Manufactures τη χρονολογία απόκτησης του διπλώματος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σχος (EP 1862) και Νικόλαος Νικολαΐδης (EP 1861 και EPC 1862) διδάσκουν τη δεκαετία του 1860 Μηχανική, Δημόσια Έργα και Μαθηματικά αντιστοίχως. Δεν είναι βέβαια μόνο στρατιωτικοί ανάμεσα στους διδάσκοντες στη Σχολή. Ο Θεόδωρος Νέγρης, καθηγητής Μαθηματικών, και ο Δημήτριος Στρούμπος, απόφοιτοι της École Polytechnique (EP 1829 και 1852 αντιστοίχως), ανήκουν για μεγάλη περίοδο στο σώμα των καθηγητών της Σχολής.

Εκτός από τη Σχολή Ευελπίδων, ο ρόλος των μηχανικών που εκπαιδεύτηκαν στις γαλλικές σχολές κατά τον 19ο αιώνα είναι πολύ σημαντικός και για τον μη στρατιωτικό θεσμό τεχνικής εκπαίδευσης που εξελίχθηκε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Στην αφετηρία του, το Σχολείο των Τεχνών ήταν μια σχολή για την εκπαίδευση τεχνιτών ικανών να εργασθούν για την οικοδόμηση της πρωτεύουσας και των άλλων πόλεων του νεότευκτου κράτους. Μετεξελίχθηκε κατά τη διάρκεια του αιώνα, μέχρι που το 1914 αναγνωρίστηκε ως ανώτατο τεχνολογικό ίδρυμα με αναγνωρισμένο ακαδημαϊκό καθεστώς ισότιμο του Πανεπιστημίου[13].

Το Σχολείο των Τεχνών ξεκινά το 1837 ως κατώτερη σχολή που προσφέρει μαθήματα τις Κυριακές. Σύμφωνα με τον ιδρυτή του, Friedrich R. Von Zentner, αξιωματικό του βαυαρικού σώματος, το Σχολείο προοριζόταν να εκπαιδεύσει μάστορες και εργοδηγούς για τις ανάγκες της ανοικοδόμησης των ανακτόρων, των κτιρίων, δημόσιων και ιδιωτικών, αλλά και για την οργάνωση των εργοταξίων των δημοσίων έργων. Το 1843, μαζί με την επανάσταση που απομάκρυνε τους ξένους υπηκόους –και τον Zentner– από τις δημόσιες υπηρεσίες, αλλάζει και η φυσιογνωμία του πολυτεχνικού Σχολείου. Ο καλλιτεχνικός προσανατολισμός του Σχολείου ενισχύεται όταν μεταξύ 1844 και 1862 διευθυντής ήταν ο αρχιτέκτονας Λύσανδρος Καυτατζόγλου[14]. Μετά την έξωση του Όθωνα το Σχολείο αναδιοργανώθηκε και ενισχύθηκε η τεχνική κατάρτιση

---

13. Για την ιστορία του Πολυτεχνείου, βλ. Κώστας Μπίρης, *Η Ιστορία του Ε.Μ.Π.*, Αθήνα, ΕΜΠ, 1957. Βλ. επίσης Αγγελική Φενερλή, «Σπουδές και Σπουδαστές στο Πολυτεχνείο. 1860-1870» στο *Πανεπιστήμιο, Ιδεολογίες και Παιδεία. Ιστορική Διάσταση και Προοπτικές*, Αθήνα 1989, Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας, Γραμματεία Νέας Γενιάς, τμ. Ι, σ. 151-166, της ιδίας, «Το πολυτεχνικό Σχολείο», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τμ. 4, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 161-176, Ελένη Καλαφάτη, «Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στο γύρισμα του αιώνα. Επαγγελματικές διέξοδοι των αποφοίτων και θεσμικό καθεστώς του ιδρύματος», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογίες και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Αθήνα, 1989, τμ. Α΄, σ. 167-183.

14. Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΕΙΕ, 2000.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των σπουδαστών. Από τη διδασκαλία των "ωραίων τεχνών", για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της δεκαετίας του 1850 και των αρχών του 1860, το Σχολείο αλλάζει λειτουργικό πλαίσιο και προσανατολισμό. Την περίοδο αυτή γίνεται το πρώτο σχέδιο της Αθήνας και στις υπόλοιπες μεγάλες πόλεις κατασκευάζονται δημόσια κτίρια και γίνονται έργα υποδομής. Η αλλαγή συμβάδιζε και με τις νέες ανάγκες στην αγορά εργασίας μετά την εισαγωγή, στη δεκαετία του 1860, του ατμού τόσο στη ναυτιλία όσο και στη βιομηχανία[15]. Ο ρόλος των μηχανικών που μελετάμε είναι καθοριστικός στη διαδικασία ανέλιξης του θεσμού τεχνικής εκπαίδευσης, του οποίου το επιστημονικό προφίλ ενισχύεται μετά το 1887 με την αναβάθμιση του Σχολείου των Τεχνών και τη μετονομασία του σε Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών. Οι συνεχείς αναδιοργανώσεις του θεσμού έως την τελική μεταρρύθμιση που απαιτούσε η ταχεία και ακαδημαϊκού επιπέδου εκπαίδευση τεχνικού δυναμικού, σε μεγάλο μέρος οφείλονται στους αποφοίτους των γαλλικών σχολών που τον στελέχωσαν. Θα αναφερθούμε παραδειγματικά σε μηχανικούς, οι οποίοι, με την παρουσία τους στις τάξεις του σώματος των καθηγητών, είχαν αποφασιστική συμμετοχή στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του ιδρύματος.

Ο αξιωματικός του στρατού Δημήτριος Σκαλιστήρης, πρώην καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων, όπως ήδη αναφέρθηκε, επιχείρησε δυναμικά, κατά το διάστημα που είχε αναλάβει τη διεύθυνση του Σχολείου των Τεχνών (1864-1873), να επιφέρει τη μετάβαση από το καλλιτεχνικό περιεχόμενο στη διδασκαλία επιστημονικών και τεχνικών μαθημάτων. Μόλις αναλαμβάνει τη διεύθυνση, εκφράζει την πρόθεσή του για την αναδιοργάνωση του πολυτεχνικού Σχολείου με πρότυπο τις γαλλικές Écoles d' Arts et Métiers[16], τεχνικά σχολεία δευτεροβάθμιου επιπέδου με έμφαση στον πρακτικό προσανατολισμό των προγραμμάτων διδασκαλίας και την πρακτική εξάσκηση των σπουδαστών. Ο Σκαλιστήρης διδάσκει, επί μια δεκαετία, Μηχανική, και στη συνέχεια Οδοποιία και Γεφυροποιία (1864-1883). Άλλος ένας διευθυντής του Σχολείου, αξιωματικός επίσης, έχει κάνει συστηματικές σπουδές μηχανικού στη Γαλλία: ο διάδοχος του Σκαλιστήρη, Δημήτριος Αντωνόπουλος, απόφοιτος και αυτός της École Polytechnique (EP 1848), αναλαμβάνει το 1873 τη διεύθυνση για τρία χρόνια. Ο αξιωματικός Ιωάννης Σέχος (EP 1862), καθηγητής όπως είδαμε και στη Σχολή Ευελπίδων,

---

15. Σχετικά με τους μηχανικούς που απασχολούνται στον τομέα της μηχανουργίας, βλ. Ευγενία Κρεμμυδά, «Έλληνες μηχανικοί στα τέλη του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 25 (2003), σ. 35-52.

16. Επιστολή Σκαλιστήρη προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, 12 Οκτωβρίου 1864, παρατίθεται. στο Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 180-181.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διδάσκει στο πολυτεχνικό Σχολείο επί εικοσαετία (1869-1888) Στατική, Μηχανική, Υδραυλική και στη συνέχεια Οικοδομική.

Ο προσανατολισμός του ιδρύματος στην κατάρτιση μιας επαγγελματικής ελίτ σήμανε την ανοδική πορεία στην ακαδημαϊκή βαθμίδα με την ταυτόχρονη αποδέσμευση από το στρατιωτικό παρελθόν του. Έτσι ο Αναστάσιος Σούλης, μαθητής της École Polytechnique και της École des Ponts et Chaussées κατά τη δεκαετία 1860, διδάσκει για μια μεγάλη περίοδο 35 ετών (1874-1910) Μηχανική, Αντοχή Υλικών και στη συνέχεια Υδραυλική. Φαίνεται μάλιστα ότι είναι ο πρώτος που διδάσκει τη θεωρία του μπετόν αρμέ στην Ελλάδα[17]. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, απόφοιτος της École des Mines, σφραγίζει με την παρουσία του το ίδρυμα, διδάσκοντας από το 1889 μέχρι το 1908 Σιδηροδρομική και από το 1908 μέχρι το 1923 Μεταλλουργία. Ο Ιωάννης Ραπτάκης (EPC 1885[18]) διδάσκει, από το 1890 μέχρι το 1917 και από το 1920 μέχρι το 1923, Οικοδομική και Γραφοστατική, την οποία εισήγαγε ως μάθημα το 1890. Ο Γεώργιος Μαλτέζος (EM 1893) από το 1896 έως το 1938 (με μερικές διακοπές) εισάγει τους μαθητές στη λειτουργία των μηχανών και μάλιστα με τα μαθήματα Ατμομηχανικής στη λειτουργία των ατμομηχανών. Ο Δημοσθένης Πρωτοπαπαδάκης (EPC 1894) κάνει σπουδαία καριέρα στο ίδρυμα. Θα διδάξει Σιδηροδρομική από το 1908 έως το 1917 και από το 1920 μέχρι το 1948. Για δύο χρόνια, από το 1933 έως το 1935, θα γίνει διευθυντής του ιδρύματος.

Εκτός από τα δύο παραπάνω ιδρύματα, η τεχνική εκπαίδευση, κατώτερη και μεσαία, στην Ελλάδα δεν αναπτύχθηκε αυτήν την περίοδο τόσο ώστε να καλυφθούν οι τεχνολογικές ανάγκες του κράτους. Λίγες εξειδικευμένες σχολές δημιουργήθηκαν ώστε να ανταποκριθούν σε ιδιαίτερες ανάγκες. Δύο σχολές μηχανικών του πολιτικού ναυτικού ιδρύθηκαν στον Πειραιά από ιδιωτικές εταιρίες μεταξύ 1897 και 1900, των οποίων οι απόφοιτοι έγιναν μηχανικοί του πολεμικού ναυτικού, παράλληλα με διάφορες τεχνικές σχολές στον Πειραιά, χαμηλού γενικά επιπέδου, που ιδρύθηκαν μεταξύ 1870 και 1900 από ιδιώτες, κυρίως εμπόρους και βιομηχάνους, από φιλανθρωπικά ιδρύματα, σωματεία και συλλόγους ή από το Δήμο[19]. Μόνη η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδη-

17. Σύμφωνα με τον Κ. Μπίρη, *ό.π.*, σ. 513.

18. Στο μητρώο της Σχολής σημειώνεται: «en qualité de fonctionnaire grec».

19. Για τις τεχνικές σχολές στον Πειραιά, βλ. Δώρα Σαπουνάκη-Δρακάκη, «Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, 6 (1986), σ. 387-415. Βλ. επίσης Γιάννης Κοκκινάκης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 21 (1999), σ. 85-108 και Σωτήριος Ι. Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα*

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μία, που ιδρύθηκε από τον χημικό με σπουδές στη Γερμανία Όθωνα Ρουσόπουλο[20], διεκδικούσε το status ανώτερου τεχνικού ιδρύματος. Ο ιδρυτής της, όπως και άλλοι βιομήχανοι αυτής της κατηγορίας, πίστευε ότι η Ακαδημία ήταν ένας εκπαιδευτικός θεσμός που θα υλοποιούσε την εκπαίδευση τεχνικών στελεχών για τη βιομηχανία και τη γεωργία. Η προσπάθεια του Ρουσόπουλου να αποκτήσει η σχολή το δικαίωμα απονομής επαγγελματικών τίτλων και διπλωμάτων αντίστοιχων του Πολυτεχνείου δεν τελεσφόρησε. Στη σχολή του Ρουσόπουλου ο απόφοιτος του Conservatoire d' Arts et Métiers Γεώργιος Ραζέλος διδάσκει Εφαρμοσμένη Μηχανική από το 1898 ως το 1899. Φαίνεται ότι ο Ρουσόπουλος είχε ως πρότυπο τη συγκεκριμένη σχολή και, κατ' αναλογία, επιχειρούσε να νομιμοποιήσει τη σχολή του αντιστοιχίζοντάς τη με τις Μεγάλες Σχολές ή άλλα ιδιωτικά τεχνικά σχολεία της Ευρώπης που είχαν επαγγελματικά δικαιώματα αντίστοιχα των πολυτεχνικών σχολών. Η κύρια απασχόληση του Ραζέλου είναι στο πολυτεχνικό σχολείο, όπου διευθύνει το Μηχανολογικό και Μηχανουργικό εργοστάσιο και διδάσκει Μηχανουργικές Σχεδιάσεις και Μηχανική Τεχνολογία. Είναι η περίοδος κατά την οποία η Σχολή των Βιομηχάνων Τεχνών, αναβαθμισμένη και με κοινωνικό κύρος, εκπαιδεύει μηχανολόγους (μαζί και πολιτικούς μηχανικούς) με επιστημονικές αξιώσεις, διαφοροποιώντας την παρεχόμενη εκπαίδευση από την εμπειρική τεχνική κατάρτιση. Ο Ραζέλος το 1903 ιδρύει τη Μηχανουργική Σχολή στη Βιομηχανική Ακαδημία του Ρουσόπουλου για τον καταρτισμό επιστημόνων μηχανουργών για το πολεμικό και εμπορικό ναυτικό, για τους σιδηροδρόμους και εν γένει για τα μηχανουργεία και τις υπόλοιπες βιομηχανικές μονάδες[21]. Ο Ραζέλος, που είχε αρχίσει την καριέρα του στο εξωτερικό δουλεύοντας στα εργοστάσια Weyer et Richemond και Anciens Établissements Cails και στους γαλλικούς σιδηροδρόμους, αναμιγνύεται και στην ίδρυση το 1920 της μακρόβιας Σιβιτανιδείου Σχολής Τεχνών και Επαγγελμάτων[22], για την οποία κατάρτισε σχετική μελέτη και σχέδιο διάταξής της.

(1830-1930), Η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2002, σ. 266-271, 279-280.

20. Για τον Όθωνα Ρουσόπουλο, βλ. το λήμμα στο Κωνσταντίνος και Σπυρίδων Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Αθήνα, εκδ. "Βιομηχανική Επιθεώρησις", τμ. Α΄, 1958, σ. 85-103.

21. Μαρία Τσοκανά, *Η εν Αθήναις Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία, (1894-1922),* αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Αθήνα, ΜΙΘΕ-ΕΜΠ, 2002, σ. 57-58 και 104-105.

22. Βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων, Από την ίδρυση στην καθιέρωση*, Αθήνα, έκδ. Σιβιτανιδείου Δημοσίας Σχολής, 2005.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εισαγωγή, εδραίωση και διάδοση της ορολογίας

Η διδασκαλία των τεχνικών μαθημάτων προσέκρουσε από την πρώτη φάση οργάνωσης των τεχνικών σπουδών σε δύο εμπόδια: στην απουσία εκπαιδευτικών εγχειριδίων και στη δυσκολία μετάφρασης τεχνικών εγχειριδίων, επειδή η ελληνική γλώσσα δεν διέθετε δική της τεχνική και επιστημονική ορολογία[23].

Με την ταυτοποίηση και μια πρώτη ανάλυση της "υλικής" υποδομής, η οποία στήριξε και εξέφρασε τη διαδικασία παραγωγής επιστημονικής και τεχνικής ορολογίας στην ελληνική γλώσσα την περίοδο που εξετάζουμε, αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο συντελέστηκε η μεταφορά και η συγκρότηση της επιστημονικής και τεχνικής ορολογίας στα ελληνικά, τόσο από τους στρατιωτικούς όσο και από τους πολιτικούς μηχανικούς: με μεταφράσεις ξενόγλωσσων βιβλίων και αυτόχθονη παραγωγή συγγραμμάτων από Έλληνες συγγραφείς[24], με κατάρτιση λεξικών επιστημονικών και τεχνικών όρων[25], με τον τεχνικό τύπο της εποχής[26]. Οι πρώτες απόπειρες εισαγωγής τεχνικής και επιστημονικής ορολογίας γίνονται στα στρατιωτικά περιοδικά του 19ου αιώνα, κυρίως στα άρθρα των συνεργατών με θέματα στρατιωτικού ενδιαφέροντος, όπως είναι τα συστήματα οχυρωματικής (που συνοδεύονται από ένθετα επεξηγηματικά σχεδιαγράμματα και πίνα-

---

23. ΓΑΚ, Γραμματεία Στρατιωτικών, 2 Αυγούστου 1830, φ. 24. Επιστολή του Pauzié προς το Γραμματέα των Στρατιωτικών για το θέμα αυτό, παρατίθεται στο Ανδρέας Καστάνης, *Η Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων*, *ό.π.*, σ. 104.

24. Χρησιμοποιήσαμε τα αποτελέσματα της συστηματικής καταγραφής των επιστημονικών και τεχνικών συγγραμμάτων τα οποία βρίσκονται στις σημαντικότερες βιβλιοθήκες των Αθηνών και των στρατιωτικών σχολών (3500 τίτλοι), Μ. Ασημακόπουλος (επιμ.), *Ελληνική επιστημονική και τεχνική βιβλιογραφία (1830-1940)*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004. Η μετακένωση της νεότερης επιστημονικής σκέψης στον ελληνικό χώρο συνιστά ένα από τα πλέον δυναμικά ερευνητικά πεδία της σύγχρονης ελληνικής ιστορικής κοινότητας, βλ. ενδεικτικά τους παρακάτω βιβλιογραφικούς οδηγούς: Γιάννης Καρράς (επιμ.), *Ιστορία των επιστημών, νεοελληνική βιβλιογραφία*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1997 και Centre for Neohellenic Research (NHRF), *Publications of history and philosophy of sciences programme*, Αθήνα, 2004.

25. Ενδεικτική βιβλιογραφία: Γρηγόριος Αλέξανδρος Χατζερής, *Λεξικόν των στρατιωτικών επιστημών και τεχνών εκ της Γαλλικής γλώσσης εις την Γερμανικήν και την Ελληνικήν, προς χρήσιν των αξιωματικών του Ελληνικού Στρατού*, Αθήνα, 1847, Ανδρέας Κορδέλλας, *Ονομαστικόν επιστημονικών όρων προς χρήσιν της Στρατιωτικής Σχολής των Ευελπίδων*, Αθήνα 1883, Γ. Χαλκιόπουλος, *Λεξιλόγιον τεχνικών όρων εις τέσσαρας γλώσσας*, Αθήνα, ΤΕΕ, 1951.

26. Αναλύσαμε τα εξής περιοδικά: *Στρατιωτικός Άγγελος*, 1844-1848, *Απόμαχος*, 1857-1861, *Ονήσσανδρος*, 1864-69, *Μηχανική Επιθεώρησις*, 1877-1878, *Αρχιμήδης*, 1899-1925 και 1934-1938, *Έργα*, 1925-1932, *Τεχνικά Χρονικά*, 1932-1940.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κες), η τακτική του ιππικού και του πυροβολικού, η οδοποιία. Νέα ορολογία εισάγεται και μέσω των επισήμων εγγράφων και με σειρά άρθρων σχετικά με τη στρατιωτική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων, μέσω των μεταφράσεων ευρωπαϊκών στρατιωτικών άρθρων, και μέσω των εγγράφων περί του οργανισμού στρατευμάτων και του στρατιωτικού δικαίου (συνήθους ύλης των στρατιωτικών περιοδικών). Στο περιοδικό *Μηχανική Επιθεώρησις*, το πρώτο καθαρά τεχνικό έντυπο στον ελληνικό χώρο (1887-1888), ο εκδότης Ηλίας Αγγελόπουλος σημειώνει: «*Πολλοῖς τοῖς ἐμποδίοις ἐντυχόντες, ἕνα τιθέμενοι σκοπόν τῆς ἡμετέρας ἐπιμονῆς, τήν διά τοῦ περιοδικοῦ μόρφωσιν τῶν ἐλλειπόντων τεχνικῶν ὅρων ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἡμῶν γλώσσῃ*»[27].

Οι περισσότεροι καθηγητές είναι συγγραφείς μεγάλου αριθμού τεχνικών μελετών, μέσω των οποίων σταθεροποιήθηκε το περιεχόμενο των νέων επιστημονικών και τεχνικών μαθημάτων που εισάγονται σταδιακά περί το τέλος του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού. Η συγγραφή εγχειριδίων βοήθησε στην εισαγωγή των νέων γνωστικών αντικειμένων στο πολυτεχνικό κυρίως ίδρυμα, αλλά και στη διάχυση των μεθόδων που εισηγούνταν οι νέες επιστήμες, καθώς και στη διαμόρφωση της τεχνικής ορολογίας. Οι δημοσιεύσεις δεν έχουν ορισμένη μορφή, ξεχωρίζουν όμως δύο τύποι μελετών. Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης για παράδειγμα αποφασίζει, για τις ανάγκες της διδασκαλίας στο Πολυτεχνείο και στη Σχολή Ευελπίδων, να μιμηθεί τις ογκώδεις μελέτες που είχε γνωρίσει ως σπουδαστής της École Polytechnique του Παρισιού, ακολουθώντας το παράδειγμα του δασκάλου του Jean Resal. Άλλοι προσπαθούν να είναι περισσότερο αποτελεσματικοί προσαρμόζοντας τις γνώσεις που φέρνουν με το γενικότερο επίπεδο των σπουδαστών. Τέτοια είναι η περίπτωση του Αναστάσιου Σούλη, ο οποίος δημοσιεύει το 1884 μελέτη Υδραυλικής γαλλικής έμπνευσης, η οποία όμως διαφέρει από τα έργα που κυκλοφορούν εκείνη τη στιγμή στη γαλλική αγορά. Το βιβλίο είναι μια μελέτη Θεωρητικής Υδραυλικής προσαρμοσμένη στο επίπεδο των Μαθηματικών των φοιτητών της Σχολής Ευελπίδων, συγχρόνως δε ένα πρακτικό εγχειρίδιο που αναδεικνύει την τέχνη του μηχανικού, το οποίο πραγματεύεται θέματα σχετικά με το σχεδιασμό και την εκτέλεση έργων ύδρευσης μιας πόλης ή την κατασκευή έργων για την αντιμετώπιση των πλημμυρών.

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος (ΕΜ 1872-76) είναι συγγραφέας πολλών έργων για τους σιδηροδρόμους, που έμελλαν να χρησιμοποιηθούν για τις ανάγκες διδασκαλίας στο Πολυτεχνείο, υπήρξαν όμως χρήσιμα και για τους ήδη πτυχιούχους επαγγελματίες μηχανικούς. Ο Τιμολέων Αργυρόπουλος (ΕΜ 1871-74) είναι συγ-

27. *Μηχανική Επιθεώρησις*, 7 (1887), σ. 2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γραφέας ένδεκα εγχειριδίων Φυσικής για τη διδασκαλία στη Σχολή Ευελπίδων, στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ο Δημοσθένης Γονατάς (EPC[28]) δημοσιεύει μια δεκάδα μελέτες Γεφυροποιίας και Οδοποιίας για τα μαθήματά του στην Σχολή Ευελπίδων και στο Πολυτεχνείο. Τα έργα του Ιωάννη Ραπτάκη (EPC 1885-88) για το μπετόν αρμέ και την Οικοδομική χρησιμοποιούνται τόσο από τους σπουδαστές του Πολυτεχνείου όσο και από τους επαγγελματίες μηχανικούς.

Εγχειρίδια και μελέτες επιστημόνων που δεν σπούδασαν στις Μεγάλες Σχολές, αλλά σε πανεπιστημιακά ιδρύματα της Γαλλίας αναδεικνύουν επίσης τη γαλλική επίδραση στην επιστημονική και τεχνική παραγωγή και εκπαίδευση κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Τότε σημειώνεται η στροφή των σπουδαστών προς τη Γερμανία και η συνακόλουθη εισαγωγή και υιοθέτηση από την Ελλάδα του γερμανικού μοντέλου στην τεχνική εκπαίδευση, με το διορισμό ενός σημαντικού αριθμού καθηγητών που είχαν σπουδάσει σε γερμανόφωνα πολυτεχνεία και πανεπιστήμια[29].

Ο Αλέξανδρος Βουρνάζος, ο οποίος σπούδασε Χημεία στο Παρίσι κοντά στον Berthelot, είναι συγγραφέας πολλών έργων, άρθρων και βιβλίων Εφαρμοσμένης Χημείας που προορίζονται για τη διδασκαλία και τη βιομηχανία. Ο Βουρνάζος, που θα γίνει ακαδημαϊκός με την ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών το 1926, μεταξύ άλλων διδάσκει Χημεία στο Πολυτεχνείο από το 1906. Ο Βασίλειος Λάκων, τον οποίο βρίσκουμε περί το 1850 να σπουδάζει στο Παρίσι, είναι συγγραφέας πολλών εγχειριδίων Μαθηματικών και Φυσικής. Ο Αντώνιος Δαμασκηνός, ο οποίος σπούδασε στο Παρίσι στις αρχές της δεκαετίας 1870, είναι ο συγγραφέας των σημαντικότερων εγχειριδίων Φυσικής για τα ελληνικά Γυμνάσια στο τέλος του αιώνα. Ο Κωνσταντίνος Ζέγγελης, με σπουδές στη Γερμανία αλλά και στη Γαλλία περί το 1890, είναι συγγραφέας πολυάριθμων εγχειριδίων Χημείας για το Πανεπιστήμιο Αθηνών και το πολυτεχνικό Σχολείο. Με τον Ιωάννη Λαζαρίμο, καθηγητή της Χωρομετρίας, καθιερώνεται από το 1878 η Τοπογραφία ως γνωστικό αντικείμενο στο Σχολείο των Τεχνών. Για τις ανάγκες του μαθήματος ο Λαζαρίμος συνέγραψε τα πρώτα εγχειρίδια Τοπογραφίας, επιστήμης που είχε σπουδάσει στο Παρίσι με υποτροφία του ελληνικού κράτους.

---

28. Στοιχεία για τον Δημοσθένη Γονατά από τον Κ. Μπίρη, *ό.π.*, σ. 521. Στα αρχεία της Ponts et Chaussées δεν αναγράφεται το όνομά του.

29. Βλ. τα παραρτήματα βιογραφιών καθηγητών ΕΜΠ στο *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, ό.π., τμ. Α΄-1, σ. 146-166 και Κ. Μπίρης, *ό.π.*, σ. 511-546.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δημόσια έργα και ιδιωτικός τομέας

Οι μηχανικοί τους οποίους μελετάμε, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, παράλληλα με την ιδιότητα του καθηγητή εργάζονται για το ελληνικό κράτος ή τους Δήμους και προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στις διοικητικές υπηρεσίες, για πολλές από τις οποίες πρωτοστατούν στην δημιουργία και στην οργάνωσή τους. Όταν ο Χαρίλαος Τρικούπης υλοποιούσε την πολιτική του πρόθεση να εκσυγχρονίσει το ελληνικό κράτος με μια σειρά δημοσίων έργων (με κυριότερο εκείνο των σιδηροδρόμων), ο Δημήτριος Σκαλιστήρης βρίσκεται διευθυντής της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων. Η υπηρεσία αυτή ήταν οργανωμένη βάσει της αντίστοιχης γαλλικής, ανήκε στο Υπουργείο Εσωτερικών και συγχρόνως ήταν ανεξάρτητη από αυτό. Αντικαθιστούσε το σώμα των στρατιωτικών μηχανικών, στο οποίο από το 1833 έως το 1843 υπηρετούσαν κατά κύριο λόγο Βαυαροί αξιωματικοί. Την υπηρεσία στελέχωσαν αξιωματικοί, οι οποίοι αποτελούσαν την πλειονότητα του συγκεκριμένου στρατιωτικού σώματος, καθώς και πολιτικοί μηχανικοί. Δύο αξιωματικοί προέρχονται από την École Polytechnique, ο Λεωνίδας Βλάσσης (ΕΡ 1850) και ο Ιωάννης Μαρκόπουλος (ΕΡ 1863), τον οποίο συναντάμε και στα μητρώα της ΕΡC το 1864. Ο Βλάσσης το 1882 πηγαίνει στη Γαλλία, με το βαθμό του επιθεωρητή, και συγκροτεί αποστολή μηχανικών με την οποία συνεργάστηκε για τη διοργάνωση των δημοσίων έργων. Το 1885 γίνεται διευθυντής της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων.

Στην ίδια υπηρεσία διορίζονται νομομηχανικοί 2ης τάξης ο Ανδρέας Ζηνόπουλος, με σπουδές στην École Centrale des Arts et Manufactures[30], και ο Αναστάσιος Σούλης, ο οποίος το 1861 είχε εγγραφεί στην École Polytechnique και μεταξύ 1863 και 1866 και στην École des Ponts et Chaussées ως υπότροφος του ελληνικού δημοσίου. Ο πρώτος, εκτός από νομομηχανικός στην υπηρεσία του Δημοσίου μεταξύ 1878 και 1882 και διευθυντής της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων[31], διδάσκει Περιγραφική Γεωμετρία στο Σχολείο των Τεχνών. Ο Ζηνόπουλος είχε ήδη διακριθεί στο αρχιτεκτονικό τμήμα του Δήμου της Ερμούπολης· υπηρετεί στο Δήμο το 1870, την ίδια περίοδο που ο Γάλλος μηχανικός Vaugarny είχε μετακληθεί από τη Γαλλία, όπου εργαζόταν σε γαλλική εταιρεία επιχειρήσεων, για να αναλάβει την ανέγερση των δημοτικών καταστημάτων, καθώς επίσης το φωτισμό,

30. Ο Ζηνόπουλος δεν αναβρέθηκε στο μητρώο αποφοίτων της Σχολής. Την πληροφορία από τον Κ. Μπίρη, *ό.π.*, σ. 517 και στο *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, ό.π., τμ. Α΄-1, σ. 240.

31. Βλ. τις προαγωγές και τοποθετήσεις των μηχανικών στην Υπηρεσία Δημοσίων Έργων όπως δημοσιεύονται στο περιοδικό *Μηχανική Επιθεώρησις*, 7 (1888), σ. 48.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

την ύδρευση και την υγιεινή της πόλης[32]. Ο Σούλης παίρνει το 1883 για δύο χρόνια τη θέση του διευθυντή Δημοσίων Έργων στην υπηρεσία, όπου εργαζόταν ως νομομηχανικός από το 1878. Από τη θέση αυτή διευθύνει τον έλεγχο της κατασκευής του σιδηροδρόμου Αθηνών-Λαρίσης και παράλληλα εκπονεί μελέτες υδραγωγείων.

Ο Ηλίας Αγγελόπουλος (EPC 1883) διορίζεται, το 1886, στην Υπηρεσία Δημοσίων Έργων και συγχρόνως στην τεχνική υπηρεσία του Δήμου Αθηναίων. Αργότερα υπηρετεί ως μηχανικός της Λιμενικής Επιτροπής του Πειραιά. Πρωτοστατεί στην ίδρυση του Ελληνικού Πολυτεχνικού Συλλόγου, της Λέσχης Επιστημόνων και του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, διευθυντής Σιδηροδρόμων στο Υπουργείο Συγκοινωνίας, το 1916 γίνεται Υπουργός στο ίδιο Υπουργείο. Ο Νικόλαος Γαζής, απόφοιτος με τιμητική διάκριση από την Ponts et Chaussées (EPC 1879) και θητεία στους γαλλικούς σιδηροδρόμους, το 1888 αναλαμβάνει την κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών Δυτικής Ελλάδας και Αττικής και αργότερα γίνεται διευθυντής Τεχνικών Υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων. Συγχρόνως διδάσκει και στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων το μάθημα της Υδρογραφίας. Ως νομομηχανικός 1ης τάξης στο Υπουργείο Εσωτερικών αναλαμβάνει την κατασκευή της λεωφόρου Συγγρού, της οδού Τατοΐου, μεγάλο μέρος του σχεδίου της πόλης της Αθήνας και τεχνικά έργα στην Ηγεμονία της Σάμου. Ο Παύλος Παυλίδης[33], με σπουδές στην École des Ponts et Chaussées και στη Ναυτική Σχολή της Γαλλίας, ναυπηγός στο Πολεμικό Ναυτικό, μετά την αποστράτευσή του, το 1928 ιδρύει ναυπηγεία σιδηρών πλοίων στο Λαύριο και ναυπηγεί για το Δημόσιο σκάφη της ακτοφυλακής. Ο Δημοσθένης Πρωτοπαπαδάκης και ο αδελφός του Πέτρος, άρχισαν την καριέρα τους στους σιδηροδρόμους εκτός Ελλάδας. Ο πρώτος εργάζεται για τη χάραξη της πρώτης γραμμής σιδηροδρόμων στην Αβησσυνία. Ο δεύτερος υπηρετεί στην Εταιρεία των Μεσημβρινών Γαλλικών Σιδηροδρόμων και η πρώτη εργασία που αναλαμβάνει για το Ελληνικό Δημόσιο είναι το 1888, όταν ως αρχιμηχανικός είναι υπεύθυνος του υλικού και της έλξης του σιδηροδρόμου Πειραιώς-Αθηνών-Πελοποννήσου. Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης την

---

32. Ιωάννης Τραυλός, Αγγελική Κόκκου, *Ερμούπολη*, Αθήνα, εκδ. Εμπορικής Τραπέζης της Ελλάδος, 1980, σ. 79. Η διαμόρφωση της εισόδου του ναού του Αγίου Νικολάου στην Ερμούπολη πραγματοποιήθηκε με σχέδια του Ζηνόπουλου. Επίσης ο Ζηνόπουλος, το 1869, είχε εκπονήσει, μαζί με τον Vaugarny, σχέδια για το Δημαρχείο της πόλης. Τα σχέδια χάθηκαν στο Παρίσι, όπου είχαν σταλεί για να τα ελέγξουν Γάλλοι αρχιτέκτονες και μηχανικοί. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 96 και 138.

33. Ο Παυλίδης δεν αναβρέθηκε στο μητρώο αποφοίτων της Σχολής. Η πληροφορία προέρχεται από τον Κ. Μπίρη, *ό.π.*, σ. 544.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα κατέχει υπεύθυνες θέσεις σε μεγάλα δημόσια έργα τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: διευθυντής έργων της τομής του ισθμού της Κορίνθου, υπεύθυνος για την κατασκευή τμήματος του σιδηροδρόμου Καβάλας-Δεδέαγατς, στις αρχές του 20ού αιώνα αναλαμβάνει διευθυντής των τεχνικών υπηρεσιών του Δήμου Αθηναίων, όπου μεταξύ των μελετών ύδρευσης που εκπονεί, σχεδιάζει τη μεταφορά θαλάσσιου ύδατος στην Αθήνα.

Η σχέση των μηχανικών της μελέτης μας με την ελληνική βιομηχανία και γενικώς με τον ιδιωτικό τομέα είναι πολύ περιορισμένη[34], ενώ συμμετέχουν ενεργά στον πολιτισμικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό της χώρας, εισάγοντας και εφαρμόζοντας γαλλικές πολιτικές και οργανωτικές ιδέες. Παραθέτουμε για παράδειγμα τα περιεχόμενα μελέτης του Λ. Βλάσση με τη μορφή προτεινόμενου νομοσχεδίου περί υδραυλικών έργων εν γένει, δημοσιευμένη στη *Μηχανική Επιθεώρησι*, όπου τα ευρωπαϊκά δάνεια στηρίζουν καθ' ολοκληρία την πρόταση: «*Βάσεις τοῦ Νομοσχεδίου. Γαλλική Νομοθεσία. Loi du 16 Septembre 1807. Loi du Floréal an XI. Ἐγκεκριμένοι συνεταιρισμοί. Νόμοι τοῦ Τεσσίνου ἐν Ἑλβετίᾳ. Νόμος περί ἀποξηράνσεως τοῦ Βοιωτικοῦ πεδίου. Συμπεράσματα*»[35].

Σχετικά με το θέμα της ύδρευσης της Αθήνας, οι μηχανικοί μας υποστηρίζουν πρακτικές του υγειονιστικού κινήματος. Ορισμένοι (ο Π. Πρωτοπαπαδάκης και ο Ηλ. Αγγελόπουλος) τάσσονται υπέρ του κινήματος της "δημοποίησης" (μετάφραση της εποχής του όρου municipalisme), κινήματος που προωθεί την ανάληψη από τους Δήμους των τεχνικών υπηρεσιών[36], ιδίως της ύδρευσης και της αποχέτευσης. Ο Δημοσθένης Πρωτοπαπαδάκης (απόφοιτος EPC) γίνεται υπέρμαχος του βιομηχανικού ρασιοναλισμού (κινήματος που αναπτύσσεται στις βιομηχανικές χώρες στο Μεσοπόλεμο) και οπαδός του Auguste Detoeuf.

Πολλοί από τους μηχανικούς της μελέτης μας παίζουν πρωταρχικό ρόλο στην ίδρυση ανεξάρτητων, «οριζόντιων» επαγγελματικών ενώσεων, των οποίων η λειτουργία έρχεται σε αντίθεση με τη λογική των πελατειακών δικτύων της ελληνικής κοινωνίας. Συμβάλλουν επίσης στην επέκταση της δημόσιας σφαίρας μέσω της έκδοσης περιοδικών και της παρέμβασης στον τύπο της εποχής. Οι Λ. Βλάσσης, Ηλ. Αγγελόπουλος, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Ι. Μαρκόπουλος συμμετέχουν στην ίδρυση, το 1898, του Ελληνικού Πολυτεχνικού Συλλόγου, πρώτης οργάνω-

---

34. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τμ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 269-293.

35. *Μηχανική Επιθεώρησις*, 11 (1888), σ. 111.

36. Ο Ηλίας Αγγελόπουλος υπηρετεί στην Ερμούπολη ως νομομηχανικός το 1892, βλ. Ι. Τραυλού, Α. Κόκκου, *ό.π.*, σ. 82.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σης του ελληνικού τεχνικού κόσμου. Την επόμενη χρονιά, ο σύλλογος αυτός εκδίδει ένα σημαντικό περιοδικό, τον *Αρχιμήδη*, το οποίο εκδιδόταν για πολλά χρόνια, ως το 1925. Την έκδοση ανέλαβε ο Ηλ. Αγγελόπουλος, με πείρα στον τομέα αυτόν, καθώς μερικά χρόνια πριν είχε εκδώσει την *Μηχανική Επιθεώρησι* (1887-1888) «*τῇ εὐμενῇ συνεργασίᾳ*» πολλών μηχανικών, μεταξύ αυτών και των Λ. Βλάσση, Α. Σούλη και Ν. Γαζή[37].

Όταν ιδρύθηκε η επαγγελματική οργάνωση των Ελλήνων μηχανικών, το Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, το 1923, ο Αγγελόπουλος κλήθηκε να προεδρεύσει. Ανώτερο κρατικό στέλεχος και ιδιοκτήτης τεχνικής εταιρείας, ο Αγγελόπουλος είναι ο μηχανικός που εισήγαγε τις εφαρμογές του οπλισμένου σκυροδέματος στην Ελλάδα κατασκευάζοντας, μεταξύ άλλων, τις δύο πρώτες γέφυρες από μπετόν αρμέ στον Κηφισό το 1902.

Εάν η ιδέα της προόδου και η αποτελεσματική συγκρότηση για τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους σήμαινε για κάποιους μηχανικούς του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα ότι ο κοινοβουλευτισμός αποτελούσε το πλαίσιο που θα εξασφάλιζε τις ορθολογικές λύσεις, δεν φαίνεται παράδοξη η εμπλοκή των προσώπων που μελετούμε με τα πολιτικά. Ο Ιωάννης Σέχος εξελέγη δύο φορές, το 1890 και το 1895, βουλευτής Κέρκυρας, ως υποψήφιος του δηλιγιαννικού κόμματος[38]. Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος γίνεται Υπουργός Μεταφορών (1916-17). Το Σεπτέμβριο του 1917 απολύθηκαν από το Πολυτεχνείο ως ανταβενιζελικοί έξι καθηγητές, μεταξύ των οποίων ο Ιωάννης Ραπτάκης, ο Δημοσθένης Πρωτοπαπαδάκης και ο Γεώργιος Ραζέλος. Είναι η εποχή των εκκαθαρίσεων μετά την εκδίωξη του βασιλιά, την επάνοδο του Βενιζέλου και την τοποθέτηση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στο Υπουργείο Συγκοινωνιών, που επιτάχυνε τη διαδικασία της αναμόρφωσης και του "βενιζελικού γιακωβινισμού" του Πολυτεχνείου. Ο Δ. Πρωτοπαπαδάκης μάλιστα, μαζί με έναν ακόμη καθηγητή, εξορίστηκε και φυλακίστηκε στο φρούριο Ιτζεδίν της Σούδας ως βασιλόφρονας και γερμανόφιλος[39].

---

37. Αναφέρονται 19 ονόματα μηχανικών, μεταξύ των οποίων και οι Α. Γκοτλάν και Ε. Κελενέκ, «Μηχαν[ικοί] τῆς Γαλ.[λικῆς] Κυβερν[ήσεως], Ἀρχιμηχ[ανικοί] τῆς ἐν Ἑλλάδι *Γαλλ[ικῆς] Ἀπ[οστολῆς] τῶν Γεφ[υροδοποιῶν]*», βλ. το 1ο τεύχος του περιοδικού, Ιανουάριος 1887, σ. 1.

38. Π. Δ. Γιωτόπουλος, «Παληές εκλογές στην Κέρκυρα», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 14 (1968), σ. 175 και Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών*, 1822-1935, Αθήνα 1986, σ. 158.

39. Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 135. Βλ. *στο ίδιο*, το κεφάλαιο «Η μεταρρύθμιση, 1914-1920: "Παπανάστασις" και "βενιζελικός γιακωβινισμός"», σ. 126-141. Η μελέτη αποτελεί μια ολοκληρωμένη παρουσίαση του κόσμου των Ελλήνων μηχανικών και περιλαμβάνει την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Βέβαια, η γνωστότερη και πλέον τραγική φιγούρα των μηχανικών μας είναι ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, απόφοιτος της École Polytechnique και της École des Mines. Καταδικάστηκε σε θάνατο ως ένας εκ των υπευθύνων της ήττας στη Μικρά Ασία και ήταν ένας από τους έξι που τουφεκίστηκαν την 15η Νοεμβρίου 1922[40].

Το μοντέλο του μηχανικού στην Ελλάδα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα μιμείται το χαρακτήρα του επαγγέλματος στη Γαλλία, το οποίο ήταν συνδεδεμένο στενά με κρατικές καριέρες και προσανατολιζόταν στην κατασκευή έργων για τη βελτίωση των υλικών συνθηκών της ζωής των ανθρώπων. Στη Γαλλία η διαμόρφωση του επαγγέλματος μέχρι και το πρώτο τρίτο του 19ου αιώνα αποτέλεσε αποκλειστική υπόθεση του κράτους. Αλλά ακόμη και μετά την ανάπτυξη μη κρατικών πρωτοβουλιών στα πεδία της εκπαίδευσης και της παραγωγής, ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους παρέμεινε εξαιρετικά ισχυρός[41].

Στην Ελλάδα, τα πρόσωπα που αποτέλεσαν το τεχνικό και διδακτικό δυναμικό αναδείχτηκαν, με την πρωτοβουλία πολλές φορές του κράτους, σε κρατικά στελέχη και μπορούσαν να συνδυάζουν ταυτοχρόνως τρεις όψεις κοινωνικής ισχύος: τη στρατιωτική (ιδίως τα πρώτα χρόνια, εφόσον προέρχονται από το σώμα του Μηχανικού και τη Σχολή Ευελπίδων), τη διοικητική και μία τρίτη καινοφανή, που εξελίσσεται στην πρώτη φάση της συγκρότησης του κράτους, εκείνη του επιστήμονα μηχανικού που καθιερώνει μια οργανική σχέση ανάμεσα στα τεχνικά επαγγέλματα και την επιστήμη, του γνώστη της σύγχρονης τεχνολογίας και των νέων κλάδων της επιστήμης, που θεσμοποιούνται μέσω της ίδιας της διδασκαλίας τους και δημιουργούν το πλαίσιο εκπαίδευσης νέων στελεχών.

Οι περισσότεροι μηχανικοί της μελέτης, με μακρόχρονη θητεία σε υψηλόβαθμες κρατικές θέσεις, αποτέλεσαν τα πρώτα στελέχη των τεχνικών τομέων του κρατικού μηχανισμού· μετείχαν αποφασιστικά στη λήψη κρίσιμων αποφάσεων (με ορισμένους να αναμειγνύονται, όπως είδαμε, άμεσα στην πολιτική) για τη συγκρότηση ή την αναδιοργάνωση των τεχνικών υπηρεσιών του κράτους, ώστε να εξασφαλιστούν επαρκείς διοικητικές δομές με στόχο την εκτέλεση του προγράμματος δημοσίων έργων.

---

40. Αλέξανδρος Οικονόμου, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, 1859-1922. Ένας άνθρωπος και μια εποχή*, Αθήνα, 1972.

41. Για το μοντέλο του γαλλικού engineering, βλ. *στο ίδιο*, σ. 50-60.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

ΕΥΤΙΝΙ ΑSIMAKOPOULOU, KOSTAS CHATZIS: *Greek Engineers in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The French Connection*

The paper deals with the educational and professional 'itineraries' of Greek engineers at the turn of the nineteenth to the twentieth century. It surveys the beginnings of engineering in the newly independent kingdom of Greece. The French 'connection' was to prove prominent, especially after the 1880s, when a continuous stream of Greek engineers were trained at French technical schools. The paper examines the student registers kept by the four French 'Grandes Écoles' (École Polytechnique, École des Ponts et Chaussées, École des Mines, and École Centrale des Arts et Manufactures) in order to bring forward the social characteristics of Greek technical students in France. This is followed by the study of available Greek archives, which reveal the subsequent careers of graduates not only in engineering per se but also in higher education, public administration and politics. Whether as military or civil engineers, as university professors, administrators, or politicians, the Greek graduates were, by and large, carriers of the perceptions they had imbued during their French training about the content and value of science - as primarily instrumental, applied, and state-sponsored. Such perceptions, the paper concludes, are reflected in the effect Greek engineers educated in France were to bear, from positions of power and influence, upon the shaping of Greek technical training, administration, and policy-making.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ 1963-1966. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΙΑΝΟΜΗ ΣΤΗΝ ΠΡΟΔΙΚΤΑΤΟΡΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η περίοδος 1963-1966 έχει μονοπωλήσει το ενδιαφέρον από στενά πολιτική άποψη. Η επικράτηση και η διάσπαση της Ένωσης Κέντρου, η μαζική πολιτική κινητοποίηση, ο ρόλος του στέμματος και του στρατού, το πραξικόπημα και τα αίτιά του τείνουν να εντοπίζονται στο στενά πολιτικό πεδίο. Η προσέγγιση αυτή δεν ήταν αδικαιολόγητη. Όπως έχει γίνει σαφές από τους συγχρόνους της εποχής εκείνης, που πρωταγωνίστησαν ή με κάποιο τρόπο συμμετείχαν στα γεγονότα, οι θεσμικές όψεις και διαστάσεις της πολιτικής κρίσης ήταν ιδιαίτερα σημαντικές. Το στέμμα έπαιζε ρόλο που ήταν ασυμβίβαστος με το κοινοβουλευτικό σύστημα, ο στρατός αποδείχθηκε ότι δεν υπάκουε στη συνταγματική λογική, ενώ τα κόμματα δε διέθεταν την ιδεολογική, προγραμματική και πολιτική συνοχή, τη δημοκρατική διάρθρωση και την κουλτούρα της συναίνεσης που απαιτούσε ένα σύγχρονο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα. Ήταν έκδηλη συνεπώς η έλλειψη πολιτικής συναίνεσης, συμφωνίας για τον τρόπο που θα έπρεπε να λειτουργούν οι πολιτικοί θεσμοί, έλειπε ενδεχομένως αυτό που ο Samuel Huntington ονόμαζε, σε μια κλασσική μελέτη του στο τέλος της δεκαετίας του 1960, «τέχνη του συνεταιρίζεσθαι» (“the art of association”)[1].

Η διαπίστωση αυτή δε σημαίνει όμως κατ' ανάγκη ότι η ελληνική πολιτική σφαίρα λειτουργούσε αποκομμένη από το κοινωνικό και οικονομικό της πλαίσιο. Αντίθετα, μια προσεκτική ματιά στις πηγές δείχνει ότι η Ελλάδα αντιμετώπιζε μια σειρά από οξύτατα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα τα

---

1. Samuel Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven 1968.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οποία δημιουργούσαν διλήμματα πολιτικής. Από τη διαπίστωση αυτή προέκυψε και η μελέτη αυτή, η οποία έχει ως αφετηρία της το χώρο της πολιτικής ιστορίας και στόχος της είναι η διερεύνηση των πολιτικών παραδοχών των οικονομικών πολιτικών που ακολουθήθηκαν και η διακρίβωση της σχέσης μεταξύ της πολιτικής κρίσης και των πολιτικών αυτών. Αν και η βασική θέση της μελέτης είναι ότι τα αίτια της δικτατορίας πρέπει να αναζητηθούν στην παραδοσιακή ατζέντα πολιτικών θεμάτων, δηλαδή στο τρίγωνο στέμματος-στρατού-κοινοβουλίου[2], δεν πρέπει από την άλλη πλευρά να παραγνωρίζουμε ότι η πολιτική διαμάχη δεν ήταν αποκομμένη από βασικά ζητήματα οικονομικής πολιτικής, τα οποία πρέπει να αναδειχθούν ιστοριογραφικά.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Ελλάδα βρισκόταν στο μεταίχμιο μιας πολύπλοκης διαδικασίας εκσυγχρονισμού. Η φάση της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης είχε τερματιστεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 και η ελληνική οικονομία είχε περάσει σε ένα στάδιο ταχείας οικονομικής επέκτασης[3]. Το 1962 το προϊόν του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας ξεπερνούσε για πρώτη φορά το προϊόν του πρωτογενούς[4]. Ο αγροτικός τομέας παρέμενε όμως οικονομικά και κοινωνικά υπολογίσιμος, αν και η αστικοποίηση προχωρούσε με ταχύτατο ρυθμό: Στο διάστημα της εικοσαετίας 1951-1971 περίπου 1,3 εκατομμύρια Έλληνες εγκατέλειψαν τις αγροτικές περιοχές. Οι μισοί περίπου μετανάστευσαν στο εξωτερικό, κυρίως στη Δυτική Ευρώπη, και οι υπόλοιποι στα αστικά κέντρα της χώρας, κατά κύριο λόγο στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας[5].

Παράλληλα, η εκβιομηχάνιση αν και περιορισμένη, η τουριστική ανάπτυξη, τα μεταναστευτικά και ναυτιλιακά εμβάσματα έδιναν ώθηση στην οικονομική επέκταση. Η τελευταία, με τη σειρά της, προκαλούσε αιτήματα που σχετίζονταν με την αναδιανομή του εισοδήματος και ανάγκες που αφορούσαν αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «διαχείριση προσδοκιών» από μια διαδικασία ταχείας οικονομικής ανάπτυξης. Κοινωνικές απαιτήσεις για αυξη-

---

2. Βλ. σχετικά Nicos Mouzelis, *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978, κεφ. 6 και 7.

3. Για γενικές μελέτες της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης μεταπολεμικά, βλ. Κωνσταντίνος Δρακάτος, *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας, 1945-1995*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997. Επίσης, Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και Οικονομική Πολιτική, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

4. Τράπεζα της Ελλάδος, *Η Ελληνική οικονομία κατά το 1965*, Αθήνα, 1966, σ. 21.

5. Ναπολέων Μαραβέγιας, *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 1992, σ. 59.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πένες αμοιβές, πρόσβαση στην εκπαίδευση αποτελούσαν την πλατφόρμα λαϊκών κινητοποιήσεων που συνάρθρωναν και πρόβαλλαν αυτά τα οικονομικά και κοινωνικά αιτήματα με άλλα αμιγώς πολιτικά.

Πως ανταποκρίθηκαν οι πολιτικές δυνάμεις απ' την πλευρά τους στα προβλήματα αυτά;

Το 1962-63 μπορεί να διακριθεί μια βασική διαφοροποίηση στην προτεινόμενη οικονομική πολιτική. Από τη μια πλευρά η Κυβέρνηση της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, με την υποστήριξη της Τράπεζας της Ελλάδος υπό το διοικητή της Ξενοφώντα Ζολώτα, υποστήριζε μια αυστηρή πολιτική νομισματικής σταθερότητας, η οποία απέβλεπε σε καθήλωση του πληθωρισμού ως προϋπόθεση υγιούς οικονομικού κλίματος και πραγματοποίησης επενδύσεων οι οποίες σταδιακά θα μετέβαλλαν την Ελλάδα σε σύγχρονη, βιομηχανική, εξαγωγικά προσανατολισμένη οικονομία. Η πολιτική εισοδημάτων παρέμενε περιοριστική και το πλαίσιο αυτό έτεινε το 1963 να είναι πολιτικά απαράδεκτο για μια ευρεία «συμμαχία» συμφερόντων, η οποία δεν περιοριζόταν μόνο στους αγρότες ή τους μισθωτούς αλλά συμπεριελάμβανε και μια μεγάλη ομάδα επιχειρήσεων, βιομηχανικών και εμπορικών.

Η Ένωση Κέντρου από την άλλη πλευρά υποστήριξε και εφάρμοσε το 1963-64 μια πολιτική ενίσχυσης του εισοδήματος αγροτών και μισθωτών με την πεποίθηση ότι, εκτός από το γεγονός ότι ικανοποιούσε συμπιεσμένα αιτήματα ευρύτατων ομάδων της ελληνικής κοινωνίας, έδινε ταυτόχρονα ώθηση στην παραγωγή μέσω της τόνωσης της ζήτησης.

Η πολιτική αυτή διέθετε αναμφίβολα μαζική υποστήριξη στο τέλος του 1963 και στις αρχές του 1964 και απόδειξη γι' αυτό είναι ασφαλώς η εκπληκτική διεύρυνση της εκλογικής επικράτησης της Ένωσης Κέντρου μεταξύ των εκλογών του Νοεμβρίου του 1963 και του Φεβρουαρίου του 1964.

Στη συνέχεια διαφαίνεται η ανάδυση ενός νέου διπόλου οικονομικής πολιτικής που αφορά κυρίως το εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου και αντανακλάται στην πολιτική των κυβερνήσεων της περιόδου 1963-66.

Σε γενικές γραμμές η αναδυόμενη κεντροαριστερή πτέρυγα της Ένωσης Κέντρου, με βασικό εκφραστή τον Ανδρέα Παπανδρέου, Αναπληρωτή Υπουργό Συντονισμού στην Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, υποστήριζε ότι η πολιτική ενίσχυσης της ζήτησης ήταν βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη. Η τελευταία θα προέκυπτε κατ' ανάγκη μέσω διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς και έπρεπε να υποστηριχθεί από εκτεταμένο δανεισμό. Η βασική ιδέα της πολιτικής αυτής και οι παραδοχές της ακολουθήθηκαν στη δεκαετία του 1980 σε συνθήκες δυσμενέστερες ως προς το οικονομικό περιβάλλον: Η αναπτυξιακή ώθηση είχε ανακοπεί ως συνέπεια και της πετρελαϊκής κρίσης και ο προ-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στατευτισμός δεν ήταν παρά μόνο προσωρινά πρακτική πολιτική εν όψει της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Αντίθετα, η παραδοσιακά φιλελεύθερη προσέγγιση εντός της Ένωσης Κέντρου, με βασικό εκφραστή τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, έτεινε να υποστηρίζει μια νέα εκδοχή πολιτικής νομισματικής σταθερότητας. Ο Μητσοτάκης, Υπουργός Οικονομικών της Κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και, στη συνέχεια, Συντονισμού της Κυβέρνησης των αποστατών της Ένωσης Κέντρου υπό τον Στέφανο Στεφανόπουλο, πίστευε ότι η πολιτική των «παροχών» του 1963-64 έπρεπε να τεθεί υπό έλεγχο και να αποτελέσει το νέο σημείο ισορροπίας μιας πολιτικής νομισματικής σταθερότητας.

Η πρώτη εκδοχή απετέλεσε τη βάση της οικονομικής πολιτικής της Ένωσης Κέντρου, ενώ η δεύτερη ήταν η φιλοσοφία της πολιτικής της Κυβέρνησης Στεφανοπούλου μετά την κρίση των δημοσίων οικονομικών και του ισοζυγίου πληρωμών του Δεκεμβρίου του 1965. Αυτό που επίσης μπορεί να συγκρατηθεί ήταν ότι οι θεμελιώδεις παραδοχές της πολιτικής αυτής απετέλεσαν τη βάση της οικονομικής φιλοσοφίας της κεντροδεξιάς από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, προσαρμοσμένης βέβαια σε νέες συνθήκες.

Η οικονομική πολιτική της Ένωσης Κέντρου: Αναδιανομή και δημοσιονομική επέκταση

Η «πολιτικο-οικονομική εκτίμηση» της Αμερικανικής Πρεσβείας στις 4 Δεκεμβρίου 1964 είναι ενδιαφέρουσα, όχι μόνο γιατί συνοψίζει την αμερικανική αντίληψη για την πολιτική και οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα, αλλά και γιατί προσφέρει στον ερευνητή της περιόδου χρήσιμα εργαλεία για την κατανόηση και ερμηνεία των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων και της αλληλεπίδρασής τους. Η Αμερικανική Πρεσβεία εκτιμούσε ότι τα δύο πιο ενδιαφέροντα στοιχεία των εξελίξεων ήταν οι οικονομικές συνέπειες της ανόδου στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου και οι συνέπειες της κυπριακής κρίσης τόσο στην ελληνική οικονομία όσο και στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις και την ελληνική εξωτερική πολιτική.

Η επικράτηση της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964 ήταν, κατά την Αμερικανική Πρεσβεία, αποτέλεσμα στροφής του εκλογικού σώματος και εγκατάλειψης της δεξιάς. Αυτή η στροφή είχε τροφοδοτηθεί από τη μεταβολή της παραδοσιακά συντηρητικής αγροτικής πολιτικής τοποθέτησης η οποία, κατά τους συντάκτες της εκτίμησης, ακολουθούσε συνήθως τις οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές. Παράλληλα, ως συνέπεια της αστικοποίησης και της εκβιομηχάνισης είχε αναπτυχθεί μια εργατική τάξη στις πόλεις.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Την ίδια στιγμή οι Αμερικανοί παρατηρούσαν αλλαγές στο επίπεδο των πολιτικών αντιλήψεων που συνδέονταν με την ιστορική μνήμη και τη βασική νομιμοποιητική βάση του μετεμφυλιακού πολιτικού συστήματος. Σημείωναν έτσι ότι η ανάμνηση του «ανταρτοπολέμου», όπως αποκαλείτο στο συγκεκριμένο έγγραφο ο εμφύλιος πόλεμος του 1946-49, είχε εξασθενίσει, ενώ ταυτόχρονα αποδοκιμάζονταν οι «κάπως αυταρχικές» ("somewhat authoritarian") τάσεις της ΕΡΕ. Τέλος κατέγραφαν μια γενική «διάθεση για αλλαγή» μετά από τη μακροχρόνια συντηρητική διακυβέρνηση. Στην καρδιά των πολιτικο-οικονομικών δεδομένων θεωρούσαν ότι βρισκόταν η μεγάλη και ογκούμενη ανισοκατανομή πλούτου μεταξύ αγροτικών και αστικών περιοχών. Επισημαινόταν ότι το 55% του πληθυσμού εξακολουθούσε να ζει στις αγροτικές περιοχές, αλλά η γεωργία συνεισέφερε το 28% μόνο του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος. Η αυξανόμενη ανισότητα προέκυπτε από ένα άλλο δείκτη: ενώ το 1958 το αγροτικό κατά κεφαλή εισόδημα ήταν 220 δολλάρια έναντι 437 του αστικού, δηλαδή 50,3%, το 1964 είχε ανέβει στα 282 αλλά το αστικό βρισκόταν ήδη στα 621 δολλάρια, συνεπώς το αγροτικό εισόδημα ήταν ήδη σχετικά μειωμένο, αφού αποτελούσε το 45,4% του αστικού. Σε εκλογικούς όρους, η ΕΡΕ είχε ζημιωθεί πολύ από την κατάσταση αυτή, καθώς μεταξύ των εκλογών του Οκτωβρίου 1961 και του Φεβρουαρίου 1964 το 86% των απωλειών της σε ψήφους είχε προέλθει από τις αγροτικές περιοχές. Η ηγεσία της Ένωσης Κέντρου κατανοούσε πλήρως το πρόβλημα, σημείωνε η Αμερικανική Πρεσβεία, και είχε περιλάβει στο πρόγραμμά της ρητές υποσχέσεις για την αύξηση των επιδοτήσεων και τη μείωση των αγροτικών χρεών, υποσχέσεις που απετέλεσαν και τη βάση της αγροτικής της πολιτικής.

Το δεύτερο ζήτημα αιχμής ήταν το Κυπριακό. Ανεξάρτητα από τους χειρισμούς της Κυβέρνησης Παπανδρέου ως προς την ουσία του ζητήματος, η Αμερικανική Πρεσβεία ήταν ανήσυχη από το γεγονός ότι η μεγάλη πλειοψηφία της ελληνικής κοινής γνώμης θεωρούσε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν απέδιδαν σημασία στις ελληνικές αντιλήψεις και ευαισθησίες για την Κύπρο με τελικό αποτέλεσμα την ψύχρανση στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις. Παράλληλα, η εξέλιξη της κυπριακής κρίσης είχε προκαλέσει πολλά προβλήματα στην ελληνική οικονομία: Ροπή στην αγορά χρυσών λιρών και στην επένδυση σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά με συνέπεια την πολύ αργή άνοδο των αποταμιεύσεων, διεύρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών λόγω πτώσης του τουρισμού και των αδήλων πόρων. Την ίδια στιγμή είχε προκληθεί πίεση στον προϋπολογισμό από την άνοδο στις στρατιωτικές δαπάνες ως ευθεία συνέπεια της ελληνικής στρατιωτικής εμπλοκής στην Κύπρο. Η Πρεσβεία υπολόγιζε ότι, σε ετήσια βάση, η επιβάρυνση κυμαινόταν μεταξύ 12 και 15 εκατομμυρίων δολλα-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρίων, εκτίμηση που είχαν επιβεβαιώσει, εμπιστευτικά, στελέχη της Τράπεζας της Ελλάδας και των Υπουργείων Οικονομικών και Εθνικής Άμυνας.

Το κόστος όμως της κυπριακής κρίσης, υπολογιζόμενο σωρευτικά σε 100 εκατομμύρια δολλάρια περίπου, δεν είχε ανακόψει τον ετήσιο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης, ο οποίος είχε διατηρηθεί σε υψηλά επίπεδα χάρη σε μια πολύ καλή σοδειά σιτηρών και φρούτων. Το μεγάλο γεωργικό πλεόνασμα θα εξαγόταν πάντως με ζημία, κι αυτό εξ αιτίας των υψηλών επιδοτήσεων. Αυτό το ζήτημα έθετε με τη σειρά του το πρόβλημα των σχέσεων της Ελλάδας με τον Ανατολικό Συνασπισμό. Στη βάση του προβλήματος βρισκόταν η ανάγκη της χώρας να εξαγάγει τα γεωργικά της προϊόντα, τα οποία δεν ήταν εξαγώγιμα στη Δυτική Ευρώπη. Το εμπόριο με τις Ανατολικές χώρες ήταν συνεπώς για πολλούς Έλληνες «αναγκαίο κακό». Ο καπνός, όμως, σε συνδυασμό με την ύφεση στις σχέσεις των δύο συνασπισμών, παρατηρούσε η Αμερικανική Πρεσβεία των Αθηνών, καθιστούσε το Ανατολικό εμπόριο περισσότερο «αναγκαίο» παρά «κακό». Παρατηρείτο στη συνέχεια ότι η πολιτική της Κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου προς τις κομμουνιστικές χώρες δε συνιστούσε μια ad hoc ανταπόκριση στην ανάγκη εξεύρεσης αγορών, όπως συνέβαινε με τις συντηρητικές κυβερνήσεις, αλλά ενσυνείδητη και προγραμματισμένη προσπάθεια ομαλοποίησης των σχέσεων. Ως προς το εμπορικό σκέλος, οι συμφωνίες που είχε συνάψει η Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου είχαν μεγαλύτερη χρονική διάρκεια και προέβλεπαν μεγαλύτερες ποσότητες εμπορεύσιμων αγαθών από τις προηγούμενες. Παράλληλα είχε αναληφθεί επιτυχής προσπάθεια ρύθμισης των εκκρεμοτήτων σχετικά με απαιτήσεις αποζημιώσεων με τη Βουλγαρία και την Τσεχοσλοβακία. Το εμπόριο συνεπώς δε μπορούσε να εξηγήσει τα πάντα και οπωσδήποτε όχι στις περιπτώσεις της εξέλιξης των σχέσεων της Ελλάδας με τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία. Το εμπόριο ήταν όμως ένα καλό πλεονέκτημα στις προσπάθειες των Ανατολικών χωρών, ιδίως σε αντιδιαστολή με την αρνητική στάση έναντι των ελληνικών αιτημάτων των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, με τις οποίες η Ελλάδα έβλεπε το εμπορικό της έλλειμμα να διευρύνεται[6].

6. US Embassy Athens προς State Department, "Politico-economic assessment", A-438, 4 Δεκεμβρίου 1964, State Department Central Foreign Policy Files 1964-1966, POL 2-3 GREECE, Box 2242.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η πολιτική των «παροχών»

Στη διάρκεια των έξι εβδομάδων από το σχηματισμό της, στις 8 Νοεμβρίου, έως τη σύγκληση της Βουλής, στις 20 Δεκεμβρίου 1963, η πρώτη Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, που διέθετε σχετική μόνο πλειοψηφία στη νέα Βουλή, είχε λάβει μια σειρά εντυπωσιακών μέτρων στην οικονομία που αποκλήθηκαν «πολιτική των παροχών». Στην ανώτατη εκπαίδευση, στο πλαίσιο της «δωρεάν παιδείας», καταργήθηκαν τα εξέταστρα και σε αντιστάθμισμα προβλέφθηκε η κάλυψη των αναγκών των πανεπιστημίων από τον κρατικό προϋπολογισμό, ενώ προβλέφθηκε η παροχή μηνιαίου επιδόματος 5 χιλιάδων δραχμών στους καθηγητές για την εισοδηματική απώλεια που συνεπαγόταν το μέτρο. Ο Γεώργιος Παπανδρέου έδινε στην υπόθεση και ιδεολογική χροιά: «*Ο κομμουνισμός ισχυρίζετο ότι μόνον εις την Σοβιετικήν Ένωσιν υπάρχει δωρεάν Παιδεία. Και συνήγεν εξ αυτού επιχείρημα υπεροχής. Επεθύμουν να δυνηθώμεν να δώσωμεν την απάντησιν την οποίαν σήμερον δυνάμεθα: Έχομεν και ημείς επίσης δωρεάν Παιδείαν. Και επιπλέον ελευθερίαν*»[7]. Συμπλήρωνε ότι το αίτημα του 15% για την παιδεία είχε ουσιαστικά ικανοποιηθεί αφού στον προϋπολογισμό του 1964 προβλεπόταν ότι το 14% των δαπανών θα αφορούσε την εκπαίδευση[8].

Εξαγγέλθηκε ακόμα ενίσχυση των μισθών των δασκάλων που θα επιβάρυνε τον προϋπολογισμό με 300 εκατομμύρια δραχμές, και κυρίως ο διπλασιασμός σχεδόν των γεωργικών επιδοτήσεων. Η αύξηση εντασσόταν από τον Παπανδρέου σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ενίσχυσης της ζήτησης με στόχο την τόνωση του ρυθμού ανάπτυξης: «*Εάν ο αγροτικός κόσμος δεν ευημερή, εάν δεν έχη αγοραστικήν δύναμιν, που θα εύρουν οι επαγγελματίαι, οι έμποροι των πόλεων την πελατείαν των; Και οι βιομήχανοι που θα καταναλώσουν τα προϊόντα των; Αι εξαγωγαί είναι ασήμαντοι. Ιδού διατί είναι εσφαλμένη η θεωρία, ότι η ευημερία των λαϊκών τάξεων, η δικαία κατανομή του εθνικού εισοδήματος, η κοινωνική δικαιοσύνη αποτελεί εμπόδιον δια την οικονομικήν ανάπτυξιν*»[9]. Ήλπιζε ακόμα ότι η αύξηση του αγροτικού εισοδήματος θα μπορούσε να θέσει φραγμό στη μετανάστευση. Προχωρούσε επιπλέον σε ρύθμιση των αγροτικών χρεών και στην κατάργηση της εισφοράς των αγροτών υπέρ του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων. Το επιχείρημά του είναι ενδιαφέρον γιατί εξηγούσε ότι η καθιέρωση της εισφοράς «δηλητηρίαζε» τις σχέσεις των αγροτών με το κράτος, ενώ η κατάργη-

7. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*-Συνεδρίασις 5η της 20ης Δεκεμβρίου 1963, σ. 12.
8. *Στο ίδιο*, σ. 16.
9. *Στο ίδιο*, σ. 13.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σή της αποκαθιστούσε κάποιο είδος «ψυχικής επαφής». Ήταν προφανές ότι εκτιμούσε πως η εισφορά εξουδετέρωνε στο πολιτικό πεδίο οποιαδήποτε ευνοϊκή επίδραση του αναδιανεμητικού χαρακτήρα του μέτρου[10].

Προβλέφθηκε ακόμα διπλασιασμός του βασικού μισθού των δικαστών και αύξηση κατά 5% των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών[11], ένδειξη της προσπάθειάς της Ένωσης Κέντρου να κερδίσει υποστήριξη σε κλάδους του κρατικού μηχανισμού που θεωρούνταν προσκείμενοι ή και ταυτισμένοι πολιτικά με την ΕΡΕ.

Την οικονομική πολιτική συμπλήρωνε και ένα ακόμα μέτρο, το οποίο επρόκειτο να αποκτήσει κρίσιμη σημασία για την εξέλιξη των δημοσιονομικών μεγεθών το 1965: Προβλεπόταν μείωση των συντελεστών φορολογίας κατά 10-15% για τα εισοδήματα που επρόκειτο να αποκτηθούν από την 1η Ιανουαρίου 1964[12]. Η μείωση δεν αποτελούσε σε κάθε περίπτωση δημοκοπική πολιτική. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ανώτατος συντελεστής φορολόγησης ανερχόταν σε 63%, συντελεστής που δεν μπορούσε ασφαλώς να αποτελέσει τη βάση μιας ρεαλιστικής φορολόγησης εισοδημάτων σε μια οικονομία όπως η ελληνική με μεγάλο ποσοστό αυτο-απασχόλησης και φοροελεγκτικό μηχανισμό χαμηλής απόδοσης[13]. Η επέκταση των δαπανών όμως ήταν τέτοια που θα καθιστούσε αναγκαία σε δύο χρόνια και πάλι την αύξηση των συντελεστών.

Γενικότερα, η Ένωση Κέντρου έθετε το πρόβλημα της οικονομικής ανάπτυξης σε συγκριτική διάσταση και διαπίστωνε ότι, ανεξάρτητα από την αύξηση του εθνικού εισοδήματος σε απόλυτα μεγέθη, η ελληνική οικονομία είχε αποτύχει να μειώσει την απόσταση που τη χώριζε από τις ανεπτυγμένες οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης με τις οποίες η Ελλάδα είχε συνδεθεί στο πλαίσιο της ΕΟΚ από το 1962. Η ανεργία και η μετανάστευση αποτελούσαν τα κεντρικά προβλήματα και θεωρούσε κλειδί για την επίλυσή τους την εκβιομηχάνιση[14].

Από την άλλη πλευρά, η ΕΡΕ υποστήριξε ότι η οικονομική πολιτική της Ένωσης Κέντρου είχε έντονο «καταναλωτικό» χαρακτήρα. Ο Παναγής Παπαληγούρας, Υπουργός Εμπορίου-Βιομηχανίας και αργότερα Συντονισμού στις Κυβερνήσεις Καραμανλή, θεωρούσε ότι η νέα Κυβέρνηση προσπαθούσε πρόωρα να

---

10. *Στο ίδιο.*

11. *Στο ίδιο,* σ. 16.

12. *Στο ίδιο*, σ. 17.

13. Το επιχείρημα αυτό παρουσίασε το Υπουργείο Συντονισμού στο υπόμνημά του προς το χρηματοδοτικό όμιλο του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης τον Οκτώβριο του 1964, CE 1113/15, FO 371/174824.

14. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σ. 18.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δημιουργήσει ένα κράτος παροχών. Πίστευε ότι η ελληνική περίπτωση δεν είχε κάτι το ιδιαίτερο, αλλά η κατάσταση κοινωνικής δυσαρέσκειας οφειλόταν στο γεγονός ότι η ελληνική οικονομία, έχοντας εισέλθει με καθυστέρηση στο πεδίο της ανάπτυξης, συγκρινόταν με άλλες ανεπτυγμένες οικονομίες και με το επίπεδο αμοιβών που εκείνες μπορούσαν να προσφέρουν. Σημείωνε ότι η Ελλάδα είχε φθάσει

εις μίαν στιγμήν ...που θα πρέπει να κάμη μίαν επιλογήν. Έχουν δημιουργηθή ωρισμέναι στοιχειώδεις προϋποθέσεις δια να ζήση, έχουν δημιουργηθή ορισμένα αποθέματα, τα οποία δύναται να διαθέση έτσι ή αλλοιώς. Και τίθεται εις την κυβέρνησιν του τόπου το ερώτημα – όταν ο τόπος αυτός είναι δημοκρατία– τι θα κάμη; Θα πάμε προώρως εις την δημιουργίαν ενός κράτους προνοίας, ή θα πάμε εις την δημιουργίαν ενός δυναμικώς αναπτυσσομένου κράτους. Εγώ νομίζω ότι αυτό είναι το δίλημμα προ του οποίου ευρέθη ο Ελληνικός λαός[15].

Το ερώτημα που έθετε ο Παπαληγούρας ήταν βαρυσήμαντο τόσο ως προς τις οικονομικές όσο και ως προς τις πολιτικές διαστάσεις του. Ο ίδιος, αυτονόητα, όπως βέβαια και η παράταξη που εκπροσωπούσε, είχε στην ουσία ταχθεί υπέρ της ίδιας οικονομικής πολιτικής που είχε ακολουθηθεί την περασμένη δεκαετία. Εκτιμούσε ότι η πολιτική αυτή ήταν η ενδεδειγμένη και συμπλήρωνε ότι: «*Δεν είναι ο σωστός δρόμος να εξάπτωμεν επιθυμίας των λαϊκών μαζών, τας οποίας δεν γνωρίζωμεν πως θα τας συγκρατήσωμεν*»[16]. Διακρίνεται συνεπώς η έντονη ανησυχία που προέκυπτε από τη διαπίστωση ότι το σύστημα πολιτικών ελέγχων που είχε οικοδομηθεί μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου είχε καταρρεύσει και προέκυπτε επιπλέον το ερώτημα για το αν ήταν δυνατή η συνέχιση της αναπτυξιακής διαδικασίας σε συνθήκες πολιτικού ανοίγματος ή αν η πολιτική και κοινωνική κινητοποίηση θα ήταν «ανεξέλεγκτη». Το ζήτημα αυτό επρόκειτο να είναι βασικό στοιχείο του προβληματισμού στο εσωτερικό της συντηρητικής παράταξης έως το 1967.

Η οικονομική πολιτική που εξήγγειλε και εφάρμοσε η πρώτη Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου συνάντησε ευρεία υποστήριξη. Ήταν εκλογικά αποτελεσματική, αφού ασφαλώς συνέβαλε στην ευρύτατη επικράτηση της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές της 16ης Φεβρουαρίου του 1964. Δύο στοιχεία είναι χαρακτηριστικά: Η Ένωση Κέντρου διείσδυσε και επικράτησε κατά κράτος της ΕΡΕ στις αγροτικές περιοχές ενώ πλειοψήφησε, έστω οριακά, στα εκλογικά τμήματα στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων[17].

---

15. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*-Συνεδρίασις 7η της 22ας Δεκεμβρίου 1963, σ. 69.

16. *Στο ίδιο*.

17. Βλ. Ηλία Νικολακόπουλου, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967,* Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 324 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Παράλληλα, η νέα οικονομική πολιτική συναντούσε υποστήριξη μεταξύ οικονομολόγων ιδίως ως προς τον αναδιανεμητικό της χαρακτήρα. Η *Νέα Οικονομία*, οικονομικό περιοδικό που εξέδιδε από το 1946 έως το 1967 ο καθηγητής Άγγελος Αγγελόπουλος και το οποίο έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη προγραμματισμού και κρατικής παρέμβασης για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης, σημείωνε ότι η πολιτική της Ένωσης Κέντρου ανταποκρινόταν στις *«σημερινές οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες»*. Αντιδιέστελλε την πολιτική αυτή προς την πολιτική *«των κυβερνήσεων της δεξιάς» «που είχαν εφαρμόσει πολιτική συγκράτησης των εισοδημάτων που έθιγε τις ευρύτερες λαϊκές μάζες και που εξέφραζε την πρόθεση να φορτωθή σ' αυτές ολόκληρο το βάρος της προσπάθειας για την οικονομική ανάπτυξη»*. Συμπληρωνόταν ότι η αύξηση του εισοδήματος των εργατών και αγροτών ήταν κατώτερη από την αύξηση της παραγωγικότητας και των κερδών των εργοδοτών. Ο σχολιασμός της *Νέας Οικονομίας* έθιγε όμως και άλλα θέματα: Οι επενδύσεις έπρεπε να ενισχυθούν και να χρηματοδοτηθούν από τη μείωση άλλων δαπανών, ενώ έπρεπε να καταβληθεί προσπάθεια για τη μείωση της φοροδιαφυγής, ώστε η μείωση του φόρου εισοδήματος που είχε εξαγγείλει η Κυβέρνηση να μη σημάνει ενίσχυση της έμμεσης φορολογίας και συνεπώς ένταση της ανισότητας μεταξύ μεγάλων και μικρών εισοδημάτων. Γενικότερα όμως στη φάση αυτή δεν επικρατούσε ιδιαίτερη ανησυχία για ενδεχόμενες δυσμενείς συνέπειες που θα μπορούσε να έχει η νέα οικονομική πολιτική. Στο ίδιο περιοδικό σημειωνόταν ότι δεν έπρεπε να αναμένεται τόσο μεγάλη αύξηση των εισαγωγών ώστε να αποσταθεροποιηθεί το ισοζύγιο πληρωμών και να μειωθεί το συναλλαγματικό απόθεμα, ενώ ο κίνδυνος του πληθωρισμού ήταν μεν υπαρκτός, αλλά σε τελική ανάλυση ο πληθωρισμός δεν προέκυπτε μόνο από την αύξηση των αμοιβών αλλά και από την καταναλωτική δαπάνη των εύπορων στρωμάτων[18].

Μόνο τον Οκτώβριο του 1964 επρόκειτο να εκφραστεί από τις στήλες του περιοδικού ανησυχία για το δημοσιονομικό βάρος που προκαλούσαν οι γεωργικές επιδοτήσεις: εάν δεν πραγματοποιείτο η *«αναγκαία αναπροσαρμογή»* τα προβλήματα θα οξύνονταν και η οικονομική πολιτική θα κατέληγε σε *«πλήρες αδιέξοδο»*[19].

Κριτική όμως στην οικονομική πολιτική της Τράπεζας της Ελλάδας και των Κυβερνήσεων Καραμανλή ασκείτο και από τη βιομηχανία. Ο Γεώργιος

---

18. "Η οικονομική πολιτική της Ενώσεως Κέντρου», *Νέα Οικονομία*, τεύχος 206, Ιανουάριος 1964.

19. «Αναθεώρηση της γεωργικής πολιτικής», *Νέα Οικονομία*, τεύχος 214, Οκτώβριος 1964.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δράκος, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου και πρόεδρος του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων κατά τη δεκαετία του 1960, θεωρούσε ότι η ήττα του Καραμανλή στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 ήταν αποτέλεσμα, εκτός των πολιτικών λόγων, και του αντιπληθωρισμού[20]. Θεωρούσε ακόμα ότι είχαν δημιουργηθεί κοινωνικά και οικονομικά αιτήματα «*δίκαια εν πολλοίς*», τα οποία ανέλαβε να ικανοποιήσει η Ένωση Κέντρου[21]. Τόνιζε ότι «*η σταθερότης δεν μπορεί να είναι αυτοσκοπός. Πρέπει να είναι πάντοτε μέσον*»... «*Με λίγο ελευθεριώτερη πολιτική θα είχαμε δώσει μεγαλύτερη ώθηση στην οικονομική και βιομηχανική μας ανάπτυξη. Ολίγα δισεκατομμύρια δραχμές μαζί με έντονα κίνητρα επενδύσεων θα είχαν αναμφισβήτητα επιτύχει καλύτερα αποτελέσματα*»[22]. Η αντίληψη των βιομηχάνων είχε ασφαλώς καθοριστεί κατά προτεραιότητα από τη δυσαρέσκειά τους για αυτό που θεωρούσαν ως χαμηλή πιστοδότηση του βιομηχανικού τομέα. Ταυτόχρονα όμως ευνοούσαν και την αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθωτών και των αγροτών ως του μόνου τρόπου για τη δραστηριοποίηση της εσωτερικής αγοράς που αποτελούσε το προνομιακό πεδίο για την απορρόφηση της παραγωγής τους. Στο πλαίσιο αυτό ο Δράκος θεωρούσε ότι η ενίσχυση της ζήτησης με την εισοδηματική πολιτική του 1964 είχε τον ευνοϊκό της αντίκτυπο στη βιομηχανική παραγωγή[23].

Η επιχειρηματολογία, αν και καλά αρθρωμένη, δεν αντιμετώπιζε πάντως ένα κρίσιμο στοιχείο της οικονομικής κατάστασης, αυτό του ελλείμματος στο ισοζύγιο πληρωμών. Καθώς η ελληνική βιομηχανία υστερούσε στον τομέα αυτό, δεν μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα ότι μια πιο γενναιόδωρη πολιτική κινήτρων θα επέτρεπε σε μια διετία την ανάπτυξη βιομηχανιών κεφαλαιουχικού εξοπλισμού σε τέτοιο βαθμό ώστε να βελτιωθεί η δομή του ισοζυγίου πληρωμών.

Το υπόβαθρο: Η πολιτική της νομισματικής σταθερότητας

Όπως φαίνεται από όσα ειπώθηκαν ως τώρα, κεντρική σημασία στο κύκλωμα διαμόρφωσης της οικονομικής πολιτικής είχε έως το 1963 η Τράπεζα της Ελλάδας. Η επιρροή της Τράπεζας προέκυπτε κατ' αρχάς από τη σημασία που της απέδιδαν οι διεθνείς οικονομικοί θεσμοί, οι ξένες κυβερνήσεις και οι

20. Γεώργιος Δράκος, *Η βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1980, σ. 82.
21. *Στο ίδιο*, σ. 85.
22. *Στο ίδιο*, σ. 78.
23. *Στο ίδιο*, σ. 86.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χρηματαγορές. Επρόκειτο για το «καθεστώς» (regime), δηλαδή τις αρχές, τις νόρμες, τους κανόνες και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, γύρω από τα οποία συνέκλιναν οι προσδοκίες των πρωταγωνιστών σε μια δεδομένη περιοχή θεμάτων, στην περίπτωση του μεταπολεμικού κόσμου για το πλέγμα διεθνών θεσμών και διαδικασιών που είχαν αναδυθεί από τις συμφωνίες του Bretton Woods υπό την καθοδήγηση των Ηνωμένων Πολιτειών το 1944[24]. Ιθύνων νους της πολιτικής αυτής από το 1955 έως και το 1963 ήταν ο διοικητής της Τράπεζας καθηγητής Ξενοφών Ζολώτας. Η Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου διατήρησε στη θέση του το Ζολώτα, αλλά ήταν προφανές ότι για λόγους πολιτικής συγκυρίας ο διοικητής της Τράπεζας δε διέθετε τις ίδιες δυνατότητες επιρροής και οι δημόσιες τοποθετήσεις του επρόκειτο να είναι υπαινικτικές και ανεπαίσθητες.

Ποια ήταν όμως η βάση της πολιτικής της νομισματικής σταθερότητας που είχε εφαρμοστεί στην Ελλάδα ως το 1963; Η αντίληψη του καθηγητή Ζολώτα, βασικού διαμορφωτή της οικονομικής πολιτικής στην Ελλάδα, ήταν ότι αυτό που αποκαλούσε πολύ χαρακτηριστικά «επιχείρημα υπέρ του πληθωρισμού» ήταν ένας «λανθασμένος παραλληλισμός» μεταξύ της πολιτικής ενίσχυσης της ζήτησης που μπορούσε να εφαρμοστεί σε ήδη ανεπτυγμένες οικονομίες που βρίσκονταν σε φάση ύφεσης αλλά ήταν ακατάλληλη σε μη αναπτυγμένες οικονομίες που διέθεταν αναξιοποίητο εργατικό δυναμικό. Το πρόβλημα στην τελευταία αυτή περίπτωση δεν ήταν η ανεπάρκεια της ζήτησης αλλά οι δομικές ανεπάρκειες, με αποτέλεσμα οποιαδήποτε αύξηση στην προσφορά χρήματος να έχει ως αποτέλεσμα πληθωρισμό και διόγκωση των εξωτερικών ελλειμμάτων[25].

Ως προς το μέλλον, και η επισήμανσή του αυτή αφορούσε τις δομικές ανεπάρκειες, θεωρούσε απόλυτα αναγκαία την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας συνολικά και της βιομηχανίας ειδικότερα, ώστε να είναι σε θέση να εξασφαλίσει ένα μερίδιο αγορών στην Κοινή Αγορά. Η θέση αυτή αντανακλούσε την πεποίθησή του ότι η οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας 1953-1963 ήταν περισσότερο βασισμένη στην επέκταση χωρίς την αναγκαία αλλαγή οικονομικού προτύπου που απαιτούσε μια σύγχρονη οικονομία. Αν και οι φορείς της ελληνικής βιομηχανίας ήταν επικριτικοί έναντί του για την απροθυμία του να ακολουθήσει μια πιο γενναιόδωρη πολιτική κινήτρων, είχε την άποψη ότι,

---

24. George Pagoulatos, *Greece's New Political Economy. State, Finance and Growth from Postwar to EMU*, Palgrave, Λονδίνο 2003, κεφάλαιο 2.

25. Xenophon Zolotas, *Monetary Equilibrium and Economic Development*, Princeton University Press 1965, σ. 7.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

με δεδομένη τη σχετική έλλειψη μιας επιχειρηματικής τάξης, η κατανάλωση και ο αποθησαυρισμός ήταν οι πιθανότερες τοποθετήσεις για τα κέρδη παρά η παραγωγική επένδυση. Συνεπώς οποιοδήποτε κίνητρο θα κατέληγε στην έμμεση χρηματοδότηση παραδοσιακών μορφών εξασφάλισης από τον πληθωρισμό με κυριότερες την αγορά ακινήτων και χρυσού[26]. Από την άποψη αυτή δεν φαίνεται να εξέφραζε κάποια θεμελιωδώς διαφορετική αντίληψη για την ελληνική επιχειρηματική τάξη από τον Κυριάκο Βαρβαρέσσο, όπως αυτός την εξέφρασε στην έκθεσή του για την ελληνική οικονομία το 1952. Εξακολουθούσε βέβαια να παραμένει η σημαντική διαφορά: Ο Ζολώτας υποστήριζε την ανάπτυξη βιομηχανίας εξαγωγικά προσανατολισμένης σε αντίθεση με το Βαρβαρέσσο, ο οποίος θεωρούσε ότι η Ελλάδα δεν διέθετε τα συγκριτικά πλεονεκτήματα άλλων χωρών και ιδίως την κουλτούρα και τις δεξιότητες για την ανάληψη μιας προσπάθειας που απαιτούσε μακροχρόνια προοπτική[27].

Το σκεπτικό του Ζολώτα για την ανάγκη ανάπτυξης εξαγωγικά προσανατολισμένης βιομηχανίας δεν ήταν αβάσιμο. Η εσωτερική αγορά είχε μικρό μέγεθος, οι εξαγωγικές βιομηχανίες ήταν πιο αποτελεσματικές και άρα πιο βιώσιμες από αυτές που ήταν προσανατολισμένες στην εσωτερική αγορά. Παράλληλα, η βιομηχανία θα μπορούσε να απορροφήσει ανέργους ενώ, ταυτόχρονα, η Ελλάδα, λόγω της στενότητας της εσωτερικής αγοράς, έπρεπε να συμμετάσχει στις αναδυόμενες ευρωπαϊκές περιφερειακές οικονομικές συσπειρώσεις. Την Τράπεζα της Ελλάδας απασχολούσε ακόμα το πρόβλημα του εμπορικού ελλείμματος και του ισοζυγίου πληρωμών. Το εμπορικό ισοζύγιο ήταν μόνιμα ελλειμματικό και το ισοζύγιο πληρωμών ισορροπούσε κυρίως μέσω των αδήλων πόρων. Καθώς όμως οι ανάγκες της αναπτυξιακής διαδικασίας ωθούσαν σε αυξημένες εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών, ο μόνος τρόπος να αντιμετωπιστεί σε βάθος χρόνου το χρόνιο εμπορικό έλλειμμα ήταν η ανάπτυξη εξαγωγικά προσανατολισμένης βιομηχανίας. Εξ άλλου, η στενότητα των καλλιεργουμένων εδαφών δεν επέτρεπε την υπόθεση ότι η οικονομική ανάπτυξη μπορούσε μακροπρόθεσμα να στηριχθεί στη γεωργία. Η περίπτωση της Ελβετίας, από την άλλη πλευρά, έδειχνε κατά τον Ζολώτα ότι ο τουρισμός δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως ο τομέας που θα μπορούσε αποκλειστικά να αποτελέσει τον πυλώνα της ανάπτυξης. Στο πλαίσιο του επιχειρήματος υπέρ της ανάπτυξης των βιομηχανικών εξαγωγών η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα αποτελούσε μεγάλη και πλούσια αγορά, σε

---

26. *Στο ίδιο*, σ. 9.

27. Κώστας Κωστής (επιμ.), Κυριάκος Βαρβαρέσσος, *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αντίθεση με τη Μέση Ανατολή. Βρισκόταν εγγύς από γεωγραφική άποψη σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ αρκούσε για την ελληνική οικονομία ένα μικρό ποσοστό της προκειμένου να επιτευχθεί ικανοποιητικός ρυθμός ανάπτυξης. Συνεπώς ήταν προφανές ότι προς τα εκεί έπρεπε να αναπτυχθεί η ελληνική εξαγωγική προσπάθεια[28].

Την αντίληψη ότι η οικονομία επεκτεινόταν αλλά δεν αναπτυσσόταν εξέφραζε ο Ζολώτας και για τη γεωργία. Παρατηρούσε ότι ο γεωργικός τομέας είχε βασιστεί στην αύξηση της υπάρχουσας παραγωγικής ικανότητας χωρίς ουσιώδεις αλλαγές υποδείγματος. Η επέκταση είχε υποβοηθηθεί από την αύξηση των καλλιεργουμένων εκτάσεων και κάποια πρόοδο στην εκμηχάνιση των γεωργικών εργασιών με συνέπεια την παραγωγή κυρίως μη εξαγώγιμων προϊόντων[29].

Στη βιομηχανία αντίστοιχα επισήμαινε ότι η παραγωγή είχε αυξηθεί από το 1950 ως το 1963 με ρυθμό 7,5% ετησίως, αλλά το ποσοστό της συμβολής της στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν είχε ανέβει μόλις στο 18,7% έναντι 17% το 1950-51. Η βιομηχανική παραγωγή εξακολουθούσε να είναι στραμμένη στην εσωτερική αγορά, τα κεφαλαιουχικά αγαθά που παράγονταν στο εσωτερικό δεν ξεπερνούσαν το 24% της συνολικής παραγωγής, ενώ η διάρθρωση της βιομηχανίας παρέμενε αμετάβλητη με τη μικρή οικογενειακή επιχείρηση να κυριαρχεί[30]. Η γεωργία συνεπώς εξακολουθούσε να αποτελεί το σημαντικότερο από άποψη ποσοστού τομέα στην ελληνική οικονομία.

Αλλά και η διάρθρωση των επενδύσεων ήταν προφανές ότι δεν ευνοούσε το πρότυπο βιομηχανικής ανάπτυξης που υποστήριζε ο Ζολώτας: Ενώ η γεωργία και η βιομηχανία απορροφούσαν το 25% μόλις των ιδιωτικών επενδύσεων, η οικοδομή μόνη απορροφούσε το 33% περίπου των επενδυτικών κεφαλαίων[31]. Ο δημόσιος τομέας απ' την πλευρά του έστρεψε το επενδυτικό του ενδιαφέρον στον εξηλεκτρισμό, τις μεταφορές και τη βελτίωση της καλλιεργούμενης γης[32].

Ποιές ήταν όμως οι βάσεις της οικονομικής πολιτικής που είχε ακολουθηθεί με συνέπεια από το 1953 έως το 1963 σύμφωνα με τον εμπνευστή της; Το βασικό εργαλείο ήταν η νομισματική πολιτική μέσω της οποίας ελέγχονταν

---

28. Xenophon Zolotas, *ό.π.*, σ. 198. Οι απόψεις του Ζολώτα παρουσιάστηκαν το φθινόπωρο του 1964 στη *Νέα Οικονομία*, τεύχος 213, Σεπτέμβριος 1964. Βλ. επίσης Δημήτριος Χαλικιάς, *Οικονομική ανάπτυξις της Ελλάδος και ισοζύγιον πληρωμών*, Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1963.

29. Xenophon Zolotas, *ό.π.*, σ. 28-31.

30. *Στο ίδιο*, σ. 31-34.

31. *Στο ίδιο*, σ. 36.

32. *Στο ίδιο*, σ. 38.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«ανεπιθύμητες» αυξήσεις στην κατανάλωση. Παρά τη σφιχτή νομισματική πολιτική υπήρχαν πάντως προβλήματα που δεν ήταν κατά το Ζολώτα εύκολο να ελεγχθούν: υψηλές αμυντικές δαπάνες, ελλειμματική χρηματοδότηση του γεωργικού τομέα, προσπάθεια αναπτυξιακής ώθησης. Η κατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών είχε βοηθηθεί από τους άδηλους πόρους. Η ισορροπία του εμπορικού ισοζυγίου μπορούσε όμως να εξασφαλιστεί μόνο με «δομικές βελτιώσεις» που διέφευγαν της όποιας αποτελεσματικότητας μπορούσε να έχει η νομισματική πολιτική. Στο πλαίσιο αυτό το σημαντικότερο εμπόδιο ήταν κατά το διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας η «σπανιότητα» επιχειρηματικού ταλέντου, οργανωτικής ικανότητας και ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Παράλληλα και ο δημόσιος τομέας παρουσίαζε σοβαρά οργανωτικά ελαττώματα τα οποία δεν επέτρεπαν την αξιοποίηση των παρεμβάσεων του κράτους στη βιομηχανία (μέσω π. χ. του Οργανισμού Βιομηχανικής Ανάπτυξης)[33].

Ειδικότερα στο δημοσιονομικό τομέα η πολιτική της νομισματικής σταθερότητας που ακολουθούσαν η Τράπεζα της Ελλάδας και η Κυβέρνηση Παπάγου και Καραμανλή, στη συνέχεια, είχε επιτύχει από το 1956 πλεονάσματα στον τακτικό προϋπολογισμό. Τα πλεονάσματα προορίζονταν για τη χρηματοδότηση του άλλου σκέλους του προϋπολογισμού, των δημοσίων επενδύσεων. Μεταξύ του 1957 και του 1963 η Κυβέρνηση, σε μια προσπάθεια να ενισχύσει τις δημόσιες επενδύσεις που αυξάνονταν με ρυθμό από 18 έως και 30%, είχε καταφύγει στον εσωτερικό δανεισμό εκδίδοντας ομολογιακά δάνεια, πολλές φορές μέσω των ελεγχόμενων από το κράτος δημοσίων επιχειρήσεων, όπως η Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού (ΔΕΗ), ο Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδας (ΟΤΕ). Το κράτος προσέφευγε ταυτόχρονα σε δανεισμό, με την είσπραξη «προκαταβολών» από την Τράπεζα της Ελλάδας. Αυτές χορηγούνταν προκειμένου να καλύψουν σε προσωρινή βάση το «λογαριασμό εφοδίων» του Δημοσίου, μέσω του οποίου χρηματοδοτείτο η πολιτική των γεωργικών επιδοτήσεων. Έτσι, οι δημόσιες επενδύσεις τετραπλασιάστηκαν μεταξύ του 1957 και του 1963, επιτεύχθηκε δηλαδή η αναστροφή της τάσης της τριετίας 1951-1954, όταν οι δημόσιες επενδύσεις λόγω της περικοπής της αμερικανικής βοήθειας μειώθηκαν κατά το ήμισυ, με αποτέλεσμα ακόμα και το 1956 το σχετικό πρόγραμμα να είναι κατώτερο του επιπέδου του 1950-51[34].

---

33. *Στο ίδιο*, σ. 45-47, 55.

34. *Στο ίδιο*, σ. 101-102, 106, 115. Για την αμερικανική βοήθεια και τις περικοπές του προγράμματος που είχαν άμεση συνέπεια στις δημόσιες επενδύσεις, βλ. Γιάννη Στεφανίδη, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο*, Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σ. 185-240. Γενικά για το ζήτημα της

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο Ζολώτας παραδεχόταν ακόμα ότι στον τομέα της φορολογίας τα χαμηλότερα αστικά εισοδήματα ήταν αυτά που είχαν υποστεί τη σημαντικότερη επιβάρυνση με αποτέλεσμα τελικά και μεγαλύτερη φορολογική ανισότητα. Θεωρούσε ακόμα το σύμφυτο πρόβλημα της χαμηλής αναλογίας της άμεσης φορολογίας προς το σύνολο των φόρων «σύνηθες φαινόμενο» στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, που προέκυπτε από το γεγονός ότι η πλειοψηφία των εισοδημάτων βρισκόταν στο όριο διαβίωσης με αποτέλεσμα την εξαίρεσή του από τη φορολογία. Αυτή ήταν στην Ελλάδα κυρίως η περίπτωση των αγροτών. Παράλληλα οι φορολογικές υπηρεσίες αδυνατούσαν να επισημάνουν και να φορολογήσουν τα υψηλά εισοδήματα, τα οποία έτειναν να διαφεύγουν και λόγω των υψηλότατων φορολογικών συντελεστών[35].

Η δημοσιονομική εξέλιξη

Ο πρώτος προϋπολογισμός της Κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου κατατέθηκε στη Βουλή στις 4 Ιουνίου 1964. Αποτελούσε αποτύπωση της προσπάθειας της Κυβέρνησης να ανταποκριθεί στις προεκλογικές δεσμεύσεις της σε ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού. Τα έσοδα του τακτικού προϋπολογισμού ανέρχονταν σε 23,9 δισεκατομμύρια και οι δαπάνες σε 24,2 δισεκατομμύρια δραχμές. Καθώς ο προϋπολογισμός του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων άφηνε έλλειμμα 6,1 δισεκατομμυρίων, το συνολικό έλλειμμα ανερχόταν σε 6,4 δισεκατομμύρια, αισθητά ανώτερο από τα 5 δισεκατομμύρια του προϋπολογισμού του 1963.

Το έλλειμμα αυτό υπολογιζόταν να καλυφθεί από 705 εκατομμύρια αμυντικής βοήθειας του ΝΑΤΟ, 2,2 δισεκατομμύρια εσωτερικού δανεισμού, 1,7 δισεκατομμύρια εισροής κεφαλαίων από το εξωτερικό και 1,7 δισεκατομμύρια δραχμές που ήταν αχρησιμοποίητες πιστώσεις του προηγούμενου έτους.

Η τελευταία κατηγορία αφορούσε κυρίως εισόδημα από επενδύσεις και μπορούσε να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο. Το ίδιο ίσχυε και για τον εσωτερικό δανεισμό,

---

αμερικανικής βοήθειας κατά την περίοδο 1947-1952, βλ. Γιάννη Σταθάκη, *Ιστορία της Αμερικανικής βοήθειας, Το δόγμα Truman και το σχέδιο Marshal 1947-1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2004.

35. Zolotas, *ό.π.*, σ. 107 και 110. Σε σύνολο 240 χιλιάδων φορολογικών δηλώσεων για τα εισοδήματα του 1963 μόνο οι 39 χιλιάδες δήλωναν ετήσιο εισόδημα άνω των 100 χιλιάδων δραχμών, και από αυτούς οι 25 χιλιάδες ήταν μισθωτοί. Παράλληλα, για την πενταετία 1958-1963 εμφανιζόταν αύξηση του εισοδήματος των μισθωτών κατά 89%, ενώ για τις εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις 32%. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14 Ιανουαρίου 1965.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

με την προϋπόθεση ότι δεν θα κλονιζόταν η εμπιστοσύνη στις προοπτικές ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Μετά πάντως την απορρόφηση από τη Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού εσωτερικού δανείου ύψους 800 εκατομμυρίων εκφράζονταν αμφιβολίες κατά πόσο το Δημόσιο ή οργανισμοί ελεγχόμενοι από αυτό ήταν θεμιτό ή και δυνατό να δανείζονται στο εσωτερικό στην έκταση αυτή. Η αμφιβολία για τη βάση του προϋπολογισμού αφορούσε κυρίως την εξωτερική βοήθεια και τις επενδύσεις εξωτερικού. Τα έσοδα 705 εκατομμυρίων από τη βοήθεια του NATO δεν ήταν βέβαιο ότι θα εισπραχθούν. Το ίδιο ποσό είχε προβλεφθεί και στον προϋπολογισμό του 1963 και είχαν τελικά εισπραχθεί μόνο 450 εκατομμύρια, που ήταν η αμερικανική συμβολή στην ομάδα εργασίας του NATO για την κάλυψη των δαπανών άμυνας της Ελλάδας. Για το 1964 τα σημεία δεν ήταν ενθαρρυντικά ως προς την ανταπόκριση των συμμάχων. Ερωτηματικό παρέμενε επίσης για το ποσό εξωτερικής βοήθειας 1,7 δισεκατομμυρίων. Η αντίστοιχη πρόβλεψη στον προϋπολογισμό του 1963 ανερχόταν σε 2,3 δισεκατομμύρια και είχαν εισπραχθεί μόνο 98 εκατομμύρια. Ως συνέπεια είχε ακολουθήσει αντίστοιχη περικοπή στον προϋπολογισμό του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων. Όπως παρατηρείτο σε σχετική έκθεση της Βρετανικής Πρεσβείας, η περικοπή αυτή είχε αποπληθωριστική επίδραση με το ευεργετικό αποτέλεσμα της διατήρησης της νομισματικής σταθερότητας. Οι ίδιοι παρατηρητές ανέμεναν ότι και το 1964 θα συνέβαινε το ίδιο, αν και υπήρχαν σημεία ότι θα υπήρχε κάποια αυξημένη εισροή λόγω των μεγάλων βιομηχανικών επενδύσεων της ESSO Pappas και της Pechiney[36].

Δύο παράγοντες είχαν συντελέσει στην αύξηση των δαπανών. Ο πρώτος αφορούσε την εκπαίδευση. Οι δαπάνες του τακτικού προϋπολογισμού για την παιδεία εμφανίζονταν αυξημένες κατά 44% και αφορούσαν αύξηση μισθών και κατάργηση διδάκτρων και τελών. Ο προϋπολογισμός του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων στον τομέα της εκπαίδευσης εμφανιζόταν επίσης αυξημένος κατά 17%, ποσοστό που σήμαινε αυξημένη επένδυση σε υποδομή, εν όψει και της ίδρυσης των δύο νέων πανεπιστημίων στην Πάτρα και τα Ιωάννινα. Με αυτή την αύξηση των δαπανών η Κυβέρνηση εμφανιζόταν να βρίσκεται πολύ κοντά στην εκπλήρωση του συμβολικού στόχου διάθεσης του 15% των δαπανών για εκπαίδευση, αίτημα που είχε κυριαρχήσει στις κινητοποιήσεις της αρχής της δεκαετίας του '60.

Δεύτερος παράγοντας επέκτασης των δαπανών ήταν η κατά 50% αύξηση της δαπάνης για γεωργικές επιδοτήσεις (δαπάνη 918 εκατομμυρίων έναντι 604

---

36. R. A. Sykes (British Embassy Athens) προς Foreign Office, 24 Ιουνίου 1964, CE 1112/2, FO 371/174823.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στον προϋπολογισμό του 1963), ενώ δεν ήταν αμελητέα, αλλά αρκετά κατώτερη, η δαπάνη για τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών που ανερχόταν σε 170 εκατομμύρια δραχμές.

Σημαντική αύξηση, αλλά όχι ανάλογη με αυτήν της εκπαίδευσης και των γεωργικών επιδοτήσεων και χρεών, σημειώθηκε και στον τομέα υγείας και πρόνοιας (16%), ενώ ο Υπουργός Οικονομικών διαβεβαίωσε ότι υπήρχε περιθώριο για την εξυπηρέτηση του δημοσίου χρέους (απορροφούσε το 7% των εσόδων του Δημοσίου από εσωτερικές πηγές), το οποίο και αναμενόταν να επιβαρυνθεί κατά το 1964 με τη ρύθμιση του προπολεμικού δημοσίου χρέους σε στερλίνες.

Το άλλο ζήτημα που αποτέλεσε θέμα συζήτησης στο πλαίσιο του προϋπολογισμού του 1964 ήταν αυτό της μείωσης των αμυντικών δαπανών.

Η έμφαση στους τομείς άμυνας και ασφάλειας προέκυπτε από δύο αλληλοτροφοδοτούμενες τάσεις στην επικρατούσα πολιτική σκέψη: της ανασφάλειας που διακατείχε την παράταξη των νικητών του εμφυλίου πολέμου και της αντίληψης του από βορρά κινδύνου συμπλεκόμενης με υποχρεώσεις που είχαν αναληφθεί έναντι του ΝΑΤΟ.

Το γεγονός ότι η άσκηση στοιχειώδους κοινωνικής πολιτικής, έστω με τη στενή έννοια πραγματοποίησης δημοσίων δαπανών στους τομείς της εκπαίδευσης και της πρόνοιας, παρεμποδιζόταν από τη διόγκωση των δημοσίων δαπανών στους τομείς άμυνας και ασφάλειας προκύπτει από μια ενδεικτική επισκόπηση των σχετικών δεικτών κατά τη δωδεκαετία 1951-1963.

Αν και η αφετηρία το 1950-51, δηλαδή την επαύριο της λήξης του εμφυλίου πολέμου, γινόταν από υψηλό σημείο, καθώς οι αμυντικές δαπάνες αποτελούσαν το 33,6% της συνολικής δαπάνης και προστιθεμένης της δαπάνης του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης (6,2%) ανέρχονταν σε 39,8%[37], η αποκλιμάκωση ήταν ιδιαίτερα αργή. Έτσι, το οικονομικό έτος 1952-53, η άμυνα απορροφούσε το 29% των δαπανών, ενώ ένα πρόσθετο 20% από τον κρατικό προϋπολογισμό δέσμευε το κεφάλαιο «διοίκηση, δικαιοσύνη, ασφάλεια». Το αντίστοιχο ποσοστό για την εκπαίδευση και την υγεία-πρόνοια ήταν 19%[38].

Η κατάσταση παρέμεινε αμετάβλητη τα οικονομικά έτη 1953-56. Μάλιστα η κατανομή των δαπανών ήταν σχετικά ευνοϊκότερη για την άμυνα τα δύο πρώτα οικονομικά έτη φθάνοντας το 30% πριν επανέλθει στο 29% το 1955 και σημειώσει κάποια ουσιώδη μείωση σε 26% το 1956, όταν για πρώτη φορά,

---

37. C. A. Muncman, *American Aid to Greece*, Praeger, New York 1958, σ. 71.

38. *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος 1928-1978*, Αθήνα 1978, πίνακας 85, σ. 439.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σε ονομαστικές τιμές, οι δαπάνες παραμένουν σχεδόν στάσιμες (3,56 δισ. δρχ. το 1955 και 3,6 το 1956)[39].

Η εικόνα καθήλωσης ενισχύεται, αν ληφθεί υπ' όψη και η κατανομή των διαθέσιμων πόρων στον προϋπολογισμό Δημοσίων Επενδύσεων. Έτσι, το 1955-56 δεν διατέθηκε για την εκπαίδευση περισσότερο από το 4% των συνολικών δαπανών και ακόμα λιγότερο για τον τομέα υγείας και πρόνοιας[40]. Όπως ήταν επόμενο, τα διατιθέμενα ποσά δεν επαρκούσαν παρά μόνο για συντήρηση ή μικρή επέκταση υπάρχουσας υποδομής και δεν μπορούσε να γίνει λόγος για αναπτυξιακή επένδυση στους τομείς αυτούς. Όπως προκύπτει από την κατανομή των πόρων, η έμφαση του προγράμματος βρισκόταν στις υποδομές και στις βιομηχανικές επενδύσεις[41].

Η βασική αυτή κατανομή άρχισε να μεταβάλλεται με αργό ρυθμό από το 1957, αλλά όχι σε έκταση τέτοια ώστε να αποτραπεί αυξανόμενης έντασης κοινωνική και πολιτική κινητοποίηση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Τραπέζης της Ελλάδος, τα Υπουργεία Δημόσιας Τάξης και Εθνικής Άμυνας απορροφούσαν το 1957 το 10,3 και 27,7% αντίστοιχα των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού, δηλαδή συνολικά το 38%. Το 1962, μετά την πάροδο μιας πενταετίας, οι σχετικοί δείκτες είναι 11,2 και 19,2%, δηλαδή συνολικά 30,4%. Τέλος, το 1966 το ποσοστό συνολικών δαπανών για τα δύο Υπουργεία ήταν 25%, 8,4 και 16,6% αντίστοιχα[42].

Αντίστοιχα, οι δαπάνες του Υπουργείου Παιδείας ήταν το 1957 8,2 και το 1962 10,1% και του Υπουργείου Πρόνοιας 5,6 το 1957 και 7,6% το 1962.

Η Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου εμφάνισε κονδύλιο για τις αμυντικές δαπάνες μειωμένο κατά 8,4% σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Οι Αμερικανοί και οι Βρετανοί παρέμεναν εν τούτοις επιφυλακτικοί κατά πόσο η μείωση ήταν πραγματική και υπέθεταν ότι η τεχνική της κάλυψης αμυντικών δαπανών σε άλλα κεφάλαια του προϋπολογισμού ήταν εκτεταμένη. Έτσι, η Αμερικανική Πρεσβεία υπολόγιζε ότι η κάλυψη εντοπιζόταν σε ποσό από 240 έως και 600 εκατομμύρια δραχμές[43], ενώ η Βρετανική σημείωνε ότι αν και η ελληνική στρατιωτική δαπάνη εμφανιζόταν μειωμένη, η συμμετοχή του ΝΑΤΟ υπολογι-

---

39. *Στο ίδιο.*

40. Κ. Σβολόπουλος (γεν. επιμ.), *Κ. Καραμανλής. Αρχείο , Γεγονότα και Κείμενα*, τόμ. 2, σ. 96 επ.

41. *Στο ίδιο.*

42. *Τα πρώτα πενήντα χρόνια της Τραπέζης της Ελλάδος 1928-1978, Αθήνα 1978*, πίνακας 156, σ. 588.

43. R. A. Sykes (British Embassy Athens) προς Foreign Office, 24 Ιουνίου 1964, CE 1112/2, FO 371/174823.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ζόταν κατά 255 εκατομμύρια υψηλότερη από το 1963, ενώ οι δαπάνες και των Υπουργείων Δημοσίας Τάξεως (αύξηση 12% περίπου), Εσωτερικών και Οικονομικών ήταν αυξημένες και θεωρείτο βέβαιο ότι μέρος από αυτές επρόκειτο να καλύψει πληρωμές που αφορούσαν το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας[44]. Έτσι, το Foreign Office εκτιμούσε ότι η καλυμμένη αύξηση αφορούσε πιθανότατα σχεδόν όλο το ποσό των 705 εκατομμυρίων δραχμών που είχε προϋπολογίσει η Ελληνική Κυβέρνηση ως βοήθεια του ΝΑΤΟ[45].

Τα όρια της αναδιανομής

Ποιος ήταν ο χαρακτήρας της επέκτασης των δημόσιων δαπανών; Η επέκταση αυτή δεν ακολουθούσε κάποιο συγκεκριμένο αναδιανεμητικό πρότυπο. Είναι προφανής βέβαια η προσπάθεια εισοδηματικής ενίσχυσης των αγροτών, ή η προσπάθεια χρηματοδότησης μιας φιλόδοξης εκπαιδευτικής πολιτικής. Δεν πρόκειται όμως μόνο για αυτά, αλλά για μία συνολική επέκταση των δαπανών, που προσπαθούσε να ανταποκριθεί σε αιτήματα που είχαν συσσωρευθεί μετά από την άσκηση μακροχρόνιας περιοριστικής οικονομικής πολιτικής. Αυτή η πολιτική είχε γίνει πολιτικά αδύνατη σε μια εποχή αυξημένων προσδοκιών για τη δυνατότητα του κράτους να κατανείμει τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης που είχε ήδη επιτευχθεί. Η εξέλιξη όμως της δημοσιονομικής κατάστασης το 1964 θα δημιουργούσε σε πολιτικούς και άλλους παράγοντες την πεποίθηση ότι τα περιθώρια αναδιανεμητικής ή και απλής επεκτατικής πολιτικής με όργανο τα δημόσια οικονομικά δεν ήταν τόσο μεγάλα όσο πιστευόταν κατά τις εκλογικές αναμετρήσεις του 1963-64.

Στο πλαίσιο αυτό ο Υπουργός Οικονομικών Κωνσταντίνος Μητσοτάκης έγραφε στον Πρωθυπουργό στις αρχές Αυγούστου του 1964 ότι, με βάση εκθέσεις του Γενικού Λογιστηρίου του Κράτους, η κατάσταση είχε φθάσει στα

---

44. *Στο ίδιο*.

45. Minute J. O. Rennie, 6 Ιουλίου 1964, CE 1112/2, FO 371/174823. Το ενδιαφέρον του Foreign Office εξηγείται πιθανότατα από το γεγονός της όξυνσης του Κυπριακού. Τη στιγμή που η Ελληνική Κυβέρνηση ζητούσε αμυντική βοήθεια, είναι προφανές ότι το Λονδίνο, αλλά και άλλες χώρες-δέκτες του ελληνικού αιτήματος, δεν επιθυμούσαν να χρηματοδοτήσουν την ελληνική στρατιωτική προσπάθεια στην Κύπρο, ιδίως αφότου έγινε αντιληπτό ότι η Αθήνα εγκαθιστούσε στο νησί στρατιωτική δύναμη μεγέθους μιας μεραρχίας. Και στον αθηναϊκό τύπο σημειωνόταν πάντως ότι ως αμυντικές δαπάνες εμφανίζονταν μόνο οι αντιστοιχούσες στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας, τη στιγμή που υπήρχαν και άλλες που αφορούσαν τις ένοπλες δυνάμεις σε άλλα υπουργεία. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 7 Ιανουαρίου 1965.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

«*ακραία όρια αντοχής του προϋπολογισμού και της οικονομίας*». Τόνιζε ότι υπήρχε «*ανάγκη περισυλλογής*» την οποία «*από μακρού*» είχε επισημάνει, δίνοντας έτσι την εικόνα συνολικής πλέον διαφωνίας με την ασκούμενη οικονομική πολιτική. Έμφαση έδινε στις γεωργικές επιδοτήσεις, οι οποίες αναμενόταν να επιβαρυνθούν από την κατά 300 χιλιάδες τόννους αυξημένη παραγωγή σίτου. Η μειωμένη, σε σχέση με ό,τι είχε προϋπολογιστεί, ροή αμυντικής βοήθειας από το εξωτερικό αποτελούσε άλλη πηγή υστέρησης, ενώ η ρύθμιση του προπολεμικού δημόσιου χρέους δεν είχε αποφέρει πρόσθετη βοήθεια. Ο Μητσοτάκης επέκρινε το γεγονός ότι η ρύθμιση είχε γίνει χωρίς να εξασφαλιστεί εκ των προτέρων ορισμένο αντάλλαγμα σε βοήθεια και διαπίστωνε ότι η γενικότερη προσπάθεια εξασφάλισης κεφαλαίων από το εξωτερικό δεν είχε προωθηθεί με ενεργητικότητα[46]. Οι προτάσεις του συνοψίζονταν στα ακόλουθα σημεία: καθορισμός πολιτικής επιδοτήσεων, πολιτική μισθών - ημερομισθίων, μείωση στρατιωτικών δαπανών, δραστήρια επιδίωξη εξωτερικής βοήθειας και ταυτόχρονα διεκδίκηση κατοχικών αποζημιώσεων και «μετά παρρησίας» ενημέρωση του λαού για την πραγματική κατάσταση της οικονομίας[47].

Η βάση των ενστάσεων του Υπουργού Οικονομικών επρόκειτο να γίνει σαφέστερη τον Απρίλιο του 1965. Σε συνέντευξή του σε εφημερίδα του Ηρακλείου της Κρήτης δήλωνε ότι η πολιτική του σταδιοδρομία ήταν συνδεδεμένη με τη νομισματική σταθερότητα και σημείωνε τον κίνδυνο πληθωρισμού από μια ανεξέλεγκτη πολιτική δαπανών. Στην περίπτωση νομισματικής αποσταθεροποίησης η πολιτική των παροχών θα καταντούσε «απάτη»[48].

Ο Ανδρέας Παπανδρέου αντίθετα υποστήριζε μια οικονομική πολιτική που έδινε έμφαση στην αύξηση της ζήτησης. Πίστευε ότι η ελληνική βιομηχανία είχε πλεονάζουσα δυναμικότητα που θα της επέτρεπε να ανταποκριθεί στην αύξηση του εισοδήματος και θεωρούσε ότι η υποκατάσταση εισαγωγών με δασμολογική προστασία αποτελούσε το αναγκαίο στάδιο για τη βιομηχανική ανάπτυξη, καθώς ο εξαγωγικός προσανατολισμός απαιτούσε μακροχρόνια προσπάθεια[49].

---

46. Η επίκριση τόσο ως προς το προπολεμικό δημόσιο χρέος όσο και ως προς την άντληση κεφαλαίων από το εξωτερικό αφορούσε τον Ανδρέα Παπανδρέου, Αναπληρωτή Υπουργό Συντονισμού.

47. Κ. Μητσοτάκης προς Γεώργιο Παπανδρέου, 4 Αυγούστου 1964, σε παράρτημα του βιβλίου του Θανάση Διαμαντόπουλου, *Κώστας Μητσοτάκης. Πολιτική Βιογραφία*, τόμος Β΄, σ. 381-384.

48. *Στο ίδιο*, σ. 170-171.

49. Βλ. το κείμενο της ομιλίας του Ανδρέα Παπανδρέου στο Friedrich Ebert Stiftung, 29 Ιανουαρίου 1965, Π. Κρητικός, *Η ρήξη- Ο Ανδρέας Παπανδρέου στη δεκαετία του '60*, Προσκήνιο, Αθήνα 1998, σ. 45 επ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Από την πλευρά των τραπεζικών κύκλων δεν εμφανιζόταν, τουλάχιστο δημόσια, η ίδια ανησυχία την άνοιξη του 1965. Στην ετήσια έκθεσή του για το 1964 την οποία παρουσίασε τον Απρίλιο του 1965, ο Ζολώτας σημείωνε ότι η οικονομία είχε αναπτυχθεί με ρυθμό 8,5% λόγω της αυξημένης γεωργικής παραγωγής και της ενίσχυσης των εισοδημάτων. Η αύξηση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου αποδιδόταν κυρίως στις εισαγωγές κεφαλαιουχικών αγαθών, ενώ οι άδηλοι πόροι είχαν σημειώσει στασιμότητα λόγω της κυπριακής κρίσης. Η άνοδος του τιμαρίθμου ήταν ασήμαντη, αλλά είχε μειωθεί ο ρυθμός αύξησης των καταθέσεων. Θεωρούσε όμως ότι γενικά οι εξελίξεις κινούνταν εντός της επιθυμητής νομισματικής ισορροπίας. Επεσήμαινε πάντως ότι παρουσιαζόταν υπέρμετρη αποθεματοποίηση γεωργικών προϊόντων και επιβάρυνση του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών. Αν και η τάση ήταν φυσιολογική λόγω των αναγκών που προέκυπταν από την αναπτυξιακή διαδικασία, πίστευε ότι η προκύπτουσα δανειακή ανάγκη και επιβάρυνση του ισοζυγίου πληρωμών έπρεπε να ισοσταθμίζεται από παραγωγικές επενδύσεις οι οποίες θα επέτρεπαν την επίτευξη της «μονιμότερης θεραπείας» που συνιστούσαν οι εξαγωγές. Στο πλαίσιο αυτό η οποιαδήποτε τόνωση της ζήτησης έπρεπε να συμβαδίζει με τις υπάρχουσες παραγωγικές δυνατότητες[50].

Στην ίδια γραμμή κινείτο και η έκθεση του διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Γεωργίου Μαύρου[51], αν και επεσήμαινε επιμέρους αδυναμίες της οικονομικής πολιτικής με κάποια μεγαλύτερη έμφαση από το Ζολώτα. Υποστήριζε και αυτός την ανάγκη διατήρησης ισχυρού συναλλαγματικού αποθέματος για να αντιμετωπιστεί το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών, που μπορούσε να επιτευχθεί με την αύξηση των εξαγωγών. Αυτό, συμπλήρωνε, ήταν αναγκαίο εν όψει και της διαπίστωσης ότι οι άδηλοι πόροι υπάγονταν σε εξωγενείς διακυμάνσεις, εννοώντας την κυπριακή κρίση και τη συνεπακόλουθη μείωσή τους. Ακόμα, θεωρούσε ότι η αύξηση των εισοδημάτων το 1964 είχε ξεπεράσει την αύξηση της παραγωγής και,

---

50. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 22 Απριλίου 1965.

51. Ο Γεώργιος Μαύρος συνιστούσε ιδιάζουσα περίπτωση πολιτικού και οικονομικού παράγοντα στη συγκυρία του 1964-1966. Ηγετικό στέλεχος της Ένωσης Κέντρου, είχε εκλεγεί πρώτος βουλευτής σε σταυρούς προτίμησης στην Α΄ εκλογική περιφέρεια Αθηνών στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 και Φεβρουαρίου 1964. Υπουργός Συντονισμού στις κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου το Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 1963 και το Φεβρουάριο του 1964, παραιτήθηκε από την Κυβέρνηση για λόγους αδιευκρίνιστους το Μάιο του 1964 και ανέλαβε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, στην οποία παρέμεινε έως τα μέσα του 1966, όταν επανήλθε στην πολιτική στο πλαίσιο της Ένωσης Κέντρου. Η πολιτική του γραμμή κινείτο σε μια μετριοπαθή εκδοχή πολιτικού Κέντρου σε αντιδιαστολή με τη δυναμική κεντροαριστερά υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μολονότι αυτό ήταν αναγκαίο, ήταν ταυτόχρονα «δυσβάστακτο βάρος» τόσο για τις δημόσιες δαπάνες όσο και για το ισοζύγιο πληρωμών. Τέλος επεσήμαινε την ανάγκη η οικονομική στήριξη των αγροτών να συνδυαστεί επειγόντως με αναδιάρθρωση των καλλιεργειών ώστε να παράγονται εξαγώγιμα προϊόντα[52].

Την ίδια στιγμή όμως που έβλεπαν το φως της δημοσιότητας οι εκθέσεις των δύο διοικητών, η εξέλιξη των δημοσιονομικών μεγεθών ήταν κακή, αν και αυτό δεν έγινε άμεσα αντιληπτό. Έτσι το επτάμηνο Ιανουαρίου-Ιουλίου 1965 η απόδοση της άμεσης φορολογίας ήταν μειωμένη σε σχέση με το 1964 κατά 2,4%, ενώ οι δασμοί είχαν αυξηθεί κατά 14,2 και οι λοιποί έμμεσοι φόροι κατά 14,4%. Συνολικά η αύξηση των εσόδων ήταν 9,3% και υπολειπόταν του ρυθμού αύξησης κατά 13% για όλο το έτος που είχε τεθεί ως στόχος στον προϋπολογισμό[53]. Όπως είναι φανερό, η μείωση της φορολογίας εισοδήματος που είχε τεθεί σε εφαρμογή το 1964 είχε ως συνέπεια τη δημοσιονομική υστέρηση, ενώ ταυτόχρονα γινόταν προφανές πλέον και το πρόβλημα των γεωργικών πλεονασμάτων, καθώς μόνο για τον καπνό είχε σχηματιστεί αδιάθετο απόθεμα 46 χιλιάδων τόνων[54]. Παράλληλα συνεχιζόταν αμείωτη η τάση αύξησης των εισαγωγών, οι οποίες κατά το πρώτο πεντάμηνο είχαν αυξηθεί κατά 40%, ενώ οι εξαγωγές μόνο κατά 6% με συνέπεια τη διόγκωση του εμπορικού ελλείμματος. Άλλη ανησυχητική ένδειξη ήταν η διόγκωση των βραχυπρόθεσμων εμπορικών πιστώσεων, οι οποίες απειλούσαν το συναλλαγματικό απόθεμα[55].

Το αγροτικό πρόβλημα

Το αγροτικό πρόβλημα στην Ελλάδα δεν αφορούσε πλέον την ανισότητα στην κατανομή της γης, αλλά την ανεπάρκεια του γεωργικού κλήρου ώστε να προσφέρει επαρκές εισόδημα στους αγρότες.

Η δομή της γεωργίας μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 παρέμενε κυριαρχούμενη από τη μικρή ιδιοκτησία. Το 73% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είχε έκταση από 10 έως 100 στρέμματα[56], ενώ το 86% ήταν αυτοκαλλιεργούμενο[57].

---

52. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6 Μαΐου 1965.
53. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2 Σεπτεμβρίου 1965.
54. *Στο ίδιο*.
55. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26 Αυγούστου 1965.
56. Κώστας Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σ. 212.
57. *Στο ίδιο*, σ. 216.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Το ύψος των επιδοτήσεων παρέμεινε χαμηλό έως το 1962 για δύο βασικούς λόγους: Από τη μία πλευρά οι αγροτικές διεκδικήσεις δεν ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και από την άλλη το επίπεδο αυτοκατανάλωσης ήταν υψηλό, στηριζόμενο σε χαμηλές απαιτήσεις κατανάλωσης, όπως αυτές τουλάχιστον γίνονταν αντιληπτές στο πλαίσιο ενός αστικού τρόπου ζωής[58]. Η κρατική παρέμβαση αφορούσε περισσότερο τις έγγειες βελτιώσεις και λιγότερο την υποστήριξη του γεωργικού εισοδήματος[59].

Ήδη όμως το αστικό καταναλωτικό πρότυπο διείσδυε με ταχύτητα στην ύπαιθρο και άρχισε να μεταβάλλει δραστικά την εικόνα, μειώνοντας κατά πολύ το διαθέσιμο γεωργικό πλεόνασμα. Το 1963-64 η αυτοκατανάλωση δεν υπερέβαινε το 31,7% της συνολικής κατανάλωσης ενός αγροτικού νοικοκυριού[60]. Παράλληλα ο εκσυγχρονισμός των καλλιεργειών μέσω της χρήσης γεωργικών μηχανημάτων και λιπασμάτων αύξανε την αποδοτικότητα των καλλιεργειών. Χαρακτηριστικά, ο αριθμός των τρακτέρ από 4.000 το 1950 έφθανε τις 23.000 το 1961 και 60.000 το 1966, ενώ η κατανάλωση λιπασμάτων από 79.400 τόνους το 1955 είχε φθάσει τους 242.000 τόνους το 1964[61].

Όπως γινόταν σαφές σε όλους τους παρατηρητές των οικονομικών εξελίξεων, οι γεωργικές επιδοτήσεις συνιστούσαν σημαντικό πρόβλημα για τα δημόσια οικονομικά. Η Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου είχε επιχειρήσει, το φθινόπωρο του 1964, να θέσει τη βάση μιας πολιτικής με δύο σκέλη: μεσοπρόθεσμη αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και ταυτόχρονα συγκράτηση των δαπανών για επιδοτήσεις για το 1965 στο επίπεδο που είχε διαμορφώσει με την πολιτική του 1963-64. Ούτε το πρώτο εγχείρημα είχε κάποια επιτυχία ούτε το δεύτερο, με αποτέλεσμα να εξακολουθήσει να υφίσταται το δημοσιονομικό πρόβλημα που σχετιζόταν με τις επιδοτήσεις. Συγκεκριμένα, η Κυβέρνηση επιχειρούσε να μειώσει την καλλιέργεια σιτηρών προς όφελος της παραγωγής ζωοτροφών, κρέατος, γαλακτοκομικών, βαμβακιού, φρούτων που θα υποκαθιστούσαν εισαγωγές ή θα εξασφάλιζαν διέξοδο στο εξωτερικό. Στο πλαίσιο αυτό η Κυβέρνηση μείωνε την τιμή υποστήριξης προς τους μικρούς σιτοπαραγωγούς και τους χορηγούσε επιδότηση για την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών τους. Αντίθετα η επιδότηση προς τους βαμβακοπαραγωγούς επρόκειτο να

---

58. Ναπολέων Μαραβέλιας, *Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1992, σ. 82.

59. *Στο ίδιο*, σ. 85-87.

60. Λιλή Καμαρινού, *Γεωργία και αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα. Η συσσώρευση του γεωργικού πλεονάσματος*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1977, σ. 166-167.

61. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 233.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αυξηθεί ανάλογα με την έκταση που θα καλλιεργούσαν με στόχο το διπλασιασμό των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Παράλληλα, για πρώτη φορά καθιερωνόταν τιμή στήριξης για τον αραβόσιτο και το κριθάρι σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της παραγωγής ζωοτροφών, ενώ επιδότηση της καλλιέργειας ανάλογα με την έκταση θα παρεχόταν σε άλλες ζωοτροφές. Επίσης καθιερωνόταν ελάχιστη τιμή στήριξης για το κρέας, το γάλα και τα αυγά[62].

Όπως σημειώνεται σε σχετικές μελέτες, η Ελλάδα προσπαθούσε να ακολουθήσει μια πολιτική επιδοτήσεων, την οποία ακολουθούσαν οι Ηνωμένες Πολιτείες και χώρες της Δυτικής Ευρώπης, χωρίς να διαθέτει ανάλογους πόρους. Ο αγροτικός πληθυσμός αποτελούσε μεγάλο τμήμα του συνολικού πληθυσμού, ενώ τα φορολογικά έσοδα προέρχονταν κυρίως από έμμεσους φόρους, οι οποίοι έπλητταν κυρίως τα ασθενέστερα εισοδηματικά στρώματα των πόλεων. Στο πλαίσιο αυτό δεν μπορούσε και από στενή δημοσιονομική άποψη να συντηρηθεί μακροπρόθεσμα το επίπεδο επιδοτήσεων του 1964-65, ενώ παράλληλα αποτελούσε και αντικίνητρο για αναδιάρθρωση[63].

Τον επόμενο χρόνο, το Δεκέμβριο του 1965, η Κυβέρνηση Στεφανοπούλου προσπάθησε να παγώσει τις δαπάνες για γεωργικές επιδοτήσεις, ιδίως αυτές που αφορούσαν την ενίσχυση των σιτοπαραγωγών και παράλληλα, για λόγους δημοσιονομικής στενότητας, κατάργησε τη χορήγηση δωρεάν κεφαλαίου για την αναδιάρθρωση των καλλιεργειών.

Η νέα πολιτική τιμών σίτου για το έτος 1966 επικρίθηκε από τον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, ο οποίος θεωρούσε τα μέτρα ανεπαρκή, εκτιμώντας ότι η καλλιέργεια του σίτου θα παρέμενε συμφέρουσα για τους αγρότες λόγω της αύξησης του κόστους καλλιέργειας των άλλων προϊόντων που προσπαθούσε να προωθήσει η Κυβέρνηση, αλλά και λόγω του μειωμένου κινδύνου και κόπου που συνεπαγόταν η σιτοκαλλιέργεια. Επικρινόταν ακόμα η κατάργηση της χορήγησης δωρεάν κεφαλαίου, ενώ επισημαινόταν ότι η επιθυμητή μείωση της παραγωγής μπορούσε να προέλθει μόνο από τη μείωση των μικροκαλλιεργητών, καθώς οι αγρότες που καλλιεργούσαν άνω των 100 στρεμμάτων παρήγαν μόνο 60 χιλιάδες σε σύνολο 2,1 εκατομμυρίων τόννων[64]. Μια επιτροπή υπό την προεδρία του υποδιοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Ιωάννη Πεσμαζόγλου είχε προτείνει ενιαία τιμή ασφαλείας για όλους του σιτοκαλλιεργητές και διαφύλαξη του εισοδήματος των

---

62. Βλ. το υπόμνημα της Ελληνικής Κυβέρνησης προς το consortium του ΟΟΣΑ, Οκτώβριος 1964, CE 1113/15, FO 371/174824.

63. Βλ. Καμαρινού, *ό.π.*, σ. 145-160 και Μαραβέγια, *ό.π.*, σ. 92.

64. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2 Δεκεμβρίου 1965.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μικρών με καταβολή της διαφοράς από την τιμή του 1965. Με τον τρόπο αυτό η επιτροπή υποστήριζε ότι θα επερχόταν απλούστευση του συστήματος και ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των άλλων καλλιεργειών[65].

Η διαχείριση του προβλήματος δεν ήταν βέβαια απλή. Η χορήγηση δωρεάν κεφαλαίου δεν ήταν προφανώς εύκολη σε συνθήκες δημοσιονομικής στενότητας. Από την άλλη πλευρά, η αποτροπή σιτοκαλλιέργειας που είχε προφανώς τη σκοπιμότητα της εξασφάλισης εκτάσεων για τις εναλλακτικές καλλιέργειες που ήταν επιθυμητές δεν ήταν δυνατή χωρίς τη χορήγηση αυτού του είδους των ενισχύσεων. Τελικά, αν και η μείωση της δαπάνης για επιδοτήσεις δεν επιτεύχθηκε λόγω της σταθεροποίησης της παραγωγής, το σχετικό επίπεδο της δαπάνης παρέμεινε στο επίπεδο του 1965[66].

Παράλληλα η Κυβέρνηση επεδίωξε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του καπνού επιβάλλοντας πάγωμα της παραγωγής και αναδιάρθρωση των ποικιλιών προς όφελος των ζητουμένων στη διεθνή αγορά. Ήταν πάντως χαρακτηριστικό ότι είχε αποφύγει τη μείωση της παραγωγής, αφού κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε αφ' ενός οξύ κοινωνικό πρόβλημα και αφ' ετέρου θα μείωνε τη διαπραγματευτική της θέση έναντι της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας. Η μείωση πάντως της παραγωγής για εγχώρια κατανάλωση κατά το 1/3 σε σχέση με το 1965 αναμενόταν να επιδράσει δυσμενώς στο εισόδημα των καπνοπαραγωγών της Αιτωλοακαρνανίας[67].

Η οικονομική κρίση του φθινοπώρου του 1965 και η σταθεροποίηση

Τα σημεία της οικονομικής κρίσης ήταν έκδηλα το φθινόπωρο του 1965. Οι Αμερικανοί έβλεπαν την οικονομική κατάσταση με ανησυχία και σε συσχετισμό με την πολιτική πόλωση και ρευστότητα. Η πολιτική κρίση οφειλόταν σε στενά πολιτικά αίτια, αλλά ταυτόχρονα οι Αμερικανοί διαπίστωναν ότι η οικονομική κατάσταση έπρεπε να σταθεροποιηθεί όχι μόνο για οικονομικούς λόγους αλλά και για να επιδράσει σταθεροποιητικά στην πολιτική κρίση.

Ο Αμερικανός Πρεσβευτής στην Αθήνα Philips Talbot σημείωνε σε τηλεγράφημά του προς το State Department στις 19 Οκτωβρίου ότι οι πιέσεις στην ελληνική πολιτική δομή ήταν ισχυρότερες από οποτεδήποτε μετά τη λήξη του εμφυλί-

65. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2 Δεκεμβρίου 1965.
66. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 6 Ιανουαρίου 1966.
67. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25 Νοεμβρίου 1965.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ου πολέμου. Τόσο η δεξιά όσο και η αριστερά έρεπαν προς ακραίες θέσεις, ενώ το κέντρο αποτελούσε πεδίο σκληρής αναμέτρησης μεταξύ του Γεωργίου Παπανδρέου και των παλαιών συνεργατών του που είχαν αντιταχθεί στον Ανδρέα Παπανδρέου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να μη διαθέτει ισχυρή κυβέρνηση και να μη διαφαίνονται προοπτικές για κάτι τέτοιο. Κλειδί για την αποκατάσταση κάποιου κλίματος σταθερότητας ήταν η ικανότητα της Κυβέρνησης Στεφανοπούλου (η οποία είχε εξασφαλίσει το Σεπτέμβριο του 1965 οριακή πλειοψηφία 152 ψήφων στη Βουλή) να πείσει για την προοπτική επιβίωσής της.

Η Ελλάδα, τόνιζε ο Talbot, αντιμετώπιζε μια διπλή οικονομική κρίση. Από την άποψη των εξωτερικών πληρωμών, η αποκατάσταση δημοσιονομικής πειθαρχίας και η έμφαση στην υποκατάσταση εισαγωγών μπορούσε μακροπρόθεσμα να αποκαταστήσει την ισορροπία στην οποία είχε βασιστεί η ελληνική οικονομική ανάπτυξη μετά το 1953. Ο Πρεσβευτής αμφέβαλλε όμως για τη δυνατότητα της Κυβέρνησης να αντιμετωπίσει άμεσα, με τα μέσα που διέθετε, τις βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις. Η έλλειψη ρευστότητας προκαλούσε ανησυχία. Αν και ο Talbot δεν αμφέβαλλε ότι υπήρχαν μακροπρόθεσμοι παράγοντες που μπορούσαν να προκαλέσουν δυσκολίες, πίστευε ότι η κρίση είχε προκληθεί κυρίως από το ακάλυπτο από πόρους κόστος της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής του Παπανδρέου σε συνδυασμό με το μεγάλο πλεόνασμα παραγωγής σιτηρών που επιδοτούσε η Κυβέρνηση. Η πολιτική κρίση και η συνεπακόλουθη διοικητική αδράνεια είχαν εντείνει την κατάσταση και η Κυβέρνηση ήταν πλέον υποχρεωμένη να περικόψει το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων και να καθυστερήσει τις πληρωμές σε έργα που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Ο Talbot πρόσθετε όμως ότι η οικονομική κατάσταση έδειχνε αρκετά καλή στον καθημερινό άνθρωπο, ενώ στην πραγματικότητα υπόκειτο σε οικονομικά και ψυχολογικά απρόβλεπτα γεγονότα.

Για την αποτροπή πολιτικής κρίσης και τη σταθεροποίηση της κατάστασης θεωρούσε αναγκαία τη λήψη μέτρων που θα ελάφρυναν τις πιέσεις στην οικονομία. Η Κυβέρνηση Στεφανοπούλου όμως δεν έπρεπε να αναμένεται ότι θα μπορούσε να λάβει μέτρα διαρθρωτικής πολιτικής και η αποτελεσματικότητα της πολιτικής της εξαρτάτο σε μεγάλο βαθμό από την εξωτερική βοήθεια που θα μπορούσε να εξασφαλίσει. Ο Πρεσβευτής τόνιζε ότι στις επικρατούσες συνθήκες η βοήθεια έπρεπε να εστιαστεί στην αντιμετώπιση άμεσων προβλημάτων, ο στόχος έπρεπε δηλαδή να είναι η άσκηση άμεσης επίδρασης και ταυτόχρονα η συμβολική επίδειξη ενδιαφέροντος της Ουάσιγκτον για τη χώρα. Με τον τρόπο αυτό το κλίμα μέσα στο οποίο εργαζόταν η Κυβέρνηση Στεφανοπούλου θα βελτιωνόταν, και παράλληλα δεν θα εξανεμιζόταν η δυνατότητα άσκησης επιρροής σε διάδοχα κυβερνητικά σχήματα, αν η Κυβέρνηση ανατρεπόταν σύντομα. Για την ελάφρυνση της πίεσης στο ισοζύγιο πληρωμών, την αντιμετώπιση του προβλήματος χρημα-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοδότησης του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων και την ενίσχυση της ψυχολογίας στην αγορά, η Ελληνική Κυβέρνηση είχε ζητήσει δάνειο από την Agency for International Development. Παράλληλα η Κυβέρνηση και η Τράπεζα της Ελλάδος είχαν εξετάσει και απορρίψει την πιθανότητα δανεισμού από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο λόγω του δυσμενούς ψυχολογικού αντικτύπου που θα προκαλείτο. Η στενότητα πόρων είχε ως αποτέλεσμα να εξετάζει η Ελληνική Κυβέρνηση ένα φάσμα δυνατοτήτων που περιελάμβανε περικοπή του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων, επιβράδυνση των εκτελουμένων έργων, μείωση των στρατιωτικών δαπανών και δανεισμό. Ήταν προφανές ότι έπρεπε να καταλήξει σε μια πολιτική που θα περιλάμβανε κάτι απ' όλα. Για την αντιμετώπιση της κρίσης ο Πρεσβευτής πρότεινε τη δανειοδότηση της Ελληνικής Κυβέρνησης μέσω του προγράμματος γεωργικών πλεονασμάτων του αμερικανικού νόμου 480. Στη βάση της πρότασης βρισκόταν η αντίληψη ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες αναλάμβαναν να βοηθήσουν για το ξεπέρασμα της κρίσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα χρηματοδοτούσαν εσφαλμένες οικονομικές πολιτικές του παρελθόντος. Παράλληλα η Πρεσβεία θα συνεργαζόταν με την Ελληνική Κυβέρνηση προκειμένου να εξασφαλιστούν δάνεια που δεν θα είχαν τη μορφή δανεισμού από την Αμερικανική Κυβέρνηση[68].

Η Βρετανική Πρεσβεία, από την πλευρά της, σημείωνε την κρίση, αλλά δεν θεωρούσε ότι η ελληνική οικονομία αντιμετώπιζε δομικής φύσης δυσκολίες που απαιτούσαν αυξημένη οικονομική βοήθεια από το εξωτερικό. Σε έκθεση της Πρεσβείας της 1ης Δεκεμβρίου 1965 σημειωνόταν με έμφαση ότι, λαμβάνοντας υπόψη την οξεία πολιτική κρίση που ξέσπασε στις 15 Ιουλίου 1965, ήταν μάλλον εκπληκτικό ότι οι τάσεις της ελληνικής οικονομίας δεν είχαν επιδεινωθεί σε σχέση με το Μάιο. Η Ελλάδα, αν και βρισκόταν σε χειρότερη θέση σε σχέση με το Δεκέμβριο του 1964, διέθετε ακόμα συναλλαγματικά αποθέματα που υπερέβαιναν τα 200 εκατομμύρια δολλάρια, τα οποία επαρκούσαν για εισαγωγές 2 μηνών. Αυτό προφανώς οφειλόταν στην ύπαρξη ενός «εφεδρικού» αποθέματος σε χρυσό στην Τράπεζα της Ελλάδος και στα αποθέματα των εμπορικών τραπεζών, τα οποία θεωρούντο στις αρχές του χρόνου εξαντλημένα. Οι βραχυπρόθεσμες οφειλές σε συνάλλαγμα έδειχναν όμως, από την άλλη πλευρά, ότι η κατάσταση ήταν άσχημη. Στις 30 Ιουνίου οι υποχρεώσεις που έπρεπε να εξοφληθούν το επόμενο εξάμηνο ανέρχονταν σε 156 εκατομμύρια δολλάρια, ενώ το επίσημο συναλλαγματικό απόθεμα ήταν 249 εκατομμύρια δολλάρια. Ο Μητσοτάκης είχε δηλώσει το Νοέμβριο στη σύνοδο του ΟΟΣΑ ότι η Ελλάδα βρισκόταν πλέον στη

---

68. Philips Talbot (US Embassy Athens) προς State Department, 19 Οκτωβρίου 1965, *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1964-1968*, vol. XVI, σ. 437-440.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δυσάρεστη θέση να εξισορροπείται πλήρως το απόθεμα σε συνάλλαγμα και χρυσό από τις βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις. Πέραν αυτού, η εισροή 175 εκατομμυρίων δολλαρίων ιδιωτικών επενδύσεων το 1965, που οφειλόταν κυρίως στη χρηματοδότηση της ESSO Pappas και της Pechiney, δεν αναμενόταν να επαναληφθεί το 1966. Στο εσωτερικό μέτωπο, η νομισματική κυκλοφορία είχε αυξηθεί το 1965 κατά 15%, ενώ η παραγωγή μόνο κατά 7%. Για την αύξηση της παραγωγής έπρεπε να συνυπολογιστεί ότι μεγάλο μέρος της οφειλόταν στην αυξημένη συγκομιδή δημητριακών, με αποτέλεσμα η αύξηση του δείκτη τιμών καταναλωτή να ανέρχεται στην πραγματικότητα στα αστικά κέντρα σε 15%, ενώ ο επίσημος δείκτης έδειχνε μόνο 2%. Παράλληλα το κράτος εμφάνιζε κρίση ρευστότητας, ένδειξη της οποίας ήταν η αδυναμία του να ανταποκριθεί σε υποχρεώσεις του από συμβάσεις εκτέλεσης δημοσίων έργων.

Ακολουθούσαν δύο σημαντικές παρατηρήσεις, που επιτρέπουν πληρέστερη κατανόηση των πραγματικών διαστάσεων της οικονομικής κατάστασης. Η ελληνική οικονομία, παρατηρούσε ο Βρετανός Πρεσβευτής Sir Ralph Murray, λειτουργούσε συχνά σε συνθήκες κρίσης. Από την άποψη αυτή, η περίοδος σταθερότητας από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 έως την εκλογική επικράτηση του Παπανδρέου ήταν η εξαίρεση παρά ο κανόνας. Ήταν συνεπώς εδραιωμένος τρόπος άσκησης επιχειρηματικής δραστηριότητας η επιδίωξη εκ μέρους των επιχειρήσεων «ιδιωτικής εξασφάλισης» έναντι κινδύνων μεταβολής των συναλλαγματικών ισοτιμιών ή πληθωρισμού. Στο πλαίσιο αυτό ο Murray σημείωνε ότι ο βιομηχανικός τομέας είχε επιδιώξει με τέτοιο τρόπο να «προστατευθεί» τους τελευταίους μήνες ώστε τελικά, αν δεν σημειωνόταν κάποια άνοδος του πληθωρισμού, να ζημιωνόταν. Ο Πρεσβευτής σημείωνε ότι αν η διαπίστωση αυτή ενείχε κάποια δόση υπερβολής, αντίθετα, η επισήμανση ότι οι μικρές επιχειρήσεις επεδίωξαν να προστατευθούν αγοράζοντας χρυσές λίρες ήταν απόλυτα ακριβής και είχε ως συνέπεια την άνοδο της τιμής της κατά 7% σε σχέση με το Δεκέμβριο του 1964.

Η δεύτερη παρατήρηση ήταν ότι «*η Ελλάδα ως οικονομική κοινότητα ήταν κατά πολύ πλουσιότερη από όσο έδειχναν οι επίσημες στατιστικές*». Η διαπίστωση αυτή βασιζόταν στο γεγονός ότι η εμπορική δραστηριότητα, παρά την πιστωτική στενότητα, δεν είχε μειωθεί δραματικά ούτε στα αστικά κέντρα ούτε στην ύπαιθρο. Συνεπώς η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας είχε επιδεινωθεί σοβαρά αλλά όχι καταστροφικά.

Στο διεθνές πεδίο, οι προσπάθειες της Κυβέρνησης να εξασφαλίσει αυξημένη βοήθεια δεν είχαν βρει μεγάλη ανταπόκριση. Ο διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος δεν είχε εξασφαλίσει το Σεπτέμβριο κάποιο σημαντικό δάνειο στην Ουάσιγκτον κατά τη διάρκεια της συνόδου του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, ενώ το αίτημα της Κυβέρνησης για βοήθεια περίπου 30 εκατομμυρίων δολ-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λαρίων από τις Ηνωμένες Πολιτείες δεν είχε πιθανότητα αποδοχής, αφού επικρατούσε η αντίληψη ότι η Ελλάδα μπορούσε *«να σταθεί στα πόδια της»*, αντίληψη την οποία είχε υιοθετήσει η αμερικανική διοίκηση με δήλωσή της στο Κογκρέσσο. Έτσι με την εξαίρεση περιορισμένων «δόσεων» βοήθειας, όπως η χορήγηση 14 εκατομμυρίων δολλαρίων από το πρόγραμμα γεωργικών πλεονασμάτων, δεν έπρεπε να αναμένεται κάτι περισσότερο από την αμερικανική πλευρά. Εξάλλου, η ενίσχυση αυτή πρέπει να κατανοηθεί περισσότερο ως πολιτική χειρονομία που αποσκοπούσε στην ενίσχυση της νέας Κυβέρνησης των αποστατών έναντι της Ένωσης Κέντρου, η οποία είχε αρχίσει να θεωρείται ασύμβατη με τα αμερικανικά στρατηγικά συμφέροντα ασφαλείας στην Ελλάδα. Η Κυβέρνηση Στεφανοπούλου είχε πρόσφατα προσπαθήσει να ενεργοποιήσει το consortium του ΟΟΣΑ για τη χορήγηση αναπτυξιακής βοήθειας στην Ελλάδα, αλλά και στην περίπτωση αυτή, ενώ δεν έπρεπε να αποκλειστεί ότι κάποια βοήθεια μπορούσε να εξασφαλιστεί, δεν έπρεπε να αναμένεται ταυτόχρονα αποτέλεσμα τέτοιο που θα κάλυπτε το έλλειμμα του ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών της Ελλάδας. Η Αθήνα είχε βέβαια τη δυνατότητα να καταφύγει στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, όπου το ποσοστό της συνεισφοράς της στο κεφάλαιο του Ταμείου (που αντιστοιχούσε σε ειδικά δικαιώματα προσωρινής ανάληψης) είχε παραμείνει ως τότε ακέραιο. Ο καθηγητής Ζολώτας ήταν όμως αντίθετος με το δανεισμό αυτό, γιατί κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με παραδοχή ότι η ελληνική οικονομία ανταμετώπιζε οξεία κρίση. Εξάλλου, ο διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος κατανοούσε ότι, στην κατάσταση που βρισκόταν η ελληνική οικονομία από συναλλαγματική άποψη, οποιαδήποτε συναλλαγματική τόνωση του είδους αυτού θα είχε ελάχιστη επίδραση αν δεν λαμβάνονταν άλλα οικονομικά μέτρα. Συμπέρασμα της έκθεσης ήταν ότι η στιγμή της λήψης αντιδημοφιλών μέτρων πλησίαζε[69].

Αυτό που μπορεί να εξαχθεί πάντως από τις εκθέσεις της Αμερικανικής και της Βρετανικής Πρεσβείας ήταν ότι η Ελληνική Κυβέρνηση δεν μπορούσε να υπολογίζει παρά μόνο σε μικρής έκτασης εξωτερική βοήθεια και ότι η οικονομική σταθεροποίηση και η αναπτυξιακή ώθηση στη συνέχεια έπρεπε να στηριχτεί σε ελληνική προσπάθεια.

Πέραν αυτού, η έκθεση της Βρετανικής Πρεσβείας εντόπιζε με ακρίβεια τρία στοιχεία της κρίσης. Το συναλλαγματικό, το πρόβλημα της ροπής προς την αγορά χρυσών λιρών, αλλά και το δημοσιονομικό αδιέξοδο το οποίο επηρέαζε άμεσα το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων.

---

69. Sir Ralph Murray (British Embassy Athens) προς Michael Stewart (Secretary of State for Foreign Affairs), 1 Δεκεμβρίου 1965, CE 1101/9, FO 371/180017.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η ανάγκη λήψης μέτρων τόσο για την ενίσχυση των δημοσίων εσόδων όσο και για την ισορρόπηση του ισοζυγίου πληρωμών τονιζόταν και στον τύπο. Το Νοέμβριο του 1965 υποστηριζόταν από τον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* ότι η χρηματοδότηση των δημοσίων επενδύσεων γινόταν από το εκδοτικό προνόμιο της Τράπεζας της Ελλάδας και δεν διαφαινόταν δυνατότητα κάλυψης του ανοίγματος. Παράλληλα στο ίδιο φύλλο διαπιστωνόταν ότι η «*σοβαρά επιδείνωσις του ισοζυγίου επιβάλλει άμεσον λήψιν μέτρων*». Το δημοσίευμα απέδιδε την επιδείνωση στην αύξηση της ζήτησης εισαγομένων προϊόντων λόγω της αύξησης των εισοδημάτων[70].

Η πολιτική συζήτηση για την οικονομία το φθινόπωρο του 1965 αποκάλυπτε και τη διαφορά ανταλήψεων που είχε αναπτυχθεί στο εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου πριν από την πολιτική κρίση του Ιουλίου του 1965. Ο Ανδρέας Παπανδρέου τόνιζε την ανάγκη ενίσχυσης της ζήτησης ως μοχλού οικονομικής ανάπτυξης, θεωρούσε ότι η οικονομική πολιτική της Ένωσης Κέντρου είχε αποδείξει ότι η ενίσχυση της ζήτησης είχε συνυπάρξει με αύξηση των ιδιωτικών επενδύσεων και αποδεχόταν την πιθανότητα δημιουργίας ελλειμμάτων τόσο στο ισοζύγιο πληρωμών όσο και στο δημοσιονομικό τομέα. Το έλλειμμα αυτό θεωρούσε ότι έπρεπε να καλυφθεί με δανεισμό, ο οποίος θα μπορούσε να εξυπηρετηθεί από την επιτάχυνση του ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης. Σημείωνε χαρακτηριστικά ότι:

> *Οι πολιτικοί μας αντίπαλοι και οι οικονομολόγοι της δεξιάς δεν δύνανται να κατανοήσουν, ότι δια να επιταχυνθή ο ρυθμός της οικονομικής αναπτύξεως δεν αρκεί μόνον η διεύρυνσις του παραγωγικού δυναμικού δια της αυξήσεως των επενδύσεων. Απαιτείται συγχρόνως-και τούτο είναι εξ ίσου ουσιώδες-ανάλογος διεύρυνσις της αγοράς και της ζητήσεως*[71].

Δεν θεωρούσε ότι η κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών οφειλόταν σε αύξηση των εισαγωγών, καθώς εκτιμούσε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό κατανάλωσης που είχε προκύψει ως συνέπεια της αυξημένης αγοραστικής δύναμης είχε στραφεί σε εγχώρια προϊόντα, αλλά στη μείωση των αδήλων εισροών εξ αιτίας της κυπριακής κρίσης. Η όποια αύξηση εισαγωγών θεωρούσε ότι αφορούσε κυρίως κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και πρώτες ύλες (65% της αύξησης των εισαγωγών το 1964 και 46% το πρώτο οκτάμηνο του 1965), οι οποίες όμως, πρόσθετε, ήταν απολύτως απαραίτητες για την πραγματοποίηση επενδύσεων. Θεωρούσε ότι η μείωση των εισαγωγών αυτής της κατηγορίας ήταν ισοδύναμη με μείωση του ρυθμού ανάπτυξης. Τόνιζε ότι

---

70. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18 Νοεμβρίου 1965.

71. Ανδρέας Παπανδρέου, «Η οικονομική πολιτική της Ενώσεως Κέντρου», *Έθνος*, 20 Νοεμβρίου 1965, από το βιβλίο του Παναγιώτη Κρητικού, *Η ρήξη-Ο Ανδρέας Παπανδρέου στη δεκαετία του 60*, Προσκήνιο Αθήνα 1998, σ. 132.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κατ' ουσίαν η ΕΡΕ και ορισμένοι οικονομικοί κύκλοι υποστηρίζουν την εφαρμογήν πολιτικής η οποία οδηγεί εις οικονομικήν στασιμότητα και αναστολήν της αναπτύξεως της χώρας. Ημείς όμως, αντιθέτως, πιστεύομεν εις την ταχείαν ανάπτυξιν της χώρας και, εφ' όσον δια να επιτευχθή τούτο είναι απαραίτητος ο εξωτερικός δανεισμός, θεωρούμεν σκόπιμον και χρήσιμον την επιδίωξιν τούτου βραχυχρονίως. Μακροχρονίως η ταχεία ανάπτυξις θα μεταβάλη την διάρθρωσιν του ισοζυγίου πληρωμών και θα περιορίση την εξάρτησιν της χώρας από τον εξωτερικόν δανεισμόν.

Ως προς την εξέλιξη της οικονομίας κατά το 1965, θεωρούσε ότι η εξέλιξη του ισοζυγίου πληρωμών ήταν ικανοποιητική καθώς οι άδηλες εισροές είχαν αρχίσει να βρίσκουν τον κανονικό ανοδικό τους ρυθμό. Αυτό που είχε εκτρέψει την πορεία της οικονομίας ήταν, κατά τη γνώμη του, η πολιτική κρίση του Ιουλίου του 1965[72].

Η οικονομική πολιτική που ανήγγειλε ο Μητσοτάκης στη Βουλή στις 21 Δεκεμβρίου του 1965 με την κατάθεση του προϋπολογισμού συνιστούσε αναστροφή της πολιτικής ενίσχυσης της οικονομικής επέκτασης μέσω της ενίσχυσης της ενεργού ζήτησης. Ενδιαφέρον παρουσίαζε η ερμηνεία που έδινε στην επεκτατική οικονομική πολιτική της Ένωσης Κέντρου του Νοεμβρίου του 1963. Σε αντίθεση με τον Ανδρέα Παπανδρέου δε θεωρούσε ότι η πολιτική δημοσιονομικής επέκτασης έπρεπε να ακολουθηθεί σε διάρκεια. Στις συνθήκες του 1963 υπήρχαν περιθώρια τα οποία επέτρεπαν την πολιτική αυτή, αλλά ως αναπροσαρμογή της νομισματικής σταθερότητας σε «ανώτερο επίπεδο» και όχι ως ανατροπή της. Έδινε έμφαση στο βάρος που προκαλούσαν στις δημόσιες δαπάνες οι πολιτικές στήριξης των παραγωγών σίτου και καπνού. Παρατηρούσε ότι με την ακολουθούμενη πολιτική δεν απέμεναν πόροι για τη χρηματοδότηση του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων και καθιστούσε σαφές ότι χωρίς τα νέα οικονομικά μέτρα που, εκτός από την κατάργηση της ελεύθερης ανταλλαξιμότητας της χρυσής λίρας, συνίσταντο σε αύξηση του φόρου εισοδήματος κατά 10% και των έμμεσων φόρων, όπως ο φόρος χαρτοσήμου και ο φόρος κύκλου εργασιών που υπολογιζόταν ότι θα αποδώσουν 1,6 δισεκατομμύρια δραχμές, θα ήταν αδύνατο να υπάρξει Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων. Στο πλαίσιο αυτό η περιστολή των δαπανών και η έμφαση στην αποταμίευση, για να χρηματοδοτηθούν οι επενδύσεις, ήταν αναγκαίες, ενώ σημαντικό στοιχείο της τοποθέτησής του ήταν η διαπίστωση ότι η ελληνική οικονομία δε μπορούσε να ανθέξει παρά ένα περιορισμένο επίπεδο δανεισμού. Η προστασία των αγροτών θα συνεχιζόταν αλλά «*εντός των*

72. *Στο ίδιο*, σ. 136-138.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περιθωρίων» που επέτρεπε η δημοσιονομική κατάσταση. Γενικότερα, τοποθετείτο εναντίον της περαιτέρω ενίσχυσης της ζήτησης, καθώς πίστευε ότι έτσι θα ενισχυόταν ο πληθωρισμός και χαρακτήριζε «αφελή» την άποψη ότι με τον πληθωρισμό θα ενισχυόταν η οικονομική ανάπτυξη και το εισόδημα των ευρύτερων ομάδων του πληθυσμού. Η αντίληψη αυτή προφανώς ισοδυναμούσε με αυτό που αποκαλούσε «*ψευδαισθήσεις και θεωρίας αστηρίκτους*», από τις οποίες έπρεπε «*να λυτρωθή*» η ελληνική κοινωνία[73].

Η σταθεροποίηση

Ήδη από το τέλος του πρώτου τριμήνου του 1966 η οικονομική κατάσταση εμφάνιζε σημεία βελτίωσης. Πρώτο σημείο βελτίωσης ήταν ανάκτηση χρυσών λιρών, η οποία οφειλόταν στο μέτρο της κατάργησης της ελεύθερης αγοραπωλησίας τους στις 22 Δεκεμβρίου. Η επιτυχία του μέτρου δεν αναμενόταν, αλλά οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η επιχειρηματική κοινότητα, αναμένοντας το Δεκέμβριο του 1965 περαιτέρω επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης, είχε συγκεντρώσει τόσο μεγάλα ποσά χρυσών λιρών ώστε αντιμετώπιζε πλέον ανεπάρκεια κεφαλαίου για τη συνέχιση της επιχειρηματικής της δραστηριότητας. Από τη στιγμή συνεπώς που η οικονομική κατάσταση άρχισε να τίθεται υπό έλεγχο, η ροή επανόδου χρυσών λιρών στην Τράπεζα της Ελλάδος αυξανόταν, και ήδη στις 30 Μαρτίου είχαν επανέλθει 3,7 εκατομμύρια. Καθώς ο ρυθμός επανόδου ανερχόταν σε 80.000 χρυσές λίρες την ημέρα, αναμενόταν πλέον ότι η διαδικασία ανάκτησης θα οδηγούσε σχεδόν στην κάλυψη του ποσού που είχε απωλεσθεί τον προηγούμενο χρόνο. Αυτή η επάνοδος σήμαινε και την αύξηση των συναλλαγματικών διαθεσίμων της Τράπεζας κατά 40 εκατομμύρια δολλάρια, αν και η αύξηση αυτή δεν εμφανιζόταν στο λογαριασμό των συναλλαγματικών διαθεσίμων. Έως το τέλος του 1966 περίπου 10 εκατομμύρια χρυσές λίρες που αντιστοιχούσαν σε 100 εκατομμύρια δολλάρια είχαν ανακτηθεί από την Τράπεζα της Ελλάδας[74].

Παράλληλα, βελτίωση εμφάνιζε και το φανερό συναλλαγματικό απόθεμα λόγω ενός δανείου 30 εκατομμυρίων δολλαρίων από το Ευρωπαϊκό Νομισμα-

---

73. Η αγόρευση Μητσοτάκη στα *Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής*, Περίοδος Η΄, Σύνοδος Γ΄, Συνεδρίασις Κ΄, 20 Δεκεμβρίου 1965, σ. 359-371.

74. Sir Ralph Murray (British Embassy Athens) προς Secretary of State, 10 Ιανουαρίου 1967: Annual Review for 1966, FCO 9/118.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τικό Ταμείο, αλλά και του δανεισμού άλλων 10 εκατομμυρίων από την Export-Import Bank των Ηνωμένων Πολιτειών προς την Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως. Τελικό αποτέλεσμα ήταν η άνοδος των συναλλαγματικών διαθεσίμων ήδη από το τέλος Δεκεμβρίου του 1965 σε 235 εκατομμύρια δολλάρια, αν και το πρόβλημα των βραχυπρόθεσμων υποχρεώσεων παρέμενε.

Η βελτίωση του κλίματος σήμαινε και βελτίωση της εμπορικής δραστηριότητας και η απαισιόδοξη διάθεση του Δεκεμβρίου του 1965 είχε δώσει τη θέση της σε κάποια αισιοδοξία, η οποία τόνωνε τις συναλλαγές και βελτίωνε με τη σειρά της τα δημόσια οικονομικά.

Ο δείκτης τιμών καταναλωτή, ο οποίος, παραμένοντας σταθερός ακόμα και κατά την περίοδο ενίσχυσης της ζήτησης το 1963-64, δεν είχε αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού ως εκείνη τη στιγμή, είχε επιβαρυνθεί κατά το 1966 φθάνοντας το 4,9% έναντι 3% το 1965[75] και η αυξητική αυτή τάση, σύμφωνα με εκτιμήσεις του οικονομικού τύπου της εποχής[76], δεν οφειλόταν μόνο στην άνοδο της έμμεσης φορολογίας, αλλά και σε ένα στοιχείο που έτεινε να αποτελεί μόνιμο στοιχείο της δομής του εμπορικού ισοζυγίου, της αύξησης των εισαγωγών τροφίμων τα οποία δεν παράγονταν από την ελληνική γεωργία και κτηνοτροφία.

Η οικονομία μετά τη σταθεροποίηση: Η συζήτηση για τις διαρθρωτικές αλλαγές και οι κοινωνικές πιέσεις

Καθώς η σταθεροποίηση είχε επιτευχθεί από το καλοκαίρι του 1966, ο προβληματισμός προσανατολιζόταν προς τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Μία έκθεση της Βρετανικής Πρεσβείας, στις 2 Ιουλίου 1966, έδειχνε κάποια αλλαγή στις εκτιμήσεις σχετικά με τις μεσοπρόθεσμες οικονομικές προοπτικές. Η έκθεση έκανε λόγο για κυβερνητική αδράνεια προκειμένου να αντιμετωπιστούν διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας. Το έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών εξακολουθούσε να είναι υψηλό, αναμενόταν όμως η κάλυψή του από τους άδηλους πόρους, την εισροή κεφαλαίων και διακυβερνητικά δάνεια. Παράλληλα, η επανάκτηση ποσού υψηλότερου από το μισό αυτού που είχε απωλεσθεί σε χρυσές λίρες είχε αποκαταστήσει το καλυμμένο συναλλαγματικό απόθεμα που μπορούσε να χρησιμοποι-

---

75. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και Οικονομική Πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 257.

76. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *Νέα Οικονομία* Μάιος 1966.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ηθεί σε περίπτωση κρίσης. Οι βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις σε συνάλλαγμα παρέμεναν όμως σχεδόν ισόποσες με το επίσημο συναλλαγματικό απόθεμα. Σημειωνόταν όμως ότι οι νομισματικές αρχές είχαν περισσότερα μέσα στη διάθεσή τους για να αντιμετωπίσουν κάποια νέα κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών. Στη συνέχεια γινόταν αναφορά σε λήψη νέων μέτρων από την Κυβέρνηση που αποσκοπούσαν στην ανακοπή του ρεύματος εισαγωγών. Στις 8 Ιουνίου, υπουργική απόφαση όριζε ότι οι εισαγωγείς δεν επιτρεπόταν να αποσύρουν την κατάθεση στην Τράπεζα της Ελλάδος, ισόποση του αναγκαίου συναλλάγματος για την πραγματοποίηση της εισαγωγής, πριν από την πάροδο δύο μηνών. Αυτό σήμαινε επιβάρυνση για τον εισαγωγέα, ο οποίος έπρεπε και να πληρώσει τον εισαγωγικό δασμό και τους φόρους και να διατηρεί ταυτόχρονα την κατάθεση στην Τράπεζα, ακόμα και στην περίπτωση που το εμπόρευμα είχε παραδοθεί πριν από την πάροδο του δμήνου. Κατά συνέπεια, ο εισαγωγέας, ακόμα και στην περίπτωση που έκανε χρήση των αερομεταφορών, αδυνατούσε να κινεί με ταχύτητα το κεφάλαιο κινήσεώς του το οποίο δεσμευόταν υπερβολικά. Το μέτρο αναμενόταν ότι, εκτός από κάποια επιβράδυνση στις εισαγωγές, θα είχε γενικότερα αντιπληθωριστική επίδραση. Παράλληλα, η Κυβέρνηση, στην προσπάθειά της να αυξήσει τα δημόσια έσοδα, είχε περιορίσει το περιθώριο κέρδους των διανομέων πετρελαίου στην ελληνική αγορά με αποτέλεσμα τον περιορισμό των πιστωτικών διευκολύνσεων εκ μέρους των εταιριών πετρελαίου προς τους λιανοπωλητές[77].

Από την άλλη πλευρά, η έκθεση επεσήμαινε ότι η Κυβέρνηση απέφευγε να μειώσει τις δαπάνες για γεωργικές επιδοτήσεις με παράδειγμα την περίπτωση των σιτηρών. Ταυτόχρονα, πρόβλημα συνιστούσε και η μεγάλη εσοδεία καπνού του 1965 που σήμαινε ότι έπρεπε να διατεθούν περίπου 90 χιλιάδες αδιάθετοι τόνοι. Αναμενόταν όμως ότι η Κυβέρνηση θα αντιμετώπιζε το πρόβλημα αυτό διαθέτοντας σημαντικές ποσότητες στο πλαίσιο συμφωνιών ανταλλαγής με το Ανατολικό μπλοκ. Στις θετικές εξελίξεις για το 1966 συμπεριλαμβανόταν η αύξηση των αφίξεων τουριστών, που θα ξεπερνούσαν για πρώτη φορά το ένα εκατομμύριο, αν και διακρινόταν η τάση να μειωθεί η δαπάνη κατά κεφαλή. Ακόμα, η προσπάθεια συγκέντρωσης κεφαλαίων από το consortium του ΟΟΣΑ, χωρίς να είναι επιτυχής ως προς τους όρους από την ελληνική οπτική, θα βοηθούσε εν τούτοις στην αντιμετώπιση των βραχυπρόθεσμων συναλλαγματικών υποχρεώσεων, αφού πα-

---

77. Αναμενόταν ότι το μέτρο θα απέφερε στο Δημόσιο 120 εκατομμύρια ετησίως, τη στιγμή κατά την οποία οι εταιρείες πετρελαίου δήλωναν κέρδη 50 εκατομμυρίων δολλαρίων. Βλ. σχετικά *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 26 Μαΐου 1966.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρέχονταν πιστώσεις με σχετικά χαμηλά επιτόκια και όρους αποπληρωμής. Επίσης, παρατηρείτο αύξηση των μεταναστευτικών εμβασμάτων από τη Γερμανία, ενώ η ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων και η έναρξη λειτουργίας της Pechiney αποκαθιστούσαν έμπρακτα την αντίληψη ότι η Ελληνική Κυβέρνηση ευνοούσε τις ξένες επενδύσεις. Τελικό συμπέρασμα της έκθεσης ήταν ότι, μολονότι η οικονομική κατάσταση δεν θεωρείτο «ως συνήθως» ικανοποιητική, αυτό δεν σήμαινε ότι το βιοτικό επίπεδο και η κατανάλωση δεν βρίσκονταν σε άνοδο. Η έναρξη λειτουργίας των δύο μεγάλων βιομηχανικών μονάδων σήμαινε ότι η Ελλάδα θα απορροφούσε βιομηχανικά είδη και ο κατασκευαστικός τομέας εξακολουθούσε να επεκτείνεται. Η πρόοδος παρέμενε όμως μικρή λόγω της πολιτικής αβεβαιότητας και της διοικητικής ανεπάρκειας[78].

Βασική πηγή εκδήλωσης ανησυχιών ήταν στα μέσα του 1966 η Τράπεζα της Ελλάδος. Αν και το ισοζύγιο πληρωμών είχε ισορροπήσει και πάλι, και αυτό ήταν σαφές ήδη από το τέλος του πρώτου τετραμήνου του 1966, ο διοικητής της Τραπέζης της Ελλάδος πίστευε ότι η Κυβέρνηση απέφευγε να λάβει μέτρα οικονομικής πολιτικής που θα αντιμετώπιζαν καίριες αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Την αντίληψή του αυτή αντανακλούσε έκθεσή του που παρέδωσε στην Κυβέρνηση τον Ιούλιο του 1966 και της οποίας το περιεχόμενο έγινε γνωστό στον αθηναϊκό τύπο.

Ο καθηγητής Ζολώτας διαπίστωνε ότι η αλληλοτροφοδοτούμενη ανοδική τάση μισθών-τιμών που είχε παρατηρηθεί το 1965 εξακολουθούσε να χαρακτηρίζει τις εξελίξεις και κατά το πρώτο εξάμηνο του 1966. Παράλληλα, η επένδυση στη βιομηχανία υπολογιζόταν ότι θα αυξανόταν το 1966 λιγότερο από 15%, ενώ η αύξηση ήταν 31,4% το 1965 και 44% το 1964. Επίσης, η παραγωγή των κεφαλαιουχικών αγαθών το πρώτο τετράμηνο του 1966 είχε σημειώσει αύξηση μόνο κατά 7,5%, ενώ το αντίστοιχο διάστημα του 1965 η αύξηση ήταν 12,4%. Ως προς το ισοζύγιο πληρωμών, ο διοικητής ανέφερε ότι η αύξηση του ελλείμματος το πρώτο τετράμηνο ανερχόταν σε 30 εκατομμύρια δολλάρια έναντι 50 εκατομμυρίων του αντίστοιχου διαστήματος του προηγουμένου έτους. Αυτό οφειλόταν σε αύξηση των εξαγωγών και των αδήλων πόρων. Οι εισαγωγές κεφαλαίου είχαν παραμείνει στο επίπεδο του προηγούμενου έτους, υπήρξε όμως μια αύξηση 20 εκατομμυρίων δολλαρίων στις πιστώσεις. Ο καθηγητής Ζολώτας θεωρούσε ότι η ευνοϊκή αυτή εξέλιξη οφειλόταν σε εξαιρετικούς παράγοντες και ανέφερε σχετικά τα δάνεια από το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Ταμείο και την Nova Scotia Bank. Έτσι, η πρόβλεψη του καθηγητή για την εξέλιξη των οικονομικών μεγεθών ήταν

78. Sir Ralph Murray (British Embassy Athens) προς Foreign Office, 2 Ιουλίου 1966, CE 1111/11(A), FO 371/185668.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γενικά απαισιόδοξη και ανέμενε άνοδο του ελλείμματος τρεχουσών συναλλαγών αλλά και επιδείνωση της πορείας των δημοσίων εσόδων.

Η βασική ανησυχία του διοικητή της Τραπέζης της Ελλάδος βρισκόταν στο τέλος της έκθεσης και αφορούσε τη ροπή αποταμίευσης και επένδυσης: Παρατηρούσε ότι τα σημεία έδειχναν στροφή προς την κατανάλωση, επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης και επίμονη πληθωριστική πίεση με επίπτωση στις τιμές αλλά και στο ισοζύγιο πληρωμών. Ως σημείο επιβράδυνσης θεωρούσε προφανώς το ότι ανέμενε ανάπτυξη για το 1966 κατά 6-6,5% έναντι 7,3% το 1965 και 8,7% το 1964. Κατέληγε με μία επισήμανση που έδειχνε την αντίληψη ενός τραπεζίτη που είχε ταυτίσει τη θητεία του στην Τράπεζα της Ελλάδος με την τήρηση της νομισματικής ισορροπίας και της δημοσιονομικής πειθαρχίας και διαπίστωνε ότι οι κοινωνικές προϋποθέσεις εφαρμογής μιας περιοριστικής πολιτικής δεν ήταν ευνοϊκές: Τόνιζε ότι κατά τη δεκαετία 1955-1964 η συμμετοχή της κατανάλωσης στο ΑΕΠ μειωνόταν και ότι από το 1965 η τάση αυτή είχε αντιστραφεί. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής πρότεινε το πάγωμα μισθών και τιμών για ένα έτος και γενικότερα έλεγχο των τιμών βασικών ειδών και επιβράδυνση των μισθολογικών αυξήσεων. Για τον έλεγχο των εισαγωγών ώστε να ανακουφιστεί η πίεση στο ισοζύγιο πληρωμών ο καθηγητής Ζολώτας πρότεινε την πληρωμή προκαταβολών από τους εισαγωγείς στην Τράπεζα της Ελλάδος για περίοδο δυόμισυ μηνών[79]. Για τον προγραμματισμό των δημοσίων επενδύσεων τόνιζε ότι έπρεπε να εξασφαλίζεται εκ των προτέρων η χρηματοδότησή τους. Ζητούσε ακόμη την περιστολή των καταναλωτικών δαπανών του Δημοσίου, την ψήφιση νομοσχεδίου για την ανάπτυξη της κεφαλαιαγοράς, τη συμπλήρωση της νομοθεσίας για τον έλεγχο της πιστοδότησης, καθώς και την εισαγωγή περιορισμών στην αγορά γης (η οποία υπολογιζόταν ότι κάλυπτε το 30% των ιδιωτικών επενδύσεων) με προφανή στόχο την κατεύθυνση της ιδιωτικής επένδυσης προς τη μεταποίηση[80].

Σχετικά με την αντίληψη για την καταλληλότερη αναπτυξιακή στρατηγική, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της τριετίας παρατηρήθηκαν εξελίξεις που επέκτειναν μεν τη βιομηχανική βάση της ελληνικής οικονομίας, ανέδειξαν δε ένα πρόβλημα δυσανεξίας έναντι των ξένων επενδύσεων, πρόβλημα που ήταν εν πολλοίς στενά πολιτικό.

---

79. Η πρόταση είχε ήδη τεθεί σε εφαρμογή από τον Ιούνιο, όπως αναφερόταν στην έκθεση του Βρετανού Πρεσβευτή. Προβλεπόταν όμως περίοδος δύο μηνών.

80. J. Mason (British Embassy Athens) προς A. E. Davidson (Foreign Office), 25 Ιουλίου 1966, CE 1111/11(A), FO 371/185668. Επίσης, σχετικό δημοσίευμα στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 16 Ιουνίου 1966.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η υπογραφή των συμβάσεων της Pechiney (αλουμίνας και αλουμινίου) και της ESSO-Pappas (συγκρότημα διυλιστηρίου πετρελαίου, εργοστασίου αμμωνίας, πετροχημικού και χαλυβουργίας) το 1960 και το 1962 είχε προκαλέσει την οξεία αντίδραση όχι μόνο της αριστεράς αλλά και της κεντρώας αντιπολίτευσης για τους όρους των συμβάσεων που θεωρούνταν ασύμφοροι για τα ελληνικά συμφέροντα. Ως προς την Ένωση Κέντρου πάντως, η αντίθεσή της δε σήμαινε αντίθεση αρχής.

Ενδεικτική της πρόθεσης της Κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου να ακολουθήσει πολιτική προσέλκυσης ξένων επενδύσεων ήταν ο χειρισμός του ζητήματος της αναθεώρησης των συμβάσεων. Παρά το γεγονός ότι επρόκειτο για δύο μόνο συμβάσεις, η σημασία τους για την ελληνική βιομηχανία ήταν κεφαλαιώδης, καθώς αποτελούσαν κάτι λιγότερο από τα 2/3 της αξίας των ξένων επενδύσεων στην ελληνική βιομηχανία[81], μόνη δε η επένδυση ESSO-Pappas συνιστούσε το 17% τουλάχιστο του ελληνικού βιομηχανικού δυναμικού.

Ως προς την ESSO-Pappas η αναθεωρημένη σύμβαση, την οποία διαπραγματεύθηκαν εκ μέρους της Κυβέρνησης ο Υπουργός Συντονισμού Γεώργιος Μαύρος και ο Υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης Ανδρέας Παπανδρέου[82], ήταν έτοιμη και παρουσιάστηκε στη Βουλή το Μάιο του 1964. Η επαναδιαπραγμάτευση της σύμβασης σήμαινε ότι η Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου είχε αποδεχθεί κατ' αρχήν τη σκοπιμότητα προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου και ακόμα ότι κατανοούσε πως ενδεχόμενη ακύρωση της συγκεκριμένης σύμβασης θα αποτελούσε πλήγμα για την αξιοπιστία της Ελλάδας και θα υπονόμευε τη δυνατότητά της να προσεγγίσει στο μέλλον επενδυτές[83]. Σύμφωνα με τις κυβερνητικές ανακοινώσεις το ελληνικό κράτος αύξανε κατά το ήμισυ την ποσότητα πετρελαίου που δικαιούτο να εισαγάγει. Η βασική στόχευση της ελληνικής πλευράς ήταν να έχει αυξημένη ευχέρεια ανταλλαγών στο εμπόριο με τις κομμουνιστικές χώρες, και ιδίως τη Σοβιετική Ένωση, ώστε να είναι σε θέση να ανταλλάξει γεωργικά προϊόντα με πετρέλαιο. Παράλληλα προβλεπόταν ότι τα δικαιώματα του Δημοσίου ανά βαρέλι πετρελαίου δε θα μπορούσαν να είναι κατώτερα από 50 σεντς. Επί-

---

81. Κώστας Κωστής, *Ο μύθος του ξένου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, σ. 74.

82. Η Αμερικανική Πρεσβεία θεωρούσε ότι ο συντονισμός, ο «επαγγελματισμός» και η τεχνογνωσία της ελληνικής πλευράς δεν είχαν αποδειχθεί ικανοποιητικοί. US Embassy Athens προς State Department, A-1237, 15 Μαΐου 1964, State Department Central Foreign Policy Files, POL 2-1 GREECE, Box 2241.

83. Αυτό το σημείο τόνιζε σε σχετική αναφορά της η Αμερικανική Πρεσβεία της Αθήνας. US Embassy Athens προς State Department, A-1237, 15 Μαΐου 1964, State Department Central Foreign Policy Files, POL 2-1 GREECE, Box 2241.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σης, η επένδυση για τη δημιουργία χαλυβουργείου θα αυξανόταν σε 85 από 49 εκατομμύρια δολλάρια και προβλεπόταν τετραπλασιασμός της δυναμικότητας της μονάδας που επρόκειτο να δημιουργηθεί. Διπλασιασμός της δυναμικότητας προβλεπόταν και για το εργοστάσιο αμμωνίας, ενώ σχετικά με την πετροχημική μονάδα απελευθερώνονταν από το μονοπώλιο εξαετίας τα 20 από τα 29 πετροχημικά προϊόντα. Προβλεπόταν τέλος η δημιουργία ενός εργοστασίου χημικών στο Μεσολόγγι[84]. Επρόκειτο για μια συμφωνία που οι Αμερικανοί χαρακτήριζαν «αμοιβαία ανεκτή»[85].

Ανάλογη κατάληξη με αυτή της σύμβασης ESSO είχε η σύμβαση Pechiney, αλλά με αρκετά μεγαλύτερη καθυστέρηση. Η διαδικασία αναθεώρησης είχε μείνει ημιτελής, όταν ξέσπασε η πολιτική κρίση τον Ιούλιο του 1965 και ολοκληρώθηκε από το Μητσοτάκη ως υπουργό Συντονισμού το Μάρτιο του 1966. Στην αναθεωρημένη σύμβαση προβλεπόταν βελτίωση της τιμής στην οποία η ΔΕΗ θα πουλούσε το ρεύμα από 3,1 mills/kwh σε 4,375 με αναπροσαρμογή ανά τριετία. Επρόκειτο για βασικό ζήτημα το οποίο είχε αποτελέσει θεμελιώδες σημείο κριτικής κατά το χρόνο σύναψης της σύμβασης το 1960 και μεταγενέστερα. Παράλληλα η Pechiney στερείτο του προνομίου να έχει τον πρώτο λόγο για τη δημιουργία νέας μονάδας παραγωγής αλουμινίου, ενώ υποχρεωνόταν να διαθέτει το 15% της παραγωγής της στην εγχώρια αγορά σε τιμή όχι ανώτερη από την τιμή εξαγωγής[86].

Η συζήτηση για το ρόλο των ξένων επενδύσεων στην αναπτυξιακή διαδικασία αναζωπυρώθηκε την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1966 με αφορμή αυτή τη φορά την υπόθεση Litton. Το ελληνικό δημόσιο αναγνώριζε στην αμερικανική εταιρεία το δικαίωμα να εκπονήσει το πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης δύο περιφερειών, της Ηλείας και της δυτικής Κρήτης, και να επιλέξει τα κατάλληλα έργα και εταιρείες που θα τα εκτελούσαν. Το σχέδιο της σύμβασης, το οποίο παρουσίασε στη Βουλή προς έγκριση ο Μητσοτάκης, δέχθηκε σκληρές επιθέσεις. Το ένα σημείο αφορούσε το γεγονός ότι είχαν επιλεγεί ως πεδίο εφαρμογής οι εκλογικές περιφέρειες του ίδιου του Μητσοτάκη και του πρωθυπουργού Στέφανου Στεφανόπουλου. Ένα άλλο σημείο κριτικής αποτελούσαν οι οικονομικοί όροι που θεωρούνταν ιδιαίτερα ευνοϊκοί για την εταιρεία με έμφαση στο σημείο των απολογιστικών δαπανών, στη μονοπωλιακή

---

84. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 24η, 14 Μαΐου 1964. σ. 622 επ.

85. US Embassy Athens προς State Department, A-1237, 15 Μαΐου 1964, State Department Central Foreign Policy Files, POL 2-1 GREECE, Box 2241.

86. Κ. Κωστής, *ό.π.*, κεφάλαιο 6.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ανάθεση μελετών που απέκλειε ελληνικούς οίκους και στον παραμερισμό της δημόσιας διοίκησης. Τέλος, η σύμβαση θεωρείτο ως πρότυπο εξαρτημένης ανάπτυξης αφού, σύμφωνα με τη σχετική επιχειρηματολογία, μια ξένη εταιρεία, χωρίς δημοκρατικό κοινωνικό έλεγχο, θα αποφάσιζε κυριαρχικά για τον τύπο ανάπτυξης δύο μεγάλων περιοχών της χώρας[87].

Η συζήτηση ήταν υπερβολική ως προς την ένταση των επιχειρημάτων. Πρέπει να σημειωθεί ότι η επίδοση της εταιρείας στο σχεδιασμό και, κυρίως, στην προσέλκυση επενδύσεων αποδείχθηκε, εκ των υστέρων, απογοητευτική αφού η σύμβαση υπεγράφη και τέθηκε τελικά σε εφαρμογή το 1967, μετά την επικράτηση του στρατιωτικού πραξικοπήματος[88]. Το ζήτημα έπρεπε να κριθεί κυρίως ως προς την εξακρίβωση της ικανότητας της εταιρείας να επιτύχει όσα υποσχόταν και όχι τόσο ως προς τα υπόλοιπα ζητήματα που κυριάρχησαν στο δημόσιο διάλογο. Η δημόσια διοίκηση ήταν ανεπαρκής από κάθε άποψη. Εκθέσεις ξένων ειδικών από τις αρχές του 1964 επεσήμαιναν τα προβλήματά της[89], ενώ η ανικανότητα του κρατικού μηχανισμού να σχεδιάσει και να εκτελέσει οποιαδήποτε πολιτική αποτελούσε την αφετηρία του σκεπτικού όσων ασχολούνταν με το πρόβλημα της ανάπτυξης. Έτσι, ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Γεώργιος Μαύρος διαπίστωνε στην ετήσια έκθεσή του για το 1965 ότι η δημόσια διοίκηση *«θέτει φραγμούς εις πάσαν πρόοδον»*[90]. Συνεπώς η αποδέσμευση από τη διοίκηση δε συνιστούσε μειονέκτημα στις επικρατούσες συνθήκες και η κυβερνητική επιχειρηματολογία έδινε έμφαση στην αναμενόμενη επιτάχυνση έργων που η δημόσια διοίκηση πρακτικά αδυνατούσε να φέρει εις πέρας. Παράλληλα, η κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να μην εγκρίνει κάποιο έργο ή μελέτη της εταιρείας εντός 15μέρου από την υποβολή. Και αν το διάστημα δεν ήταν μεγάλο, οπωσδήποτε δε σήμαινε ότι η πολιτική εξουσία είχε απεκδυθεί της πολιτικής της δυνατότητας να εγκρίνει ή να απορρίπτει σχέδια σημαντικά για την αναπτυξιακή της πολιτική. Τέλος, η συνολική μελέτη του αναπτυξιακού προβλήματος περιοχών και η δημιουργία εγχώριων στελεχών που θα προέκυπταν από τη συνεργασία με την εταιρεία δεν ήταν αμελητέες προοπτικές[91].

---

87. Βλ. σχετικά *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 12 Μαΐου 1966, Jean Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Β΄, Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ. 146-151.

88. Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και Οικονομική Πολιτική, 1944-2000*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 271-272.

89. Βλ. σχετικά Αντώνη Μακρυδημήτρη (επιμ.) *Εκθέσεις εμπειρογνωμόνων για τη δημόσια διοίκηση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2000, σ. 153 επ. και 281 επ.

90. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5 Μαΐου 1966.

91. Στα δύο αυτά σημεία αποδιδόταν σημασία από τον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 12 Μαΐου 1966.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τελικά, η υπόθεση εγκαταλείφθηκε, αφού ο Μητσοτάκης διαπίστωσε ότι δε διέθετε ούτε καν την εύθραυστη κοινοβουλευτική πλειοψηφία των 152 ψήφων όταν εκδήλωσε την αντίθεσή του ο Σπύρος Μαρκεζίνης, αρχηγός των Προοδευτικών, οι οποίοι υποστήριζαν στη Βουλή, με 8 έδρες, την κυβέρνηση των αποστατών[92].

Η εξέλιξη αυτή υπογράμμιζε τη σημασία της πολιτικής αβεβαιότητας, η οποία σε μεγάλο βαθμό συνίστατο στην αμφισβήτηση της ικανότητας της κυβέρνησης Στεφανοπούλου να παραμείνει στην αρχή και να ακολουθήσει μια μακροπρόθεσμη οικονομική πολιτική. Ενδεικτική από την άποψη αυτή ήταν η άρνηση της ΕΡΕ και των Προοδευτικών να ψηφίσουν στη Βουλή τα φορολογικά μέτρα της κυβέρνησης του Δεκεμβρίου του 1965. Η στάση αυτή έδειχνε ότι τα δύο κόμματα δεν ήταν πρόθυμα να υποστηρίξουν μέτρα που δεν τους προσπόριζαν πολιτικό όφελος και πέραν αυτού συνέτειναν σε μερισμό της πολιτικής φθοράς[93]. Τα μέτρα τελικά ψηφίστηκαν εν μέρει από την επιτροπή εξουσιοδότησης της Βουλής μόλις τον Αύγουστο του 1966 και αφού η κυβέρνηση υποχρεώθηκε να αποσύρει την αύξηση κατά 10% της φορολογίας εισοδήματος με αποτέλεσμα να απομείνει σε ισχύ μόνο η αύξηση της έμμεσης φορολογίας[94].

Η υπόθεση της ψήφισης της φορολογίας ήταν, πέραν των άλλων, συμπτωματική και των αντιφατικών πιέσεων που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση. Έτσι, ενώ η ΕΡΕ από τη μια πλευρά αρνείτο να συναινέσει άμεσα στην αύξηση των φορολογικών εσόδων, από την άλλη υποστήριζε την αύξηση της τιμής του σίτου σε 2,60 δραχμές κατά κιλό σε σχέση με τις 2 δραχμές που είχε αποφασίσει η κυβέρνηση σε μια προσπάθεια να συγκρατήσει τις δαπάνες για τις γεωργικές επιδοτήσεις[95].

Άλλο παράδειγμα ήταν η αύξηση του βασικού ημερομισθίου το Δεκέμβριο του 1965. Σε μια προσπάθεια ανακοπής του μεταναστευτικού ρεύματος ο ΣΕΒ αποδέχθηκε, στο πλαίσιο της συλλογικής σύμβασης εργασίας, την αύξηση του κατώτατου ημερομισθίου κατά 20% προκαλώντας επικρίσεις για την κυβερνητική αποδοχή της σύμβασης. Η αύξηση δεν ήταν ασήμαντη, αφού το κατώτατο ημερομίσθιο είχε σημειώσει κατά το διάστημα Ιουνίου 1964-Ιουνίου 1965 αύξηση κατά 6,5%, και θεωρείτο από μερίδα του οικονομικού τύπου πληθωριστική[96].

---

92. US Embassy Athens προς State Department, A-180, 1 Οκτωβρίου 1966, RG 59, State Department Central Foreign Policy Files 1964-1966, POL 2-1 Greece, Box 2241.

93. Sir Ralph Murray (British Embassy Athens) προς Foreign Office, 5 Απριλίου 1966, CE 1111/5, FO 371/185668.

94. Sir Ralph Murray (British Embassy Athens) προς Foreign Office, 27 Ιουλίου CE 1111/11(B) και 17 Αυγούστου 1966, CE 1111/11(C), FO 371/185668.

95. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2 Ιουνίου 1966.

96. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23 Δεκεμβρίου 1965.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η τάση αύξησης των μισθών δε δικαιολογούσε, ίσως, την έμφαση που έδινε στη συγκράτηση των αμοιβών η Τράπεζα της Ελλάδος. Έτσι για το 1966, ενώ ο μέσος πραγματικός μισθός είχε αυξηθεί κατά 7,3%, η αύξηση της παραγωγικότητας ήταν 7%. Οι αντίστοιχοι δείκτες για το 1963 ήταν 4,6 και 13,9%, το 1964 12,3 και 10,8 % και το 1965 8,9 και 11,8%[97].

Αυτό που όμως πρέπει να συγκρατηθεί είναι ότι ο συσχετισμός πολιτικού περιβάλλοντος και κοινωνικής δυναμικής δεν επέτρεπε, ακόμα και αν υποτεθεί ότι οικονομικά οι εισηγήσεις αυτές ήταν οι καταλληλότερες, την υιοθέτησή τους. Οι αντιφατικές πιέσεις εκδηλώνονταν όμως όλο και εντονότερα από την άνοιξη του 1966. Η αρνητική στάση έναντι των νέων φορολογιών είχε αρχίσει να εντείνεται από την άνοιξη του 1966, αφού όμως διαπιστωνόταν πλέον ότι τα δημόσια έσοδα αυξάνονταν με εντυπωσιακό ρυθμό[98]. Στο πλαίσιο αυτής της νέας αντιμετώπισης διατυπωνόταν και η κριτική ότι οι νέες φορολογίες που είχαν επιβληθεί το Δεκέμβριο του 1965 δεν ήταν τελικά απαραίτητες και προβαλλόταν πια η πολιτική κρίση του Ιουλίου του 1965 ως αιτία πτώσης των δημοσίων εσόδων. Ως απόδειξη εμφανιζόταν η αύξηση των δημοσίων δαπανών κατά 33% το πρώτο τρίμηνο του 1966, αν και ταυτόχρονα σημειωνόταν ότι αυτή η αύξηση είχε προκύψει ως αποτέλεσμα της αναστολής ορισμένων δαπανών από το τέταρτο τρίμηνο του 1965, συνέπεια ακριβώς της αδυναμίας του Δημοσίου να πραγματοποιήσει ήδη από το πρώτο εξάμηνο του 1965 τα έσοδα που είχε προϋπολογίσει[99]. Προφανές είναι ότι η δημόσια συζήτηση συμπλεκόταν με τις πολιτικές εξελίξεις και την οξεία πολιτική κρίση που εξελισσόταν και αφορούσε εν μέρει την ανησυχία ότι μια κυβέρνηση με ελάχιστη λαϊκή υποστήριξη θα μπορούσε να αξιοποιήσει εκλογικά τα δημοσιονομικά περιθώρια που δημιουργούσε. Αυτό που συνέβαινε ήταν στην πραγματικότητα η επανεπιβεβαίωση των πολιτικών κριτηρίων στην αξιολόγηση της οικονομικής πολιτικής, αφού είχε πια παρέλθει η οξύτητα της κρίσης των δημοσίων οικονομικών και του ισοζυγίου πληρωμών.

Στις αρχές Μαΐου του 1966, όμως, ο διοικητής της Εθνικής Τράπεζας Γεώργιος Μαύρος θα υποστηρίζε στην ετήσια έκθεσή του για το 1965, λίγο πριν παραιτηθεί για να δραστηριοποιηθεί και πάλι πολιτικά στο πλαίσιο της Ένωσης Κέντρου, ότι η κρίση του 1965 οφειλόταν στην ταχύτερη αύξηση των εισοδημάτων από την αύξηση της παραγωγής. Πρόσθετε ότι, αν στο μέλλον κρινόταν απαραίτητη η ενίσχυση του εισοδήματος, αυτή έπρεπε να στηρίζεται σε φορολογία[100]. Το

97. Καζάκος, *ό.π.*, σ. 259.
98. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 9 Ιουνίου 1966.
99. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 2 Ιουνίου 1966.
100. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5 Μαΐου 1966.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κλειδί για την κατανόηση των αιτίων της οικονομικής κρίσης του 1965 δεν ήταν συνεπώς η πολιτική κρίση, αν και αυτή αναμφίβολα επέτεινε την κατάσταση, αλλά η ελλιπής χρηματοδότηση της πολιτικής παροχών του 1963-64.

Η διαπίστωση αυτή δεν επηρέαζε πάντως την κοινωνική ατμόσφαιρα. Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1966 η Κυβέρνηση Στεφανοπούλου βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα κύμα κινητοποιήσεων τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές για την ικανοποίηση οικονομικής φύσης αιτημάτων[101].

Στη βιομηχανία η ένταση της απεργιακής δραστηριότητας αφορά το σύνολο της τριετίας 1964-66. Όπως έχει δείξει σχετική έρευνα[102], η απεργιακή δραστηριότητα στη βιομηχανία, τόσο από την άποψη των χαμένων ημερών όσο και από την άποψη του αριθμού απεργών και απεργιών, περίπου διπλασιάστηκε[103] σε σχέση με τη διετία 1962-63 που είχε αποτελέσει την αφετηρία συνδικαλιστικής κινητοποίησης εκτός του επίσημου συνδικαλιστικού φορέα, δηλαδή της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ)[104].

Ένα βασικό ζήτημα ήταν η εκκρεμότητα θέσπισης ενιαίου μισθολογίου για τους δημοσίους υπαλλήλους και η παράλληλη κατάργηση ειδικών επιδομάτων που μπορούσε να χορηγεί υπουργός κατά τη διακριτική του ευχέρεια. Η ψήφιση του μισθολογίου αποτελούσε υπόσχεση της Ένωσης Κέντρου και της Κυβέρνησης των αποστατών, η οποία όμως λόγω του κόστους που συνεπαγόταν θα προτιμούσε την αναβολή της ψήφισής του[105].

Το μισθολόγιο επρόκειτο τελικά να ψηφιστεί τον Αύγουστο. Η ψήφισή του ήταν αδύνατο να αναβληθεί χωρίς πολιτικές επαπτώσεις για την Κυβέρνηση.

---

101. Μια εικόνα των κινητοποιήσεων τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις παρέχει ο Δημήτρης Λιβιεράτος, *Η κίνηση των 115. Κοινωνικοί Αγώνες 1962-1967*, Προσκήνιο, Αθήνα 2003.

102. Χρήστος Ιωάννου, «Το εθνικό σύστημα των εργασιακών σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1955-1967» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Β΄ τόμος, Αθήνα 1995, σ. 73-105.

103. *Στο ίδιο*, πίνακας 7, σ. 99.

104. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Διεκδικητικό Κίνημα και Πολιτική: Ο Ελληνικός Συδικαλισμός πριν από τη Δικτατορία (1962-1967)», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 12, Νοέμβριος 1998, σ. 5-34 και Γιώργος Κουκουλές, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και ο μύθος του Σίσσυφου (1964-1966)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1995.

105. Το κόστος αυτό υπολογιζόταν ότι ανέρχεται σε 7,5 δισεκατομμύρια δραχμές, εκτεινόμενο σε μια πενταετία, και επρόκειτο ασφαλώς να επιβαρύνει τις δαπάνες μισθοδοσίας του Δημοσίου, που μαζί με τις συντάξεις αποτελούσαν το 39% των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού. US Embassy Athens προς State Department, A-855, 24 Μαΐου 1966, State Department Central Foreign Policy Files, POL 15-4 GREECE, Box 2243.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Όπως επεσήμαινε η Αμερικανική Πρεσβεία, η υπόθεση εξελισσόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο όπου η Κυβέρνηση υφίστατο έντονη κοινωνική πίεση που προέκυπτε από ένα συνδυασμό «νόμιμων» δυσαρεσκειών οικονομικής φύσης και της πεποίθησης από την πλευρά των εργαζομένων ότι η Κυβέρνηση δεν ήταν αρκετά ισχυρή για να αντισταθεί στις πιέσεις τους. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (ΑΔΕΔΥ) ήταν σε θέση, μέσω της απειλής 48ωρης απεργίας στο Δημόσιο, να πιέσει αποτελεσματικά την Κυβέρνηση, έχοντας παράλληλα εξασφαλίσει τη συναίνεση των κομμάτων όχι μόνο της αντιπολίτευσης αλλά και αυτών που υποστήριζαν την Κυβέρνηση των αποστατών στη Βουλή. Παράλληλα, η Κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να αποδεχθεί και τα ειδικά αιτήματα ορισμένων κατηγοριών, όπως δασκάλων και τεχνικών του Δημοσίου, για επιδόματα στις επιμέρους κατηγορίες[106].

Βέβαια, οι αυξήσεις στους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων δεν απειλούσαν την πορεία των δημοσίων οικονομικών, όπως είχε προς στιγμή φανεί, καθώς η αύξηση για το 1967 υπολογιζόταν μεταξύ 5 και 6%, αφού τελικά η κατανομή του κόστους της πλήρους εφαρμογής του μισθολογίου σε μια πενταετία μείωνε τη δημοσιονομική επίπτωση[107].

Παράλληλα, το πάγωμα των γεωργικών επιδοτήσεων για το 1966 στο ύψος του 1965 αποτελούσε αιτία μόνιμης δυσαρέσκειας στις αγροτικές περιοχές με συνέπεια τη συχνή εκδήλωση κινητοποιήσεων αγροτών[108], οι οποίοι ήταν πλέον οριστικά προσανατολισμένοι στην Ένωση Κέντρου.

Συμπεράσματα

Η εξέταση των διακυμάνσεων της οικονομικής πολιτικής στην περίοδο 1963-66 παρουσιάζει ενδιαφέρον για πολλούς λόγους. Ο πρώτος αφορά το γεγονός ότι επρόκειτο για μια περίοδο όπου η ελληνική κοινωνία εισερχόταν σε μια φάση κατά την οποία η οικονομική επέκταση που είχε προηγηθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία είχε δημιουργήσει προσδοκίες αύξησης του εισοδήματος

106. US Embassy Athens προς State Department, A-89, 20 Αυγούστου 1966, State Department Central Foreign Policy Files, POL 2-1 GREECE, Box 2241.

107. US Embassy Athens προς State Department, A-272, 23 Νοεμβρίου 1966, State Department Central Foreign Policy Files, POL 15-4 GREECE, Box 2243.

108. US Embassy Athens προς State Department, A-884, 4 Ιουνίου 1966, State Department Central Foreign Policy Files, POL 2-1 GREECE, Box 2241.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και αναδιανομής. Η επικράτηση της Ένωσης Κέντρου το 1963-64 σήμαινε, εκτός από το αίτημα ανοίγματος του πολιτικού συστήματος, και την έμφαση σε θέματα αναδιανομής. Η πολιτική νομισματικής σταθερότητας είχε ως τότε συνυφανθεί με μια σφιχτή πολιτική τόσο στις αμοιβές όσο και στις πιστώσεις. Το σύνολο περίπου της ελληνικής κοινωνίας αισθανόταν ότι δικαιούτο να αυξήσει το εισόδημά του ή την πρόσβασή του στο πιστωτικό σύστημα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, αλλά και γενικότερα σε ένα καταναλωτικό πρότυπο το οποίο επεκτεινόταν πια ραγδαία σε όλη τη Δυτική Ευρώπη, μετά την ολοκλήρωση της φάσης της ανασυγκρότησης. Η προσαρμογή αποδείχθηκε δύσκολη, καθώς η ελληνική οικονομική και κοινωνική διάρθρωση δεν διέθετε τα χαρακτηριστικά μιας ώριμης βιομηχανικής κοινωνίας η οποία θα μπορούσε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες μέσω κοινωνικών συμφωνιών με τη μεσολάβηση του κράτους. Η ανεπάρκεια της βιομηχανικής βάσης σήμαινε ότι ήταν αδιανόητες στην Ελλάδα συμφωνίες μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που θα επικύρωναν αυξημένες μισθολογικές και άλλες απολαβές έναντι αύξησης της παραγωγικότητας και επιτυχημένης εξαγωγικής προσπάθειας. Έτσι, η απόπειρα αναδιανομής της Κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου είχε ένα χρώμα παροχών προς όλους, χωρίς να υπακούει σε κάποιο αναδιανεμητικό πρότυπο. Ένας συνδυασμός γενναίας αύξησης των γεωργικών επιδοτήσεων, μισθολογικών αυξήσεων, μείωσης της φορολογίας εισοδήματος, αλλά και αδυναμίας μείωσης των αμυντικών δαπανών λόγω και της κυπριακής κρίσης δημιούργησαν γρήγορα συνθήκες δημοσιονομικής κρίσης αλλά και ασύμφορου ανοίγματος του ισοζυγίου πληρωμών. Η τελευταία ειδικά εξέλιξη ήταν ίσως ενδεικτική του γεγονότος ότι η Ελλάδα είχε να διανύσει μεγάλη απόσταση για να αναλάβει τέτοιας έκτασης αναδιανεμητική πολιτική: η ζήτηση κεφαλαιουχικών αγαθών για τις βιομηχανικές επενδύσεις σήμαινε αυξημένες εισαγωγές, ενώ η εγχώρια βιομηχανία και γεωργία δεν ήταν ικανή να καλύψει την αυξημένη ζήτηση για προϊόντα και υπηρεσίες που μπορούσαν να αγοραστούν λόγω της αύξησης του εισοδήματος στο εσωτερικό.

Η αδυναμία αυτή, διαρθρωτικής φύσης, έθετε και πάλι το ζήτημα των βασικών επιλογών της οικονομικής πολιτικής. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 η ελληνική πολιτική τάξη είχε επιλέξει ως αναγκαία την εκβιομηχάνιση. Οι επισημάνσεις του Κυριάκου Βαρβαρέσσου σχετικά με τη δυνατότητα της ελληνικής οικονομίας να επιτύχει την ανάπτυξη βιομηχανίας δεν είχαν γίνει δεκτές, και πιστευόταν γενικά ότι η Ελλάδα ήταν σε θέση να αναπτύξει μια ανταγωνιστική βιομηχανία στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας. Η έναρξη λειτουργίας της βιομηχανίας αλουμινίου και του συγκροτήματος Esso-Pappas το 1966 έμοιαζαν να δικαιώνουν τη βασική αυτή επιλογή, καθώς η Ελλάδα, μέσω ξένων επενδύσεων, αποκτούσε τεχνολογικά εξελιγμέ-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νες βιομηχανίες. Παρέμενε οξύ το πρόβλημα των διαρθρωτικών αλλαγών στη γεωργία, όπου επιβαλλόταν η στροφή σε νέες καλλιέργειες, που και εξαγώγιμα προϊόντα θα πρόσφεραν και τις εισαγωγές θα υποκαθιστούσαν με ευνόητες ευνοϊκές συνέπειες για το ισοζύγιο πληρωμών.

Στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκαν δύο εναλλακτικές στρατηγικές: Η πρώτη υποστηρίχθηκε από την κεντροαριστερά της Ένωσης Κέντρου υπό τον Ανδρέα Παπανδρέου και έδινε έμφαση στην αναπτυξιακή ώθηση μέσω της ενίσχυσης της ζήτησης της εσωτερικής αγοράς. Έτεινε να πιστεύει ότι η υποκατάσταση των βιομηχανικών εισαγωγών ήταν αναγκαία και ίσως επαρκής για την εκβιομηχάνιση, ενώ αναδεχόταν την ανάγκη δανεισμού στις διεθνείς χρηματαγορές προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η αναπτυξιακή διαδικασία. Δεν στερείται ίσως ενδιαφέροντος, όπως προαναφέρθηκε, το γεγονός ότι η βασική ιδέα της πολιτικής αυτής ακολουθήθηκε στη δεκαετία του 1980 σε συνθήκες δυσμενέστερες ως προς το οικονομικό περιβάλλον: Η αναπτυξιακή ώθηση είχε ανακοπεί ως συνέπεια και της πετρελαϊκής κρίσης και ο προστατευτισμός δεν ήταν παρά μόνο προσωρινά πρακτική πολιτική εν όψει της ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Τα συσσωρευόμενα δημοσιονομικά ελλείμματα και η αύξηση του δημόσιου χρέους έκαναν αναπότρεπτα τόσο το νέο δανεισμό όσο και τις υποτιμήσεις του νομίσματος, ενώ τα σταθεροποιητικά προγράμματα, προσκρούοντας σε ισχυρά μαζικά συμφέροντα, διαδοχικά εγκαταλείπονταν με αποτέλεσμα η επόμενη σταθεροποιητική πολιτική να είναι αναγκαστικά πιο επώδυνη από την προηγούμενη.

Στον αντίποδα βρισκόταν η πολιτική στρατηγική της παραδοσιακής φιλελεύθερης πτέρυγας της Ένωσης Κέντρου, η οποία σε μεγάλο βαθμό συγκρότησε την Κυβέρνηση Στεφανοπούλου το 1965-66. Η πτέρυγα αυτή υποστήριζε ότι η πολιτική των «παροχών» του 1963 δεν μπορούσε παρά να νοηθεί ως μια αναπροσαρμογή στο πλαίσιο της βασικής στρατηγικής νομισματικής σταθερότητας που ακολουθείτο από τις αρχές της δεκαετίας του 1950.

Από την άνοιξη του 1965 είχε καταστεί σαφές ότι η πολιτική των «παροχών» οδηγούσε σε κρίση των δημοσίων οικονομικών και του ισοζυγίου πληρωμών. Η κρίση αυτή έγινε δυνατό να αναστραφεί μέσω των μέτρων οικονομικής πολιτικής που έλαβε η Κυβέρνηση Στεφανοπούλου το Δεκέμβριο του 1965 με τη σύμφωνη γνώμη της Τράπεζας της Ελλάδας. Η πολιτική αυτή συνίστατο σε τρεις βασικούς άξονες: αύξηση της φορολογίας, έμμεσης και άμεσης, από την οποία ίσχυσε τελικά μόνο η έμμεση, καθώς τα κόμματα που υποστήριζαν την Κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένα να υποστηρίξουν αύξηση της φορολογίας εισοδήματος, κατάργηση της μετατρεψιμότητας της χρυσής λίρας, πάγωμα των γεωργικών επιδοτήσεων και προσπάθεια ανακοπής των εισαγωγών, χωρίς πάντως να υπάρξει προσφυγή σε έκτακτα μέτρα, όπως υπερ-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βάλλοντες ποσοτικοί περιορισμοί ή αύξηση των δασμών, αλλά με περιστολή των πιστωτικών διευκολύνσεων.

Η πολιτική αυτή επαβλήθηκε, παρά το γεγονός ότι εφαρμόστηκε σε ένα κλίμα κινητοποιήσεων, όπου η Κυβέρνηση διέθετε ισχνή ανοχή στο κοινοβούλιο με συνέπεια, εκτός των άλλων, οι οικονομικές διεκδικήσεις και η πολιτική κρίση να αλληλοτροφοδοτούνται. Αυτό το πρώτο «σταθεροποιητικό» πρόγραμμα είχε σχετικά εύκολη επιτυχία. Αυτό κατά βάση οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν εφαρμόστηκε πάνω σε ένα υπόστρωμα σωρευμένων ελλειμμάτων και αυξημένου δημοσίου χρέους. Ειδικά ως προς το στοιχείο της υπερχρέωσης, πρέπει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1960 είχε δημόσιο χρέος που δεν υπερέβαινε το 22% του ΑΕΠ και βρισκόταν, ως «τάξη χρέους» μεταξύ της Γαλλίας και της Ιταλίας (34,8 και 30,6%) και της Δυτικής Γερμανίας (10,4%). Το παράδειγμα της Βρετανίας με δημόσιο χρέος που υπερέβαινε το 120% δεν μπορούσε να είναι ελκυστικό ως υπόδειγμα πολιτικής με δεδομένη τη συνεχή εναλλαγή επεκτατικών και περιοριστικών πολιτικών (stop and go) στη Βρετανία, ενώ το δημόσιο χρέος των Ηνωμένων Πολιτειών δε μπορούσε ασφαλώς να αποτελεί υπόδειγμα λόγω του κυρίαρχου ρόλου της αμερικανικής οικονομίας και του δολλαρίου στο διεθνές νομισματικό σύστημα του Breton Woods[109]. Αν όμως σε μια πρώτη ανάγνωση μπορεί να υποτεθεί ότι υπήρχε ένα ασφαλές περιθώριο δανεισμού, δεν πρέπει να υποτιμάται η δυναμική των εξελίξεων. Κεφάλαια δωρεάν βοήθειας δεν μπορούσαν πλέον να αναμένονται και ο δανεισμός υποκαθιστούσε τη βοήθεια αυτή[110]. Άλλωστε, ακόμα και τα κεφάλαια από το consortium του ΟΟΣΑ αλλά και από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων συνιστούσαν δανεισμό και ήταν αναγκαίο, κατά συνέπεια, ο τακτικός προϋπολογισμός να είναι σε θέση να συνεισφέρει κάθε χρόνο στο Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων ώστε να διατηρηθεί ο δανεισμός σε διαχειρίσημα επίπεδα.

Η «εύκολη» επιτυχία δεν σήμαινε βέβαια ότι επιλύονταν και μακροπρόθεσμα τα προβλήματα που συνδέονταν με την οικονομική ανάπτυξη. Είναι χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή το σχέδιο του πενταετούς προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης 1966-70, το οποίο συνέταξε το Κέντρο Προγραμματισμού και Ερευνών (ΚΕΠΕ) και παρέπεμψε ο Υπουργός Συντονισμού το Μάρτιο του 1966 σε επιτροπή υπό τον καθηγητή Άγγελο Αγγελόπουλο, με συμμετοχή διακεκριμένων οικονομολόγων και ανωτάτων υπαλλήλων του Υπουργείου Συντονισμού. Το πόρισμα της επιτροπής ήταν έτοιμο το Δεκέμ-

---

109. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*-Συνεδρίασις 24η της 22ας Δεκεμβρίου 1964.
110. Τράπεζα της Ελλάδος, *Η ελληνική οικονομία κατά το 1965*, Αθήνα 1966, σ. 108.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βριο του 1966[111], αλλά αυτό που μπορεί να λεχθεί είναι ότι δεν απετέλεσε τη βάση για μια γενική πολιτική συζήτηση του αναπτυξιακού μέλλοντος της χώρας. Αν και δεν έλειψε η αρθρογραφία στον οικονομικό τύπο[112], προφανές είναι ότι στις συνθήκες οξείας πολιτικής κρίσης, όπου το διακύβευμα αφορούσε τους ίδιους τους κανόνες του πολιτικού παιχνιδιού, εκείνο που είχε αποκτήσει προτεραιότητα ήταν οι πολιτικοί ελιγμοί και συνεπακόλουθα η διαμόρφωση του πολιτικού λόγου για την οικονομία ήταν μάλλον προσχηματική.

ABSTRACT

SOTIRIS RIZAS: *Political crisis and economic policy, 1963-1966: Development and redistribution in Greece before the dictatorship*

Studies of the 1963-1966 period focused mainly on the political aspects of the crisis that led eventually to the military coup of April 21, 1967. It is, however, evident that, apart from the constitutional and other political elements, which marked developments of this critical era, other important aspects deserve our attention as well. This article is an attempt to focus on aspects of economic policy in relation to its political context. Archival research suggests that Greece faced a series of acute social and economic problems, which crystallized along political lines. Income inequality between the urban centers and the countryside, widespread pressure within the urban centers for income redistribution and extensive demands for improvement in social services and dilemmas concerning economic growth strategies of a developing economy under an accelerated process of urbanization and industrialization, are questions which burdened heavily an already intense political environment.

Two distinct and opposing strategies emerged as a political response to the economic problems of the era: One focused on the need to preserve monetary equilibrium by applying tight monetary, fiscal, income and credit policies as a strategy to increase productivity and generate surpluses for investment. The other was founded on a policy focusing on the side of demand, on the under-

111. Αποσπάσματα της έκθεσης της επιτροπής σε Άγγελου Αγγελόπουλου, *Οικονομικά*, τόμος Β΄, Παπαζήσης, Αθήνα 1976, σ. 670 επ.

112. Βλ. τη *Νέα Οικονομία* και τον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1966.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

standing that purchasing power in the countryside and the urban centers would function as a stimulus to the weak domestic industrial base. Simultaneously, income redistribution was politically a response to extensive social demands of the early 1960s. The first strategy was the choice of the Bank of Greece and the conservative government that ruled in the previous decade and the second one was supported and applied by the Center Union's governments of 1963-65. However, a group within the Center Union government would advocate a reversal of the new economic policy due to fiscal and balance of payments restraints, evident by the first months of 1965. These problems, apparently mild, were dealt with by means of a benign stabilization policy, applied by a Center Union splinter group government, in December 1965 which, limited in scope as it was, left unresolved the major dilemmas regarding growth strategy and its relation to redistribution. The failure of the political system to respond effectively to a fundamental question reflected, no doubt, the problem of political legitimacy and the concomitant political crisis, which led to the breakdown of parliamentary institutions and the military coup of 1967.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΙΚΗ ΔΗΜΟΥΛΑ

ΚΑΠΝΟΣ ΑΝΑΘΡΩΣΚΩΝ

Κυψέλη. Πυθίας 26 και Φαέθοντος γωνία το σπίτι μου. Έζησα σ' αυτό πάνω από μισό αιώνα. Κι όμως, ιδιαίτερης μεταχείρισης από την Πυθία, δεν έτυχα. Μόνο τους υπνωτισμένους καπνούς της έφερνε μέσα στο σπίτι ο παλαβός αέρας της φαντασίας, πνιγόμουνα στο βήχα και στα αποκαΐδια του χρησμού της «ήξεις αφήξεις ούκ» που όπως υποπτευόμουνα, δεν ήταν παρά ένα τρικ για να δηλωθεί με σκοτεινό τρόπο η αμφιβολία που τη βασάνιζε, αν πράγματι διαθέτει το θείο χάρισμα. Και καλώς τη βασάνιζε. Γιατί απ' όσα συνέβησαν μέσα σ' αυτά τα χρόνια τίποτα δεν προφήτευσε. Δεν μπορούσε πράγματι, ή μη προλέγοντάς μου, προστατευτικά με απέτρεπε από του να διαρρήξω ιερόσυλα την αγία τράπεζα του μέλλοντος;

Μπήκα σ' αυτό το σπίτι με τη νεότητά μου περίπου συνομήλικη με τη δική του. Εγώ είχα κτιστεί πριν 23 περίπου χρόνια, εκείνο πριν είκοσι. Κι εμένα νέα, ελάχιστα με θυμάμαι – ο χρόνος ακροποδητί διασχίζει το πρόσωπό μας για να μην ακούγεται το βαρύ πήγαιν' έλα των αλλαγών. Του σπιτιού όμως την ακμή, λεπτομερώς συγκρατώ: τα ξύλινα ψαροκόκκαλο πατώματα, σαν παρκεταρισμένοι καθρέφτες των βημάτων, τις γιαλιστερές λαδομπογιές στα κουφώματα, τα γαλλικά τετράφυλλα πατζούρια που ανυπόμονα τ' άνοιγε μόνη της απ' έξω με το πολύκλωνο χέρι της η μέρα, ενώ η νύχτα τάκλεινε με τόσο βιαστική, βίαιη σκοτεινή απροσεξία, που πολλές φορές άκουγα το φεγγάρι να ουρλιάζει από τον πόνο καθώς του είχε μαγκώσει τα χυτά ακροδάχτυλα του μυστηρίου του. Το συμπονετικό σύμπαν των αστεριών, πάσχοντας από κείνες τις εξαίσιες αϋπνίες, για συμπαράσταση προς το τραυματισμένο φεγγάρι, πασάλειβε τους τοίχους της νύχτας με απειλητικά συνθήματα λάμψεων.

Από τα μικρά μπαλκόνια του σπιτιού, φαινόταν στενόμακρο το Φάληρο, πέρα μακριά. Αλλά επειδή η ψευδαίσθηση απέχει δύο βήματα μόνο από αυτό που επιθυμούμε, κοντινή γινόταν η θάλασσα και η φυγή πρόφταινε σκαστή να

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κάνει τα μικροταξιδάκια της, την ώρα βέβαια που κοιμόντουσαν τα πολύ μικρά ακόμα παιδιά μου.

Η πίσω μικρή πληβεία πόρτα της υπηρεσίας. Από κει έμπαινε η κυρά Αθηνά η μανάβισσα, κουβαλώντας ό,τι παράγγελνε η εξουσιαστική διατροφή μας, καθώς και τη βαρεία εξομολόγηση των στεναγμών της για τις απιστίες του Μήτσου, του «παλιάνθρωπου» συζύγου της. Από κει έμπαινε ο κρεοπώλης, το μπακαλόπαιδο, ο ψαράς. Αγόγγυστα ανέβαιναν την κόκκινη στριφογυριστή σιδερένια σκάλα για να φτάσουν στο: «κι αυτά για τον κόπο σου».

Την προλετάρια χρήση αυτής της εισόδου εξωράιζε ένα παρτέρι. Άχαρα φυτά ευδοκιμούσαν κατά μήκος του με κάτι τεράστια φύλλα σαν μαρμαρωμένες βεντάλιες κι ένα γιούκα που ακόνιζε τις εξαγριωμένες λεπίδες του επάνω στο ανθεκτικό γεράνι. Σε μια άδεια γωνιά του παρτεριού, κάτω ακριβώς από τη σιδερένια σκάλα φύτεψα μια μέρα ένα μικρό γιασεμί, δάσκαλο του θείου αρώματος, ελπίζοντας ότι θα μεταδώσει τις γνώσεις του στο άοσμο περιβάλλον του. Αυτό το γιασεμί τρεφόμενο με άφθονο ήλιο, υπερνικούσε με ζήλο λίγο λίγο, κάθε μέρα το μικρό ανάστημά του μεγαλώνοντας. Ώσπου ο γείτονας ήλιος δόθηκε αντιπαροχή. Έγινε πολυκατοικία. Το γιασεμί, για κάμποσο διάστημα στριφογύριζε σαστισμένο περί τον κορμό της ανάγκης του να ξαναβρεί τη θερμή φωτοβόλα τροφή του. Μάταια. Του την έτρωγε όλη το τσιμέντο. Αλλά η καλή επιβίωση ξέρει κι άλλο μονοπάτι. Και είδα τον κορμό του φυτού σιγά σιγά από ευθύς να λοξεύει, να παίρνει τη φορά της ελπίδας και ν' αρχίσει να τυλίγεται σφιχτά, ελικοειδώς στην κουπαστή της σιδερένιας σκάλας. Ακριβώς όπως τυλίγεται η πείνα γύρω από την αναζήτηση του κατευνασμού της. Με τα χρόνια αυτή η χυμώδης επινοητική αγωνία, μεθοδικά γατζωμένη στη σωτηρία της, ανέβαινε ανέβαινε πνίγοντας τους διαδοχικούς λαιμούς του ύψους και κάποτε πήδηξε στην ταράτσα. Εκεί που είχε μεταφέρει το άπλετο θεραπευτήριό του, πανταχόθεν ελεύθερο, ο ήλιος.

Για πότε αυτός ο απογυμνωμένος από φύλλα αναρριχητής κορμός αναπτύχθηκε εκεί πάνω σε δάσος ξετρελλαμένων από τη χορτασιά τους κλωναριών, για πότε αυτά τα κλωνάρια κεντήθηκαν με χιλιάδες γιασεμιά, δεν ξέρω. Ξέρω μόνο ότι κάθε τόσο ανέβαινα στην ταράτσα και με το κλαδευτήρι αραίωνα ευεργετικά την οργιαστική πυκνότητα της άνθισης, γεμίζοντας την αγκαλιά μου με το μεθυστικό πλεόνασμα. Γέμιζα τα βάζα στο σπίτι, χρόνια διακοσμώντας έτσι τις πολύτιμες παρουσίες και μετά, χρόνια πάλι εξημερώνοντας τις απουσίες, που είχαν επιτάξει οριστικά το σπίτι.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πριν συμβεί αυτό, κι όσο ήμουν ακόμα ιδιοκτήτρια της στέρεης, ευρύχωρης, ψηλοτάβανης οικογενειακής ατμόσφαιρας, μπαινόβγαινα βεβαίως από την κυρία είσοδο. Η ανάλαφρη ευκολία με την οποία ανεβοκατέβαινα τα στιλπνής ακόμα λευκότητας τριανταπέντε μαρμάρινα σκαλιά, ήταν ίσως η μόνη ψιθυριστή πληροφορία που λάβαινα από μέσα μου, ότι ήμουν νέα. Απόρροια αυτού του ψιθύρου ήταν και η οργισμένη δυσφορία μου όταν η θεία Θεοδώρα -κάτοικος του επάνω ορόφου- με μια εκ γενετής χωλότητα αξίωσε έχοντας γεράσει να τοποθετηθεί χειρολαβή στη σκάλα αλλά και «χειρολισθήρ» στα εξωτερικά σκαλιά που είχαν πράγματι ένα βάρβαρο ασύμμετρο ύψος. Ύψος, που η αιλουροειδής ακόμα αντίληψή μου το έβρισκε κανονικό. Και ο μεν εσωτερικός «χειρολισθήρ», κομψός, δρύινος, λείος, δεν ενόχλησε τελικά την αισθητική μου, παρά τόσο μόνο, όσο ενοχλεί το περιττό. Αλλά η εξωτερική χειρολαβή φτιαγμένη από ένα χοντρό σιδερένιο σωλήνα βαμμένο με σταχτί γκρί, με τάραζε...

Κάποτε, όταν η ηλικία μου άρχισε να λαχανιάζει ανεβαίνοντας τα τριανταπέντε σκαλιά, ένοχη η αισθητική μου, ευγνωμονούσε τη θεία Θεοδώρα γι' αυτή την εντοιχισμένη χείρα βοηθείας που μου άφησε κληρονομιά.

Συγχρόνως, άρχισε και το σπίτι να κουράζεται από τις δεκαετίες ζωής που ανάθρεψε. Όσο μπορούσα το εμψύχωνα βάφοντας και ξαναβάφοντας την ξεθωριασμένη ακμή του. Αλλά αμέσως σχεδόν οι φροντίδες μου ξέφτιζαν. Τις έξυνε από μέσα με το σκληρό της νύχι η παλαιότης για να μπορεί να αναπνέει η αλήθεια της. Οι τοίχοι ξέβραζαν φαντάσματα από την υγρασία των διπλανών σκέψεων. Η επηρμένη έννοια του ψηλοτάβανου, μου ομολόγησε μια μέρα ωμά, ότι οι γιρλάντες και τα αγγελούδια που την περιέτρεχαν δεν ήταν παρά ένα γύψινο, ψεύτικο προαύλιο παραδείσου.

Και ανέβαινα τη σκάλα όλο και πιο πολύ λαχανιάζοντας.

«Δε βλέπεις πώς λαχανιάζεις» μου φώναζαν τα παιδιά μου. Εκεί θα έχεις ασανσέρ....

Ενέδωσα. Και μετά από πενήντα τόσα χρόνια, όλ' αυτά που έζησα και δεν έζησα στην ιδιόκτητη εστία μου, τα αμπαλάρησα στιβάζοντάς τα, όπως – όπως, μέσα σ' ένα μεγάλο παρελθόν, για να μεταφερθώ τρία σπίτια πιο κεί, σε σπίτι σύγχρονο, επί της οδού Φαέθοντος Νο 26 πάλι. Έκτος όροφος, ρετιρέ, μεγάλη βεράντα, με θνητή θέα, την ταράτσα του παλιού μου σπιτιού και με αθάνατη θέα την Ακρόπολη απέναντι. Μια βεράντα που πνίγεται στον ήλιο και στο φως, με τη φροντίδα ίσως του θεού Φαέθοντα. Ναι, μόνο που εγώ δε βγάζω πλέον γιασεμιά.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Καινουργιοφερμένη εδώ, τις προάλλες, ανεβαίνοντας με το ασανσέρ, μια κυρία συγκάτοικος που συνταξίδευε μαζί μου στα ύψη, σχολίασε με ενδιαφέρον: *λαχανιασμένη σας βλέπω...*

Οι σκάλες, οι σκάλες... ψέλισα εγώ.

Βλέπεις, το σώμα θέλει δεν θέλει προσαρμόζεται στην άνεση του ασανσέρ. Όμως η συνήθεια, το αίσθημα, η αίσθηση, οι δεσμοί, η νοσταλγία και η παραίσθηση, εξακολουθούν να ανεβαίνουν πιστά την κλίμακα των παλαιών αξιών τους. Κι ας λαχανιάζουν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η ΕΛΛΑΔΑ
ΣΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αποτελεί το αντικείμενο μιας βιβλιογραφίας η οποία δεν είναι μόνο ογκώδης αλλά και διαρκώς αυξανόμενη. Η γενική αίσθηση τείνει να υποδείξει ότι το κύριο μέλημα της βιβλιογραφίας αυτής δίνει έμφαση στα γεγονότα της Κατοχής, ιδίως στις πολιτικές πλευρές και συνέπειες της αντίστασης. Το κύριο βάρος της αφορά τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου 1941-44 και τη σημασία τους για τη μεταπολεμική πολιτική συγκρότηση της χώρας. Αν και η προσέγγιση αυτή, το ερευνητικό αυτό ενδιαφέρον είναι εύλογο και κατανοητό, υπό το φως των πολιτικών εξελίξεων, και ιδίως του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε, προφανώς και δεν εξαντλεί το θέμα της γενικότερης εμπλοκής της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Άλλες όψεις της γενικότερης ελληνικής εμπλοκής στον πόλεμο έχουν είτε παραμεληθεί από την έρευνα είτε δεν έχουν τύχει ενδιαφέροντος. Από τη διαπίστωση αυτή προκύπτει και το παρόν αφιέρωμα. Προφανές είναι ότι ούτε η απόπειρα αυτή εξαντλεί το ζήτημα. Αποτελεί όμως μια προσπάθεια να προσεγγιστούν ταυτόχρονα θέματα που, όπως προαναφέρθηκε, έχουν διαφύγει της προσοχής μας και άλλα, πιο «δημοφιλή», να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο.

Το αφιέρωμα αποτελείται από πέντε κείμενα.

Το πρώτο κείμενο (Κ. Σβολόπουλος, *Οι επιπτώσεις της γερμανικής εισβολής στα Βαλκάνια στην εξέλιξη της επιχείρησης Μπαρμπαρόσσα υπό το φως της απόρρητης Έκθεσης Robertson*) παρεμβαίνει σε μια συζήτηση, όχι πολύ εκτεταμένη αλλά κρίσιμη ως προς την Ελλάδα, σχετικά με την επίδραση της βαλκανικής εκστρατείας της Γερμανίας την άνοιξη του 1941 στην επιχείρηση Barbarossa κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Ο συγγραφέας του κειμένου, μετά από έρευνα σε βρετανικά έγγραφα που ως τώρα δεν είχαν τύχει της ερευνητικής προσοχής, ιδίως στην έκθεση Robertson που αφορούσε ειδικά το ζήτημα αυτό, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η βαλκανική εκστρατεία του Hitler, συνέπεια της ιταλικής αποτυχίας στην Αλβανία και της απροθυμίας της Γιουγκοσλαβίας να προσχωρήσει στον Άξονα, είχε ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση της έναρξης της επιχείρησης Barbarossa, την επιβράδυνση της γερμανικής

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προέλασης προς τη Μόσχα και την αποτυχία κατάληψής της από τη Wehrmacht λόγω και της έλευσης του βαρύτατου ρωσικού χειμώνα.

Στο δεύτερο κείμενο (John O. Iatrides, Rival Visions: *The Government in Exile and the Resistance Movement, April 1941-April 1944*) ο συγγραφέας διαγράφει τις θεμελιώδεις παραμέτρους των εξελίξεων που αφορούν την πολιτική σφαίρα στη διάρκεια της Κατοχής. Η διαφυγή του Βασιλιά, της Κυβέρνησης και τμήματος των ενόπλων δυνάμεων στη Μέση Ανατολή δημιούργησε πολιτικό κενό, το οποίο καλύφθηκε σταδιακά από τις αναδυόμενες αντιστασιακές οργανώσεις, με κυρίαρχη την παρουσία του ΕΑΜ. Η αδυναμία της εξόριστης Κυβέρνησης, αντικειμενική, λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων της, και υποκειμενική, καθώς τα στελέχη της δεν απέβλεπαν σε μείζονες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στη μεταπολεμική εποχή, αλλά κυρίως στην αποκατάσταση συνταγματικού πολιτεύματος, ερχόταν σε αντίθεση με τις διαμορφούμενες εξελίξεις στην κατεχόμενη Ελλάδα, όπου επικρατούσε σταδιακά το ΕΑΜ και το ένοπλο σκέλος του, ο ΕΛΑΣ. Καθώς στον ενδιάμεσο πολιτικό χώρο δεν αναπτύχθηκε αντιστασιακή οργάνωση πανελλήνιας εμβέλειας που θα απέβλεπε σε γενικότερες μεταρρυθμίσεις σε δημοκρατικό, συναινετικό πλαίσιο η σύγκρουση μεταξύ των δύο χώρων που έτειναν να αντιπροσωπεύουν διαμετρικά αντίθετες κοσμοθεωρήσεις έγινε αναπόφευκτη.

Το τρίτο κείμενο (Γεώργιος Καζαμίας, *Πόλεμος και Κοινοβούλιο: Η Βουλή των Κοινοτήτων και ο επισιτισμός της Ελλάδας, Αύγουστος 1941-Οκτώβριος 1944*) θέτει προς συζήτηση ορισμένα ενδιαφέροντα θέματα: Κατ' αρχήν αναδεικνύει τα όρια του κοινοβουλευτικού ελέγχου σε πολεμική περίοδο. Δεύτερο, δείχνει ότι το ζήτημα του επισιτισμού της Ελλάδας, αν και δεν καταδικάστηκε στη σιωπή, δεν αποτέλεσε όμως και το επίκεντρο της προσοχής, και τρίτο, συναφώς με το πρώτο, καταδεικνύει ότι η βρετανική πολιτική διαμορφώθηκε στον κλειστό κύκλο της κυβερνητικής γραφειοκρατίας. Από το κείμενο προκύπτει όμως πως μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτή η, έστω περιορισμένη, δημοσιότητα συνετέλεσε κατά τι ώστε η Βρετανική Κυβέρνηση να χαλαρώσει τον αποκλεισμό που είχε εφαρμόσει άκαμπτα τον πρώτο χειμώνα της Κατοχής.

Το τέταρτο κείμενο (Φαίδρα Κουτσούκου, *Πτυχές της γερμανικής πολιτιστικής πολιτικής στην Ελλάδα: Η πολιτική εξάπλωσης της γερμανικής γλώσσας*) φωτίζει μια πλευρά της γερμανικής πολιτικής στην Ελλάδα που δεν έχει τύχει της προσοχής μας, καθώς η έμφαση της έρευνας, εύλογα αναμφίβολα, είχε δοθεί στις στρατιωτικές και εμφανώς καταπιεστικές και απάνθρωπες πλευρές της γερμανικής Κατοχής. Στο κείμενο αναδεικνύεται η γερμανική προσπάθεια σχηματισμού φιλογερμανικής τάσης μέσω της διάδοσης της γερμανικής γλώσσας. Παράλληλα, όμως, αναδεικνύονται και τα όρια της πολιτι-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κής αυτής, η οποία έπασχε από την έλλειψη διαθέσιμων γερμανικών πόρων αλλά και, κυρίως, από άλλους δύο κρίσιμους παράγοντες: πρώτα, τις περιορισμένες δυνατότητες επιτυχίας μιας πολιτιστικής πολιτικής σε συνθήκες πείνας, που έθετε σε πρώτη προτεραιότητα την καθημερινή επιβίωση και, ταυτόχρονα, την πλήρη έλλειψη νομιμοποίησης, δηλαδή αποδοχής ή έστω ανοχής, από την οποία έπασχε το κατοχικό καθεστώς, καθώς οι Έλληνες στη συντριπτική τους πλειοψηφία αντιμετώπιζαν τους Γερμανούς ως εισβολείς και κατακτητές.

Το πέμπτο κείμενο (Σεβαστή Χρηστίδου, *Οικονομικός εθνικισμός στα χρόνια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Φόρος Περιουσίας στην Τουρκία: Η οικονομική αφαίμαξη των μειονοτήτων*) εντάσσει το γεγονός της επιβολής του φόρου περιουσίας στην Τουρκία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο πλαίσιο μιας πολιτικής οικονομικού εθνικισμού του κεμαλικού καθεστώτος. Ο οικονομικός αυτός εθνικισμός απέβλεπε στον πλήρη εκτουρκισμό της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας. Το άρθρο εισφέρει χρησιμότατα πραγματολογικά στοιχεία για τα οικονομικά μεγέθη της πολιτικής αυτής αλλά και ενδείξεις της έκτασης της φυσικής βίας που ασκήθηκε με τη μορφή εγκλεισμού σε στρατόπεδα εργασίας ατόμων υποκειμένων στο φόρο αλλά αδυνατούντων να τον καταβάλουν. Φωτίζει ακόμα πολιτικές και διπλωματικές πλευρές του: το ενδιαφέρον αλλά και την πρακτική αδυναμία της εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης να παρεμποδίσει ή να μετριάσει τις πρακτικές συνέπειες του μέτρου και τη μέτρια αντίδραση των Συμμάχων, της Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών, η οποία εξηγείται στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους να εξασφαλίσουν την έξοδο ή την ευμενή, έστω, ουδετερότητα της Τουρκίας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το αφιέρωμα δεν φιλοδοξεί ασφαλώς, όπως προαναφέρθηκε, να εξαντλήσει το ζήτημα της γενικότερης εμπλοκής της Ελλάδας στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ελπίζεται ότι συμβάλλει σε ένα ανανεωμένο προβληματισμό και στον εμπλουτισμό του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τα θέματα αυτά.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΕΙΣΒΟΛΗΣ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ BARBAROSSA ΥΠΟ ΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΑΠΟΡΡΗΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ ROBERTSON

Αποτελεί γεγονός ανεπίδεκτο αμφισβήτησης ότι η καθυστερημένη έναρξη της γερμανικής επίθεσης κατά της Σοβιετικής Ένωσης, μόλις στις 22 Ιουνίου 1941, συνέβαλε καθοριστικά στην τελική αποτυχία της επιχείρησης Barbarossa και ότι η έκβαση της επιχείρησης αυτής έκρινε σε μεγάλο βαθμό την όλη εξέλιξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τουλάχιστον στο στρατιωτικό τομέα. Πως και γιατί όμως ο Hitler δεν εισέβαλε στο σοβιετικό έδαφος ενωρίτερα, ώστε να μην υποστεί τον μοιραία αρνητικό αντίκτυπο από την έλευση του επερχόμενου «παγωμένου» χειμώνα; Ο εντοπισμός της αιτίας στην καθυστέρηση που προκάλεσε η αναγκαστική στροφή του προς τα Βαλκάνια ανταποκρίνεται, κατά πρώτον, στις υπαγορεύσεις της κοινής λογικής. Προτού εισβάλει στη Ρωσία, δεν ήταν δυνατό παρά να αποβλέψει στη διασφάλιση των νώτων του. Αφότου, μάλιστα, οι Βρετανοί, μετά την αποτυχία της απόπειρας του Mussolini να καταλάβει την Ελλάδα, εγκατέστησαν βάσεις στην Κρήτη και το Αιγαίο, ο κίνδυνος ήταν ορατός[1]. Τα συνακόλουθα γεγονότα είναι γνωστά: στις 13 Δεκεμβρίου 1940, εξέδωσε την κατευθυντήρια εντολή (Directive no. 20) για την εκτέλεση της επιχείρησης Marita, κατά της Ελλά-

---

1. Βλ. Χαρακτηριστικά, *History of the Second World War: Grand Strategy*, τόμ. III, by J. M. A. Gwyer-J. R. M. Butler, Λονδίνο (H. M.'s Stationery Office), 1964, σ. 68-69, *Ciano's Diplomatic Papers*, ed. by M. Muggeridge, Λονδίνο, σ. 408, 420. Επισήμανση του γεγονότος από τη γερμανική πλευρά, K. von Tippelkirsch, "Der deutsche Balkanfeldzug 1941", *Wehrwissenschftliche Rundschan*, IV (1954), σ. 145-56. Πρόσφατη αναφορά, J. Förster, "Hitler's Decision in favour of War against the Soviet Union" in H. Boog, *Germany and the Second World War, vol. IV: The Attack on the Soviet Union*, Νέα Υόρκη 1999, σ. 39, G. Gorodetsky, *Grand Delusion. Stalin and the German Invasion of Russia*, Yale University Press, 1999, σ. 83-84.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δος, «επικουρικής» –όπως αρμόδια χαρακτηρίστηκε– της αντίστοιχης Barbarossa, η οποία, αφού είχε εκτενώς συζητηθεί σε στενό κύκλο στις 5, υπογράφηκε στις 21 Δεκεμβρίου[2]. Η άρρηκτη αυτή σύνδεση των δύο σχεδίων θα σφραγίσει οριστικά έκτοτε καίρια την πορεία της εκστρατείας κατά της Σοβιετικής Ένωσης, θα ενισχυθεί, μάλιστα, μετά την εκτέλεση και του πραξικοπήματος στο Βελιγράδι, το οποίο συνδέεται, και αυτό, με την αποτυχία της «εαρινής επίθεσης» του Mussolini κατά των ελληνικών θέσεων στην Αλβανία.

Η μαρτυρία όλων των πρωταγωνιστών στην ένοπλη σύρραξη θα επιβεβαιώσει ότι η μοιραία κατά πέντε εβδομάδες καθυστέρηση στην έναρξη της εκστρατείας κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να υποταγεί, προηγουμένως, η Βαλκανική Χερσόνησος και τα παρακείμενα νησιωτικά εδάφη. Από όλες τις αποφάσεις του, θα παρατηρήσει ο γνωστός μελετητής του Hitler Alan Bullock, η τελευταία υπήρξε αυτή που εκ του μακρόθεν και με τη μείζονα προσοχή σχεδιάστηκε και που, ακόμη, τον έκαμε να διστάσει ολιγότερο και να την υιοθετήσει με τόσο μεγάλη εμπιστοσύνη και να καθυστερήσει κατά πέντε εβδομάδες την έναρξή της, προκειμένου να τιμωρήσει τους Γιουγκοσλάβους και να διαρρυθμίσει κατάλληλα τα βαλκανικά πράγματα[3].

Ρητά, προφορικά και γραπτά, θα αναφερθούν στο θέμα οι Βρετανοί ηγέτες και τα επίλεκτα στελέχη του Foreign Office, στρατιωτικοί ιθύνοντες και επίσημοι Σοβιετικοί ιστοριογράφοι, ο ίδιος ο Hitler και κορυφαίοι επιτελείς του, καταθέτοντας στη Δίκη της Νυρεμβέργης ή συγγράφοντας τα απομνημονεύματά τους μετά τη λήξη του πολέμου. Γενικό συμπέρασμα: η μοιραία κατά πέντε εβδομάδες καθυστέρηση στην έναρξη της εκστρατείας στη Ρωσία, αντί των μέσων Μαΐου στις 22 Ιουνίου 1941, κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να υποταγεί, προηγουμένως, η Βαλκανική Χερσόνησος και τα παρακείμενα νησιωτικά εδάφη.

Ενωρίς ήδη, στις 23 Οκτωβρίου 1941, ο Anthony Eden είχε δημόσια υποστηρίξει ότι η «*ηρωική αντίσταση της Ελλάδος ανέτρεψε το χρονοδιάγραμμα των επιχειρήσεων του Hitler και μετέθεσε την προκαθορισμένη ημερομηνία επιθέσεως στη Ρωσία κατά έξη τουλάχιστο κρίσιμες εβδομάδες*». «*Τι θα σήμαινε σήμερα ακριβώς για τον Hitler να έχει κερδίσει έξη επιπλέον εβδομάδες!*» – επέλεγε χαρακτηριστικά[4]. Στο ίδιο μάλιστα συμπέρασμα θα επανέλθει, υπό το φως και

---

2. *Hitler's War Directives*, ed. by H. R. Trevor Roper, Λονδίνο 1964, σ. 48-52.

3. A. Bullock, "Hitler and the Origins of the Second World War" in E. M. Robertson (ed.), *The Origins of the Second World War*, σ. 218.

4. American Council on Public Affairs, *The Greek White Book: Diplomatic Documents relating to Italy's aggression against Greece*, Washington D. C., 1943, σ. 14.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των εξελίξεων που είχαν μεσολαβήσει, στις 8 Ιανουαρίου 1942[5], ενώπιον της Βουλής των Κοινοτήτων, και σε δημόσιες δηλώσεις του, στις 24 Σεπτεμβρίου 1942[6]. Την επαύριο του πολέμου, ο Winston Churchill θα επαναλάβει την αυτή θέση: «*η περιπέτεια στα Βαλκάνια, στην οποία παρασύρθηκε ο Hitler*», επέφερε καθυστέρηση πέντε εβδομάδων στην εξαπόλυση της επίθεσης κατά της Ρωσίας· «*είναι λογικό να πιστεύσωμε ότι με τον τρόπον αυτό εσώθη η Μόσχα*». Οι ίδιοι οι Σοβιετικοί, στρατιωτικοί ιθύνοντες και επίσημοι ιστοριογράφοι, αναγνώρισαν ανεπιφύλακτα τη σημασία της ελληνικής αντίστασης στην πίεση του Άξονα και απέδωσαν την καθυστερημένη εφαρμογή του Σχεδίου Barbarossa στην αναγκαστική εισβολή στα Βαλκάνια. Ταυτόσημη υπήρξε η θέση των ιθυνόντων εκπροσώπων και του αντίπαλου μετώπου, πρωταρχικά της ναζιστικής Γερμανίας, οι οποίοι αναφέρονται, επίσης, στις αρνητικές επιπτώσεις της επιχείρησης Marita – σε βάρος της εκστρατείας κατά της Σοβιετικής Ένωσης[7]. Ακόμη πιο εμφαντικά είχε αναφερθεί στο γεγονός ο ίδιος ο Hitler, κατ' εξοχήν στις εκμυστηρεύσεις του: η στροφή προς τα Βαλκάνια, αναπόφευκτη μετά την άφρονα ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος, είχε ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση και, τελικά, την αποτυχία της εκστρατείας στη Ρωσία[8].

Θα ήταν, άραγε, νοητό να αμφισβητηθεί το κύρος ενός θεμελιακού στρατηγικού αξιώματος ή, άλλως, δυνατό να υποτεθεί ότι οι κορυφαίοι πρωταγωνιστές στη διαμόρφωση των γεγονότων, εκκινώντας μάλιστα από διαφορετική αφετηρία, υπέπεσαν, όλοι ανεξαιρέτως, στην ίδια πλάνη; Θα ήταν, πράγματι, εύλογο ή και εφικτό να αναζητηθούν στην περίπτωση των μεν και, ταυτόχρονα, των δε κίνητρα, ταυτόσημα ή διαφορετικά, τα οποία τους ώθησαν στην διατύπωση ενός κοινού εσφαλμένου συμπεράσματος; Μία μερίδα έμμεσα και μία άλλη, ακόμη μικρότερη, άμεσα δεν δίστασε έκτοτε να το επιχειρήσει. Πρόσφατα μάλιστα υπο-

---

5. *Στο ίδιο.*

6. «*Ασχέτως προς ό,τι θα είπουν οι ιστορικοί του μέλλοντος εκείνο όπερ δυνάμεθα να είπωμεν ημείς από τούδε είναι ότι η Ελλάς έδωσε πρώτη αλησμόνητον μάθημα εις τον Μουσσολίνι, ότι με την μικράν βοήθειαν την οποίαν τότε εστάθημεν ικανοί να της παράσχωμεν εκράτησε τους Γερμανούς επί εξ εβδομάδας, ότι ανέτρεψε την χρονικήν σειράν όλων των σχεδίων του Γερμανικού Επιτελείου και επέφερεν ούτω ριζικήν μεταβολήν εις την εξέλιξιν των επιχειρήσεών του και ίσως εις την όλην πορείαν του πολέμου...*». Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [ΙΔΑΥΕΔ], Κεντρική Υπηρεσία, 1945/81 (Εγκύκλιος) 23 Μαΐου 1945.

7. Εκτενέστερη αναφορά στις δηλώσεις των Βρετανών, Σοβιετικών και Γερμανών ιθυνόντων, βλ. Α. Ι. Ζαπάντης, *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941* (μεταφρ. Άγγελου Βλάχου), Αθήνα 1989, σ. 453-461, 529-531.

8. Βλ. χαρακτηριστικά, L. Riefenstahl, *Memoiren*, Αθήνα 1987, σ. 241.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στηρίχθηκε ότι, δήθεν, οι Βρετανοί ιθύνοντες επεδίωξαν, αποδίδοντας την καθυστέρηση στη γερμανική εισβολή στα Βαλκάνια, να συγκαλύψουν την αποτυχία της στρατιωτικής παρέμβασής τους στην Ελλάδα, την άνοιξη του 1941· ενώ, οι Γερμανοί ιθύνοντες – υιοθετώντας έναν επάλληλο ισχυρισμό – θέλησαν, από την πλευρά τους, να αποσείσουν τις ευθύνες που τους βάραιναν για την άτυχη έκβαση της εκστρατείας τους στη Ρωσία[9].

Η αναίρεση ανάλογων επιχειρημάτων, εξ ορισμού αβάσιμων, δεν είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Τα βρετανικά αρχεία πιστοποιούν, μέσω απόρρητων εκθέσεων, την κοινή, χωρίς την ελάχιστη εξαίρεση, τοποθέτηση των Βρετανών διπλωματών και στρατιωτικών, αλλά και –μεταγενέστερα– των υπεύθυνων υπηρεσιακών εμπειρογνωμόνων, ότι η αναβολή της επίθεσης κατά της ΕΣΣΔ υπαγορεύθηκε από κριτήρια πολιτικο-στρατηγικά. «*Θα χαρώ* – τηλεγραφούσε εμπιστευτικά ο σύμβουλος της ειδικής διεύθυνσης του Foreign Office, Baggaley στον Βρετανό πρέσβη στο Κούμπτσεφ – «*αν επισημάνετε στη Σοβιετική Κυβέρνηση ότι η Ρώσοι οφείλουν πολλά εις τους Έλληνες για τον γενναίο αγώνα τους, ο οποίος καθυστέρησε την γερμανική επίθεση κατά της Ρωσίας*»[10]. Ως «*απόλυτα τεκμηριωμένη*» χαρακτήριζε την άποψη αυτή σε μήνυμά του, την ίδια ημέρα προς τον Eden, και ο πρέσβης στην Ελλάδα, Michael Palairet[11]. Η ειδική, τέλος, κυβερνητική υπηρεσία υπό την επωνυμία Ιστορικό Τμήμα θα υιοθετήσει εμπιστευτικά την επαύριο του πολέμου το ακόλουθο συνοπτικό συμπέρασμα που είχε ήδη συναγάγει το αρμόδιο Υπουργείο Στρατιωτικών: «*Τα αξιοσημείωτα επιτεύγματα του μικρού ελληνικού Στρατού στη διάρκεια της πρώτης φάσης του πολέμου να αντισταθεί, πρακτικώς χωρίς βοήθεια, στην Ιταλία επί πέντε μήνες και επί δύο ακόμη μήνες στους Γερμανούς, έχει γίνει δεκτό ότι άσκησε σημαντική επίδραση στην γενική στρατηγική του πολέμου*»[12]. Όπως, πράγματι, γνωρίζουμε, βάσει ήδη των αποδεικτικών στοιχείων που κατατέθηκαν κατά τη Δίκη της Νυρεμβέργης, η απροσδόκητα επίμονη αντίσταση ανέτρεψε το χρονοδιάγραμμα του γερμανικού επιτελείου για την επίθεση κατά της Ρωσίας, η οποία, αντί της 15ης Μαΐου, μετατέθηκε στις 22 Ιουνίου 1941. Στη διάρκεια του πολέμου, αλλά και

---

9. H. A. Richter, "The Impact of Operations Marita and Merkur on Barbarossa. The six missing weeks in front of Moscow. Myth or Historical Truth?", *Macedonia and Thrace, 1941-1944. Occupation-Resistance-Liberation*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 15-32.

10. P. R. O., FO 371/33165, Baggalay, 12 Ιανουαρίου 1942.

11. P. R. O., FO 371/33165, M. Palairet (Βρετανική πρεσβεία Αθηνών) προς Eden, 12 Ιανουαρίου 1942.

12. P. R. O., CAB 106/511, Historical Section Office of the Cabinet: "War Office summary on Greece's campaign of the Axis".

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μετά τον τερματισμό του, έως τη συγκρότηση, χάριν της υπεύθυνης ενημέρωσης της κυβέρνησης, πλήρους ειδικού φακέλου πάνω στο θέμα (τα πορίσματα από τη μελέτη του οποίου και θα παρουσιάσω στη συνέχεια), ουδέποτε οι αρμόδιοι Βρετανοί παράγοντες απέκλιναν από το βασικό αυτό συμπέρασμα.

Δεν υπάρχει, επίσης, οποιοσδήποτε σοβαρός λόγος για να αμφισβητηθεί η ειλικρίνεια της ομολογίας και των Γερμανών ιθυνόντων ότι η καθυστέρηση της εφαρμογής του Σχεδίου Barbarossa οφειλόταν στην εκτροπή προς τα Βαλκάνια. Ο Hitler και οι κορυφαίοι συνεργάτες του θα είχαν, προκειμένου να δικαιολογήσουν την αποτυχία τους στη Ρωσία, κάθε λόγο να αρνηθούν ακριβώς τις ευθύνες που συνεπαγόταν η ηθελημένη επιλογή τους υπέρ μιας αναπόφευκτα επιβραδυντικής κίνησης προς την κατεύθυνση αυτή και να επικαλεστούν αστάθμητους κατά το δυνατόν παράγοντες – όπως είναι, κατεξοχήν, οι καιρικές συνθήκες[13]. Ο αντίστροφος συλλογισμός, της επίκλησης (πάντως μεταγενέστερης εφόσον η ημερομηνία της επίθεσης παρέμενε μυστική), αντί της αναπόφευκτης προσαρμογής στις έκτακτες αντίξοες καιρικές συνθήκες, της ηθελημένης αναθεώρησης προκαθορισμένου χρονοδιαγράμματος, αντιφάσκει με τους κανόνες της απλής λογικής. Αλλ' υπάρχει και ένα πρόσθετο, εύλογο ερώτημα: πώς θα ήταν, πράγματι, δυνατό, να προβλεφθεί από τις 27 Μαρτίου, οπότε και αποφασίστηκε η αναβολή, η εξέλιξη των καιρικών συνθηκών κατά το δεύτερο ήμισυ του Μαΐου;

Οι επισημάνσεις αυτές προσφέρουν το νήμα που οδηγεί και στην ερμηνεία ενός συλλογισμού που διατύπωσαν ορισμένοι μεταξύ των επιτελών που συνήργησαν στην εφαρμογή του Σχεδίου Barbarossa. Τα ηγετικά στελέχη του γερμανικού στρατού είχαν εντοπίσει σταθερά την αιτία της καθυστερημένης εισβολής στη Ρωσία στη στροφή προς τα Βαλκάνια: οι στρατάρχες Keitel, Goering και von Paulus, καθώς και ο στρατηγός Jodl, κατά τη δίκη της Νυρεμβέργης[14], ο αρχιναύαρχος Roeder[15], οι στρατηγοί Guderian, Warlimont, Greiner και von Tippelskirch σε μεταγενέστερα δημοσιεύματά τους[16], οι στρατάρχες von Rundstedt και von Kleist, σε προφορικές μαρτυρίες τους, έχοντας συνομιλήσει και με άλλους κορυφαίους Γερμανούς στρατιωτικούς οι Shulman, Marshall και

---

13. Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο Higgins, *Hitler and Russia*, Νέα Υόρκη 1966, σ. 110.

14. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, Nurenburg, 1947-1949, vol X, σσ. 522-3, vol. XV, σσ. 384-385. *Trial of German Major War Criminals*, part six, Λονδίνο 1947, σ. 241. *Nazi conspiracy and Aggression*, ann. II, σ. 1109.

15. E. Roeder, *Struggle for the Sea*, Λονδίνο 1959, σ. 197, *My Life*, Annapolis 1960, σ. 338.

16. W. Warlimont, *Inside Hitler's Headquarters*, Νέα Υόρκη 1964, σ. 128, 143, 147, H. Greiner, *Die Oberste Wehrmachtführung 1939-1943*, Wiesbaden 1951, σ. 382-383, K. von Tippelskirch, *Geschichte des Zweiten Weltkriegs*, Bonn 1959, σ. 175.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Liddell-Hart[17]. Από τον γενικό αυτό κανόνα απέκλινε μερικώς η εκ των υστέρων προφορική αναφορά από τον στρατηγό Franz Halder στις καιρικές συνθήκες, ως αιτίας, η οποία ούτως ή άλλως θα είχε, κατά την άποψή του, οδηγήσει στην αναβολή της επίθεσης κατά της ΕΣΣΔ, έστω και αν δεν είχαν προηγηθεί οι πολιτικο-στρατηγικοί λόγοι που την επέβαλαν. Συγκεκριμένα, ο επιτελάρχης του Hitler κατά τον σχεδιασμό και την αρχική εκτέλεση της επιχείρησης, μολονότι στις επαμελώς συντεταγμένες και εκτεταμένες καταγραφές του Ημερολογίου του δεν είχε ειδικώς αναφερθεί στις καιρικές συνθήκες, εισήγαγε, μετά τον πόλεμο, την άποψη ότι δεν ήταν, ούτως ή άλλως, δυνατή η έναρξη της επιχείρησης ενωρίτερα, εφόσον η ασυνήθιστη υπερχείλιση του ποταμού Μπουγκ θα παρακώλυε την προέλαση των γερμανικών δυνάμεων[18]. Προσπάθεια απόδοσης, άραγε, σε αστάθμητους παράγοντες των ευθυνών του ως εισηγητή και υπεύθυνου εφαρμογής των σχεδίων εισβολής στη Ρωσία[19]; Την ίδια περίπου άποψη υιοθέτησε και ο στρατηγός Moller–Hildebrand, υπασπιστής του Halder: ούτως ή άλλως, η επιχείρηση Barbarossa δεν ήταν δυνατό να είχε αρχίσει τον Μάιο εξαιτίας της όψιμης άνοιξης[20]. Την παθανότητα αυτή υπαινίσσεται, συνοπτικά, και ο στρατηγός Blumentritt, Αρχηγός του Επιτελείου της Τετάρτης Στρατιάς και Αρχηγός Επιχειρήσεων του Ανωτάτου Αρχηγείου της Βέρμαχτ από το 1942, μολονότι διευκρινίζει ότι η αναβολή των έξη εβδομάδων υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να προηγηθεί η εκστρατεία στα Βαλκάνια[21]. Μια άλλη, τέλος, παραλλαγή της ίδιας άποψης πρότεινε, το 1950, ο υποναύαρχος Kurt Assman: ο Hitler ανέβαλε την εκστρατεία κατά τέσσαρες εβδομάδες εξαιτίας της εκστρατείας στα Βαλκάνια και, εν συνεχεία, για δέκα επιπλέον ημέρες, εξαιτίας των ασυνήθιστων βροχοπτώσεων τον Μάιο[22].

---

17. B. H. Liddell Hart, *The Other Side of the Hill*, σ. 251, 131-132, M. Schulman *Defeat in the West*, Νέα Υόρκη 1948, σ. 61-65, General Marschall's Report: *The Winning of the War in Europe and the Pacific,* Νέα Υόρκη 1945, σ. 1.

18. Εκτενής σχετική αναφορά σε Ζαπάντη, *ό.π.*, σ. 471-487.

19. Κατά την άποψη, μάλιστα, του Koch "It was not Hitler's eyes that were turned eastwards, but those of Halder": H.W. Koch, "Hitler's Programme and the Genesis of Operation Barbarossa", *Historical Journal*, 26, no. 4, 1983, σ. 897.

20. Βλ. επίσης, D. Vogel, "Das Eingreifen Deutchlands auf dem Balkan", *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, τόμ. 3, Stuttgart 1984, σ. 483.

21. G. Blumentritt, "Moscow", *The Fatal Decisions*, Νέα Υόρκη 1956, σ. 51. Προγενέστερα, του ιδίου, Von Rundstedt, *The Soldier and the Man*, Λονδίνο 1952, σ. 101.

22. K. Assman, "The Battle for Moscow. Turning Point of the War", *Foreign Affairs*, 28/2 (January 1950), σ. 309-326.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οι σκέψεις αυτές είχαν διατυπωθεί όταν η Βρετανική Κυβέρνηση επιφόρτισε ομάδα ειδικών να διερευνήσει συστηματικά το θέμα. Τα μέλη της ομάδας βασίστηκαν κατά κύριο λόγο στα γερμανικά αρχεία του Πολέμου, όσα είχαν περισωθεί, τα οποία είχαν συγκεντρωθεί στο ειδικό «Enemy Documents Section» του Πρωθυπουργικού Γραφείου· και χρησιμοποίησαν, επιπρόσθετα, ορισμένες πηγές, απόρρητες και εμπιστευτικές, προέλευσης βρετανικής: μεταξύ άλλων τις συνεντεύξεις με τους Keitel, Jödl, Rundstedt και, ακόμη, Halder. Επικεφαλής τοποθετήθηκε ο έγκριτος ιστορικός Esmond M. Robertson, μέλος του Ινστιτούτου για την Σύγχρονη Ιστορία του Μονάχου και, μετέπειτα, μετά την αποχώρησή του, καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου. Το προϊόν της συγκεκριμένης απόρρητης έρευνας, η οποία διήρκεσε έως το 1955, διατέθηκε αποκλειστικά για την υπηρεσία· ως «restricted study, not published", χαρακτηρίζεται το κείμενο του υπομνήματος, το οποίο τελικώς συνέταξε με τον τίτλο: "Barbarossa: the origins and development of Hitler's plan to attack Russia"[23].

Η αποκάλυψη του φακέλου Robertson ενέχει ιδιαίτερη σημασία για την επαλήθευση του γεγονότος ότι η αναγκαστική στροφή της Γερμανίας στα Βαλκάνια ανέστειλε την έγκαιρη εφαρμογή του σχεδίου Barbarossa. Το κύρος του ίδιου του συντάκτη του κειμένου, ο χρόνος που κατανάλωσε και το υλικό που του παρασχέθηκε για να φέρει το έργο του σε πέρας, η απόλυτα αντικειμενική διάθεση που ήταν φυσικό να τον εμπνέει στη σύνταξη της απόρρητης έκθεσης που αποσκοπούσε στην ορθή και υπεύθυνη ενημέρωση της Βρετανικής Κυβέρνησης, το γεγονός, ακόμη, ότι οι τυχόν αμφισβητήσεις έναντι της ευρύτατα αποδεκτής άποψης για τους λόγους που επέβαλαν την καθυστέρηση των πέντε εβδομάδων είχαν ήδη διατυπωθεί, όλα συνηγορούν υπέρ της απόδοσης καθοριστικής βαρύτητας στο σημαντικό αυτό κείμενο.

Εγκύπτοντας συστηματικά στο θέμα, εξαντλώντας πρώτος τις διαθέσιμες πηγές, ως και τις πλέον απόρρητες, με αποκλειστικό κριτήριο την ορθή στάθμιση και την αντικειμενική ενημέρωση της Βρετανικής Κυβέρνησης, ο Robertson συνήγαγε και τεκμηρίωσε τα συμπεράσματά του, μη αποκλίνοντας σ' ό,τι ιδιαίτερα αφορά την έναρξη της εφαρμογής του Σχεδίου Barbarossa από τις γενικές υποθέσεις που είχαν διατυπωθεί από τους πρωταγωνιστές στην ανέλιξη των γεγονό-

---

23. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa; The origins and development of Hitler's plan to attack Russia". Ο Robertson ουδέποτε, πράγματι, έκανε ο ίδιος χρήση του υλικού του φακέλλου, αρκούμενος να επαναλάβει το βασικό πόρισμά του ("Hitler turns from the West to Russia, May-December 1940", R. Boxes and E. Robertson, *Paths to War: New Essays on the Origins of the Second World War*, Λονδίνο 1989, σ. 379).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των. Αφετηρία στη διατύπωση των θέσεών του αποτέλεσε η υπογράμμιση, ως θεμελιακού γεγονότος, της χρονικής μετάθεσης της επίθεσης:

> *Παρά την επιτακτική ανάγκη να αρχίσει εγκαίρως η επιχείρηση Barbarossa, έξη πολύτιμες εβδομάδες χάθηκαν. Ειδικότερα, ο Robertson σημειώνει: Ο Halder, ως αρχηγός του Γερμανικού Γενικού Επιτελείου, ανησυχούσε πάρα πολύ ενόψει μιας ενδεχόμενης αναβολής· και ο Rundstedt, απαντώντας στο ερώτημα αυτό, θα επισημάνει μεταγενέστερα ότι, ως αποτέλεσμα της προγενέστερης εμπειρίας του από τη Ρωσία, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η καθυστέρηση τον είχε εμβάλει σε μεγάλη ανησυχία. Ήταν εύλογο, κατά συνέπεια, να ανακύψει το ερώτημα: γιατί, πότε και ποια θα ήταν η χρονική διάρκεια της αναβολής;*[24]

Στο εκτεταμένο κείμενό του, ο Robertson επαβεβαιώνει αρχικά τη γενική διαπίστωση ότι η πορεία του ελληνοϊταλικού πολέμου επέδρασε σημαντικά στην εξέλιξη των σχέσεων της Γερμανίας με τη Σοβιετική Ένωση – σε βαθμό, μάλιστα, και σε έκταση που υπερβαίνει τις τετριμμένες εκτιμήσεις. Η επιδείνωση των σχέσεων με τη Μόσχα και η εγκατάσταση βρετανικών βάσεων στο Αιγαίο –στην Κρήτη και τη Λήμνο–, μοιραίο αποτέλεσμα του ιταλικού «φιάσκο», είχαν αναδείξει την ανάγκη μιας δραστικής γερμανικής παρέμβασης στα Βαλκάνια[25]. Η αρμόδια υπηρεσία που, ευθύς μετά τη λήξη του πολέμου, συγκρότησε η Βρετανική Κυβέρνηση, είχε ήδη διευκρινίσει, πριν από την ενδελεχέστερη ανάλυση του Robertson, ότι *«το [γερμανικό] σχέδιο απέβλεπε στην προστασία της νότιας πτέρυγας του ανατολικού μετώπου πριν από την επίθεση στη Ρωσία, της έξωσης – συγκεκριμένα – των Βρετανών από τη στρατηγική αυτή ζώνη· αναμφίβολα, τα γεγονότα που είχαν συντελεστεί στα Βαλκάνια κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν επιδράσει σ' αυτή την απόφαση»*· και χαρακτήριζε την γερμανική παρέμβαση ως *«μέτρο αμυντικό»*[26]. Προς την ίδια κατεύθυνση συνέκλιναν ενωρίς και οι πλέον έγκυρες γερμανικές μαρτυρίες. Ενωρίς, εξάλλου, όπως επισημαίνει ο Robertson, ορισμένοι και από αυτούς τους κορυφαίους συνεργάτες του Hitler, ο Brauchitsch ή ο Halder, είχαν επισημάνει τον κίνδυνο μη τυχόν η Γερμανία, μετά την αποτυχία της Ιταλίας, κληθεί να αντιμετωπίσει, με τον τρόπο αυτό, ένα ευρύτερο "νότιο μέτωπο", από την Ισπανία ως την Ελλάδα· έφθασαν, μάλιστα, να χαρακτηρίσουν ακόμη και ως «ασύνετη» την επιχείρηση Barbarossa. *«αν – υπογράμμιζαν – επιχειρή-*

---

24. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 112.

25. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 87-88.

26. P. R. O., CAB 106/511, Historical Section Office of the Cabinet: "War Office summary on Greece's campaign of the Axis".

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σουμε τότε να εισβάλουμε στη Ρωσία, η κατάστασή μας θα αποβεί δυσχερέστερη»[27]. Ο ίδιος ο Γερμανός δικτάτορας, από την πλευρά του, είχε επίγνωση των πολιτικών επιπτώσεων των στρατιωτικών πρωτοβουλιών του· όμως, μολονότι είχε, ευθύς μετά την ιταλική επίθεση κατά της Ελλάδος, διαισθανθεί τον κίνδυνο διαταραχής των γενικότερων στρατηγικών του σχεδιασμών, θεώρησε αναπόφευκτη τη σύναψη των δύο επιχειρήσεων. Τα γεγονότα, εξ άλλου, που επακολούθησαν δεν προσφέρονταν για να τον οδηγήσουν σε αναθεώρηση της απόφασής του. Αντίθετα, η σταθεροποίηση των ελληνικών θέσεων στην Αλβανία και η αποστολή –μετά τον θάνατο του Μεταξά– βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην ηπειρωτική Ελλάδα έτειναν να υπογραμμίσουν, έτι περαιτέρω, τη σκοπιμότητα μιας άμεσης γερμανικής επέμβασης.

Συνεπαγόταν, πράγματι, η εκτέλεση της επιχείρησης Marita την αναγκαστική μετάθεση του χρόνου έναρξης της επιχείρησης Barbarossa; Αρχικά, κατά την διαπίστωση του Robertson, ο Hitler, προκειμένου να ευοδωθεί η χρονικά προγενέστερη επιχείρηση κατά της Ελλάδας, δεν είχε προφανώς κρίνει αναπόφευκτη τη μετάθεση της ημερομηνίας έναρξης της εκστρατείας εναντίον της ΕΣΣΔ. Η εξήγηση συνέχεται με το γεγονός ότι η Ανώτατη Γερμανική Διοίκηση ανέμενε μια ταχεία επικράτηση στη Ρωσία. Ο ίδιος ο Hitler είχε, με έκδηλη υπεροψία, υποτιμήσει τις δυνατότητες των αντιπάλων του· και, σε κάθε περίπτωση, έκρινε δυνατή την ολοκλήρωση της Marita ενόσω οι καιρικές συνθήκες δεν θα επέτρεπαν, ούτως ή άλλως, να εγκαινιαστεί η εκστρατεία κατά της Σοβιετικής Ένωσης[28]. Πράγματι, μολονότι επί μακρόν, μετά την αρχική απόφασή του, δεν είχε προσδιοριστεί επακριβώς η ημερομηνία, η εισβολή προβλεπόταν να πραγματοποιηθεί κατά το τελευταίο στάδιο της άνοιξης. Σύμφωνα με την αρχική πρόταση του Hitler, εάν ο χειμώνας ήταν ομαλός η εκστρατεία κατά της ΕΣΣΔ θα όφειλε να εξαπολυθεί περί τα μέσα Μαΐου[29]. Η εισβολή στην Ελλάδα δεν θα διαρκούσε – πίστευε – περισσότερο από τρεις έως τέσσερις εβδομάδες: υπό ευνοϊκές καιρικές συνθήκες, θα άρχιζε ενωρίς και θα ολοκληρωνόταν αργά τον Μάρτιο –

27. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 102.

28. Op. cit., σσ. 96, 107. Ο ίδιος ο Robertson έχει επισημάνει το ίδιο γεγονός σε μεταγενέστερο άρθρο του: "Hitler turns from the West to Russia, May-December 1940", R. Boxes and E. Robertson, *Paths to War: New Essays on the Origins of the Second World War*, London 1989.

29. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 105. Στην περίληψη του Halder για τη σύσκεψη της 5ης Δεκεμβρίου 1940 σημειώνεται ότι η εκστρατεία θα άρχιζε την άνοιξη όχι μόνο λόγω της εποχής αλλά και γιατί η γερμανική ισχύς θα έφθανε στο μέγιστο σημείο της την άνοιξη του 1941. *Ό.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

έστω, υπό αντίξοες περιστάσεις, εντός του Απριλίου[30]. Ο Robertson συνοψίζει την κατάσταση ως εξής: «*Στις 5 Δεκεμβρίου ορίστηκε η 15η Μαΐου, ως η εγγύτερη πιθανή ημερομηνία για την επίθεση. Η οδηγία υπ'αριθ. 21 δεν προέβλεψε επακριβώς τον χρόνο, αλλά καθόρισε ότι το στάδιο της προπαρασκευής θα όφειλε να έχει ολοκληρωθεί έως τις 15 Μαΐου*». Συγκεκριμένη ημερομηνία δεν ορίστηκε ούτε και κατά τις αντίστοιχες συσκέψεις της 8ης-9ης Ιανουαρίου, ή της 3ης Φεβρουαρίου. Στις 24 Ιανουαρίου, υπηρεσιακό υπόμνημα με αναφορά στα αποθέματα πετρελαίου μνημόνευε την 1η Ιουνίου, ως πιθανή για την έναρξη της επίθεσης: προφανώς και η Ανώτατη Διοίκηση προσανατολιζόταν στο δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαΐου[31].

Στο σημείο αυτό θα ήταν εύλογο να τεθεί το ερώτημα αν η διάθεση μάχιμων μονάδων χάριν της επιχείρησης Marita δεν θα εξασθενούσε τη δύναμη που προβλεπόταν να διατεθεί για την επιχείρηση Barbarossa –αν ήταν, ειδικότερα, αναγκαίο και, ταυτόχρονα, εφικτό οι δυνάμεις που θα αποστέλλονταν στα Βαλκάνια να μεταφερθούν έγκαιρα, στη συνέχεια, στο Ανατολικό μέτωπο. Η απάντηση απορρέει από τις επισημάνσεις που προηγήθηκαν: η Ανώτατη Διοίκηση, εκτιμώντας ότι η προέλαση στη νοτιοανατολική Ευρώπη θα ήταν ταχεία, θεωρούσε την επαναχρησιμοποίησή τους δυνατή μετά από τέσσερις εβδομάδες. Κατά συνέπεια, μολονότι ορισμένες μονάδες που θα στρέφονταν προς την Ελλάδα προορίζονταν να συμμετάσχουν και στην επίθεση κατά της ΕΣΣΔ, η τελευταία θα ήταν δυνατό να εξαπολυθεί εγκαίρως, ενόψει ενός επιχειρησιακού σχεδιασμού ολιγόμηνης αναγκαστικά διάρκειας[32].

Με την πάροδο, εντούτοις, του χρόνου, ο ρους των πολεμικών επιχειρήσεων έμελλε να μεταβληθεί αισθητά στο περιφερειακό πεδίο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου. Παρά την έκδηλη υπεροχή της Γερμανίας στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, η υποχώρηση των Ιταλών στην Αλβανία και η ένταση της βρετανικής μαχητικότητας στην Αφρική, αναδείκνυε την ανάγκη για την κατάστρωση στρατηγικής ικανής να υπηρετήσει όχι μόνο τις επιθετικές βλέψεις, αλλά και τις αμυντικές ανάγκες του Ράιχ. Η ιταλική ήττα επιβεβαιωνόταν μετά την αποτυχία και της πολυδιαφημισμένης "εαρινής επί-

---

30. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 96. Ομιλώντας στις 19 Ιανουαρίου 1941 στον Μουσολίνι ο Hitler είχε αναφερθεί στην περίοδο πριν από το τέλος Μαρτίου (*Ciano's Diplomatic Papers*, σ. 420).

31. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 112. Είναι φανερό ότι ο Robertson δεν αντιμετωπίζει το δίλημμα του A. Hillgruber, αν η 15η Μαΐου είχε οριστεί, πράγματι, ως ημέρα επίθεσης ή, απλώς, ολοκλήρωσης της προετοιμασίας για την επίθεση (*ό.π..*, σ. 339).

32. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 96. Επιβεβαίωση: *Grand Strategy...*, *ό.π.* III, σ. 69.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θεσης" –υπό την επιτόπια καθοδήγηση του ίδιου του Mussolini[33]· και, παράλληλα, οι Βρετανοί ενίσχυαν την παρουσία τους, πέρα και από το Αιγαίο, στην ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά συνέπεια, στις 17 Μαρτίου ο Hitler επανερχόταν στο Σχέδιο Marita, προσβλέποντας πλέον στον έλεγχο της Αττικής ή και, ενδεχομένως, της Πελοποννήσου· και ο Robertson συμπεραίνει: «*Μολονότι δεν μνημονεύεται η αναβολή της εφαρμογής του Σχεδίου Barbarossa πριν από το φιλοσυμμαχικό πραξικόπημα στο Βελιγράδι, στις 27 Μαρτίου, η διεύρυνση του στόχου της Marita, σε συνδυασμό με την ενίσχυση της γερμανικής άμυνας αλλού, οφείλει να θεωρηθεί ως σημαντικός καθοριστικός παράγοντας της αναβολής*»[34]. Ήδη όμως το πραξικόπημα στο Βελιγράδι επέτεινε την άμεση ανάγκη μιας δραστικής στρατιωτικής παρέμβασης, κατά μείζονα μάλιστα λόγο εφόσον οι συνέπειές του θα ήταν, κατά την άποψη του ίδιου του Hitler, σοβαρότερες μετά την επίθεση κατά της Ρωσίας[35]. Συνδυασμένη επιχείρηση κατά της Ελλάδος και της Γιουγκοσλαβίας όφειλε να αναληφθεί χωρίς καθυστέρηση, έστω και με τη συμβολή δυνάμεων που είχε αρχικά προβλεφθεί να σταλούν στο ανατολικό μέτωπο: η καθυστέρηση της επιχείρησης Barbarossa αποδεικνυόταν αναπόφευκτη.

Ιδού το τελικό έναυσμα για τον επαναπροσδιορισμό της ημερομηνίας εισβολής στο σοβιετικό έδαφος! Στις 3 Απριλίου εκδόθηκε η σχετική διαταγή της Ανώτατης Στρατιωτικής Διοίκησης, της οποίας και καταγράφει ο Robertson τα στάδια εφαρμογής. Στις 6 Απριλίου η μεταβολή των αρχικών σχεδίων είχε ολοκληρωθεί και στις 7 Απριλίου διευκρινιζόταν από τον Brauchitsch, με ρητή διαταγή του, ότι «*η εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης στη Γιουγκοσλαβία, σε συνδυασμό με την ανάγκη ανάπτυξης μεγαλύτερων δυνάμεων στη νοτιοανατολική πτέρυγα, επιβάλλει μεταβολές στην πορεία εφαρμογής του Σχεδίου Barbarossa*». Η αναβολή θα διαρκούσε τέσσερις έως έξη εβδομάδες: «*Όλα τα προκαταρκτικά σχέδια θα συμπληρωθούν ώστε να καταστεί δυνατό να πραγματοποιηθεί η επίθεση [κατά της Σοβιετικής Ένωσης] περίπου στις 22 Ιουνίου. Η ημερομηνία αυτή θα επιβεβαιωθεί μετά από συνάντηση του ίδιου του Hitler με τον Warlimont στις 30 Απριλίου, οπότε και θα οριστεί η 23η Μαΐου, ως ημέρα κορύφωσης της προσπάθειας για τη συγκέντρωση των μάχιμων γερμανικών δυνάμεων*»[36].

---

33. Επί της σημασίας της «εαρινής επίθεσης», Γ. Ν. Θεοφάνους, *Το μοιραίο 1941. Οι αποφάσεις που κατέστρεψαν το Hitler*, σ. 138-139.

34. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 114, Βλ. και επανάληψη της άποψης, Grand Strategy..., III, σ. 69.

35. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 115, Βλ. και *Grand Strategy*..., *ό.π.*, III, σ. 71-72.

36. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 115-116.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Θα ήταν, άραγε, δυνατό να υποτεθεί ότι όσα γεγονότα συντελέστηκαν μετά την γερμανική εισβολή στην Ελλάδα και την Γιουγκοσλαβία, στις 6 Απριλίου του 1941, ιδιαίτερα η μάχη της Κρήτης, συνέβαλαν στην περαιτέρω αναβολή της αρχικά καθορισμένης ημερομηνίας για την έναρξη της επιχείρησης Barbarossa; Το ερώτημα θα ήταν περισσότερο εύλογο, αν δεν είχε η τελευταία αυτή μετατοπιστεί ήδη χρονικά ως αποτέλεσμα της διεύρυνσης του στόχου της επιχείρησης Marita και της πραξικοπηματικής μεταβολής στο Βελιγράδι. Τα επίσημα γερμανικά έγγραφα που κατασχέθηκαν μετά τη λήξη του πολέμου επιβεβαιώνουν ότι το σχέδιο για την κατάληψη της Ελλάδος δεν προέβλεπε, κατά την κατάρτιση ή κατά το στάδιο της αρχικής εφαρμογής του, την εισβολή στην Κρήτη[37]. Η πρώτη εισήγηση για την επίθεση κατά της Μεγαλονήσου υποβλήθηκε στις 15 Απριλίου και, δέκα ημέρες αργότερα, εκδόθηκε η οδηγία που επέτασσε την διεξαγωγή της επιχείρησης υπό την κωδική ονομασία "Merkur". Υπήρχαν Γερμανοί εντελώς πρόθυμοι να αποδεχτούν τον κίνδυνο να καθυστερήσει η έναρξη της επιχείρησης Barbarossa, αν τυχόν η μάχη της Κρήτης παρατεινόταν[38]. Η κατάληψη όμως της Μεγαλονήσου ολοκληρώθηκε ενωρίς, την 1η Ιουνίου, μία δηλαδή εβδομάδα μετά την προγραμματισμένη ημερομηνία για τη συγκέντρωση των γερμανικών στρατευμάτων που προορίζονταν να μετάσχουν στην εκστρατεία κατά της Σοβιετικής Ένωσης και απαίτησε, πράγματι, τη χρήση πρόσθετων στρατιωτικών και αεροπορικών δυνάμεων. Μολοντούτο, η νέα αναβολή δεν κρίθηκε αναγκαία. Συγκεκριμένα, έγινε δεκτό ότι οι μονάδες που θα συμμετείχαν στην επιχείρηση "Merkur" θα ήταν δυνατό να διοχετευτούν εγκαίρως στο Ανατολικό μέτωπο[39]. Στο σημείο αυτό, οι βασικές διαπιστώσεις του Robertson διασταυρώνονται με ένα εμπιστευτικό έγγραφο «υπηρεσιακής αποκλειστικώς χρήσης» (απόρρητο ως το 1997), το οποίο είχε συνταχθεί από τον ιστορικό κλάδο του Πρωθυπουργικού Γραφείου- το Φεβρουάριο του 1951:

> *Ο Hitler είχε αρχικά την πρόθεση να καταλάβει το βόρειο μόνο τμήμα της Ελλάδος, όχι την Πελοπόννησο. Αλλά τόσο το Ναυτικό, όσο και η Αεροπορία, άσκησαν πίεση για την επέκταση της επιχείρησης Μαρίτα προκειμένου να περιληφθεί ολόκληρη η Ελλάδα. Όταν η επιχείρηση αυτή είχε σχεδόν ολοκληρωθεί η Lufflotte 4 υπέβαλε το σχέδιο για την κατάληψη της Κρήτης. Ο Hitler δέχτηκε να εκτρέψει τις αναγκαίες δυνάμεις, αλλά*

37. P. R. O., CAB 106/511, Historical Section Office of the Cabinet: "War Office summary on Greece's campaign of the Axis".

38. P. R. O., CAB 146/347, Note to Brigadier K. V. Barker-Benfield, June 11, 1948, Cabinet Office.

39. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 116-117.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

υπό τον όρο και μόνο ότι η επιχείρηση θα ευοδωνόταν ταχέως και με τρόπο ώστε να μην αναστείλει την συγκέντρωση των δυνάμεων για τον Barbarossa· και ότι τα στρατεύματα που θα αποστέλλονταν στην Κρήτη θα ήταν διαθέσιμα για την άμεση εκπλήρωση νέας αποστολής[40].

Πράγματι, παρά την ανησυχία της Ανώτατης Γερμανικής Διοίκησης για τις ενδεχόμενες επιπτώσεις της επιχείρησης "Merkur" επί της αντίστοιχης Barbarossa, ιδιαίτερα μετά την αποστολή ισχυρών αεροπορικών δυνάμεων και τις βαριές απώλειες που υπέστησαν, οι Γερμανοί αποδεικνύονταν τελικώς ικανοί να κυριεύσουν την Κρήτη χωρίς να αποκλίνουν εκ νέου από την προκαθορισμένη ημερομηνία για την έναρξη της εκστρατείας κατά της Σοβιετικής Ένωσης. Καθοριστική για την επικράτησή τους υπήρξε η νικηφόρα προέλαση των στρατευμάτων τους, ενωρίς, στο πεδίο των επιχειρήσεων. Οπωσδήποτε, οφείλει να σημειωθεί ότι ο στρατάρχης List είχε βρεθεί στην ανάγκη, ευθύς μετά την έναρξη της απόβασης, να διατάξει τη μεταφορά ελαφρών αντιαεροπορικών από την ηπειρωτική Ελλάδα στην Κρήτη: «*η αντικατάστασή τους για την Barbarossa*», επεσήμαινε ήδη ο Halder στο ημερολόγιό του, «*θα έπρεπε να αναζητηθεί αλλού*». Το σοβαρότερο όμως πρόβλημα δημιουργήθηκε εξαιτίας της αναγκαστικής εμπλοκής ισχυρών αεροπορικών δυνάμεων. Η ηγεσία του Γενικού Επιτελείου εξέφραζε, δύο εικοσιτετράωρα μετά την έναρξη της επίθεσης, το φόβο ότι η Luftwaffe δεν θα ήταν έγκαιρα έτοιμη για να συμμετάσχει στην επιχείρηση κατά της Σοβιετικής Ένωσης· σύμφωνα, μάλιστα, με την άποψη του στρατηγού Heusinger, Διοικητή Επιχειρήσεων της Ανώτατης Στρατιωτικής Διοίκησης, η εκτέλεση της επιχείρησης θα όφειλε πιθανότατα να αναβληθεί. Αν η γερμανική ηγεσία δεν ήταν εξίσου σταθερή και άτεγκτη στην εφαρμογή της απόφασής της, ίσως η έναρξη της εφαρμογής του Σχεδίου Barbarossa να μην είχε τελικά πραγματοποιηθεί ούτε στις 22 Ιουνίου 1941. Στις 27 Μαΐου, τέσσαρες ημέρες πριν από την αναγγελία της τελικής νίκης στην Κρήτη, είχε οριστικά επιβεβαιωθεί η δυνατότητα εισβολής στη Σοβιετική Ένωση κατά την προκαθορισμένη ημερομηνία[41]. Το γεγονός όμως αυτό δεν σημαίνει ότι είχε επιτευχθεί και η υπερπήδηση όλων των προσκομμάτων που δημιούργησε η αιφνιδιαστική διεμβολή της επιχείρησης «Merkur» στην εφαρμογή των γενικότερων στρατηγικών σχεδίων τους. Χαρακτηριστικά, ο στρατάρχης Kesselring θα αναζητήσει μάταια τις αερομεταφερόμενες δυνάμεις που θα προσφέρονταν για να καλύψουν ζωτικές ανάγκες στο ρωσικό μέτωπο:

---

40. P. R. O., CAB 146/367, Historical Branch/Cabinet Office: Enemy Document Section: "The strategic importance of Crete, 1940-1941", February 1951.

41. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 116-117.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οι επιπλέον αυτές δυνάμεις, σε ανθρώπινο δυναμικό και σε μεταγωγικά αεροσκάφη, είχαν απολεστεί στην Κρήτη[42]...

Θα ήταν, άραγε, υπό τις συνθήκες αυτές, δυνατό να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η αναβολή στην έναρξη εφαρμογής της επιχείρησης Barbarossa υπαγορεύτηκε, έστω και επιπρόσθετα ή μερικώς, από την ανετοιμότητα του στρατεύματος ή τα καιρικά φαινόμενα; Θα ήταν, πράγματι, νοητή η πιθανή επισήμανση ενός ανάλογου φαινομένου να έχει παρεμβληθεί στη συγκεκριμένη χρονική ακολουθία που διαγράφεται, έως τον Απρίλιο 1941, υπό την επίδραση των πολιτικοστρατιωτικών εξελίξεων; Πότε, τελικά, έγινε η διαπίστωση αυτή; Τα γεγονότα που επικαλείται ο Robertson καθιστούν περιττή την αναζήτηση στοιχείων ικανών να στηρίξουν την άποψη ότι «*ανεξάρτητα από τη βαλκανική εκστρατεία, η επίθεση εναντίον της Ρωσίας δεν θα μπορούσε να έχει αρχίσει πολύ ενωρίτερα απ' ότι άρχισε εξαιτίας της γενικής έλλειψης υλικού, από την οποία τότε υπέφερε ο γερμανικός στρατός*»[43]. Αλλά δεν ήταν εύλογο και να έχει υποθέσει, όταν διατύπωνε το πόρισμα των ερευνών του, ότι η επίκληση των έντονων βροχοπτώσεων που είχε επικαλεστεί ο Halder ως αιτία που, ούτως ή άλλως, ήταν φυσικό να επιβραδύνει, εν μέρει πάντοτε, την έναρξη της επιχείρησης, θα αναγόταν σε κύριο ερμηνευτικό παράγοντα της μοιραίας καθυστέρησης. Μετά από επισταμένη μελέτη, θα δεχτεί ότι, πράγματι, εξαιτίας της υπερχείλισης του Μπουγκ και των παραποτάμων του, έως και μέχρι τον Μάιο, το έδαφος ήταν υγρό και ακατάλληλο για επιχειρήσεις, αλλά ότι η αναβολή της εφαρμογής του σχεδίου Barbarossa είχε σαφώς και οριστικά προσδιοριστεί ήδη από τις 7 Απριλίου και είχε επιβεβαιωθεί στις 30 του ίδιου μηνός – υπό την υπαγόρευση λόγων καθαρώς πολιτικών και στρατιωτικών. Οι πλημμύρες, θα καταλήξει, δεν επέδρασαν αρνητικά στην τελική συγκέντρωση των στρατευμάτων στον Ανατολικό μέτωπο – όπως είχε ήδη προβλεφθεί – στις 22 Μαΐου. Ουδεμία –συνεχίζει– μαρτυρία ομιλεί περί δυσχερειών στη διαδικασία αυτής της συγκέντρωσης σύμφωνα με το προαποφασισμένο χρονοδιάγραμμα: ο ίδιος, μάλιστα, ο Halder επισημαίνει, στις 25 Απριλίου και στις 6 Μαΐου, ότι το τελευταίο χρονοδιάγραμμα αυτό εκτελείται πιστά· και στις 9 Ιουνίου επιβε-

---

42. Η σύγκριση των δυνάμεων που διατέθηκαν στα δύο μέτωπα στο Γ.Ν. Θεοφάνους, *ό.π.*, σ. 134-5, 139-40. K. Macksay, "The Smolensk Operation, 7 July- 7 August 1941", *The Initial Period of the War on the Eastern Front, 22 June-August 1941*, ed. by Col. D. M. Glantz, Λονδίνο 2001, σσ. 347-348. Επίσης, A. Beevor, *Crete, the Battle and the Resistance*, Λονδίνο 1991, σ. 331, 335.

43. Βλ. κυρίως, M. van Greveld, "The German attack on the USSR: The Destruction of a Legend", *European Studies Review*, 2/1, (January 1972), σ. 69-86.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βαιώνει ότι τα πάντα είναι έτοιμα για τις 22 Ιουνίου, ενώ στις 20 Ιουνίου παρατηρεί ότι τα ύδατα των ποταμών βρίσκονται χαμηλότερα απ' ό,τι συνήθως και ότι οι καιρικές συνθήκες ευνοούν ήδη την εισβολή στη Ρωσία.

Συμπερασματικά, ο Βρετανός ιστορικός τονίζει ότι οι βροχοπτώσεις της άνοιξης του 1941 «*θα είχαν έμμεσα, λόγω της καθυστερημένης διέλευσης από την Βουλγαρία, παρεμποδίσει την έναρξη της επιχείρησης Barbarossa μεταξύ 15 Μαΐου – 1 Ιουνίου, αν πολιτικοί λόγοι δεν είχαν επιβάλει στους Γερμανούς να εκστρατεύσουν στα Βαλκάνια*»· και καταλήγει τονίζοντας κατηγορηματικά ότι οι πλημμύρες δεν αποτέλεσαν καθοριστικό παράγοντα στην αναβολή[44]. Ήδη, χωρίς καν να γνωρίζει την, ακόμη άγνωστη, αναφορά του Esmond Robertson, ο Ανδρέας Ζαπάντης είχε αναιρέσει, το 1983, τις σχετικές απόψεις μελετώντας τα μετεωρολογικά δελτία που αφορούσαν την Ανατολική Ευρώπη κατά την άνοιξη του 1941[45]. Ούτως ή άλλως, εξάλλου, ο στρατηγός Niepold θα τονίσει, τέσσερα έτη αργότερα, ότι ακόμη και αν καθυστερούσε, έως τα τέλη Μαΐου, η έναρξη της εισβολής στη Ρωσία κατά τις πρώτες μέρες του Ιουνίου θα είχε καταστήσει δυνατή την κατάκτηση της Μόσχας πριν από το χειμώνα[46].

Είναι προφανές το συμπέρασμα που αβίαστα συνάγεται από την ενδελεχή αποτίμηση της μαρτυρίας των πρωταγωνιστών στη διαμόρφωση των γεγονότων και καταξιώνει ερευνητικά η απόρρητη «έκθεση Robertson». Η τροπή του ελληνο-ιταλικού πολέμου υποχρέωσε τους Γερμανούς να στραφούν προς τα Βαλκάνια προκειμένου να διασφαλίσουν την νοτιοανατολική τους πτέρυγα ενόψει της εκστρατείας στη Ρωσία. Μολονότι επιχειρήθηκε να μη διαταραχτεί το χρονοδιάγραμμα που είχε αρχικά προβλεφθεί, χρειάστηκε τελικά να αναβληθεί η εφαρμογή του Σχεδίου Barbarossa κατά πέντε εβδομάδες. Συγκεκριμένα, η απόφαση αυτή υπαγορεύτηκε από τα γεγονότα που συντελέστηκαν ως αποτέλεσμα της νίκης των Ελλήνων έναντι των Ιταλών και, στη συνέχεια, της επικράτησης, στις 27 Μαρτίου, της φιλοσυμμαχικής παράταξης στο Βελιγράδι. Η αναγκαστική διεύρυνση του πεδίου δράσης στα Βαλκάνια υποχρέωσε τους Γερμανούς να μετακινήσουν την ημερομηνία έναρξης της επίθεσης κατά της Σοβιετικής Ένωσης από τις 15 Μαΐου στις 22 Ιουνίου. Η απόφαση έμελλε να αποδειχθεί, κατά μείζονα λόγο, αναγκαία όταν, στις 25 Απριλίου 1941,

---

44. P. R. O., CAB 146/5, "Barbarossa...", σ. 117-118.

45. Α. Ι. Ζαπάντης, *ό.π.*, σ. 513-546.

46. Βλ. "The initial period of War on the Eastern Front, 22 June-August 1941", *Proceedings of the "Fourth Art and War Symposium* (Garmish 1987), ed. By Gl. D. M. Glantz, Λονδίνο 2001, σ. 74.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διατάχθηκε η κατάληψη και της Κρήτης. Αλλ' η εισβολή του Hitler στα Βαλκάνια δεν επέφερε μόνη την απώλεια πολύτιμου χρόνου· συνεπάχθηκε ακόμη κόστος σημαντικό στο επιχειρησιακό πεδίο. Στην αναπόφευκτη ενίσχυση των μάχιμων δυνάμεων που απαιτήθηκαν για την εκτέλεσή της – 24 συνολικά μεραρχίες από τις διαθέσιμες για την εκστρατεία, έξη τεθωρακισμένες από τις 19 που συνολικά διέθετε ο γερμανικός στρατός, 1.200 άρματα έναντι 3.200 που παρατάχθηκαν κατά της ΕΣΣΔ – οφείλει να αναζητηθεί η πηγή σημαντικών προβλημάτων που προέκυψαν κατά την εφαρμογή της επιχείρησης Barbarossa.

ABSTRACT

COSTANTINOS SVOLOPOULOS: *The Repercussions of the German Invasion of the Balkans on the development of Operation Barbarossa in the light of the secret Robinson Report*

Based on archival material and bibliography, in particular on the Robertson report, this paper systematically addresses the crucial question of the delay of the Barbarossa operation of June 1941. The crucial question concerns the causes of the delay: Was it actually the consequence of adverse logistical or weather problems, or did it reflect the strategic imperative of overriding in advance of the Barbarossa operation the resistance of Greece and Yugoslavia, aided by the British in the Balkans? The firm conclusion of the paper, derived from extensive research of archival material, research papers and memoirs written by the political and military planners of the campaigns, is that the five-month delay, which proved critically important for the outcome of the German campaign against Russia, reflected directly the strategic necessity, perceived by the German war planners, to eliminate in advance of the Wehrmacht's Russian campaign the Balkan front, which had the potential to undercut the German effort in its rear.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

JOHN O. IATRIDES

RIVAL VISIONS: THE GOVERNMENT IN EXILE AND THE RESISTANCE MOVEMENT APRIL 1941 – APRIL 1944

Rationally, in the course of the Second World War Greece's government in exile and the numerous resistance organizations in the homeland should have been the closest of partners. While the country was under enemy occupation the cabinet, based first in London and later in Cairo, represented the state's sovereign authority abroad and served as the guardian of vital national interests, especially in relation to the Allies; it also sought to involve in the war effort the small armed forces under its command. At the same time, resistance activity of every kind symbolized the continuation of the armed struggle against the foreign occupiers. Moreover, both depended heavily on Britain's support and direction, giving British authorities the opportunity to coordinate and reconcile the goals and aspirations of the two sides. But rational considerations are seldom a match for political passions. In point of fact, each side regarded the other with suspicion, challenged its right to speak for the nation and in some instances involving leftist groups, treated it as an adversary to be defeated. This split, which eventually overshadowed the *dihasmos* of the interwar period, set the stage for a violent confrontation and civil war.

All the King's Men

In mid-April 1941, as the invading German forces advanced rapidly toward Athens, King George II prepared to be evacuated to Crete by British naval units. Left without a government by the suicide of Prime Minister Alexandros Koryzis (on April 18), the king's last formal act before his hasty departure was the selection of the men who would accompany him abroad as

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

the government in exile. The difficult task was entrusted to Adm. Alexandros Sakellariou, chief of the navy staff and a capable officer who, during the turbulence of the interwar period, had repeatedly demonstrated his loyalty to the monarchy. On instructions from the king, Sakellariou was to be deputy prime minister in the new cabinet.

Although most Greeks were unaware of the selection process, the names of those chosen were all too familiar: most had been stalwarts of the dictatorship which Ioannis Metaxas had established in August 1936 with the king's consent.[1] Thus, despite statements by the king and the new prime minister that with the death of Metaxas (on January 29, 1941) the dictatorship had become defunct, the composition of the "new" government suggested that, when the war had ended, the king was not likely to restore genuine democratic rule. His ministers who now continued to hold office had no public following and no stature except as Metaxas' willing tools and supporters of authoritarianism. Their only claim to legitimacy was their arbitrary anointment by the king and the collective recognition accorded to them by the allies, especially Britain. And although during the course of 1941 the cabinet's composition would gradually change as the Metaxas holdovers were eased out and democratic personalities joined the cabinet, the government's image would remain largely unaffected. As a foreign diplomat who knew well King George and his subjects observed, "*Had the King taken only one leading politician with him to exile, at least one important group of Greeks would be praying for his Government's return. As it is, no one is interested but a few stranded members of his Court. Greece as a whole wants a government of her own...*"[2]

Cut off from their homeland and without real authority, resources and support services, the "king's men" failed to comprehend the changing mood among their enslaved compatriots. In particular, they remained insensitive to the growing impatience and hostility toward the king and his government, and the rising republican sentiment whose most important manifestation was organized armed resistance. To be sure, information about resistance groups remained sketchy and unreliable and the political orientation of scores of underground

---

1. The cabinet, sworn in on April 21, left for Crete two days later. In addition to Sakellariou it consisted of E. Tsouderos, Th. Nikoloudis, K. Maniadakis, G. Kortzas, E. Sekeris, A. Demetratos, P. Panagakos, P. Nikolaidis, and S. Theofanidis. *Ellinikai kyverniseis ke ta proedria voulis ke gerousias*, (Athens: Government Printing Service, 1959), p. 60.

2. John O. Iatrides, ed., *Ambassador MacVeagh Reports: Greece, 1933-1947* (Princeton University Press, 1980), p. 337.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

organizations was never easy to ascertain from abroad. To this day it is impossible to generalize about the identity, politics and strength of those claiming to have been involved in sabotage, espionage or other forms of resistance. Nevertheless, by temperament as well as in their own self-interest the "king's men" saw most of the resistance as the work of irresponsible radicals and a threat to the country's welfare and to their own future. Rather than making every effort to encourage and assist homegrown efforts to fight the enemy, or to influence their direction, politicians in and out of the cabinet remained at best indifferent if not openly hostile to resistance activity. In this respect the "king's men" abroad were no different from the majority of the *politikos kosmos* at home who for the most part kept their distance from resistance groups and appeared to remain indifferent to the threat to their cherished institutions and values posed by the burgeoning communist-controlled National Liberation Front (EAM).

The man chosen to head the new government, Emmanuel Tsouderos, was himself anything but a Metaxist or royalist. Indeed, he had been exiled by the dictatorship and on the day he was asked to form a government he was still under house arrest (by order of Maniadakis, now minister of interior and deputy minister of public security in the new cabinet). The selection process, conducted in great haste under chaotic conditions, had been strongly influenced by British officials who in turn advised the king. Anticipating that the new government would be based in Crete, which it was generally believed could be successfully defended against the invaders, the Foreign Office had recommended that the prime minister be a Venizelist because the island, Eleftherios Venizelos' birthplace, was "strongly antimonarchist."[3] The selection of Tsouderos, a Cretan and a Venizelist, contained a large element of chance in which intelligence agents, acting with the knowledge of the British ambassador, played a crucial role. Members of the Special Operations Executive (SOE) in Athens first sought but failed to persuade Alexandros Zannas[4] to accept the premiership. When Gen. Alexandros Mazarakis[5] was approached, he was informed that British military authorities in Greece insisted that Maniadakis, "*who was keeping a firm*

---

3. Virginia Tsouderos in Emmanuel Tsouderos, *Istoriko Archeio*, (Athens: Ekdoseis Fytraki, 1990) A, xi.

4. Prominent leader of the Venizelist/Liberal Party in Northern Greece, Minister for Air (1928-1932).

5. Career army officer, removed from active service in 1935, retired in 1937, President of the Academy of Athens in 1937.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

hold on Security, should not be shifted from the Ministry at that moment. After the Government had reached Crete he could be displaced if necessary."[6] Mazarakis was reported willing to accept the mandate and leave for Crete, "*but as a good democrat was jibbing at the idea of including in his Government the best-hated member of the Dictatorship.*"[7]. Others who were similarly sounded out refused to go to Crete.

Thereupon, SOE's chief man in Athens, Ian Pirie, suggested to his colleagues Graham Sebastian (Consul-General) and Thomas Bowman (honorary Vice-Consul) that, "*as going to Crete was a sine qua non, instead of trying to persuade potential first-class Premiers to leave Greece, they might look through the list of people anxious to go to Crete and see if anyone who could by a stretch of the imagination be made into a Premier was among their number.*" When a short list of "possibles" was compiled, Tsouderos' name was at the top. Contacted immediately through an SOE operative Tsouderos first declined, saying that he was "*neither a doctor nor an undertaker.*" However, later that day, April 21st, he agreed to accept the king's mandate, "*...if General Mazarakis refused.*"[8]

According to the same authoritative account, Tsouderos telephoned Mazarakis and told him that "*the Venizelist ex-Ministers whom he had consulted were agreed with Tsouderos that they could not see their way to entering any government of which Maniadakis was a member. The General replied that their opinion finally confirmed him in his own refusal to form a government including Maniadakis, and he would, when he saw the King later that evening, decline his request to form a government.*" The SOE report concluded: "*Mazarakis must have been somewhat surprised to read in the next morning's papers that a new Government had been formed, with the King himself pro tem President of the Council, Tsouderos Vice President and Maniadakis Minister of Home Security.*"[9] Thus Tsouderos took the reins of government in the worst of times and under a cloud of confusion and mistrust. A year later, when Panayiotis Kanellopoulos, then deputy prime minister in Cairo, contacted political leaders in Athens their response was that "*after the way in which the General (Mazarakis) had been*

---

6. Ian Pirie, "History of SOE Activities in Greece, 1940-1942," Public Record Office, HS 7/150, 3, p. 8. Presumably King George endorsed the selection of Maniadakis as indispensable.

7. Pirie, 3, p. 8-9.

8. Pirie, 3, p. 9.

9. Pirie, 3, p. 9. Before leaving for Crete on April 23, Tsouderos took over as prime minister, minister of foreign affairs and, temporarily, minister of finance and national economy.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

tricked by M. Tsouderos, the political world was not disposed to consider verbal messages.... Any written statement would however be considered on its merits...."[10]

Tsouderos was a promising political figure. He had served on Crete's National Council (1906-1912) and later became a prominent member of Venizelos' Liberal Party. In 1929 he had been appointed Governor of the Bank of Greece, which he had helped establish, and fought successfully to preserve the bank's autonomy. In 1936, a clash with the Metaxas regime over the bank's policies led to his resignation, but he soon returned to his post when the government acceded to his terms. However, when the authorities discovered evidence implicating him in a plot to overthrow the regime, Tsouderos was dismissed and packed off to internal exile.[11] In short, while his credentials as a Venizelist were impeccable and he had distinguished himself in public service, he was not a popular national leader and was not regarded as a solid opponent of the monarchy.

In London, where his cabinet was based,[12] Tsouderos applied himself to his many tasks with energy, dedication and self-confidence and soon developed a good working relationship with British officials. More a capable technocrat than a leader, he kept virtually all authority in his hands, holding himself aloof from his ministers whom he mistrusted and disliked.[13] He rarely convened meetings,

---

10. Pirie, 3, p. 9.

11. Tsouderou in Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, ix-x.

12. After their evacuation from Crete the king and government were moved to Cairo, where the Egyptian authorities made it clear that their Greek visitors were not welcome to remain. In March 1943 a new Egyptian government reversed its stand and, in view of serious disturbances among the Greek forces in the Middle East, the Tsouderos cabinet returned to Cairo. E.I. Tsouderos, *Diplomatika paraskinia, 1941-1944* (Athens: Ikaros, 1950), p. 84-85. In his diary Tsouderos attributes Egypt's initial refusal to have the Greek cabinet remain in Cairo to the outcry among the Greek communities of Alexandria and Cairo against the Metaxist ministers and to the highhanded tactics of some fifty police informers (*hafiedika organa*) that had accompanied Maniadakis and who now began to intimidate the Greeks of Egypt. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 52-53.

13. On Demetratos, whom he retained even after the other Metaxists had been forced to resign, Tsouderos recorded: "*...his relations with Greek labor and our inability to replace him by someone with contacts and friendship with workers necessitated his retention. A strange type, capabilities and intelligence mixed in with primitive and ignorant sentiments. When it comes to labor issues the barely concealed wild animal is ready to bite to kill if it can. My impression is that he is a 'communist' or a man without principles who does not hesitate to go to extremes, as long as he is in authority. It is not difficult to discern his intentions and direction*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

and then usually to announce decisions he had already taken. He was secretive, suspicious (even of the British, who he thought had not favored his choice as prime minister), and manipulative.[14]

To be sure, his disdain for his ministers, in whose selection he had played no part, was justified: whatever their individual talents, many were an embarrassment and a liability to himself and his government. He had retained them out of deference to the king, who was ultimately responsible for their choice and who considered them loyal (Maniadakis was widely believed to have the king's backing), and because they were in no position to seriously challenge his handling of national issues.[15] When mounting pressure to remove them could no longer be ignored, he consented to having them sent off to distant lands as special envoys or ministers without portfolio, with personal staffs and ample budgets.[16] By then the damage to his own image was already done; the government's formal decisions later in 1941 and spring 1942 abolishing the dictatorship did not have the desired effect. For Greeks at home and abroad, including prominent members of the traditionally royalist People's Party, the government in exile remained a thinly disguised extension of the dictatorship, for which the king was ultimately to blame. What many politicians refused to forget was that following Metaxas' death the king had publicly declared that the domestic policies of the dictatorship would remain in force.[17] This perception was to emerge as an albatross on the government's relations with political leaders and the resistance movement. It was to become EAM's most effective propaganda weapon against its principal rivals.

Tsouderos devoted his efforts to the promotion of Greek postwar claims and interests. He was especially vigilant regarding British and American pronounce-

---

for governing. He believes that his hour will come 'after the war'." Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 53.

14. Based in part on characterizations by Kanellopoulos whose relations with Tsouderos remained strictly correct but strained. *Emerologio Katohis* (Athens: Estia, 2003).

15. For Tsouderos' justification of his initial cabinet see his *Istoriko Archeio*, A, p. 2-3.

16. In his diary Tsouderos hints that the handling of the resignations of Maniadakis, Nikoloudis, Sekeris, Kortzas, Tsanakakis and Argyropoulos, announced on June 2, 1941, and their new appointments had not been of his choosing: "*...for Maniadakis, it was decided to send him to South America (Argentina)...To what purpose?..The entire maneuvre was tiring but interesting...*" Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 53. Maniadakis' mission was "*to study various subjects pertaining to military and other procurement and to publicize the Greek struggle on Crete and elsewhere.*" Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 85.

17. Karapanagiotis letter to Tsouderos, June 17, 1941, *Istoriko Archeio*, A, p. 88-90.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ments on Albania and Bulgaria but also about the Dodecanese, Cyprus, and even Turkey—and worked hard to preserve and enhance Britain's role as Greece's patron during the war and beyond. He was anxious to avoid internal political bickering and confrontations and hoped that after the war he could preside over the country's transition to parliamentary rule with the help of a reformed government, the monarchy and the Greek armed forces now stationed in the Middle East. He regarded the old political parties as discredited and defunct and their leaders as sterile and irrelevant. He saw no need for repeated and unambiguous public commitments regarding the constitutional issue. As he wrote in his diary, "*My prime minister's speech of 21st April... was most emphatically democratic. The Government was not to be characterized by the presence of some Ministers of the dictatorship but by my own ideology and long political record...*"[18] As long as the war continued, he regarded efforts to raise the constitutional question, and in particular the future of the monarchy, as unwarranted, premature and the work of irresponsible extremists determined to destroy the *status quo* in order to impose their narrow partisan solutions. His public addresses regarding the country's political future, broadcast over the BBC, were meant to be optimistic, conciliatory and reassuring. Yet his commitment to genuine democracy in Greece remained less than solid and in his concept of democratic rule the king and the armed forces represented essential components.

Thus, in a long memo to the Foreign Office dated November 4 1941, Tsouderos expressed fears that ambitious and unprincipled politicians were waiting for the war's end to seize power in the name of liberty. He warned that the unruly and excitable Greeks were not suited for a republican form of government (presidential democracy), especially in the absence of a strong man who could establish it. Under these circumstances he thought it was Britain's "*friendly duty*" to ensure in Greece "*normal political life from the first day of the truce, with the King as head of State*", to prevent the "*demagogues*" from leading the people astray. National elections should be delayed, while "*the King, at the earliest, upon his return to Greece, must have a Government satisfying the public sentiment...*" Making no mention of a plebiscite he wrote: "*With what I propose, I wish for the King and his current advisers to acquire the means to ascertain the genuine Common Popular Opinion on whose basis the King will in time take the appropriate decisions concerning the formation of a*

---

18. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Government which will satisfy the people's will." He ended his memo with a telling anecdote: "*An Athenian asked Solon what is the best form of government. Solon replied: 'For what people and for what moment...*'"[19] In a note to the king along similar lines Tsouderos offered advice on how to govern after the country's liberation.[20] And in another note for his personal files he expressed himself categorically in favor of the king's return without the benefit of a plebiscite: "*The return of the King and his Family to our country is a matter of honor...*"[21]

It was his stand on the king's early and unconditional return, and his reliance on the British government to bring it about, that put Tsouderos on a collision course with the resistance movement whose principal guerrilla formations (but also most urban groups) were led by republicans or communists. It also precipitated a break with almost all political leaders at home who, virtually to a man, signed a statement in March 1942 declaring their opposition to the return of the king until and unless he had been invited back by a national referendum.[22] His dismissive attitude toward the country's old parties and venerable politicians overshadowed his considerable efforts on behalf of the nation and cost him whatever support he might have otherwise enjoyed. Ironically, in the short term his role as the king's loyal servant brought him into serious friction with the British intelligence services, especially the SOE, which was the principal allied agency responsible for espionage and resistance in occupied Greece.

From the outset, SOE's contacts and operations in Greece, which dated back to the final days of the Metaxas dictatorship, had relied almost exclusively on Anglophile republican officers and civilians and for that reason had to be carried out without the knowledge of the Greek authorities.[23] Following the country's occupation the same considerations compelled SOE to conceal its activities from Tsouderos, especially its encouragement and support of resistance groups, while keeping the Foreign Office and British military authorities duly informed. In consequence, the rise of the powerful resistance movement and the concomitant growing opposition to the king and his government were widely reported by SOE through confidential British channels but not to Tsouderos who on these issues remained uninformed and in a state of denial. When stories of SOE's

19. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 213-18.
20. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 108-9.
21. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 210-13.
22. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 294-95; Pirie, 15, p. 3.
23. Pirie, 1 and 2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

considerable support of resistance activities in Greece began to circulate, Tsouderos accused Britain's "*secret service*" of instigating and encouraging attacks on the Greek king and his government.[24] In talks with Foreign Secretary Anthony Eden and other top-level British officials Tsouderos complained about the intelligence agencies and demanded that they be reprimanded and instructed to refrain from involving themselves in Greek political matters. At the same time he urged the British government to declare its unconditional support for the Greek king.[25] Although the Foreign Office formally protested the language in Tsouderos' aide-memoire,[26] it launched an investigation into his allegations and instructed SOE to stir clear of Greek political issues. Under pressure from the Foreign Office and during a wider reshuffling of SOE in December 1942 Pirie was removed from its Greek section.[27] Soon the work of SOE would be entrusted to British Liaison Officers (BLO) attached to resistance organizations in the Greek countryside.

The man at the center of the constitutional controversy, King George II, could not be said to have taken to heart his family's motto: "*My strength, the love of my people*." President Roosevelt, who called him "*Georgie*," thought he was "*nice but stupid*."[28] He was shy, sullen and ill at ease at public functions, especially among Greeks, whose language he never learned to speak properly. In more intimate surroundings, where he could be quite sociable, he referred to his

---

24. Examples in Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 86, 117, 216,

25. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 201-02. In an aide-memoire for the Foreign Office Tsouderos observed that "*the persons and party organizations to which the Intelligence Service addresses itself (in Greece) merely represent cliques of no importance whatsoever and that they are endeavouring to gain artificial prestige through the support of the Service's agents*." He characterized the work of the agents involved as "*ill-advised and psychologically disastrous activities on the part of the officers of a friendly, Allied Government*." Pirie, 18, p. 4-5.

26. Pirie, 18, p. 3.

27. Tsouderos had complained that Pirie was coaching Kanellopoulos, who was about to join the government in exile, on concessions he should extract in return for his entering the government. Terence Maxwell, SOE's head in Cairo, telegraphed SOE headquarters in London denying the charge and added: "*Tsouderos of course is a Cretan, and was it not Homer who said: 'All Cretans are liars?*'" Pirie, 15, p. 13; On Pirie's removal from SOE's Greek section see comments by his superior, George F. Taylor in Phylis Auty and Richard Clogg, eds., *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece* (London: Macmillan, 1975), p. 261; William Mackenzie, *The Secret History of SOE. The Special Operations Executive 1940-1945*. (London: St. Ermin's Press, 2000), p. 165; Kanellopoulos, p. 438.

28. *Ambassador MacVeagh Reports*, p. 396.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

subjects as "*these people*,"[29] and regarded them as politically immature, volatile and prone to extremist solutions. Having failed to prove himself non-partisan and the king of all Greeks– his efforts to heal the national *dihasmos* had been rejected by both royalists and Venizelists–he became convinced that the only enduring solution was a strong-man government. And although in 1936 he had readily endorsed the regime provided by Metaxas, once the dictator had left the scene the king refused to acknowledge his own responsibility for the hardships the dictatorship had inflicted and for the consequences of the political paralysis that accompanied it. Accordingly, he rejected the legitimacy of the "constitutional question," dismissed those raising it as ideological enemies of the monarchy, and remained firm in his determination to return to Athens at the earliest opportunity and unconditionally. He regarded the government in exile as "his" government and the Greek armed forces as owing loyalty to him. As the living symbol of Greece and of its heroic contribution to the war effort, he expected the Allies and especially Britain to protect him from his detractors and restore him to his throne. Given his frame of mind, he naturally regarded the predominantly republican resistance movement and those associated with it as his avowed enemies. Characteristically, the only time he is known to have threatened to abdicate was when he demanded that the head of the SOE military mission to Greece, Brig. E.C.W. Myers (who in August 1943 had brought to Cairo a delegation of resistance leaders, all staunch republicans, for talks with the government in exile) not be permitted to return to the Greek mountains.[30]

The charge made by Tsouderos, King George and others[31] that in its support of resistance in Greece SOE had favored republicans and communists and was therefore largely responsible for the violence in 1943-1944 between guerrilla bands and the mutinies in the Middle East cannot be examined here in any detail. Yet the questions raised are relevant to this essay and therefore deserve brief discussion.

---

29. *Ambassador MacVeagh Reports*, p. 227.

30. C.M. Woodhouse, *Apple of Discord*, (London: Hutchinson, n.d.) p. 157; E.C.W. Myers, *Greek Entanglement* (London: Rupert Hart-Davis, 1955), p. 264.

31. Possibly the most fanciful variation of this charge holds that SOE supported the Greek Left, including the communists, as part of a plot by opposition factions in the British parliament designed to embarrass and unseat Prime Minister Churchill. Rigas D. Regopoulos, *Mystikos polemos. Ellada-M. Anatoli 1940-1945* (Athens: Estia, n.d.), pp. 300-01. The logic of this labyrinthine argument is likely to mystify students of British politics.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

From its inception the monarchy in Greece had been a frail and rootless institution whose place in the country's legitimate political order and culture had remained undefined and controversial. Especially in the aftermath of the First World War, the king had emerged as the head of a political movement rather than the nation's impartial father-figure. As a result, despite its hereditary nature, in reality the monarchy's survival depended on the public support it could generate at moments of grave domestic crisis. That support had evaporated long before the appearance of armed resistance to foreign occupation in 1941 and SOE's support to it, a fact that was obvious to knowledgeable observers. One such observer, US Ambassador Lincoln MacVeagh, wrote on July 19, 1941 that after the war,

> *It is almost certain to be remembered that the King's only answer to Greece's political problems in the past was to install and support a dictator, and that after that dictator's death he deferred his appeal to other leaders till it was too late for anyone to save the situation, and embarked on a crucial war against Germany with a Government, and a High Command, representing nothing more national than the rump of a fascist junta... Fiery Venizelists ... have urged me to realize that the King can never come back, no matter what happens, and have begged me to tell my Government not to let the British attempt to impose him on an unwilling country. Moderate liberals, and even royalists of more weighty opinion... have argued to me to the same effect...It is possible, of course, that the King's future conduct may conquer for him an esteem which he could never win previously. But this seems unlikely. Whatever his good qualities, he is no Albert of Belgium to sum up in his person the heroism of a whole nation. It appears more probable that what Greece has against him and his dynasty, —their avariciousness and self-absorption at the expense of the country, but above and beyond everything, their ill-success, —will bulk even larger than it does today when the hour of possible return arrives....*[32]

SOE's support to resistance organizations, in gold sovereigns, weapons and supplies, was substantial. However, its distribution hardly explains the overwhelming strength of the communist camp as represented by EAM-ELAS. For example, before the establishment in July 1942 of the Anglo-Greek Committee to control the disbursement of money to resistance groups, SOE had distributed the following amounts (in sovereigns):

---

32. *Ambassador MacVeagh Reports*, p. 376-78.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Kanellopoulos/Tselos	42,900
EDES and EKKA	24,000
Zannas	11,000
YBE/PAO	11,000
EAM/ELAS	11,160[33]

On July 30, the Committee, on which Kanellopoulos represented the Greek government, approved the distribution of the following amounts:

Committee of Coordination of Greek Government	35,000
YBE (Salonica)	21,000
EAM	10,000
Odysseus (SOE's liaison with EAM)	4,000
Prometheus II (SOE's liaison with EDES and Athens	12,500
Organizations other than EAM)	
Operation Thurgoland (Tsigantes mission)	12,500[34]

The above amounts, which are representative of disbursement patterns to resistance groups through 1943, when assistance to EAM/ELAS was drastically curtailed, do not support the claim that EAM/ELAS received preferential treatment.

The same is true of air-drops of supplies, for which exact figures are not available. To be sure, all recipient organizations listed were republican but hardly leftist. They were supported not because of their politics but because they were known to be actively fighting the occupation forces. Moreover, SOE and M.I.9 assisted a number of prominent non-leftist figures, including Kanellopoulos, to escape to the Middle East and made every effort to encourage non-leftist groups to engage in resistance activity. Among those approached for that purpose were Alexandros Zannas, Napoleon Zervas, Evripidis Bakirtzis, Dimitrios Psarros, General Stylianos Gonatas (who received ten million drachmas but refused to become active in resistance), and others.[35] SOE also supported several anti-communist organizations in Macedonia including the Yperaspistes Voriou Elladas (YBE, later PAO), and a number of guerrilla bands.[36]

---

33. "Greece. SOE relations with EAM," PRO, SOE HS 5/689.

34. Pirie, 17, 7-8.

35. Pirie, 16, passim.

36. Woodhouse, "History of the Allied Military Mission in Greece", (typescript) [Hereafter "History of AMM."] Ch VII; Nicholas Hammond, *Venture into Greece. With the Guerrillas 1943-1944* (London: William Kimber, 1983), p. 97-185.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Indeed, while willing to support any group that was active in resistance activity, SOE's policy was to "*stimulate the Liberals into an activity as great as that of the Popular Front (EAM), and to attempt to unite the two movements together, in which case it might be anticipated that in view of the greater number of the Liberals and the greater prestige of their chiefs, leadership of the united resistance movement would not fall into Communist hands.*" [37] Although naïve in the extreme, the purpose of such a policy was to reign in rather than promote the Left. However, the response to SOE's efforts to generate resistance among non-leftist groups was passive if not non-existent, leaving the field virtually open for leftists to dominate.[38] In addition, in late 1943 SOE's representatives sought to prevent ELAS from seizing the bulk of the weapons surrendered by the Italian Pinerolo Division and opposed the integration of guerrilla bands into a large army as favored by British military authorities in Cairo with the apparent support of the Tsouderos government. Efforts to bring the guerrilla bands under a centralized command (in the hope that they might become more effective and could be controlled from Cairo) benefited ELAS, which was in a position to dominate the admittedly ineffective command structure.[39] But this development could not be blamed on SOE.

Thus, the explanation for the fact that much of the resistance movement, especially the guerrilla bands, came to be dominated by republicans and communists is not to be found in the support they received from SOE. Rather, it resulted from the Left's success in mobilizing and fielding a larger and stronger resistance army, its highly centralized structure, ruthless tactics and determination to eliminate its domestic competition.

The Government and Resistance Groups: the Record

In the course of the occupation the number of individuals and groups which engaged in various forms of resistance was substantial, especially in the cities. For a multitude of reasons their political orientation, tactics and contribution to the war effort remain to this day difficult to assess. Many were clearly very small and their activities received little publicity; others became legendary, deservedly

37. Pirie, 16, p. 2.
38. Pirie, 11 and 12.
39. Woodhouse, "History of the AMM", IV.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

or not. Despite efforts after the war to identify them and give them due recognition, many were destined to remain known only to their members.[40] Many more simply failed to come to the attention of the Greek government in exile, or of the allies' clandestine services operating in occupied Greece.

The government's contacts with resistance groups were pursued through several channels. There was, of course, a steady stream of escapees reaching the Middle East, including military officers, some of whom brought news and messages to Tsouderos and his colleagues (the Greek embassy in Ankara and consulate in Izmir were important information-gathering posts) but they were sporadic, informal, often highly prejudiced, and rarely useful for sending messages back to Greece. Accordingly, before the spring of 1942, when Kanellopoulos entered the government (replacing Adm. Sakellariou as deputy prime minister) and became its principal representative in the Middle East, Tsouderos had depended on British intelligence channels, and especially SOE, for communication with individuals and groups in Greece. Afterward, convinced that SOE was promoting enemies of the king and his government, the prime minister supported Kanellopoulos in his efforts to oversee SOE's activities and to establish direct communication with occupied Greece through agents and links not controlled by British agencies. However, there is no evidence that Tsouderos looked upon the resistance organizations he knew about, including those clearly anti-leftist, as a national asset deserving his interest and support. His voluminous *Istoriko Archeio* is sprinkled with complaints and caustic comments about the British intelligence services but contains remarkably little about resistance groups except occasional incoming reports in the general context of political developments in occupied Greece. Even then, his government's attitude toward resistance organizations was virtually always passive or indifferent.

A case in point is the Panellinios Enosis Agonizomenon Neon (PEAN) which was established in the fall of 1941, was in contact with Kanellopoulos before his escape to the Middle East, and, after 1942, with the *Committee of the Six Colonels*, which the Tsouderos government promoted as its collective

---

40. For a serious discussion of the difficulties in establishing the facts about some groups and their members, and for examples of recent scholarly research on urban resistance in general, see Constantinos Svolopoulos, *Haidari, 8 Septemvriou 1944. E aorati stratia sto apospasma* (Athens: Pataki, 2002), p. 11-53; also Evanthis Hatzivassiliou, *PEAN (1941-1945). Panellinios enosis agonizomenon neon* (Athens: Syllogos pros Diadosin Ofelimon Vivlion, 2004), p. 16-20.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

representative in occupied Greece.[41] Although republican in orientation, PEAN recognized the legitimacy of the government in exile (although mistrusted some of its members) and did not seek or receive assistance from the British intelligence services. Yet the government took no interest in the organization and its activities; significantly, what little information it collected on PEAN was subsequently found to be incorrect and misleading.[42]

Another nationalist resistance group, the *Elliniki Patriotiki Etaireia* (EPE, code-name Yperesia 5-165), received basically the same treatment. After providing the allies with information about enemy troop and ship movements, it was discovered by the Germans and a number of its members were executed. Its leader, Rigas Regopoulos, a reserve army officer, escaped to the Middle East and reached Cairo, having failed along the way to interest the British intelligence services in his organization and to secure their support. Tsouderos, to whom Regopoulos paid a visit, listened with interest to his account of developments in Greece, including details of the communists' brutally aggressive tactics against their domestic rivals, and conceded that the country's future was in peril. However, to Regopoulos' urging that action be taken to counter the communist threat, the prime minister's response was that he was powerless to change the policies pursued in Greece by the British and intimated that, as a result, his relations with British officials had frequently reached the breaking point. He asked his young visitor to submit a written report on conditions in Greece and invited him to join his staff. After working in the prime minister's office for about a month, and having volunteered to organize the government's efforts to combat communist propaganda among Greek troops in the Middle East, Regopoulos gave up and joined the *Ieros Lohos*.[43]

There is no doubt that the government's dependence on the British for virtually all communication, transportation and funding for the resistance movement imposed a severe restriction on its freedom of action. Time and again, the role of British intelligence channels was decisive in determining whether a particular resistance group deserved to be supported. Thus, in August 1941, when a courier from a group led by the Kyrou brothers, owners of the daily *Estia*, arrived in Cairo seeking instructions and support, he was debriefed by SOE before being sent to Sakellariou, whose staff handled

41. Hatzivassiliou, p. 31-68.
42. Hatzivassiliou, p. 62.
43. Regopoulos, p. 228-53.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

clandestine contacts with Greece. According to the courier, the group, with the improbable name of Ali Baba, recognized the legitimacy of the Tsouderos government, supported the Allies, and favored the king's return. In addition to the Kyrou brothers, the group's leadership was said to include the former Metropolitan of Athens Archbishop Chrysanthos, and the royalist generals Markos Drakos and Ioannis Pitsikas who had served with distinction in the Albanian war. It claimed among its followers some 2,400 officers with access to impressive quantities of weapons. Its principal request to the government was for formal recognition and political guidance. SOE arranged for a young Greek naval officer (code name Alexander) to travel to Greece to contact the Kyrou group on behalf of the Greek government and investigate its claims. On his return *Alexander* reported that he had found the group to be "*very small—eight or ten meet from time to time for little discussions—but I do not look upon them as a serious organization*."[44] Despite the arrival of a second courier from the group, SOE decided that the Kyrou organization was "*more concerned with the smooth return of the émigrés than with active resistance to the enemy*," and therefore should not be supported. Confusion and suspicions concerning the identity and motives of the organization were also expressed by Greek officials; as a result there is no evidence that it was given the endorsement and direction it sought.[45] Ironically, when Tsouderos secretly invited Kanellopoulos to come to the Middle East to join the government, he instructed him to "*come to an understanding*" with Archbishop Chrysanthos and the group headed by the Kyrou brothers.[46]

Another urban organization that in the early fall of 1941 sent a courier to the Middle East in search of endorsement and assistance was *Elefthera Ellas*, also known as the "*Under Thirty Association*." Headed by the industrialist Demetrios Sfaelos and the youngest son of the Eleftheroudakis family, it was believed to be republican in orientation and to have among its members army, police and gendarmerie officers below the rank of captain; it also claimed to have on its *advisory board* General Pangalos and Admiral Bouboulis. According to a Greek government report, the Sfaelos group requested "*directions regarding matters of internal organization, propaganda, national action, propaganda, etc.*"

---

44. Pirie, 12, p. 1-2.

45. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 139, 326-330.

46. Pirie, 12, p. 11. The message never reached Kanellopoulos who had already escaped from Athens to avoid arrest.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

There is no evidence that the government responded to the requests.[47] For its part, keeping Greek officials in the dark, SOE attempted to discern the importance of the Sfaelos group. Once again *Alexander* reported that "*they were no more serious...than the Kyrou organization.*"[48]

In October 1941, SOE decided, "*not without some misgivings, to contact and aid in their resistance to the enemy an extreme Left-wing organization, from which was later to spring the formidable E.A.M.*" In authorizing such contact, which was to be kept secret from the Tsouderos government, SOE's Greek section was admonished that "*...we must on no account give these people to understand that we are supporting them as a political party against the present Government; on the other hand, we should like them as far as possible to sink their political differences so that the Greeks can present a united front against the enemy.*"[49] As already mentioned, this initiative, and the resulting assistance given by SOE to EAM/ELAS, would incur the wrath of Prime Minister Tsouderos. It led to the reining in of SOE's operations in Greece and the eventual assignment of British officers to the principal guerilla bands.[50]

It is hardly surprising that the Tsouderos government wished to keep its distance from resistance groups dominated by extreme republicans and communists. After all, such groups and their patrons regularly denounced Greek officials abroad, above all the king, and threatened to prevent their return. And while it resented any support given to these organizations by the allies, the government could not openly oppose it, particularly as the value of their resistance activity could not be denied. What is surprising is the government's lethargic attitude toward resistance groups that by all accounts appeared to be on the side of the government in exile and hostile to its critics. These groups included Napoleon Zervas' EDES, the second largest guerrilla force after the communist controlled ELAS and, virtually from the start, the target of EAM/ELAS attacks.

---

47. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, A, p. 326-27.

48. Pirie, 12, p. 2-3.

49. Pirie, 12, p. 5-7.

50. When SOE's "Odysseus" (Gerasimos Alexatos) first approached KKE's leadership offering money and weapons in exchange for resistance activities , Giorgis Siantos thought that the agent had been sent by the Communist International. Andreas Tzimas became "Odysseus" liaison with the KKE and Ares' first ELAS armed band was dropped weapons and supplies arranged by "Odysseus." Giannis Ioannidis, *Anamniseis* (Athens: Themelio, 1979), p. 124-25, 513; Grigoris Farakos, *Aris Velouhiotis* (Athens: Ellinika Grammata, 1997), p. 40-41.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

To be sure, Zervas had been a staunch republican who recognized as his leader Nicolaos Plastiras, a declared enemy of the monarchy; his deputy and political adviser, Komnenos Pyromaglou, was an intellectual of strongly socialist leanings. Moreover, Zervas' roguish reputation and apparent lack of integrity had dogged his every move. After accepting large sums of money from SOE for the purpose of forming a guerrilla army, he left for the mountains in August 1942 only when he was threatened with exposure.[51] Even then, the authorities in Cairo continued to regard him as "*hardly less disreputable than EAM/ELAS.*"[52] In October 1942, at a meeting of the Anglo-Greek Committee responsible for financial assistance to the Greek resistance, Kanellopoulos had declared that "*Colonel Zervas was quite useless; he can do nothing, and even if he can do anything, he must be stopped from doing it.*"[53] Yet by the fall of 1942 Zervas had fielded a large guerrilla army that engaged the enemy, had carried out faithfully orders issued to him by military authorities in the Middle East and had played a key role in the operation that destroyed the Gorgopotamos bridge. More to the point, in March 1943, under attack by ELAS and at the suggestion of his senior British liaison officer, C. M. Woodhouse, he sent a message addressed to "*H.M. the King of Greece and the Greek Government.*" In the message he protested that EDES' contribution to the war effort was not properly appreciated abroad, "*perhaps due [to] our object [being] misrepresented.*" After declaring that "*We wish to help our Ally and protector England [in] every small way possible in gigantic struggle she is now making to free all from inhuman violence [and] For this we [are] cooperating with all true patriots ...both Royalists and Democrats...,*" he charged: "*Though Greece [is] enslaved Communism now seeks [to] impose itself by force and has already declared revolution....*"[54]

---

51. Pirie, 16, p. 27. After receiving from SOE 1500 gold sovereigns Zervas still temporized, requesting an advance of 20 million drachmas and one sovereign per man per month; he thought he could raise a force of 1000. In July 1942 SOE's man in Athens had been instructed: "*About Zervas: I beg you not to risk pressing him to his duty. If we have lost few hundred sovereigns to a rascal it does not matter. Your safety is far more important.*" PRO HS 5/711///258045.

52. C.M. Woodhouse, *Apple of Discord*., p. 74.

53. Pirie, 18, p. 22.

54. C.M. Woodhouse, "History of the AMM..." Appendix D. In his *Apple of Discord* (p. 74, fn), Woodhouse writes that Zervas sent two telegrams: one to the king and another to the government. He adds that, in retrospect, he regards his own role in the matter a mistake. In the appendix of his "History of the AMM", the text of one telegram contains both messages described above.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Zervas' message went far beyond complaints against the communists. Apparently without prodding from Woodhouse, he offered his "*opinions [on] constitutional matters*." First, "*If King returns here [as a] result [of] free opinion [of] our people we wish [to] be first to welcome and consider Greece constitutional quarrels ended*." Second, "*If England for wider reasons and even without peoples' wishes wants return of King we fighting for liberation will not oppose at all*." Finally, "*[We] Are determined in full cooperation [with] Royalist elements here and abroad to attack all efforts already begun [for the] establishment [of] Communism by force or violence*." To this extraordinary commitment, which damaged irreparably his reputation among republicans and communists alike, Zervas received from the king polite thanks and congratulations for his services to the national struggle, "*...to which the King and Government,...and the Greek Armed Forces in the Middle East are devoting all their efforts*." As for constitutional issues, "*After his return to Greece, His Majesty will base himself on the will of the people and will follow the opinion which they will freely express on all questions affecting them.*"[55] The Tsouderos government sent no acknowledgment or response. According to Woodhouse, "*One telegram gave them no reason by itself to modify their disapproval...*" of Zervas.[56]

A more accusatory explanation for the government's passive attitude toward all resistance is to be found in a memorandum of a royalist group, *Ethniki Drasi*, dated August 5, 1943: "*To Greeks living in Athens our National Government gives the impression that it exists on the Moon. Its political gestures, activities, propaganda on radio stations, testify to its total estrangement from Greek realities. King and Government appear to be living in a web woven by men pursuing who knows what goals...*"[57] Actually, while feeling virtually powerless to control developments in Greece, and leaving it for the most part to the British to deal with resistance organizations, Tsouderos was not unaware of the gathering clouds and of the importance of Zervas' EDES in the approaching storm. Following the conference in Cairo in August 1943, at which representatives of the government and of the principal resistance organizations and parties failed to agree to unite their efforts and form a coalition, he wrote:

---

55. Woodhouse, "History of the AMM..." Appendix D. For Pyromaglou's strong disapproval of his chief's initiative see his *O Doureios Ippos. E ethniki kai politiki crisis kata tin katohi*. (Athens, 1958), p. 77-83.

56. Woodhouse, *Apple of Discord*, p. 74.

57. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, C1, p. 162-68.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

The truth is that responsible for the current confrontation [between ELAS and its rivals] are neither the parties nor the EDES organization...EAM with its army ELAS is moving rapidly toward [seizing] authority and considering themselves more powerful, wish to remove every obstacle to that goal. If they succeed in defeating EDES and Zervas they will turn next on the old parties. They are preparing a dictatorship of the proletariat...[58]

But for all its apparent importance, the fate of EDES and of other armed organizations like it was left to the British military and their liaison officers on the Greek mountains.

Some urban resistance groups claimed to be organizing armed units which, at the moment of liberation would emerge to pursue the retreating Germans and maintain order in support of the returning government. One such organization, named *Relos-Avlon-Nesoi* (RAN) and headed by Col. Constantine Ventiris, informed Tsouderos in June 1943 that its strength would soon reach two battalions, to be employed in support of the anticipated allied landings and against "*communist plans*." Ventiris had been a staunch republican who had been sentenced to death for his involvement in the 1935 coup. Nevertheless, RAN recognized the king as head of the national struggle until the time of liberation, when he would be expected to declare that he would not return to Greece until invited to do so by a referendum. RAN requested weapons, to be distributed to its units in Athens, and financial support. Although in early 1944 Ventiris made his way to the Middle East where he was promoted and appointed chief of the army general staff, RAN received no assistance from the government in exile.[59]

Another umbrella group, *Ethniki Drasis* (ED), claimed to have sent some 80 officers to join EDES and to have organized armed bands in the Peloponnese one of which, consisting of 72 career officers, was said to be under attack by ELAS. Charging that the communists were intent on imposing upon the country their regime by force, it maintained that "*the war of liberation must be entrusted to the Greek Army*." ED declared its goals to be "*1. the return of the king, 2. maintenance of order against anarchy, 3. the national program*" and claimed that, together with several affiliated groups, it could field "*a force greater than EAM.*"

---

58. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, C1, p. 502-03, Tsouderos to embassy in London, October 29, 1943.

59. Evstathis Hatzivassiliou, "'O Kraton tes protevousis', PAN, 1943-1944," *Kleio* 'No 3 (Summer 2006), p. 97-120. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, C1, p. 113-15; Kanellopoulos, p. 520.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

However, they were lacking in weapons and money.[60] Once again, there is no evidence that the government responded to ED's communications.

It is highly unlikely that the Tsouderos government took comfort in such declarations of loyalty. In any event, any support to resistance groups in Greece could only come from British military and intelligence channels which Tsouderos did not trust. In turn, a number of clandestine organizations, such as *Yvone* under Yiannis Peltekis, the legendary *Apollo*, dealt directly and almost exclusively with British agencies, having learned the hard way that contact with the government in exile could cause no end of trouble.[61] Moreover, the government had hoped to see the Greek armed forces in the Middle East strengthened and improved so as to provide the security that would be needed at the moment of liberation. Such hopes received a severe blow when army and naval units mutinied and order had to be restored by British force. Kanellopoulos, who had worked hard to have the armed forces upgraded and sent to the front to fight, resigned in March 1943 and the Anglo-Greek committee to coordinate assistance to resistance groups soon ceased to function.[62] If the government could not control Greek officers and men in the Middle East, it could hardly hope to have its orders obeyed by those who had spent most of the war years under enemy occupation engaging in clandestine activities or waiting for the allied landings. When a secret organization of army officers named Omeros asked for guidance on a pressing matter, Tsouderos' response was paraphrased in Kanellopoulos' diary as follows: "*We do not know you, we have never recognized you, do as you like, and we (the government in Cairo) reserve the right some day to judge everyone according to their actions.*"[63]

Of all the resistance organizations that actually took the field and fought against the country's enemies none was more deserving of the government's endorsement and assistance, at least at its inception, than the *Yperaspistes Boreiou Ellados* (YBE), renamed *Panellinios Apeleftherotiki Organosis* (PAO). Operating mostly in Macedonia, it was led by military men and civilians of predominantly Center-Right orientation and claimed to have a battalion-size armed force. In addition to fighting the foreign occupiers, its special mission was

---

60. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, C1, p. 162-68.
61. Mackenzie, *The Secret History of the SOE*., p. 479-81.
62. Kanellopoulos, p. 509.
63. Kanellopoulos, p. 520. Omeros had been founded by Kanellopoulos' close associate Tselos.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

to defend the territorial integrity of Northern Greece against Bulgarian encroachment and Romanian propaganda. It pledged to punish severely "*Greek traitors and others who wished, wish or shall wish to collaborate with the enemies and who betray Greece in any way.*"[64] Thus, in addition to resisting the brutal Bulgarian occupation of Greek Macedonia and Thrace, YBE-PAO declared openly its intention to fight those who appeared to condone Bulgarian efforts to assimilate those territories. The object of this declaration was, of course, the Greek Communist Party whose submission to Comintern policies had compelled it to support autonomist schemes for Greek Macedonia. For its part, EAM/ELAS would not tolerate rival organizations of any kind, no matter what their particular identity or program. But YBE-PAO's very purpose made it one of the communists' most hated opponents. And given ELAS' overwhelming superiority in northern Greece, YBE-PAO was doomed virtually from the start.

YBE-PAO's charter placed it formally under the authority of the Greek government and the Allied Headquarters in the Middle East. It made early contact with the government, secured its recognition and complied with instructions from Cairo which included the change of its original name. As mentioned above, with government endorsement it received a radio transmitter and a considerable amount of money which by the fall of 1943 was reportedly depleted.[65] At the government's invitation YBE-PAO had sent to Cairo representatives to explain its needs and prospects and to urge the coordination of activities among nationalist resistance groups. According to its own records, the response was disheartening: the government's indifference was contributing to the proliferation of resistance groups which was detrimental to the national effort.[66] Much worse, the government could do nothing to save YBE-PAO's rank and file from extermination by ELAS, forcing the most desperate to take weapons from the Germans and to join the Security Battalions, thus incurring the stigma of collaboration. YBE-PAO's tragic end is told by Woodhouse:

> *The Germans had succeeded better in Macedonia than anywhere else in arming the people against ELAS. Prominent officers such as Col. Chrysokhoou, Col. Poulos, and remnants of PAO had long been in the field; and towards the end of the occupation, many villages round Kozani had*

---

64. Parmenion Papathanasiou, *Gia ton elliniko vorra. Makedonia 1941-1944. Antistasi kai tragodia*. (Athens: Papazisis, 1997), p. 43-44.

65. Tsouderos, *Istoriko Archeio*, C1, p. 523-25. Papathanasiou, p. 154-56.

66. Papathanasiou, p. 133-34.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

taken arms from the Germans to keep ELAS away from them. Their motives were natural. They identified EAM with Communism, Communism with Pan-Slavism, and Pan-Slavism with the domination of Macedonia by Bulgarians and Serbs. They expected their action to be condoned; they appealed, not without success, to Zervas to sponsor them; and they regarded themselves as our friends. Circumstances obliged us to regard them as Quislings; but it was with a heavy heart that we did so.[67]

If the government remained indifferent even toward loyal resistance groups that had looked to it for support and direction it was not only because it felt powerless to do much for them. Tsouderos and Kanellopoulos preferred to establish in Greece an organization they could control and commission as their official agent to prepare the country for the government's return. It was to be a clandestine force under regular army officers that would surface only when the German evacuation had begun and would assume control of Athens and other urban centers. The architect of this organization was Kanellopoulos who, until he arrived in Cairo, was thought by many to be "*capable of bringing [the] bulk of [the] Greek people behind the King and Government.*"[68] In Athens his contacts had included many republican officers and his principal liaison with them was Major Tselos. When Tsouderos secretly invited Kanellopoulos to come to the Middle East to join the government he added: "*Before leaving Greece Kanellopoulos must set up a political and military organization composed of men whom he can trust in order to represent us during the war period.*"[69] Although Kanellopoulos escaped from Athens without receiving Tsouderos' message, he had convened on his own an *Action Committee* consisting of Koundouriotis, Bakirdzis, Tselos, Psaros, Gonatas and Zangas; EAM representatives had also attended the first meeting.[70]

In Cairo Kanellopoulos (who entered the government on May 5, 1942) asked the Anglo-Greek Committee to provide a monthly budget of 150,000 pounds sterling for his newly formed *Military Center* (the amount was eventually divided as shown above) which consisted of regular officers "*who were ready to take control and action.*" Claiming that EAM was "*demagogic and non-active, although it had bands on Parnassos and Giona,*" he asserted that

---

67. Woodhouse, "History of AMM"...VI, p. 39.
68. Pirie, 13, p. 10.
69. Pirie, 14, p. 6.
70. Pirie, 18, p. 2-3; Kanellopoulos, p. 196.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

"*there was no other organized body except EAM and the Military Center.*" In his view, "*The Military Center in Athens must take control of all bands, for their unification and development by the supply of arms and money. The suppliers of such are the natural leaders, and supply therefore should come through the Center.*" On October 5, 1942, in a message to a committee of six colonels heading the *Military Center*, Kanellopoulos bestowed upon them "*full powers on the problem of the struggle for enslaved Greece.*"[71]

Despite Kanellopoulos' assurances, the *Military Center* was at best a work in progress: Koundouriotis was arrested, Bakirdzis, Psaros and Tselos were in hiding, Zangas fled to Turkey (where he informed British intelligence that he had nothing to do with Kanellopoulos), and there were reports that others were not in fact Kanellopoulos' followers.[72] Therefore, when SOE decided to send a nine-man mission to attack the Corinth Canal (Operation Thurgoland), Kanellopoulos took advantage of the opportunity to use the mission's leader, Major Giannis Tsigantes, to communicate new instructions and money to the "*Military Center*".[73] Tsigantes and his men (Midas 614) left by British submarine on July 27, carrying three radio sets and 12,000 gold sovereigns; they reached Athens five days later. His instructions from Kanellopoulos, not revealed to the British, were to contact leading political, military and resistance leaders and urge them to unite behind the *Military Center* and the government.[74] Although ill-suited for such delicate negotiations and snubbed by military men, Tsigantes succeeded in forming a *National Council* consisting of Archbishop Damaskinos, Papandreou, Stefanopoulos, Al. Mylonas, and C. Tsatsos. However, he was careless and indiscreet and on January 14, 1943 he was cornered and killed by Italian security forces. According to a well informed

---

71. Pirie, 18, p. 20-25. The message was sent via SOE channels prompting SOE's agent in Athens, Koutsogiannopoulos, to radio back: "*We have applied to many of colonel's rank but all have refused [to engage in resistance activity]. It is ridiculous as they think to try and conduct guerilla warfare from saloons... We are afraid you are acting under the influence of parasite ex-King and of Kanellopoulos.*"

Kanellopoulos did not reveal to the Anglo-Greek Committee the identity of the six colonels. They were Spiliotopoulos, Kitrilakis, Filipaios, Liosis, Karpenisiotis, and Kaggouris. Stylianos Th. Houtas, *E Ethniki antistasi ton Ellinon, 1941-1945*. (Athens, 1961), p. 240-41.

72. Pirie, 17, p. 3. Tselos also escaped from Athens and remained in Cairo as Kanellopoulos' principal assistant.

73. Kanellopoulos, p. 441-43.

74. Kanellopoulos, p. 437-44; Houtas, p. 241.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

prominent nationalist resistance leader, after Tsigantes' death "*the National Council failed to undertake any significant action and was dissolved. This was the only attempt by the Greek Government in Cairo to unify the Struggle of National Resistance.*"[75]

That Tsigantes had failed in his mission was evident before his death. The composition of the National Council made it clear that the six colonels and their associates in the *Military Center* had refused to have anything to do with him. Moreover, the *Military Center* very soon proved itself incapable of performing any useful function and collapsed under its own weight.

Following the destruction of the Gorgopotamos bridge (November 25/26, 1942) British authorities in Cairo decided to merge the existing guerrilla bands into a large if dispersed army with a centralized command and British liaison officers attached to all major units. That command was to be entrusted to the *Military Center* in Athens and be formally under the authority of the Greek government in exile, with Brig. Myers in Greece serving as the link between the *Military Center* and Cairo. In January 1943, as Myers' deputy, Woodhouse traveled to Athens in disguise to "*sell*" the plan to the leaders of the *Military Center* and to ELAS' political masters, the leadership of the Communist Party: EDES' leader, Zervas had already agreed to the plan. At his first rendezvous none of the six colonels appeared; the two who came to the second meeting were too frightened and distracted (Tsigantes' death had just become known) to be willing to discuss Cairo's proposal or any other plan. For their part, the communists rejected the concept of a unified command and refused to send to Myers' headquarters a representative who could decide on their behalf. However, they expressed the wish to send representatives to Cairo for talks with the Tsouderos government.[76] The failure of Woodhouse's dangerous mission revealed the *Military Center* to be a sham and Kanellopoulos' efforts to harness the resistance bands to a government-controlled authority a dismal failure.

In August 1943, when representatives of the principal resistance organizations met with the Tsouderos government in Cairo, the focus was no longer on a unified military command for the resistance bands. Rather, it was on the need for a broader coalition government in which the resistance would be properly represented. Emboldened by their superior armed strength and organization the communists demanded some of the most important ministries

---

75. Houtas, p. 241.
76. Woodhouse, *Something Ventured* (London: Granada, 1982), p. 56-61.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

in the contemplated cabinet, thus helping to precipitate the abrupt collapse of the discussions. The failure of that attempt at compromise sharpened the division between the communist-dominated EAM and its opponents and set the stage for the "First Round" of the looming civil war. The relegation of the resistance to the periphery of Greece's vital issues became even more apparent in May 1944, at the Lebanon conference. By that time the murder of Psaros and scores of his men by ELAS, the systematic attacks on Zervas' forces and the terror tactics of EAM/ELAS across much of the countryside left little doubt that the Communist Party had launched a campaign to seize power. Momentarily the Left found itself on the defensive, compelled to have ELAS (as well as EDES) placed formally under British military authority in anticipation of the country's impending liberation (Caserta agreement of September 26, 1944). For George Papandreou's "*Government of National Unity*" the most powerful component of the armed resistance had become an adversary to be feared and, with British help, to be neutralized.

Epilogue

In retrospect, the study of the government in exile and of the resistance resembles shooting at a moving and constantly reconfiguring target. During 1941-1944, the composition and politics of the cabinet changed, with only the king remaining the one constant factor. More significantly, the resistance, from the outset a disparate assortment of groups and organizations each with its own characteristics, capabilities and goals, underwent gradual transformation. The focus of activity shifted from small, independent, mostly Athens-based clandestine teams attempting to engage in espionage and small-scale sabotage to large guerrilla bands controlling ever-expanding areas of the countryside. In turn, the guerrilla movement, at first highly fragmented, localized and politically amorphous, gradually gravitated around two principal poles: EDES, a regional army dominated by a supreme leader who remained obedient to authorities in Cairo and had no particular political aspirations, and EAM/ELAS, a country-wide force controlled by the communists and increasingly harnessed to their political ambitions. Thus, to have any validity, generalizations about the government as well as the resistance require constant qualification and careful wording.

This said, it is nevertheless useful to view the government and the bulk of the resistance as representing two divergent visions of postwar Greece. While in principle united in their desire to fight the foreign invaders, their long-term

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

political goals and tactics differed substantially. On one side, the government represented the country's traditional elites and stood for the restoration of democratic values: civil liberties, parliamentary government, executive accountability, the rule of law, stability and moderation in public policies. There was no burning desire for radical reforms and experimentation with new ideas or social institutions but rather a wish to return to the familiar and predictable ways of pre-Metaxas politics and society. As for the key constitutional question, a repentant and humbled monarch would have been acceptable to most, if still unpopular. On the other side, a large segment of the non-communist resistance initially was imbued with a revolutionary spirit and a wholesale rejection of the past that went far beyond the dismantling of the Metaxas dictatorship and of the prewar elitist order. It aspired to a never-defined transformation of the country's political and social institutions which would usher in a new era of liberal democracy, social justice, individual freedom and economic progress. In such a new Greece there would be no place for a monarch. At the extreme end of the resistance spectrum the leaders of the communist party began with a populist agenda and gradually moved toward vaguely conceived plans for a Soviet style dictatorship of the proletariat.

Although fundamentally different, in time the two visions might have been modified sufficiently to be reconciled. But once the most powerful and aggressive of the resistance factions was found to have been hijacked by Moscow's apparatchiks intent on seizing power by any means, both visions became irrelevant. With mutual suspicion overwhelming any sense of common purpose, the dividing line between "nationalists" and "slavo-communists" was drawn all too rigidly, and there could be no real political dialogue and no compromise. The country's future would be determined by the winners in the impending civil war.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

JOHN O. IATRIDES: *Αντίπαλα οράματα: Η εξόριστη Κυβέρνηση και το κίνημα της Αντίστασης*

Πέρα από το ότι διεξήγαγε τον αγώνα του έθνους κατά των ξένων εχθρών, το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα επιδίωξε να διαδραματίσει αποφασιστικό ρόλο στον καθορισμό του μεταπολεμικού πολιτικού συστήματος της χώρας. Συνήθως, η πόλωση που επακολούθησε εξετάζεται στο πλαίσιο των προστριβών και της βίας ανάμεσα στις αριστερές ομάδες των βουνών (ΕΑΜ/ΕΛΑΣ) και τους αντι-αριστερούς αντιπάλους τους (ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, ΥΒΕ, κα). Το παρόν άρθρο εστιά-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ζει σε μία άλλη διάσταση αυτής της πόλωσης: τις συστηματικές προσπάθειες της εξόριστης Κυβέρνησης να παραμερίσει τις αντιστασιακές οργανώσεις που δημιουργήθηκαν στην κατεχόμενη Ελλάδα και τις ως επί το πλείστον αποτυχημένες απόπειρες να προωθήσει δικό της αντιστασιακό κίνημα στην Αθήνα που θα ήταν διατεθειμένο να δεχθεί την επιστροφή του βασιλιά και της κυβέρνησής του. Παρά την ασταθή εκεχειρία ανάμεσα στην Κυβέρνηση και τις κυριότερες εν δράσει αντιστασιακές οργανώσεις, που επιτεύχθηκε πριν από την απελευθέρωση της χώρας, τελικά ο πιο αποφασιστικός ρόλος στον καθορισμό του πολιτικού μέλλοντος της χώρας παίχθηκε από αξιωματούχους και στρατεύματα της Βρετανίας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΚΑΖΑΜΙΑΣ

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ

Η ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ Ο ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1941-ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1944

Αν και οι κοινοβουλευτικές δημοκρατίες κατά κανόνα δεν καταργούν τα κοινοβούλια σε καιρό πολέμου, οι ανάγκες ταχείας αντίδρασης στα πολεμικά γεγονότα και μυστικότητας, που προκαλεί η κάθε πολεμική σύγκρουση, περιορίζουν τη δύναμη και υποβαθμίζουν τη λειτουργία των κοινοβουλίων, τουλάχιστον για τη διάρκεια των εχθροπραξιών[1]. Έτσι, σε καιρό πολέμου, είναι μοιραίο τα κοινοβούλια (όπως και ο τύπος) να λειτουργούν με διαφορετικούς όρους από ότι συνήθως. Στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το Βρετανικό Κοινοβούλιο, η «μητέρα των κοινοβουλίων», δεν ξέφυγε από τον κανόνα αυτό. Παρόλα ταύτα, οι εργασίες της Βουλής των Κοινοτήτων συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, με τους βουλευτές να προχωρούν στο νομοθετικό τους έργο αλλά και να ασκούν κριτική και να εξασκούν πίεση στη διακομματική Βρετανική Κυβέρνηση του Winston Churchill.

Το άρθρο αυτό μελετά ένα μικρό μέρος από τις παρεμβάσεις αυτές: εξετάζονται οι ερωτήσεις που υποβλήθηκαν από βουλευτές της Βουλής των Κοινοτήτων

---

1. Στη Βρετανία περιορισμοί επαβλήθηκαν με το Emergency Powers (Defence) Act του 1939. Η νομοθεσία αυτή που ψηφίστηκε πριν την έκρηξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου επέτρεπε στην κυβέρνηση της χώρας να χρησιμοποιήσει έκτακτες εξουσίες έτσι ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις ανάγκες του πολέμου. Μέσω της νομοθεσίας αυτής επατρεπόταν στην Κυβέρνηση να θεσπίσει «κανονιστικά διατάγματα» (Defence Regulations) με τα οποία μπορούσε να παρέμβει σχεδόν σε κάθε όψη της καθημερινής ζωής. Οι εξουσίες αυτές διευρύνθηκαν δύο φορές στη διάρκεια του πολέμου (μέσα στο 1940) με περαιτέρω νομοθεσία, τις Emergency Powers (Defence) Acts 1940.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ 1, 2008

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

για το θέμα του επισιτισμού της Ελλάδας και οι απαντήσεις που δόθηκαν από την κυβερνητική πλευρά, την περίοδο από τον Αύγουστο του 1941 μέχρι τον Οκτώβριο του 1944. Στόχος του άρθρου είναι να διαφανεί το μέγεθος του κοινοβουλευτικού ενδιαφέροντος για το ανθρωπιστικό πρόβλημα του επισιτισμού της Ελλάδας, αλλά και να αποτιμηθεί η αποτελεσματικότητα των ερωτήσεων στο γενικότερο θέμα του αποκλεισμού της Ελλάδας και του επισιτισμού της, θέματα που άπτονται των αποφάσεων για τη χάραξη της πολιτικής της Βρετανικής Κυβέρνησης. Με τη σειρά της η ανάλυση αυτή μας δίνει κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία για τη σχέση κυβέρνησης και κοινοβουλίου σε καιρό πολέμου.

Όπως αναφέρθηκε, η χρονική περίοδος που εξετάζεται εδώ ξεκινά από τον Αύγουστο του 1941. Στο διάστημα του Ιουλίου και του Αυγούστου 1941 πυκνώνουν στο βρετανικό τύπο (αλλά και αλλού) οι πληροφορίες ότι η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα χειροτερεύει συνεχώς και ότι σύντομα η χώρα θα βρεθεί στα πρόθυρα του λιμού[2]. Η υπό εξέταση περίοδος μπορεί να διαιρεθεί σε δύο φάσεις. Η πρώτη εκτείνεται από τον Αύγουστο του 1941 μέχρι τον Οκτώβριο του 1942. Πρόκειται βεβαίως για τη φάση της εξέλιξης της μεγάλης επισιτιστικής κρίσης που θα καταλήξει σε λιμό, τόσο στην Αθήνα όσο και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Κατά την περίοδο αυτή είναι σαφές, στους κύκλους της Βρετανικής Κυβέρνησης αλλά και στο ευρύτερο κοινό (από τις πληροφορίες του τύπου), ότι τα μέτρα που λαμβάνονταν για την ανακούφιση της κρίσης ήταν ανεπαρκή. Στην περίοδο των 14 αυτών μηνών υποβάλλονται στη Βουλή των Κοινοτήτων 32 ερωτήσεις, με τις οποίες βουλευτές ζητούν πληροφόρηση για την κατάσταση στην Ελλάδα και για τα μέτρα που μπορούν να ληφθούν.

Η δεύτερη περίοδος (από το Νοέμβριο του 1942 μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας τον Οκτώβριο του 1944) καλύπτει το διάστημα της μερικής άρσης του συμμαχικού αποκλεισμού της Ελλάδας και της λειτουργίας του μεγάλου προγράμματος επισιτισμού της χώρας με τρόφιμα που προέρχονταν εκτός της ζώνης του αποκλεισμού (κυρίως από την Αμερική), μεταφέρονταν στην Ελλάδα με ουδέτερα πλοία και διανέμονταν από ειδική σουηδοελβετική επιτροπή[3]. Την περίοδο αυτή υποβάλλονται άλλες 33 ερωτήσεις.

---

2. Είναι χαρακτηριστικό ότι η εφημερίδα *Times* του Λονδίνου τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1941 δημοσιεύει πληροφορίες για την Ελλάδα σε οκτώ ημερομηνίες (3, 15, 21, 22 και 31 Ιουλίου και 2, 11 και 16 Αυγούστου). Στις 6 Αυγούστου δημοσιεύεται και η πρώτη αναφορά σε ερώτηση στο Κοινοβούλιο για την επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα.

3. Βλ. σχετικά P. Mohn, *Inter Arma Caritas, Αναμνήσεις από την Ελλάδα κατά την Κατοχή*, Λευκωσία 1969.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Το Κοινοβουλευτικό ενδιαφέρον για το Λιμό στην Ελλάδα, Αυγ. 1941- Οκτ. 1944

Οι ερωτήσεις

Οι 63 ερωτήσεις που υποβλήθηκαν στη Βουλή των Κοινοτήτων και οι δύο σύντομες συζητήσεις (debates) που έγιναν είναι μια ένδειξη του ενδιαφέροντος που εκδηλώθηκε για την επισιτιστική κατάσταση και το λιμό στην κατεχόμενη Ελλάδα. Πρόκειται για ενδιαφέρον που εκτείνεται στο σύνολο της περιόδου αν και, με δείκτη τον αριθμό των ερωτήσεων που υποβάλλονται, παρατηρούνται μεγάλες διαφορές στην ένταση του ενδιαφέροντος αυτού. Οι ερωτήσεις που υποβλήθηκαν φαίνονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

Ερωτήσεις για τον επισιτισμό της Ελλάδας, Αυγ. 1941 – Οκτ. 1944

Ημερομηνία	Ερωτών	Απαντών
5 Αυγ. 1941	Sir Frank Sanderson (C)	H. Dalton
14 Οκτ. 1941	Sir E. Graham-Little (Ind. Nat.)	H. Dalton
19 Οκτ.1941	D.L. Lipson (Ind.)	H. Dalton
27 Ιαν. 1942	Sir Arnold Gridley (C), Miss Eleanor Rathbone (Ind.), Jack Lawson (L), Mr. E. Harvey (IP)	H. Dalton
28 Ιαν. 1942	Rev. Reg. W. Sorensen (L)	D. Foot
29 Ιαν. 1942	Seym. Cocks (L)	D. Foot
10 Φεβ. 1942	Rev. Reg. W. Sorensen (L) & Al. Walkden (for R. Hughes (L)), Elean. Rathbone (Ind.), Al. Walkden (L)	D. Foot H. Dalton
17 Φεβ. 1942	Sir (Lt.-Col.) Thomas Moore (C)	H. Dalton
24 Φεβ. 1942	Mr. E. Harvey (IP), Campbell Stephen (IL), Elean. Rathbone (Ind.), Sir Charles G. Gibson (C) Will. Leach (L)	D. Foot
25 Φεβ. 1942	Sir Thomas Moore (C)	A. Eden
25 Φεβ. 1942	Rich. Stokes (L)	D. Foot
3 Μαρ. 1942	Mr. E. Harvey (IP), Rev. Reg. W. Sorensen (L), Sir Fr. Sanderson (C), H.W. Butcher (Ind. Lib.)	D. Foot
4 Μαρ. 1942	Sir Th. Moore (C)	D. Foot
10 Μαρ. 1942	Mr. E. Harvey (IP), R. Stokes (L), Sir P. A. Harris (Lib)	D. Foot
11 Μαρ. 1942	Sir Th. Moore (C)	D. Foot
17 Μαρ. 1942	Rich. Stokes (L)	D. Foot
24 Μαρ. 1942	Mr. E. Harvey (IP), Rev. Reg. W. Sorensen (L), Miss El. Rathbone (Ind.)	D. Foot
15 Απρ. 1942	Rhys Davies (L)	D. Foot
16 Απρ. 1942	Sir Th. Moore (C)	D. Foot
21 Απρ. 1942	Mr. E. Harvey (IP), Sir Th. Moore (C), Mr. Rhys Davies (L)	D. Foot

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

22 Απρ. 1942	Sir Th. Moore (C)	D. Foot
19 Μάϊ. 1942	Mr. E. Harvey (IP), Sir Will. Davison (C)	D. Foot
2 Ιουν. 1942	Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
9 Ιουν.1942	Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
16 Ιουν.1942	Sir Th. Moore (C). Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
15 Ιουλ.1942	Rev. Reg. W. Sorensen (L)	D. Foot
21 Ιουλ. 1942	Mr. E. Harvey (IP). Sir Th. Moore (C)	D. Foot
6 Αυγ. 1942	Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
8 Σεπ. 1942	Sir Th. Moore (C), Rev. Reg. W. Sorensen (L), Will. Leach (L)	D. Foot
29 Σεπ. 1942	Sir Th. Moore (C), Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
6 Οκτ. 1942	Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
20 Οκτ. 1942	Sir Percy Hurd (C)	D. Foot
17 Νοε.1942	Sir Percy Hurd (C), [T.E. Harvey (IP), J. Dugdale (L)]	D. Foot
18 Νοε. 1942	Mr. T.E. Harvey (IP)	D. Foot
1 Δεκ. 1942	Will.W. Astor (U)	D. Foot
15 Δεκ. 1942	Rev. Reg. W. Sorensen (L)	D. Foot
26 Ιαν. 1943	Will.W. Astor (U)	D. Foot
16 Μαρ. 1943	T.E. Harvey (IP) [R. Stokes (L), Geof. Le Mesurier Mander (Lib)]	D. Foot
11 Μάϊ. 1943	Mr. E. Harvey (IP) [Rhys Davies (L), Capt. V. Cazalet (C)]	D. Foot
24 Ιουν. 1943	Mr. Grenfell (L) [Sir G. Harvey (C)]	D. Foot
8 Ιουλ. 1943	Συζήτηση (Debate): D. Foot (Lib), D. Owen-Evans (Lib), Maj. Sir Ralph Glyn (C), T.E. Harvey (IP), P.C. Loftus (C), Sir T. Moore (C), R. Stokes (L)	D. Foot
13 Ιουλ. 1943	R. De la Bere (C)	D. Foot
5 Αυγ. 1943	R. De la Bere (C)	D. Foot
21 Σεπ. 1943	Lt. Col. Sir W.D. Smiles (U)	D. Foot
14 Οκτ. 1943	R. De la Bere (C)	D. Foot
26 Οκτ. 1943	Rev. Reg. W. Sorensen (L)	D. Foot
26 Οκτ. 1943	Mr. R. Stokes (L) [W. Cove (L)]	D. Foot
27 Οκτ. 1943	Rhys Davies (L)	D. Foot
4 Νοε. 1943	R. De la Bere (C)	D. Foot
10 Νοε. 1943	Συζήτηση (Debate)	D. Foot
11 Νοε. 1943	R. Stokes (L)	D. Foot
7 Δεκ. 1943	W. Oldfield (L)	D. Foot
16 Δεκ. 1943	Sir Th. Moore (C)	D. Foot
18 Ιαν. 1944	Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
20 Ιαν. 1944	R. De la Bere (C)	D. Foot
1 Φεβ. 1944	Sir Th. Moore (C)	D. Foot
8 Φεβ. 1944	Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
14 Μαρ. 1944	Lieut.-Com. Ian C. Hutchison (C) [Rev. Reg. W. Sorensen (L), Lt. Col. sir Th. Moore (C)]	D. Foot
18 Απρ. 1944	Rev. Reg. W. Sorensen (L), [Rhys Davies (L)]	D. Foot

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

20 Ιουν. 1944	H. Graham White (Lib) [sir Th. Moore (C)]	D. Foot
18 Ιουλ. 1944	H. Graham White (Lib)	D. Foot
1 Αυγ. 1944	Mr. E. Harvey (IP)	D. Foot
11 Οκτ. 1944	W. R. Duckworth (C), A. Henderson (L)	Sir J.Grigg
17 Οκτ. 1944	Will. W. Astor (U)	Sir J.Grigg
19 Οκτ. 1944	Sir Thomas Moore (C)	Sir J.Grigg

Πηγή: *The Parliamentary Debates, Commons*, τόμοι 378-404
Συντομογραφίες: (C): Conservative, (L): Labour, (I): Independent, (IP): Independent Progressive, (IL): Independent Labour, (Ind.Nat.): Independent National, (Ind. Lib.): Independent Liberal, (U): Unionist (κόμμα συνδεδεμένο με το Συντηρητικό Κόμμα).

Ο χρόνος υποβολής των ερωτήσεων επίσης δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία. Οι μισές από τις ερωτήσεις (32 από 63) υποβλήθηκαν στους 14 μήνες από τον Αύγουστο του 1941 μέχρι το Νοέμβριο του 1942. Δεκαεπτά ερωτήσεις (λίγο περισσότερες από το ένα τέταρτο του συνόλου) υποβλήθηκαν τους πρώτους τέσσερεις μήνες του 1942[4].

Γράφημα 1

Συχνότητα υποβολής των ερωτήσεων

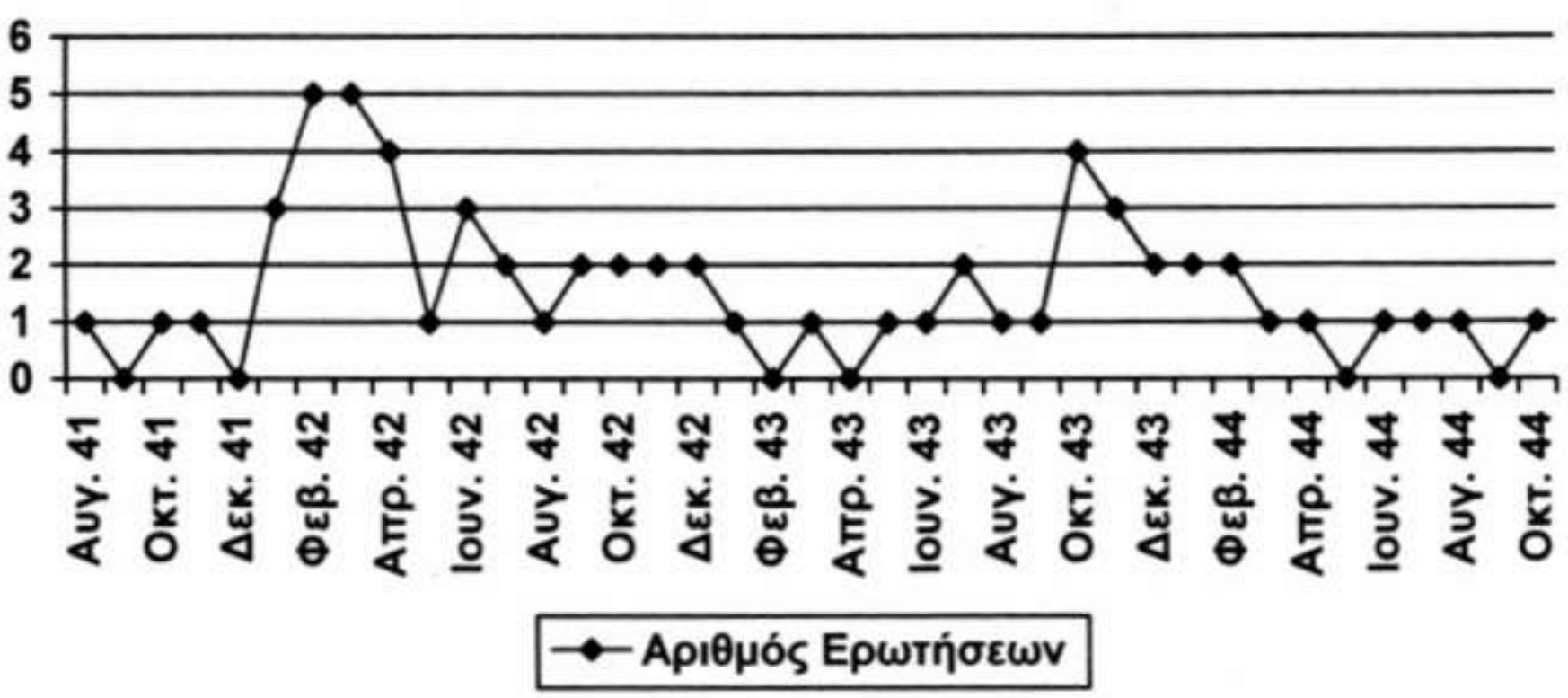

Πηγή: *The Parliamentary Debates, Commons*, τόμοι 378-404.

Οι υπόλοιπες ερωτήσεις μοιράζονται άνισα στους υπόλοιπους 25 μήνες της υπό εξέταση περιόδου. Υπάρχει αύξηση της συχνότητας τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο του 1943, γεγονός που εξηγείται τόσο από την έλευση του χειμώνα

4. Τρείς τον Ιανουάριο, πέντε το Φεβρουάριο, έξι το Μάρτιο, τρεις τον Απρίλιο. Βλ.. *The Parliamentary Debates, Commons*, τόμος 378 και Πίνακα 1, παραπάνω. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια είναι και το γεγονός ότι τα δύο τρίτα απαντήθηκαν ημέρα Τρίτη.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και τους φόβους ότι πιθανόν να επαναλαμβανόταν η οξύτατη επισιτιστική κρίση του 1941, όσο και από τις ανησυχίες που φαίνεται να υπήρχαν για την επάρκεια του προγράμματος επισιτισμού. Στις 8 Ιουλίου και στις 10 Νοεμβρίου του 1943 γίνονται και τα δύο debates με θέμα τον επισιτισμό της Ελλάδας. Με δεδομένη τη σχετική επάρκεια πληροφοριών για την Ελλάδα (ακόμη και στον τύπο) που κίνησε το ενδιαφέρον κάποιων βουλευτών, οι ερωτήσεις μπορούν να ερμηνευθούν ως πίεση προς τη Βρετανική Κυβέρνηση υπέρ της Ελλάδας.

Το γεγονός ότι οι ερωτήσεις συνεχίζουν να υποβάλλονται και μετά την έναρξη μεταφοράς τροφίμων στην Ελλάδα[5] δείχνει το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον των βουλευτών και μετά την ουσιαστική άρση του αποκλεισμού της Ελλάδας. Το περιεχόμενο των ερωτήσεων αλλάζει και στρέφεται προς την παρακολούθηση της προόδου του επισιτισμού[6], και σε ερωτήσεις που ζητούν την ποσοτική και ποιοτική του αναβάθμιση, με την προσθήκη τροφίμων για παιδιά και θηλάζουσες μητέρες[7], καθώς και για την προσθήκη ειδών τροφίμων και φαρμάκων[8].

Ο αριθμός των ερωτήσεων που υποβλήθηκαν από Βρετανούς βουλευτές για την Ελλάδα είναι σχετικά υψηλός, τουλάχιστον σε σύγκριση με τις αντίστοιχες ερωτήσεις που υποβλήθηκαν για την επισιτιστική κατάσταση σε άλλες χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης. Όπως αναφέρθηκε, στο σύνολο των 39 μηνών της υπό εξέταση περιόδου υποβλήθηκαν 63 ερωτήσεις στη Βουλή των Κοινοτήτων, από τις οποίες 49 είχαν αποκλειστικό θέμα την επισιτιστική κατάσταση μόνο στην Ελλάδα, ενώ οι υπόλοιπες 14 ζητούσαν πληροφορίες για την κατάσταση τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες (κυρίως στο Βέλγιο). Στις παραπάνω ερωτήσεις πρέπει να προσθέσουμε και 11 με γενικό περιεχόμενο, για την κατάσταση σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη (βλ. Πίνακα 2 παρακάτω).

---

5. Για τα σχέδια μεταφοράς, βλ. και G. Kazamias, "Turks, Swedes and famished Greeks: Some aspects of famine relief in Occupied Greece, 1941-44" *Balkan Studies*, 33:2, 1992.

6. Βλ. *Parliamentary Debates, Commons*, Fifth Series, 17 Νοεμβρίου 1942, τόμος 385: 171-2, 15 Δεκεμβρίου 1942, τόμος 385: 1744, 16 Μαρτίου 1943, τόμος 387: 1029-30, 11 Μαΐου 1943, τόμος 389: 467-8, 24 Ιουνίου 1943, τόμος 390: 1328-9.

7. Βλ. *Parliamentary Debates, Commons,* Fifth Series, 13 Ιουλίου 1943, τόμος 391: 45, 5 Αυγούστου 1943, τόμος 391: 2498, 21 Σεπτεμβρίου 1943, τόμος 392: 47, 14 Οκτωβρίου 1943, τόμος 392: 1095, 26 Οκτωβρίου 1943, τόμος 393: 40-1, 1η Φεβρουαρίου 1944, τόμος 395: 1152-3, 8 Φεβρουαρίου 1944, τόμος 396: 1633-35, 18 Ιουλίου 1944, τόμος 402: 45-6, 1η Αυγούστου 1944, τόμος 402: 1142-3.

8. Βλ. *Parliamentary Debates, Commons*, Fifth Series, 4 Νοεμβρίου 1943, τόμος 393: 878, 7 Δεκεμβρίου 1943, τόμος 395: 753, 20 Ιανουαρίου 1944, τόμος 396: 398, 14 Μαρτίου 1944, τόμος 398: 23-4.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η Ελλάδα δεν είναι η μόνη χώρα της Ευρώπης, της οποίας η επισιτιστική κατάσταση απασχολεί το Κοινοβούλιο. Η Νορβηγία και το Βέλγιο ήταν χώρες με ανάλογα πληθυσμιακά χαρακτηριστικά με αυτά της Ελλάδας, σύμμαχοι της Βρετανίας που βρισκόταν υπό κατοχή (όπως η Ελλάδα), ενώ ούτε εκείνες ήταν αυτάρκεις σε τρόφιμα. Όμως, οι ερωτήσεις σχετικά με το Βέλγιο είναι συνολικά 22. Από αυτές, μόνο οκτώ ερωτήσεις είναι αποκλειστικά για το Βέλγιο, ενώ εννέα ερωτήσεις είναι τόσο για την Ελλάδα όσο και για το Βέλγιο. Για τη Νορβηγία, μόνο πέντε ερωτήσεις υποβάλλονται σε όλη την περίοδο που εξετάζεται. Άλλες χώρες (Γαλλία, Ολλανδία, Πολωνία) επίσης εμφανίζονται σε ερωτήσεις, αλλά με πολύ μικρότερη συχνότητα. Όπως φαίνεται, η Ελλάδα, λόγω της τραγικής της κατάστασης ενδιέφερε περισσότερο το Βρετανικό Κοινοβούλιο.

Πίνακας 2

Ερωτήσεις για το Βέλγιο και άλλες χώρες
και ερωτήσεις γενικά για τον επισιτισμό της Ευρώπης

Ερωτήσεις υποβάλλουν 18 βουλευτές. Ημερομηνία με **μαύρα** στοιχεία υποδηλώνει ερώτηση αποκλειστικά για το Βέλγιο. Πληροφορίες σε αγκύλες [ ] δηλώνουν συμμετοχή με πρόσθετες ερωτήσεις ή σχόλια σε ερώτηση άλλου βουλευτή.

Όνομα	Ημερομηνία και περιεχόμενο
De la Bere, Sir Rupert (C)	19-5-44 (γενικού περιεχομένου)
Graham-Little, Sir Ernest G.G. (Ind.)	14-10-41 (Βέλγιο και γενικού περιεχομένου)
Grenfell, David R. (L)	24-6-43 (Βέλγιο και Ελλάδα)
Harvey, Thomas E. (IP)	**8-12-1942**
	21-6-42 (Βέλγιο και γενικού περιεχομένου)
	12-12-42
	[16-3-43: Βέλγιο και άλλες χώρες]
	(**24-6-43**)
	24-9-43 (γενικού περιεχομένου)
	(**7-12-43**)
	18-1-44 (Βέλγιο, Ελλάδα και Γαλλία)
	23-5-44 (γενικού περιεχομένου)
	9-5-44 (γενικού περιεχομένου)
Hutchison, Lt. Comm. Ian C. (C)	9-5-44 (γενικού περιεχομένου)
Lipson Daniel L. (I)	3-2-43 (γενικού περιεχομένου)
McEntee, Valentine (L)	7-6-44 (γενικού περιεχομένου)
	7-6-44 (βιταμίνες για τα παιδιά της κατεχόμενης Ευρώπης)
Moore, Sir Thomas C.R. (C)	1-2-44 (Βέλγιο και Ελλάδα)
Oldfield, W.H. (L)	**7-12-43**
	3-10-44 (γενικού περιεχομένου)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Davies, Rhys-J. (L)	15-4-42 (Βέλγιο, Ελλάδα, Πολωνία)
	27-10-43 (Βέλγιο και Ελλάδα)
Richards, Robert (L)	22-2-44 (Βέλγιο, Γαλλία, Ολλανδία)
Sanderson, sir Frank B. (C)	19-3-43 (Βέλγιο και Ελλάδα)
Silkin, Lewis (L)	**26-5-43**
Smiles, Lt. Col. sir Walter D. (U)	21-9-43 (Βέλγιο και Ελλάδα)
	24-5-44 (γενικού περιεχομένου)
Sorensen, Rev. Reginald W. (L)	**12-12-42**
	18-4-44 (Βέλγιο και Ελλάδα)
Stokes, Richard R. (L)	25-2-42 (Βέλγιο, Πολωνία και Ελλάδα)
	11-11-43 (Βέλγιο και Ελλάδα)
Suirdale, Viscount (C)	6-6-44 (γενικού περιεχομένου)
Thorne, William (L)	**5-8-43**

Πηγή: *The Parliamentary Debates, Commons*, τόμοι 378-404

Συντομογραφίες: (C): Conservative, (L): Labour, (I): Independent, (IP): Independent Progressive, (IL): Independent Labour, (Ind.Nat.): Independent National, (Ind. Lib.): Independent Liberal, (U): Unionist (κόμμα συνδεδεμένο με το Συντηρητικό Κόμμα)

Έτσι λοιπόν, όπως φαίνεται από τα συγκριτικά στοιχεία, για την υπόθεση του επισιτισμού στην Ελλάδα έχουμε μεγαλύτερο αριθμό ερωτήσεων και συνεχές ενδιαφέρον σε σχεδόν όλο το διάστημα της Κατοχής. Όμως πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι οι αριθμοί είναι πολύ μικροί και αποτελούν ένα ελάχιστο ποσοστό αν συγκριθούν με το σύνολο των ερωτήσεων που υποβάλλονται (για όλα τα θέματα) στο Κοινοβούλιο: στις κοινοβουλευτικές περιόδους 1941-2, 1942-3 και 1943-4 υποβάλλονται 27330 ερωτήσεις ή κατά μέσο όρο ημερησίως 77, 80 και 83 ερωτήσεις αντίστοιχα[9]. Ακόμη και αν λάβουμε υπόψη ότι οι ερωτήσεις για κάποια θέματα (π.χ. εσωτερικής πολιτικής) είναι εκ φύσεως πολύ περισσότερες, ακόμα και αν κάποιες ερωτήσεις μπορεί να καταμετρούνται περισσότερες από μία φορές, πάλι οι ερωτήσεις για τον επισιτισμό στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη κατεχόμενη Ευρώπη είναι ολιγάριθμες[10].

Οι ερωτώντες

Μια εισαγωγική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε είναι ότι, όπως φαίνεται, υπήρχαν αρκετοί Βρετανοί βουλευτές τους οποίους απασχόλησε το

9. Βλ. D. N. Chester και N. Browring, *Questions in Parliament*, Oxford, 1962, σ. 88.
10. Βλ. Chester και Browring, *Questions...*, *ό.π.*, σ. 90.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θέμα του επισιτισμού της Ελλάδας. Η ομάδα των βουλευτών που υποβάλλει ερωτήσεις είναι αρκετά ποικίλη. Αποτελείται από 36 άτομα, 35 άνδρες και μία γυναίκα. Οι περισσότεροι (26 από 36) ανήκουν στα δύο μεγαλύτερα κόμματα της Βουλής (14 στο Συντηρητικό[11] και 12 στο Εργατικό κόμμα). Στην ομάδα που δείχνει ενδιαφέρον για την Ελλάδα εμφανίζεται αυξημένη εκπροσώπηση των μικρών κομμάτων και των ανεξάρτητων. Από τους 10 βουλευτές που ανήκουν στην ομάδα αυτή, πέντε είναι Φιλελεύθεροι, και οι υπόλοιποι είναι Ανεξάρτητοι, ή μέλη των πολύ μικρών κομμάτων (Independent Progressive, Independent Labour, Independent National, National Liberal). Τόσο η ποικιλομορφία των κομμάτων στα οποία ανήκουν οι βουλευτές, όσο και η αναλυτική εξέταση του χρονικού πλαισίου δεν μας επιτρέπουν να διακρίνουμε κάποιο πολιτικό σχέδιο πίσω από τις ερωτήσεις. Η κομματική αυτή ποικιλία, αλλά και η συγκέντρωση ερωτήσεων στην περίοδο της μεγάλης κρίσης του χειμώνα του 1941-42, φαίνεται να δείχνει ότι τα κίνητρα των ερωτώντων ήταν κυρίως ανθρωπιστικά, μια και δεν προκύπτουν ενδείξεις για «κοινοβουλευτική επίθεση» κατά της Κυβέρνησης.

Από την άλλη, τρεις βουλευτές υποβάλλουν τα δύο τρίτα όλων των ερωτήσεων. Πρόκειται για τον Edmund Harvey[12] (του Independent Progressive Party) που υποβάλλει 18 ερωτήσεις, τον Sir Thomas Moore (Συντηρητικό) που υποβάλλει 14 ερωτήσεις και τον κληρικό Reginald Sorensen (Εργατικό) που ακολουθεί με οκτώ ερωτήσεις. Αν σε αυτούς προσθέσουμε άλλους δύο βουλευτές, τον Richard Rapier Stokes (Εργατικό) και τον Sir Rupert De La Bere (Συντηρητικό) που υποβάλλουν από 5 ερωτήσεις, έχουμε περίπου τα τέσσερα πέμπτα του συνόλου των ερωτήσεων που υποβλήθηκαν.

Τα κίνητρα

Ποια είναι λοιπόν τα κίνητρα των Βρετανών βουλευτών που υποβάλλουν ερωτήσεις και ασκούν πίεση υπέρ του επισιτισμού της Ελλάδας; Το φραστικό των ερωτήσεων κάποτε μας δίνει κάποιες ενδείξεις. Είναι σαφές ότι η ηρωική στάση της Ελλάδας στον πόλεμο τράβηξε την προσοχή μέρους της βρετανικής κοινής γνώμης προς την χώρα και αυτό είναι πιθανό ότι έπαιξε κάποιο ρόλο στις επιλογές των βουλευτών. Σε μερικές περιπτώσεις ψηφίσματα ή αποφά-

11. Συναριθμούνται εδώ και βουλευτές που ανήκαν στο Unionist Party, κόμμα συνδεδεμένο με το Συντηρητικό κόμμα, του οποίου το επίσημο όνομα ήταν Conservative and Unionist Party of Great Britain.

12. Ο Harvey και η Elizabeth Rathbone εκπροσωπούσαν την ειδική εκλογική περιφέρεια των English Universities.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σεις οργανώσεων ή ακόμη και επιστολές[13] φαίνεται να ήταν η αφορμή κάποιων ερωτήσεων. Άλλοτε το φραστικό των ερωτήσεων αναφέρεται είτε σε κάποια νέα πληροφορία που δημοσιεύεται στον τύπο, είτε σε ανθρωπιστικά κίνητρα (συμπόνια για τον αγωνιζόμενο λαό μιας μικρής συμμάχου χώρας)[14]. Τέλος, υπάρχει τουλάχιστον μία περίπτωση όπου, εν είδει αντεπίθεσης, μέλος της Κυβέρνησης έχει ζητήσει από βουλευτή να υποβάλει ερώτηση, ώστε να δοθεί η ευκαιρία να δημοσιοποιηθούν οι κυβερνητικές θέσεις και πράξεις[15].

Στα κίνητρα θα μπορούσαν θεωρητικά να συναριθμηθούν πιέσεις από τους εκλογείς. Όμως την δεκαετία του 1940 δεν έχουμε στην Βρετανία υπολογίσιμες συγκεντρώσεις Ελλήνων ψηφοφόρων που να μπορούν να επηρεάσουν εκλογικό αποτέλεσμα. Το μόνο πιθανό μέσο πίεσης από τους ψηφοφόρους που εντοπίστηκε είναι η ύπαρξη στις εκλογικές περιφέρειες των Sir Thomas Moore και Sir Rupert De La Bere (Ayr Burghs και Evesham αντίστοιχα) Επιτροπών για την Ανακούφιση του Λιμού (Famine Relief Committees). Στη διάρκεια του πολέμου είχαν δημιουργηθεί πολυάριθμες τέτοιες επιτροπές δημιουργημένες από Βρετανούς που συχνά ανήκαν σε προτεσταντικές εκκλησίες με παράδοση στον ειρηνιστικό χώρο, όπως π.χ. αυτή των Κουάκερων. Τέτοιες επιτροπές θα μπορούσαν να πιέσουν τους βουλευτές - εκπροσώπους τους να εξασκήσουν πίεση προς την κυβέρνηση[16]. Αν και όπως φαίνεται, οι δραστηριότητές τους δεν εξασφάλισαν

---

13. Βλ. ενδεικτικά *Parliamentary Debates, Commons*, Fifth Series, τόμος 399:1738.

14. Βλ. ενδεικτικά *Parliamentary Debates, Commons*, Fifth Series, τόμος 377:1368.

15. Βλ. ειδικά Ben Pimlott, *The Second World War Diary of Hugh Dalton, 1940-45*, London, 1986, σ. 366-7: «*Tuesday 10 February [1942]. P[arliamentary].Q[uestions]s. I give two, for which I particularly wanted publicity, to Moelwyn Hughes, but the silly blighter wasn't in his place. He is a worthless Welsh Waffler! One on German starvation of Greece –famine as an instrument of German policy- was just caught on the second round and put by Evelyn Walkden. It was answered by Foot and made, I am told, a considerable impression on the House...*». Στο ημερολόγιό του ο Dalton δίνει και μία ένδειξη για την απήχηση που είχαν τα θέματα επισιτισμού της Ελλάδας: στις 27 Ιανουαρίου 1942, ο Dalton ανακοίνωσε ότι, παρόλο που η πολιτική του ναυτικού αποκλεισμού παραμένει ως έχει, θα επιτραπεί η αποστολή ενός φορτίου σιταριού από την Αίγυπτο στην Ελλάδα. Στο ημερολόγιό του αναφέρει ότι οι επιδοκιμασίες για το δεύτερο μέρος της απάντησής του (την αποστολή τροφίμων στην Ελλάδα) ήταν δυνατότερες. Βλ. Pimlott, *The Second World War Diary...*, σ. 356: "*All sections of my answer are applauded, first the reassertion of our general attitude on Blockade and second the announcement of the exceptional concession to the Greeks. The latter applause is the louder.*"

16. Πληροφορίες για τις επιτροπές αυτές βρίσκονται στο PRO, FO 837/1250 και FO 837/1251. Μία από αυτές τις επιτροπές η Oxford Famine Relief Committee επέζησε ως OXFAM. Η επιτροπή αυτή ιδρύθηκε το 1942 (ανάμεσα στα ιδρυτικά μέλη της ήταν ο ελληνιστής Gilbert

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ευρεία υποστήριξη από μέλη του κοινοβουλίου, συγκεκριμένοι βουλευτές φαίνεται πως δραστηριοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή.

Πιθανή είναι τέλος και η υπόθεση να έπαιξαν σοβαρό ρόλο οι προσωπικές επιλογές των βουλευτών στην προβολή του επισιτιστικού προβλήματος της Ελλάδας: άλλωστε, από τους τρεις πρώτους σε ερωτήσεις βουλευτές, ο Edmund Harvey (του Independent Progressive Party, με 18 ερωτήσεις) ήταν μέλος της εκκλησίας των Κουάκερων (Quakers), που ανάμεσα στις βασικές αρχές της είναι η μη χρήση βίας, ενώ ο Reginald Sorensen (Εργατικός, με οκτώ ερωτήσεις για την Ελλάδα) ήταν κληρικός της εκκλησίας των Unitarians και ειρηνιστής (είχε αρνηθεί τη στράτευση στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο)[17].

Η σύγκριση των βουλευτών που υποβάλλουν ερωτήσεις ειδικά για την Ελλάδα με αυτούς που επιδεικνύουν ενδιαφέρον είτε γενικά για το θέμα του επισιτισμού της κατεχόμενης Ευρώπης (υποβάλλοντας ερωτήσεις για την επισιτιστική κατάσταση σε όλες τις κατεχόμενες χώρες ή για την αποστολή βιταμινών για τα παιδιά) είτε ειδικά για το Βέλγιο (την άλλη κατεχόμενη χώρα η οποία τραβά σε κάποια έκταση το ενδιαφέρον βουλευτών) δείχνει ότι οι ομάδες των βουλευτών έχουν πολλά κοινά. Από τους 17 βουλευτές που υποβάλλουν γενικές ερωτήσεις ή ερωτήσεις για το Βέλγιο, 12 υποβάλλουν ερωτήσεις και για την Ελλάδα. Από τους υπόλοιπους πέντε βουλευτές[18], μόνον ένας φαίνεται να ενδιαφέρεται αποκλειστικά για το Βέλγιο (αλλά υποβάλλει μόνο μία ερώτηση[19]) ενώ άλλος ένας (ο Harvey) επιδεικνύει ενδιαφέρον τόσο για την Ελλάδα και το Βέλγιο (υποβάλλει δύο ερωτήσεις αποκλειστικά για το Βέλγιο και δύο για το Βέλγιο και την Ελλάδα) όσο και για την ευρύτερη επισιτιστική κατάσταση στην Ευρώπη[20].

Murray) και εξαρχής είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον επισιτισμό της Ελλάδας. Βλ. Milford, Canon T.R., "The war years and after" στο *The Oxfam Story*, Oxford, 1965, σ. 2

17. Ο Sorensen ήταν ακόμη υποστηρικτής της ανεξαρτησίας της Ινδίας και μέλος ομάδων που δραστηριοποιούνταν για ανθρωπιστικά θέματα (είχε ταχθεί και εναντίον της χρήσης βίας ως ποινής στα βρετανικά αφρικανικά στρατεύματα, βλ. David Killingray "The 'Rod of Empire': The Debate over Corporal Punishment in the British African Colonial Forces, 1888-1946", *The Journal of African History*, 35 (1994), σ. 212-213.

18. Πρόκειται για τους McEntee, Richards, Silkin, υποκόμη (Viscount) Suirdale and Thorne.

19. Ο Thorne υποβάλλει ερώτηση για το Βέλγιο στις 5 Αυγούστου 1943. Οι υπόλοιποι υποβάλλουν ερωτήσεις γενικής φύσεως για τον επισιτισμό ή ερωτήσεις τόσο για το Βέλγιο όσο και για την Ελλάδα και (σε μία περίπτωση) για το Βέλγιο, την Ελλάδα και την Ολλανδία. Βλ. *Parliamentary Debates, Commons*, τομ. 378-404 και πίνακες 1 και 2 παραπάνω.

20. Ο Harvey συμμετέχει επίσης στη συζήτηση μετά από ερώτηση άλλου βουλευτή για το Βέλγιο σε δύο περιπτώσεις και υποβάλλει και τρεις γενικές ερωτήσεις για τον επισιτισμό της Ευρώπης. Ο ίδιος υποβάλλει 16 ερωτήσεις αποκλειστικά για την Ελλάδα (και άλλες δύο για

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αν θεωρήσουμε λοιπόν ως κριτήριο την υποβολή ερωτήσεων ή και τη συμμετοχή στη (συνήθως) σύντομη συζήτηση που ακολουθεί, προκύπτει η ύπαρξη μιας διακομματικής ομάδας βουλευτών που δείχνουν ενδιαφέρον για την Ελλάδα. Σε αυτή την ομάδα ηγετικό ρόλο φαίνεται να έχουν οι Edmund Harvey (IP), Sir Thomas Moore (C), Sorensen (L), Stokes (L) και De La Bere (C), ενώ οι υπόλοιποι μόνο περιστασιακά υποβάλλουν ερωτήσεις ή συμμετέχουν στη συζήτηση.

Οι απαντήσεις

Το περιεχόμενο των απαντήσεων που δίνει η Κυβέρνηση είναι επίσης ενδιαφέρον, καθώς δείχνει με αρκετή καθαρότητα την τακτική που ακολούθησε η Βρετανική Κυβέρνηση σε σχέση με το θέμα του επισιτισμού της Ελλάδας.

Η Κυβέρνηση γνώριζε πολύ καλά την κατάσταση στην Ελλάδα, έχοντας πληροφορίες από ποικίλες πηγές[21]. Κατά κανόνα, οι απαντήσεις που δίνονται πληροφορούν τη Βουλή για την κατάσταση στην Ελλάδα, αλλά όχι για τις προθέσεις της ίδιας της Κυβέρνησης, και μάλιστα αποκαλύπτοντας όσο το δυνατόν λιγότερα. Η Βρετανική Κυβέρνηση, τυπικά, μπορεί να βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Βουλής. Η τελευταία ζητούσε να πληροφορηθεί την κατάσταση στην Ελλάδα και το τι έπρεπε ή τι σκόπευε να πράξει η Κυβέρνηση για να βοηθήσει «*τους συμμάχους μας που υποφέρουν από το Λιμό... έστω και αν χρειαστεί να αγνοηθούν όροι και προϋποθέσεις*»[22]. Όμως, όταν η Κυβέρνηση ερωτάται για τις προθέσεις της, οι απαντήσεις που δίνονται είναι συνήθως ασκήσεις υπεκφυγής ή ακόμα και ξεκάθαρες αρνήσεις: στο Κοινοβούλιο *δεν* δίνονται πληροφορίες ούτε καν για το ότι συζητείται η αλλαγή πολιτικής, ακόμα και στο διάστημα που οι συζητήσεις για την αλλαγή πολιτικής είναι σε πλήρη εξέλιξη. Παρομοίως αντιμετωπίζεται και η ύπαρξη διαπραγματεύσεων για τη μερική άρση του αποκλεισμού για την Ελλάδα. Παρόλα αυτά, όπως φαίνεται και από τη συχνότητα υποβολής ερωτήσεων, στους κρίσιμους τρεις πρώτους μήνες του 1942 (αλλά και μετά) μια ομάδα βουλευτών στο Κοινοβούλιο συνεχίζει να εξασκεί πίεση στην Κυβέρνηση υπέρ της Ελλάδας.

Ελλάδα και Βέλγιο) και συμμετέχει στη συζήτηση για την Ελλάδα από ερώτηση άλλου βουλευτή σε πέντε περιπτώσεις. Βλ. *Parliamentary Debates, Commons*, τομ. 378-404 και πίνακες 1 και 2 παραπάνω.

21. Βλ. ενδεικτικά FO 371/29136-005, "Political Intelligence Summary for August 1941", No. 96, 7 Αυγούστου 1941 σ. 17, όπου η επισιτιστική κατάσταση στην Ελλάδα περιγράφεται ως «καταστροφική» και αναφέρονται λιποθυμίες στους δρόμους της Αθήνας από υποσιτισμό. Βλ. επίσης FO 371/29929-0003.

22. Βλ. *Parliamentary Debates, Commons*, Fifth Series, 3 Μαρτίου 1942, τόμος 378, σ. 494-6.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο χαρακτήρας των απαντήσεων αλλάζει μετά τις 21 Απριλίου 1942, οπότε ανακοινώθηκε στο Κοινοβούλιο το σχέδιο αποστολής σιταριού από τον Καναδά στην Ελλάδα. Στο εξής οι απαντήσεις περιείχαν κυρίως πληροφορίες. Όταν πρόκειται για τον αριθμό τόνων βοήθειας, την περιγραφή των ειδών τροφίμων που στάλθηκαν, και τα πλοία που μετέφεραν τη βοήθεια ή άλλα θέματα διαχείρισης, οι απαντήσεις είναι πολύ ακριβείς[23]. Όποτε όμως οι βουλευτές επιχειρούσαν να εξασφαλίσουν κάποιας μορφής παραχώρηση είτε για διεύρυνση της βοήθειας που στελνόταν στην Ελλάδα είτε για επέκταση της βοήθειας και σε άλλες κατεχόμενες χώρες, οι απαντήσεις που δίνει (στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων) ο Dingle Foot[24] ήταν σχεδόν πάντα αρνητικές: η κυβερνητική πλευρά συνήθως αμφισβητούσε την ακρίβεια των στοιχείων που παρουσίαζαν οι βουλευτές ή αρνούνταν να τα επιβεβαιώσει. Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις που αποδεχόταν τα στοιχεία, κατά κανόνα αρνούνταν να αναλάβει οποιαδήποτε δέσμευση. Συνήθως η Κυβέρνηση δήλωνε ότι το επισιτιστικό πρόβλημα της Ελλάδας ήταν αποτέλεσμα της αδιαφορίας των γερμανικών κατοχικών αρχών που αρνούνταν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους έναντι του πληθυσμού της χώρας, όπως αυτές απέρρεαν από το διεθνές δίκαιο.

Είχε αποτέλεσμα η κοινοβουλευτική παρέμβαση;

Από την μελέτη της περιόδου είναι σαφές ότι το Κοινοβούλιο, εξαιτίας και της αποδυναμωμένης θέσης του σε σχέση με την εκτελεστική εξουσία, δεν έπαιξε τον κύριο ρόλο στην αλλαγή της πολιτικής της Βρετανικής Κυβέρνησης που οδήγησε στην ουσιαστική άρση του αποκλεισμού για την Ελλάδα. Η ευρύτερη μελέτη του θέματος δείχνει ότι η αλλαγή αποφασίστηκε στους κόλπους της Βρετανικής Κυβέρνησης. Οι λόγοι για την αλλαγή αυτής της πολιτικής ήταν (μεταξύ άλλων) η στάση των Η.Π.Α. και οι ανησυχίες για τη θέση της Βρετανίας στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο, αλλά όχι κατά κύριο λόγο οι κοινοβουλευτικές πιέσεις[25].

---

23. Βλ. ενδεικτικά *Parliamentary Debates, Commons*, Fifth Series, 8 Φεβρουαρίου 1944, τόμος 396: 1633-35 και 1η Φεβρουαρίου 1944, τόμος 396, σ. 1152-3.

24. Βουλευτής του Φιλελεύθερου Κόμματος, που την περίοδο αυτή ήταν Parliamentary Secretary του Υπουργείου Οικονομικού Πολέμου (Ministry of Economic Warfare) και συνεπώς εκπροσωπούσε την κυβερνητική πλευρά. Ο Dingle Foot ήταν αδελφός του Michael Foot, αργότερα αρχηγού του Εργατικού Κόμματος αλλά και του Sir Hugh Foot, τελευταίου Κυβερνήτη της Κύπρου.

25. Βλ. G. Kazamias, "The Politics of Famine Relief for Occupied Greece", στο R. Clogg (ed.), *Bearing Gifts to Greeks, Humanitarian Aid to Greece in the 1940s,* Λονδίνο (Palgrave), 2008, σ. 39-57.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Όμως, το κοινοβουλευτικό ενδιαφέρον συνέβαλε στην τελική απόφαση ασκώντας και αυτό πίεση προς τους διαμορφωτές της κυβερνητικής πολιτικής, αμφισβητώντας τα κυβερνητικά επιχειρήματα και κάνοντας το πρόβλημα της Ελλάδας περισσότερο ορατό. Το βαρύ χειμώνα του 1941-42, βουλευτές στο Βρετανικό Κοινοβούλιο εξάσκησαν σημαντική πίεση προς την Κυβέρνηση της Αυτού Μεγαλειότητος, εμποδίζοντάς την έτσι να σκληρύνει τη στάση της. Όταν επιτεύχθηκε η χαλάρωση του αποκλεισμού, το Κοινοβούλιο συνέχισε να παρακολουθεί το θέμα και να ζητά συνεχώς περισσότερες παραχωρήσεις για τον χειμαζόμενο ελληνικό λαό.

Από τη μεριά της η Κυβέρνηση επιχείρησε αρχικά να αποθαρρύνει το Κοινοβούλιο, με την αμυντική στάση που υιοθέτησε στις απαντήσεις της, δίνοντας απαντήσεις σε θέματα γνωστά, αλλά αρνούμενη να υποχωρήσει. Και βέβαια αρνήθηκε να δώσει κάποιο ουσιαστικό ρόλο στο Κοινοβούλιο για το θέμα της Ελλάδας, επιβεβαιώνοντας έτσι την υπεροχή της έναντι του Κοινοβουλίου. Μπορούμε ίσως να υποστηρίξουμε ότι αποδεχόμενη την αλλαγή πολιτικής στο θέμα της Ελλάδας, η Βρετανική Κυβέρνηση, εκτός των άλλων, εμπόδισε τη σκλήρυνση της στάσης του Κοινοβουλίου και ενδεχομένως τη δημιουργία κάποιου lobby από βουλευτές και ομάδες πίεσης του κοινού, που θα πίεζε για την άρση του αποκλεισμού και για άλλες χώρες της κατεχόμενης Ευρώπης.

Πέρα από την ανθρωπιστική πλευρά του, για το Κοινοβούλιο, το θέμα του επισιτισμού της Ελλάδας λειτούργησε και ως ένας τρόπος για να δηλώσει την παρουσία του σε ένα χώρο όπου η Κυβέρνηση τού αρνούνταν κάθε ρόλο. Όμως, σε αυτόν τον κλεφτοπόλεμο, το Κοινοβούλιο ούτε νίκησε, ούτε φαίνεται το ίδιο να πίστεψε ότι ήταν ο κύριος μοχλός πίεσης που ανάγκασε την Κυβέρνηση να αλλάξει την πολιτική της. Σε κάθε περίπτωση, η φιλική για την Ελλάδα άγνωστη μέχρι σήμερα στάση μιας ομάδας βουλευτών στήριξε τον ελληνικό λαό σε μια εξαιρετικά δύσκολη περίοδο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

GEORGIOS KAZAMIAS: *War and Parliament: the House of Commons and Greek Relief, August 1941-October 1944*

This paper examines the role played by the House of Commons as regards the question of famine and relief for Greece during the Axis occupation of 1941-44. In particular, it examines the parliamentary questions submitted in the Commons between August 1941 and October 1944, looking at the questions, the MPs who submitted them and the answers given. The examination of the interest shown by Parliament and its effects, allows the emergence of some interesting aspects, not only pertaining to wartime Greece, but also as regards the special wartime relationship of the British Government and the House of Commons.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΦΑΙΔΡΑ ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΥ

ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

Η πολιτιστική πολιτική (Kulturpolitik) της ναζιστικής Γερμανίας στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής Κατοχής της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα αποτελεί μια σχετικά άγνωστη πτυχή της συγκεκριμένης περιόδου, που έχει κατά τα άλλα τροφοδοτήσει άφθονα την ελληνική και ξενόγλωσση ιστοριογραφική παραγωγή*. Το ιστορικό ενδιαφέρον εστιάζεται κατά κύριο λόγο στην αδυσώπητη στρατιωτική και οικονομική πολιτική των φασιστικών δυνάμεων, στον ελληνικό αντιστασιακό αγώνα και τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε[1]. Οι τραυματικές εμπειρίες που άφησαν στη χώρα οι Γερμανοί κατακτητές σε συνδυασμό με τη σχετικά σύντομη διάρκεια της Κατοχής και τη συντριβή της ναζιστικής Γερμανίας επισκίασαν τις απόπειρες της πολιτιστικής διείσδυσης, αν και η πολιτιστική πολιτική της μεταπολεμικής Γερμανίας στην Ελλάδα βασίστηκε, έως κάποιο βαθμό, στην οργανωτική διάρθρωση της ναζιστικής πολιτιστικής πολιτικής.

---

* Βραχυγραφίες: PAAA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin) [Πολιτικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, Βερολίνο], BA (Bundesarchiv, Berlin) [Αρχείο της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, Βερολίνο], IfZ (Institut für Zeitgeschichte, München) [Ινστιτούτο Σύγχρονης Ιστορίας, Μόναχο].

1. Εκτενείς αρχειακές μελέτες σχετικά με την πολιτιστική πολιτική του ναζιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα και δημοσιεύσεις έχει κάνει στον χώρο της ελληνόφωνης και γερμανόφωνης ιστοριογραφίας ο καθηγητής ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Hagen Fleischer. Βλ. Hagen Fleischer, «Η γερμανόφωνη παιδεία και "Kulturpolitik" στη Μακεδονία, 1940-1944», στο ΙΜΧΑ (επιμ.), *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 179-187 και Hagen Fleischer, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων», στο: Hagen Fleischer (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα 2003, σ. 87-120 κ.α.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η άσκηση εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής ως επιμέρους τομέα της εξωτερικής πολιτικής δεν αποτελεί ωστόσο «εφεύρεση» του ναζιστικού καθεστώτος, ούτε της Γερμανίας. Τη σπουδαιότητα της συγκεκριμένης πολιτικής η Γερμανία αναγνώρισε μόλις πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παρατηρώντας τις στρατηγικές της Γαλλίας και της Αγγλίας που, εκμεταλλευόμενες την πολιτιστική τους ακτινοβολία, κατόρθωναν να εκπληρώνουν και πολιτικούς σκοπούς[2]. Στο ναζιστικό καθεστώς ανάγεται, ωστόσο, η συστηματοποίηση και εντατικοποίηση της εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής, που κατά την προπολεμική περίοδο αποσκοπούσε αρχικά στη διαφήμιση και διεθνή αναγνώριση του νέου καθεστώτος, καθώς επίσης και στην εξουδετέρωση της γαλλικής ή αγγλικής πολιτικής. Παράλληλα η πολιτιστική προέλαση με το μανδύα της «πολιτιστικής ανταλλαγής» προλείαινε το έδαφος για την οικονομική ή/και πολιτική διείσδυση του Γ΄ Ράιχ σε χώρες όπου αυτό ενδιαφερόταν να αποκτήσει ερείσματα.

Η εξωτερική πολιτιστική πολιτική της ναζιστικής Γερμανίας αναπτυσσόταν γύρω από τρεις βασικούς άξονες, την εξάπλωση της γερμανικής γλώσσας, την καλλιέργεια διακρατικών επιστημονικών σχέσεων και την προβολή της γερμανικής καλλιτεχνικής παραγωγής, κυρίως της μουσικής και του θεάτρου. Στύλοι της γλωσσικής πολιτικής στο εξωτερικό ήταν τα παραρτήματα της Γερμανικής Ακαδημίας, ενός πολιτιστικού ιδρύματος που αποτελούσε τον πρόδρομο του σημερινού γλωσσικού Ινστιτούτου Γκαίτε (Goethe Institut), οι Γερμανικές Σχολές και οι πανεπιστημιακές έδρες της Γερμανικής Φιλολογίας. Στον επιστημονικό τομέα η «εξαγωγή» της γερμανικής επιστήμης και τεχνολογίας επιχειρείτο κυρίως μέσω των διμερών ακαδημαϊκών ανταλλαγών, αλλά και με την ίδρυση επιστημονικών ινστιτούτων στη χώρα-στόχο. Οι εμφανίσεις επιφανών Γερμανών καλλιτεχνών και γερμανικών θιάσων στο εξωτερικό, αλλά και οι προσκλήσεις ξένων καλλιτεχνών στη Γερμανία αποτελούσαν κύρια έκφραση της πολιτιστικής πολιτικής στον καλλιτεχνικό τομέα. Τις διμερείς σχέσεις σε προσωπικό επίπεδο φρόντιζαν να καλλιεργούν, τέλος, οι ελληνογερμανικοί και γερμανοελληνικοί Σύνδεσμοι Φιλίας.

Ειδικότερα, η γλωσσική πολιτική ή πολιτική εξάπλωσης της γερμανικής γλώσσας αποτέλεσε από τα πρώτα χρόνια της εθνικοσοσιαλιστικής εξουσίας προτεραιότητα της εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε κατά κύριο λόγο η Γερμανική Ακαδημία, ένα ίδρυμα που είχε συσταθεί με ιδιωτική πρωτοβουλία επιστημόνων, βιομηχάνων και άλλων

2. Βλ. Kurt Düwell, *Deutschlands auswärtige Kulturpolitik 1918-1932. Grundlinien und Dokumente,* Köln/Wien 1976.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εξεχουσών προσωπικοτήτων ήδη κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, το 1925, στο Μόναχο και επιδίωκε ουσιαστικά το σπάσιμο του «πολιτιστικού αποκλεισμού» που είχαν επιβάλει στο Ράιχ οι νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Την οικονομική της ενίσχυση είχαν αναλάβει βιομήχανοι και ιδιώτες, ενώ ένα ετήσιο επίδομα θέσπισε από την πλευρά του το 1936 και το Υπουργείο Εξωτερικών αποβλέποντας να αποκτήσει κάποια στιγμή τον οικονομικό έλεγχο του ιδρύματος. Ενδεικτικό του καταλυτικού της ρόλου στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 είναι οι έριδες μεταξύ των υπουργείων Προπαγάνδας και Εξωτερικών αλλά και του ιδεολογικού ηγέτη του κόμματος Alfred Rosenberg για την απόκτηση του οικονομικού ελέγχου της Ακαδημίας[3]. Διότι μετά τη ναζιστική αναρρίχηση στην εξουσία η Γερμανική Ακαδημία εστίαζε την εξάπλωση της γερμανικής γλώσσας και κουλτούρας στην περιοχή των ουδέτερων Βαλκανίων, πόλο έλξης του καθεστώτος για οικονομικούς και πολιτικούς λόγους. Τελικά, μόλις το 1941 η Ακαδημία τέθηκε με διάταγμα του Χίτλερ στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Προπαγάνδας. Σε ό,τι αφορούσε, ωστόσο, τη δράση της εκτός της χώρας το Υπουργείο Εξωτερικών θα διέγραφε τις κατευθυντήριες γραμμές της πολιτικής της.

Η σημασία της εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής δεν υποτιμήθηκε όμως ούτε κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αντιθέτως τέθηκε με περισσό ζήλο στην υπηρεσία του. Η θεωρητική θεμελίωσή της στα πλαίσια του επιθετικού πολέμου εδραζόταν στην επινόηση του «πνευματικού πολέμου». Η πολιτιστική πολιτική αξιολογήθηκε ως ένα επιπρόσθετο μέσο, ένα «πνευματικό όπλο», για επιτυχή έκβαση του πολυμέτωπου πολέμου: «*Ο σύγχρονος πόλεμος είναι ένας ολοκληρωτικός πόλεμος (...) Για να κερδίσουμε τη νίκη πρέπει να επιστρατεύσουμε όλες τις δυνάμεις του έθνους, τις στρατιωτικο-πολιτικές, τις οικονομικές και τις ηθικο-πνευματικές*»[4], παρατηρεί ο συγγραφέας και αξιωματούχος του γερμανικού Υπουργείου Παιδείας Herbert Scurla στο βιβλίο του *Το τρίτο μέτωπο*. Αν και ο κατακτητικός πόλεμος της Γερμανίας δεν είχε πολιτιστικά κίνητρα, η ναζιστική προπαγάνδα θέλησε να προσδώσει σε αυτόν τη διάσταση μιας πολιτιστικής αποστολής, ενός «πνευματικού πολέμου», που στόχο είχε να εδραιώσει τη μελλοντική θέση της Γερμανίας και στην πνευματική ηγεσία της «Νέας Ευρώπης».

---

3. Από το ευρετήριο των φακέλων της Γερμανικής Ακαδημίας (R 51) στο Bundesarchiv του Βερολίνου, σ. 1.

4. Herbert Scurla, *Die dritte Front. Geistige Grundlagen des Propagandakriegs der Westmächte*, Berlin 1940, σ. 3.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ειδικότερα, για τους επιτελικούς του γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών– του κατεξοχήν αρμόδιου φορέα για το σχεδιασμό και την άσκηση της πολιτιστικής πολιτικής στο εξωτερικό, – η πολιτιστική δραστηριοποίηση στις κατεχόμενες χώρες κατά την πρώτη φάση του πολέμου είχε βασικά «προπαρασκευαστικό» χαρακτήρα, αποβλέποντας κυρίως στην πνευματική αναδιάρθρωση της «Νέας Ευρώπης» μετά την υποτιθέμενη νικηφόρα για το Γ΄ Ράιχ έκβαση του πολέμου. Για το λόγο αυτό οι πολιτιστικές πρωτοβουλίες απευθύνονταν στις ανώτερες τάξεις: «*Να παρουσιάσουμε στους πνευματικούς κύκλους των άλλων κρατών τις υψηλές επιδόσεις του γερμανικού πολιτισμού με κομψό, όχι ενοχλητικό, αλλά αξέχαστο τρόπο, διεγείροντας την επιθυμία για εντατική ενασχόληση με τον γερμανικό πολιτισμό*», επισημαίνει στους υφιστάμενούς του ο επικεφαλής της Γενικής Διευθύνσεως Εξωτερικής Πολιτιστικής Πολιτικής στο Υπουργείο Εξωτερικών Fritz von Twardowski τον Αύγουστο του 1942[5]. Η νέα τροπή που πήρε, ωστόσο, ο πόλεμος μετά τη γερμανική ήττα στο Στάλινγκραντ το Φεβρουάριο του 1943 κατέστησε επιτακτικότερη την άμεση υποταγή της πολιτιστικής πολιτικής στην υπηρεσία του πολέμου. Η προπαγάνδα υπέρ της μαχόμενης Γερμανίας και η ενίσχυση της πίστης στην τελική νίκη παρά τη φανερά δυσμενή έκβαση του πολέμου αποτελούσαν πλέον στόχο της πολιτιστικής πολιτικής. Παράλληλα η πολιτιστική παρουσία στις κατεχόμενες χώρες λειτουργούσε ως επίδειξη ισχύος μιας παρά τον πόλεμο «αλώβητης» πνευματικά Γερμανίας[6].

Ο όρος *εξωτερική πολιτιστική πολιτική* – όπως αποκαλούσαν και οι αξιωματούχοι του εθνικοσοσιαλιστικού Υπουργείου Εξωτερικών την πολιτική τους – εξακολουθεί να χρησιμοποιείται σήμερα από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, όπως και τα αντίστοιχα τόσων άλλων χωρών. Υποδηλώνει τις προσπάθειες ενός κράτους να προβάλει τα πολιτιστικά του επιτεύγματα (γλώσσα, επιστήμη, τέχνη) στο εξωτερικό. Έμμεσα η προβολή αυτή θα του αποφέρει οικονομικά και πολιτικά, ίσως, οφέλη. Δεν πρόκειται συνεπώς για μια αρνητική, αλλά μάλλον ουδέτερη έννοια. Αναφερόμενοι σήμερα στην πολιτιστική πολιτική του Γ΄ Ράιχ, Γερμανοί ιστορικοί προτείνουν τη χρήση του όρου *πολιτιστική προπαγάνδα*,

---

5. PAAA, R 60608, Vortrag von Twardowskis anlässlich der Tagung der Kulturreferenten (Geheim) [Διάλεξη του Fritz von Twardowski κατά την ημερίδα του Τμήματος Πολιτιστικών Υποθεσεων του Υπουργείου Εξωτερικών (απόρρητο)], 13 Αυγούστου 1942.

6. Βλ. Eckart Michels, *Das Deutsche Institut in Paris 1940–1944. Ein Beitrag zu den deutsch-französischen Kulturbeziehungen und zur auswärtigen Politik des Dritten Reichs*, Stuttgart 1993, σ. 176.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εφόσον η προβολή των πολιτιστικών αγαθών στο εξωτερικό υποστήριζε τον εθνικό επεκτατισμό, είτε και τον όρο *πολιτιστικός ιμπεριαλισμός*, καθώς η πολιτιστική προβολή υπηρετούσε ταυτόχρονα την επιδιωκόμενη παγκόσμια κυριαρχία[7]. Η *εθνικοσοσιαλιστική πολιτιστική πολιτική* παραμένει σε κάθε περίπτωση μια εξ' ορισμού αυτόνομη έννοια, καθώς δεν υπεισέρχονται μόνο πολιτικοί αλλά και ιδεολογικοί παράγοντες. Η εν λόγω πολιτική διαμορφωνόταν με βάση φυλετικά κριτήρια, δεδομένου ότι η θέση της εκάστοτε χώρας στη μελλοντική Ευρώπη του Χίτλερ καθόριζε το ποιόν της. Έτσι στους «συγγενικούς» λαούς της βορειοδυτικής Ευρώπης, αλλά και στους Έλληνες οι κατακτητές αναγνώριζαν το δικαίωμα της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας. Στους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης –στην κατακτημένη Πολωνία, (Λευκο)Ρωσία και Ουκρανία, που σύμφωνα με τη φυλετική ιεραρχία του Χίτλερ κατατάσσονταν στους «λαούς-είλωτες», δεν επετράπη η πρόσβαση στην ανώτερη γερμανική «αρία» κουλτούρα, δεν υφίστατο πολιτιστική πολιτική, αλλά αντίθετα μια πολιτική αφανισμού της πολιτιστικής τους ταυτότητας και μετατροπής τους σε «ανιστόρητους σκλάβους»[8].

Η εδραίωση της επιστημονικής αρχαιολογίας από τον Joachim Winckelmann, που έβρισκε στην αρχαία ελληνική τέχνη το απόλυτο αισθητικό ιδεώδες, η εξιδανίκευση της Ελλάδας από το γερμανικό κλασικισμό (Wolfgang Goethe, Friedrich Schiller, Friedrich Hölderlin), αλλά και η περίοδος της βαυαροκρατίας υπό τον βασιλιά Όθωνα (1832/35-1862) υπήρξαν καθοριστικοί σταθμοί στην ιστορία της ελληνογερμανικής πολιτιστικής συνάντησης. Την πολιτιστική επιρροή των Γερμανών στο νεοελληνικό κράτος σφράγισε η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών στα πρότυπα του περίφημου Πανεπιστημίου του Göttingen από τον βασιλιά Όθωνα το 1837 και του Πολυτεχνείου τον επόμενο χρόνο[9]. Αύξηση είχε σημειώσει επίσης μετά την ενθρόνιση του Όθω-

---

7. Βλ. Düwell, σ. 36 και Manfred Abelein, *Die Kulturpolitik des deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland*, Köln 1968, σ. 191 κ.εξ.

8. Βλ. Dirk Scholten, *Sprachverbreitungspolitik des nationalsozialistischen Deutschlands*, Frankfurt a.M. 2000, σ. 415 και Karl Christian Lammers, "Kultur und Kunstpolitik in Dänemark", στο: Wolfgang Benz u.a. (επιμ.), *Kultur –Propaganda – Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin 1998, σ. 105-121.

9. Να σημειωθεί ότι κατά την ίδρυση του πανεπιστημίου οι επτά από τους 34 καθηγητές του ήταν Γερμανοί. (Βλ. Wilhelm Barth, "Zur Geschichte der Athener Universität", *Hellas-Jahrbuch* 4 (1937), σ. 25–40, εδώ σ. 31). Οι γερμανικές δομές διατηρήθηκαν και τα επόμενα χρόνια. Το 1935 οι 27 από τους 30 καθηγητές του Πολυτεχνείου Αθηνών είχαν σπουδάσει στη Γερμανία (PAAA, R 64033, Gottfried Merkel προς την Γερμανική Ακαδη-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

να ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών που σπούδαζαν στο Μόναχο[10], το οποίο εξελισσόταν σε ευρωπαϊκό κέντρο των κλασικών σπουδών[11]. Οι επιστημονικές και πολιτιστικές σχέσεις συνεχίστηκαν και μετά την εκθρόνιση του βασιλιά. Η θεμελίωση του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στην Αθήνα τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυση του ενιαίου γερμανικού Ράιχ από τον Bismarck το 1871 αντανακλούσε την πολιτική θέληση του Ράιχ για εθνική αυτοπροβολή, αποτελώντας παράλληλα μέσο για την προώθηση οικονομικής και πολιτικής επιρροής[12]. Οι Γερμανικές Σχολές θα ανοίξουν τις πύλες τους το 1888 στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη και το 1897 στην Αθήνα, αρχικά για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες των γερμανικών παροικιών, σύντομα όμως θα δεχτούν και Έλληνες μαθητές, εξελισσόμενες σε αξιόλογα όργανα της πολιτιστικής επιρροής.

Οι πλούσιες πολιτιστικές επαφές του παρελθόντος, αλλά και ο θαυμασμός του Χίτλερ για την ελληνική αρχαιότητα αποτέλεσαν το ιστορικοπολιτιστικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο οι εθνικοσοσιαλιστές επιτελικοί ξεδίπλωναν προπολεμικά περίτεχνα την πολιτιστική τους πολιτική. «*Τότε, όταν οι πρόγονοί μας κατασκεύαζαν λίθινα δοχεία και πήλινες στάμνες, για τις οποίες οι ειδήμονές μας κάνουν τόσο θόρυβο, κτίστηκε στην Ελλάδα ολόκληρη Ακρόπολις*», επισημαίνει ο Χίτλερ στους συνεργάτες του[13]. Ιδιαίτερη έκπληξη προκαλεί, ωστόσο, η απόπειρα παρουσίασης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ως πρόδρομου της «Νέας Γερμανίας». «*Αν κάποιος μας ρωτάει για τους προγόνους μας, θα πρέπει να τον παραπέμπουμε στους Έλληνες*», διαβάζει κανείς στο *Mein Kampf*. Έλληνες και Γερμανοί εμφανίζονται ξαφνικά να έχουν κοινή φυλετική καταγωγή. Οι Έλλη-

---

μία Αθηνών, 2 Απριλίου 35), ενώ το 1954 από τους 243 καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών οι μισοί υπήρξαν σπουδαστές γερμανικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. (Βλ. Franz Thierfelder, *Die deutsche Sprache im Ausland*, Hamburg u.a. 1957, τόμος 2, σ. 29).

10. Βλ. Konstantinos Kotsovilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844). Werdegang und späteres Wirken beim Wiederaufbau Griechenlands*, München-Schwabing 1995, σ. 243 κ.εξ.

11. Βλ. Emanuel Turczynski, "Bayerische Hochschullehrer und griechische Studenten", στο: Gerhard Grimm und Theodor Nikolaou (επμ.), *Bayerns Philhellenismus*, München 1993, σ. 83–95.

12. Βλ. Hagen Fleischer, "Deutsche kulturelle Präsenz in Griechenland: Rückblick und Ausblick", στο: Horst J. Deinwallner (επμ.), *Goethe Institut 50 χρόνια στην Ελλάδα, 1952-2002*, Αθήνα 2002, σ. 36–39.

13. Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, München 1981, 7 Ιουλίου 1942 [στο: Hagen Fleischer, «Η ναζιστική εικόνα για τους (Νέο)-Έλληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές κατοχής», *Αφιέρωμα στο Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σ. 373.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νες, ωστόσο, ανέπτυξαν λαμπρό πολιτισμό μόνο από τη στιγμή που εγκατέλειπαν τον παγωμένο Βορρά και εγκαταστάθηκαν στο Νότο, όπου χάρη στις ευοϊκές μεσογειακές κλιματολογικές συνθήκες άνθισε η «*δημιουργική εκείνη δύναμη που είχαν κληρονομήσει από τη βόρεια καταγωγή τους*»[14]. Η παράλογη αυτή θεωρία περί «φυλετικής συγγένειας», που έμμεσα έδινε στη «φυλή των Δωρίων» μερίδιο από τη δόξα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, αποτελούσε την κατωδό κάθε γερμανοελληνικής προσέγγισης κατά τη δεκαετία του '30. Το γενικό κλίμα «συναδέλφωσης» διευκόλυνε αρκετά και η άνοδος του πολιτικά συγγενικού μεταξικού καθεστώτος.

Το ενδιαφέρον της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας για την ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην προπολεμική Ελλάδα προέκυπτε εκτός των άλλων από την γεωπολιτική της θέση, καθώς στα Βαλκάνια διακυβεύονταν τεράστια οικονομικά συμφέροντα. Στα πλαίσια του «Νέου Σχεδίου» του Υπουργού Οικονομίας και Ανώτατου Επιτετραμμένου της Πολεμικής Οικονομίας Hjalmar Schacht τα Βαλκάνια προσέφεραν ήδη από το 1934 πρώτες ύλες για την πολεμική βιομηχανία και αγροτικά προϊόντα σε ευνοϊκές για τη Γερμανία συνθήκες μέσω του κλίρινγκ[15]. Από την Ελλάδα η Γερμανία εισήγαγε τη συνολική παραγωγή σε βωξίτη, αλλά και χρώμιο, ενώ ήταν ο καλύτερος αγοραστής του ελληνικού καπνού[16]. Έτσι τα βαλκανικά κράτη περιέρχονταν σταδιακά σε οικονομική εξάρτηση από το Γ΄ Ράιχ, γεγονός που προσέφερε και δυνατότητες πολιτικής επιρροής[17]. Η πολιτιστική πολιτική αποτελούσε στην περίπτωση αυτή έναν ιδανικό καταλύτη.

Ως συνέπεια των παραπάνω η γερμανική πολιτιστική πολιτική είχε εδραιώσει τη θέση της στην προπολεμική Ελλάδα. Ενδεικτικά να αναφερθεί ότι ο αριθμός των μαθητών της Γερμανικής Σχολής Αθηνών είχε αυξηθεί από 134 κατά το σχολικό έτος 1932/33 σε 373 το σχολικό έτος 1938/39[18]. Κι ενώ το θερινό εξάμηνο του 1933 σπούδαζαν στη Γερμανία συνολικά 107 Έλληνες φοιτητές, το αντίστοι-

---

14. Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München 1938, S. 433 [στο: Hagen Fleischer, "Die, Viehmenschen 'und das ‚Sauvolk'. Feindbilder einer dreifachen Okkupation: Der Fall Griechenland", στο: Wolfgang Benz u.a. (επιμ.), *Kultur - Propaganda - Öffentlichkeit. Intentionen deutscher Besatzungspolitik und Reaktionen auf die Okkupation*, Berlin 1998, σ. 135–169, εδώ σ. 136].

15. Βλ. Emmanouil Zacharioudakis, *Die deutsch-griechische Beziehungen 1933-1941. Interessengegensätze an der Peripherie Europas*, Husum 2002, σ. 37.

16. Βλ. Αννίβας Βελλιάδης, *Μεταξάς-Χίτλερ. Ελληνογερμανικές Σχέσεις στην Μεταξική Δικτατορία 1936–1941,* Αθήνα 2003, σ. 49.

17. Βλ. Zacharioudakis, σ. 37.

18. Βλ. Jens Godber Hansen, *Das Dörpfeld-Gymnasium in Athen. Geschichte und Gestalt einer deutschen Auslandsschule*, Kiel 1971, σ. 70.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χο του 1938 ανέρχονταν σε 172. Σε αντίθεση με μια μοναδική υποτροφία σε Έλληνα φοιτητή το 1932/33, το ίδρυμα Alexander von Humboldt είχε χορηγήσει τουλάχιστον 18 το 1938/39[19]. Παράλληλα, από τους συνολικά 520 αλλοδαπούς επιστήμονες που επόπτευε το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου οι 60 ήταν Έλληνες, αποτελώντας τη δεύτερη σε δύναμη εθνική ομάδα μετά τους Ιάπωνες με 63 επιστήμονες[20]. Μεγαλύτερη επιτυχία θεωρείτο, ωστόσο, η ίδρυση ενός πανελληνίου δικτύου παραρτημάτων της Γερμανικής Ακαδημίας. Ήδη στα τέλη του 1933 από τα συνολικά 17 παραρτήματα της Ακαδημίας σε όλο τον κόσμο τα επτά έδρευαν στην Ελλάδα[21].

Καθώς ήταν αναμενόμενο, με τη γερμανική εισβολή στην Ελλάδα πάγωσε κάθε απόπειρα πολιτιστικής πολιτικής. Και στις δύο πλευρές επικρατούσε αμηχανία και καχυποψία. Η εισαγωγή της γερμανικής ως υποχρεωτικής γλώσσας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, η δημιουργία δύο πανεπιστημιακών εδρών Γερμανικής Φιλολογίας, η ίδρυση του Γερμανικού Επιστημονικού Ινστιτούτου στην Αθήνα[22] και ενός Γερμανικού Βιολογικού Ινστιτούτου στον Πειραιά,[23] η συνέχιση της δραστηριότητας του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου σε συνδυασμό με τη δημιουργία μιας επίφασης καλλιτεχνικής ζωής στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη επιδίωκαν να προπαγανδίσουν το «πολιτιστικό μεγαλείο» της Γερμανίας κατά τη «νικητήρια» φάση του πολέμου. Η εθνικοσοσιαλιστική προπαγάνδα στην κατεχόμενη Ελλάδα προέβαλε τη ναζιστική Γερμανία ως «προστάτιδα δύναμη» της χώρας, που κινδύνευε αφενός από την απειλή του «μπολσεβικισμού», αφετέρου από την Αγγλία, «*τον πιστοδότη που ρουφάει το αίμα των μικρών κρατών και τα χρησιμοποιεί ως τροφή για τα κανόνια της*». «*Διότι ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γερμανία δεν υπάρχουν πολιτικές διαφορές και η Γερμανία είναι ένας φυσικός, οικονομικός και πολιτιστικός συνέταιρος της Ελλάδας*»[24]. Έμπρακτη απόδειξη αυτού θεωρείτο σύμφωνα με τα προ-

---

19. Βλ. Volkhard Laitenberger, *Akademischer Austausch und auswärtige Kulturpolitik. Der Deutsche Akademischer Austauschdienst 1923–45*, Göttingen 1976, σ. 270 και 284.

20. Βλ. Johannes Irmscher, «Οι επιστημονικές σχέσεις του πανεπιστημίου του Βερολίνου με τη φασιστική Ελλάδα», στο: Hagen Fleischer/Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936–1944. Δικτατορία - Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 1989, σ. 336–356, εδώ σ. 342.

21. Βλ. Hagen Fleischer, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων», σ. 80.

22. Βλ. Frank-Rutger Hausmann, *‚Auch im Krieg schweigen die Musen nicht'. Die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg*, Göttingen 2001, σ. 238-255

23. Βλ. Μαρία Ζαρίφη, *German science as a tool of foreign cultural policy and propaganda? The scientific relations between Greece and the Third Reich: A case study*, Diss. Florenz 2005.

24. PAAA, R 29614, Altenburg Telegramm Nr. 129, 14 Ιανουαρίου 1943.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παγανδιστικά συνθήματα η φροντίδα των πολιτιστικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του πολέμου[25].

Στο σημείο αυτό τίθεται εύλογα το ερώτημα σχετικά με τον ρόλο της πολιτιστικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά τη δεύτερη, σκληρότερη φάση της Κατοχής μετά την αποχώρηση των Ιταλών συμμάχων τον Σεπτέμβριο του 1943, την έξαρση της ελληνικής αντίστασης και τις βιαιοπραγίες της Βέρμαχτ. Η παραμονή στα «πολιτιστικά πόστα», η συνέχιση του «πνευματικού πολέμου» με κάθε μέσο και η ενίσχυση της πεποίθησης για τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου, αποτελούσαν, καθώς φαίνεται, τις μοναδικές κατευθυντήριες γραμμές των φορέων της πολιτιστικής πολιτικής. Η όξυνση της κατοχικής πολιτικής δεν συνοδεύτηκε, καθώς αποδείχτηκε στην πράξη, από μια παράλληλη πολιτιστική επέλαση. Έκδηλη είναι, ωστόσο, η αμφισβήτηση της φυλετικής συγγένειας των Νεοελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες, όχι μόνο από τον Χίτλερ και τη στρατιωτική ηγεσία, αλλά και από γνωστούς ιστορικούς που στηριζόμενοι στη θεωρία του Jakob Philipp Fallmerayer τοποθετούσαν τη «φυλετική συρρίκνωση» των Ελλήνων στην ελληνιστική εποχή. Η αναθεώρηση της ναζιστικής εικόνας για τους Έλληνες αποσκοπούσε και στην εξουδετέρωση της «*λανθάνουσας τάσης προς επικίνδυνο φιλελληνισμό*» του στρατεύματος και την άρση των αναστολών κατά τις πράξεις βίας σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού[26].

Η εξάπλωση της γερμανικής γλώσσας εξακολουθούσε να βρίσκεται στο επίκεντρο της εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής και κατά τη διάρκεια του πολέμου. Στόχος της ήταν να εκφράσει και να σταθεροποιήσει την υπεροχή της γερμανικής γλώσσας και κατ' επέκταση της Γερμανίας στην Ευρώπη[27]. Σύμφωνα με τα εθνικοσοσιαλιστικά σχέδια η γερμανική γλώσσα έπρεπε να προπαγανδίζεται ως η κοινή γλώσσα επικοινωνίας της μελλοντικής Ευρώπης. Για το σκοπό αυτό θα έπρεπε να δημιουργούνται πάντα οι κατάλληλες δυνατότητες εκμάθησης[28].

---

25. Standardthesen für Griechenland, Nr. 30 [Κατευθυντήριες γραμμές της γερμανικής προπαγάνδας στην Ελλάδα] σ. 52. Σε ελληνική μετάφραση στο: Hagen Fleischer, «Η ναζιστική προπαγάνδα στην Κατοχή ένα διφορούμενο όπλο, στο: Hagen Fleischer/Νίκος Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936–1944. Δικτατορία - Κατοχή – Αντίσταση*, Αθήνα 1989, σ. 336–356, εδώ σ. 342.

26. Hagen Fleischer, «Η ναζιστική εικόνα για τους (Νέο)-Έλληνες και η αντιμετώπιση του άμαχου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές κατοχής», passim.

27. Βλ. Scholten, σ. 395 κ.εξ.

28. PAAA, R 60804, Aufzeichnung des Leiters der Kulturpolitischen Abteilung des AA vom 10 Απριλίου 1943, [Σημείωση του διευθυντή του τμήματος Πολιτιστικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών] σ. 8.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Υπό το καθεστώς της γερμανικής Κατοχής τα γερμανικά απέκτησαν στην Ελλάδα, όπως και στη Γαλλία, το Βέλγιο και τη Σερβία, το καθεστώς μιας «συνεπίσημης» γλώσσας[29]. Ήταν η γλώσσα των κατακτητών, της ανώτατης «εκτελεστικής εξουσίας». Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση παραχώρησε στην κατοχική Ελληνική Κυβέρνηση την αρμοδιότητα για την προώθηση της γερμανικής γλώσσας στον τομέα της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης[30]. Ένα από τα πρώτα μέτρα της κατοχικής Κυβέρνησης αφορούσε την εισαγωγή της γερμανικής γλώσσας ως πρώτης υποχρεωτικής ξένης γλώσσας στα ελληνικά γυμνάσια και τις εμπορικές σχολές[31]. Στο γυμνάσιο η εκμάθηση της γερμανικής άρχιζε από την τρίτη τάξη, ενώ της ιταλικής, που επίσης αποτελούσε υποχρεωτικό μάθημα, από τη δεύτερη. Και οι δύο γλώσσες διδάσκονταν τέσσερις ώρες την εβδομάδα[32]. Η εισαγωγή της γερμανικής προπαγανδίστηκε από το γερμανικό τύπο της Ελλάδας ως «*αναγνώριση της θέσης υπεροχής της Μεγάλης Γερμανίας στον ευρωπαϊκό χώρο*» και «*προϋπόθεση για τη συμμετοχή στο κοινό πολιτιστικό επίπεδο της εποχής*». Η εφαρμογή αυτού του μέτρου προέκυψε, σύμφωνα με το δημοσίευμα, από την αυξανόμενη χρήση της γερμανικής γλώσσας, την αναβάθμιση των οικονομικών σχέσεων και τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό των μαθητών στα γερμανικά γλωσσικά ιδρύματα που δραστηριοποιούνταν στη χώρα[33].

Για τη διδασκαλία της γλώσσας στη δημόσια εκπαίδευση ήταν αναγκαίος ο άμεσος διορισμός Ελλήνων καθηγητών γερμανικής γλώσσας. Κυβερνητικό διάταγμα ανέθεσε τη δωρεάν εκπαίδευσή τους μέσω επιμορφωτικών σεμιναρίων στο διευθυντή της Γερμανικής Σχολής Αθηνών Alfred Romain σε συνεργασία με τον κάτοχο της έδρας Γερμανικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Rudolf Fahrner και το διευθυντή της Γερμανικής Ακαδημίας Kurt Meyer[34]. Η συνεργασία των προβλεπόμενων από το νόμο φορέων αποδείχτηκε, ωστόσο, προβληματική με αποτέλεσμα να εμφανιστούν εκ νέου στο προσκήνιο οι προπολεμικοί ανταγωνισμοί μεταξύ των γερμανικών πολιτιστικών ιδρυμάτων, κυρίως ανάμεσα στη Γερμανική Ακαδημία και τη Γερμανική Σχολή. Σε αντίθεση με τη Γερμανική Ακαδημία Αθηνών, που «*υποχώρησε άδοξα και αρκέστηκε σε λίγα ψίχουλα*», όπως σχολιάζει χαρακτηρι-

---

29. Βλ. Scholten, σ. 346.

30. IfZ, MA 514, Bl. 88 κ. εξ., Abschlussbericht der Militärverwaltung [Τελική Αναφορά της Στρατιωτικής Διοίκησης], 1945.

31. Νομοθετικό Διάταγμα 1025/1942 της 3/18 Φεβρουαρίου 1942, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 29/1.

32. Νομοθετικό Διάταγμα 1056/1942 της 26 Φεβρουαρίου 1942.

33. *Deutsche Nachrichten für Griechenland*, 8 Μαρτίου 1942.

34. *Στο ίδιο*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στικά ο διευθυντής του παραρτήματος της Γερμανικής Ακαδημίας στη Θεσσαλονίκη Otto Kielmeyer, ο ίδιος κατόρθωσε να κρατήσει την εκπαίδευση των δασκάλων αποκλειστικά υπό την αιγίδα της Ακαδημίας[35]. Εντυπωσιακή είναι, πράγματι, η ανταπόκριση των καθηγητών στη Βόρεια Ελλάδα, καθώς στη Θεσσαλονίκη ο αριθμός των εκπαιδευόμενων αυξήθηκε από 60 το Νοέμβριο του 1942 σε 111 το Φεβρουάριο του 1944[36]. Σε πανελλαδικό επίπεδο, ωστόσο, η επιτυχία του σχεδίου δεν ήταν τόσο εντυπωσιακή, καθώς πολλά σχολεία παρέμεναν κλειστά και ο καλπάζων πληθωρισμός εξανεμίζε τους μισθούς[37].

Η υπάρχουσα έδρα Γερμανικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε ιδρυθεί με βασιλικό διάταγμα μόλις τον Ιανουάριο του 1939[38]. Κάτοχός της ήταν ο τακτικός καθηγητής Γερμανικής Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης Rudolf Fahrner. Στις 20 Νοεμβρίου 1939 είχε δώσει την πρώτη επίσημη πανεπιστημιακή διάλεξη σε εορταστικό κλίμα,[39] αν και η ίδρυση της πολυπόθητης έδρας είχε πραγματοποιηθεί με σημαντική καθυστέρηση. Σε κάθε περίπτωση το κατοχικό καθεστώς επέβαλε την ίδρυση δύο επιπλέον εδρών Γερμανικής Φιλολογίας, μιας τακτικής στο Πολυτεχνείο[40] και μιας αντίστοιχης στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης[41], καθώς στα πλαίσια του «πνευματικού πολέμου» η δημιουργία πανεπιστημιακών εδρών Γερμανικής Φιλολογίας αποτελούσε ένα επιπρόσθετο όργανο της γλωσσικής και πολιτιστικής γενικότερα πολιτικής. Την πρώτη ανέλαβε ύστερα από πρόταση της πανεπιστημιακής Συγκλήτου ο διευθυντής της Γερμανικής Σχολής Αθηνών Romain, που έβλεπε να ευοδώνονται

35. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 16 Ιουνίου 1942.

36. BA, R 51/192, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 29 Φεβρουαρίου 1944.

37. PAAA, R 63869, Bericht des Ministerialrats Freysoldt über die Reifeprüfung und Schulbesichtigung der deutschen Schule in Saloniki, [Αναφορά του υπουργικού συμβούλου Freysoldt για τις απολυτήριες εξετάσεις και την επίσκεψη στην Γερμανική Σχολή Αθηνών], 24–26 Μαΐου 1944.

38. Βασιλικό Διάταγμα «Περί ιδρύσεως έδρας της Γερμανικής Φιλολογίας και Λογοτεχνίας παρά τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών» *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 18/24 Ιουναρίου 1939, (Α 31).

39. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Kulturbericht (Oktober bis Dezember 1939) [Αναφορά για την πολιτιστική δραστηριότητα (Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1939)].

40. Νομοθετικό Διάταγμα 64/1941 της 22/23 Μαΐου 1941, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, (Α 172).

41. Νομοθετικό Διάταγμα «Περί ιδρύσεως έδρας Γερμανικής Λογοτεχνίας παρά τω Πανεπιστημίω Θεσσαλονίκης», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 24 Μαρτίου 1943 (65/1).

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οι μακρόχρονες προσπάθειές του για την απόκτηση του τίτλου του καθηγητή πανεπιστημίου[42]. Την έδρα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο ανέλαβε προσωρινά λόγω της έλλειψης διδακτικού προσωπικού ο διευθυντής της Γερμανικής Ακαδημίας στη Θεσσαλονίκη Kielmeyer[43].

Η απουσία ιστορικών πηγών καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη κάθε απόπειρα εκτίμησης της πορείας των γερμανικών σπουδών στην κατεχόμενη Ελλάδα. Δεν είναι γνωστό εάν η εισαγωγή της γερμανικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση αύξησε το ενδιαφέρον για τις γερμανικές σπουδές στην Ελλάδα. Τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία περιορίζονται στην καταγραφή του συνολικού αριθμού των φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, που κατά το ακαδημαϊκό έτος 1941/42 ανερχόταν σε 142, ενώ τα δύο επόμενα κατοχικά ακαδημαϊκά έτη κυμαινόταν στους 396[44]. Για τους φοιτητές των ξενόγλωσσων τμημάτων δεν υπάρχουν στοιχεία. Στο τμήμα Γερμανικής Φιλολογίας του Πολυτεχνείου οι φοιτητές δεν ξεπερνούσαν κατά μέσο όρο τους είκοσι[45]. Μπορεί όμως να υποθέσει κανείς ότι οι προοπτικές επιτυχίας των γερμανικών σπουδών σε ένα ελληνικό ίδρυμα ήταν περιορισμένες. Διότι εκτός από τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και τη συχνή διακοπή των πανεπιστημιακών παραδόσεων η αντιστασιακή φοιτητική δράση διατηρούσε σε χαμηλά επίπεδα τον αριθμό των ενδιαφερομένων φοιτητών. Να αναφερθεί ενδεικτικά ότι στη Θεσσαλονίκη ο αριθμός των φοιτητών που είχαν χάσει τη ζωή τους σε διάφορες αντιστασιακές πράξεις κατά του κατακτητή άγγιζε τους 47 την άνοιξη του 1943, ενώ η γερμανική Υπηρεσία Ασφαλείας είχε συλλάβει αρκετούς πανεπιστημιακούς, όπως τον πρώην πρύτανη Δημήτριο Καββαδία[46]. Η κατάσταση των γερμανικών σπουδών στην Ελλάδα ήταν τυπική για τη Μέση και Νότια Ευρώπη, όπως προκύπτει από μια σχετική ημερίδα που έλαβε χώρα στο γερμανικό Υπουργείο Παιδείας τον Σεπτέμβριο του 1942. Κατά τις συζητήσεις η αδυναμία της γερμανικής πολιτιστικής πολιτικής σε αυτόν τον τομέα αποδόθηκε στην έλλειψη ικανών και πολιτικά έμπιστων καθηγητών και την ελλιπή υποδομή των ιδρυμάτων[47].

---

42. BA, R 51/96, Απόκομμα από άγνωστη εφημερίδα, 27 Μαΐου 1941.

43. BA, R 51/97, Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Παιδείας, 23 Σεπτεμβρίου 1943.

44. Βλ. Αριστείδης Σκαρπαλέζος (επιμ.), *Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία)*, Αθήνα 1964.

45. Από την συνέντευξη της γράφουσας με τον πρέσβη ε.τ. κ. Βύρωνα Θεοδωρόπουλο. (Αθήνα, 26 Απριλίου 2002).

46. Βλ. Θανάσης Φωτιάδης, «Η πνευματική αντίσταση στη Θεσσαλονίκη», στο *Επιθεώρηση Τέχνης* 87 (1962), σ. 434–442.

47. BA, R 51/35, Bericht über die Tagung im Reichserziehungsministerium Berlin zwischen dem 30. 9. und 1. 10. 1942 über die Lage der Germanistik und der deutschen

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Για τη λειτουργία της Γερμανικής Ακαδημίας σε ολόκληρη την Ελλάδα το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου είχε σημάνει ένα «επώδυνο» – όπως χαρακτηρίστηκε από τους αρμόδιους – πλήγμα, καθώς η πολιτιστική της δράση στη χώρα σημείωνε επιτυχία και ο αριθμός των μαθητών είχε αγγίξει σε πανελλαδικό επίπεδο τους 3.000[48]. Στην Αθήνα η Γερμανική Ακαδημία – που έφερε την επίσημη ονομασία *Κέντρο Διαμεσολάβησης Γερμανοελληνικών Πολιτιστικών Ανταλλαγών (Mittelstelle für deutsch-griechischen Kulturaustausch)* και από το 1939 στεγαζόταν σε ένα νεοκλασικό κτήριο στην γωνία των οδών Σίνα και Διδότου – άνοιξε και πάλι τις πύλες της μετά την κατάκτηση της χώρας από τα φασιστικά και ναζιστικά στρατεύματα, το Μάιο του 1941. Στο κάλεσμά της θα ανταποκριθούν περισσότεροι από 320 μαθητές. Ακολούθησε η επαναλειτουργία του παραρτήματός της στον Πειραιά και στη Μυτιλήνη, ενώ μέχρι τον Οκτώβριο του 1942 είχαν ξεκινήσει τα μαθήματα γερμανικής γλώσσας και λογοτεχνίας στην Πάτρα, το Βόλο και τη Θεσσαλονίκη. Τα παραπάνω είναι τα μοναδικά σπουδαστήρια που επαναλειτούργησαν. Τα αντίστοιχα της Καβάλας, της Δράμας και των Σερρών αποσπάστηκαν διοικητικά από την Αθήνα, καθώς οι συγκεκριμένες πόλεις είχαν πλέον περιέλθει στη βουλγαρική ζώνη Κατοχής. Στην Κέρκυρα οι Ιταλοί δεν επέτρεψαν στους συμμάχους τους την πολιτιστική προπαγάνδα, ενώ η Κρήτη ήταν για στρατιωτικούς λόγους σχεδόν αποκλεισμένη από την υπόλοιπη Ελλάδα. Η επάνδρωση του σπουδαστηρίου της Καλαμάτας στάθηκε αδύνατη λόγω της έλλειψης λεκτόρων[49].

Η δράση της Γερμανικής Ακαδημίας στην κατοχική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την απουσία μιας ενιαίας και συντονισμένης γραμμής στη χάραξη της γλωσσικής και πολιτιστικής κατ' επέκταση πολιτικής. Φυσικά οι συνθήκες είχαν μεταβληθεί ριζικά. Ένα γλωσσικό ινστιτούτο μιας ξένης και φιλικής μέχρι πρότινος δύναμης καλείτο να συνεχίσει την πολιτιστική του αποστολή σε μια

Literaturgeschichte an den nichtdeutschen Wissenschaftlichen Hochschulen Kontinental-Europas vom 10. 10. 1942 [Αναφορά της 10 Οκτωβρίου 1942 για την ημερίδα που διοργανώθηκε στο Υπουργείο Παιδείας μεταξύ 30 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου 1942 σχετικά με την κατάσταση που επικρατεί στις έδρες Γερμανικής Φιλολογίας των μη-γερμανικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων της ηπειρωτικής Ευρώπης].

48. BA, R 51/96, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Die Deutsche Akademie in Griechenland seit Beginn des griechisch-italienischen Krieges [Η Γερμανική Ακαδημία στην Ελλάδα από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου].

49. BA, R 51/26, Kurzbericht des Mittelstellenleiters Griechenland Dr. Alexander Steinmetz [Σύντομη αναφορά του διευθυντή της Γερμανικής Ακαδημίας Αθηνών, Dr. Alexander Steinmetz] χ.χ. [1944].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατεχόμενη από αυτή, και δύο άλλες δυνάμεις (Ιταλία, Βουλγαρία) χώρα, με την οποία βρισκόταν πλέον σε εμπόλεμη κατάσταση. Επιπλέον, αξεπέραστες ήταν οι ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό, καθώς οι περισσότεροι λέκτορες είχαν κληθεί να υπηρετήσουν τη Βέρμαχτ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την Ακαδημία να στελεχώνουν κυρίως γυναίκες, συνήθως Γερμανίδες παντρεμένες με Έλληνες, και σε αρκετές περιπτώσεις ακόμα και Έλληνες. Πιο σύνθετη από την προσαρμογή στις δυσμενείς εξωτερικές συνθήκες, που συνεπάγεται ένας πόλεμος, ήταν για αρκετούς λέκτορες η ενδογενής μεταμόρφωση ύστερα από τη μεταβολή των σχέσεων εξουσίας. Δεν είχε αλλάξει, ωστόσο, μόνο το καθεστώς των φορέων της πολιτιστικής πολιτικής, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις και αυτό των δεκτών. Η προσωπικότητα του λέκτορα, η πολιτική του στάση αλλά και οι προσωπικές σχέσεις με τους Έλληνες αποτέλεσαν ως εκ τούτου καθοριστικό παράγοντα της πολιτιστικής πολιτικής.

Στις μεταβαλλόμενες καταστάσεις οι εκπρόσωποι της Γερμανικής Ακαδημίας στην Ελλάδα αντέδρασαν κατά διαφορετικό τρόπο. Ενδεικτική είναι η διχογνωμία των λεκτόρων σχετικά με τις μεθόδους της πολιτιστικής πολιτικής στην κατεχόμενη χώρα. Ο διευθυντής της Γερμανικής Ακαδημίας στην Αθήνα Kurt Meyer ήταν υπέρμαχος μιας εξελίξιμης και εφάμιλλης γερμανοελληνικής πολιτιστικής ανταλλαγής, απορρίπτοντας την «πολιτιστική δικτατορία» της Γερμανίας που θα προέκυπτε από τη θέση του κατακτητή στην Ελλάδα. Ο συνάδελφός του Kielmeyer, αντίθετα, έδειχνε να πιστεύει ότι

> *οι καιροί έχουν αλλάξει. Δεν είμαστε πλέον οι ξένοι που μας ανέχονταν λίγο πολύ απρόθυμα. Ήμαστε κυρίαρχοι αυτού του κράτους. (...) Όποιος δεν θέλει να έχει δοσοληψίες μαζί μας μπορεί να φύγει. Όποιος όμως παραμένει σ' εμάς θα πρέπει να μας ανήκει απόλυτα. Οι χορευτικές βραδιές, τα χορευτικά τσάγια, τα καρναβάλια και οι πνευματώδεις συζητήσεις είναι μεν όλα πολύ χαριτωμένα και αναγκαία, αλλά δεν αρκούν. Η δράση μας θα πρέπει να είναι προγραμματισμένη, απερίσπαστη και ψυχρή. Δεν θα κανακεύουμε πια τους ατίθασους και ζόρικους Έλληνες*[50].

Υπό αυτές τις συνθήκες ο Kielmeyer ζητά και επιτυγχάνει τη μετάθεσή του από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη, όπου το κλίμα ήταν σαφώς διαφορετικό.

Πράγματι, στη Θεσσαλονίκη ο συνωστισμός των ενδιαφερομένων τον Οκτώβριο του 1941 ήταν τόσο μεγάλος που η έναρξη των μαθημάτων μετατέθηκε μια

---

50. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 9 Αυγούστου 1941 και Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 16 Ιουνίου 1942. Βλ. Επίσης Hagen Fleischer, "Zwischen Goebbels und Goethe. 100 Jahre kulturelle Präsenz in Thessaloniki und Mazedonien", *Thetis* 5/6 (1994), σ. 321–335, εδώ σ. 321f.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εβδομάδα αργότερα. Τελικά έγιναν δεκτοί μόνο 853 μαθητές. Λέγεται μάλιστα ότι οι γονείς μαθητών που απορρίφθηκαν απείλησαν τους λέκτορες της Ακαδημίας με τη γερμανική στρατιωτική αστυνομία, ενώ μια Ελληνίδα δεν δίστασε να παρακινήσει δύο Γερμανούς στρατιώτες να μεσολαβήσουν για χάρη της[51]. Κατά τη διάρκεια του πρώτου κατοχικού χειμώνα 1941/42 ο αριθμός των γλωσσομαθών θα αυξηθεί τελικά στους 1.200, από τους οποίους θα αποχωρήσουν 240. Οι λέκτορες αποδίδουν την αποχώρηση των μαθητών στην έλλειψη τροφίμων, τη διακοπή της συγκοινωνίας και του ηλεκτρικού ρεύματος[52]. Η κατάσταση σίτισης του πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη είναι πάντως συγκριτικά καλύτερη από αυτή της πρωτεύουσας, όπου ο φοβερός λιμός στοίχισε τη ζωή σε περισσότερα 40.000 άτομα στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά (Οκτώβριος 1941-Οκτώβριος 1942)[53]. Από τη Γερμανική Ακαδημία Αθηνών θα αποχωρήσουν 287 από τους συνολικά 763 μαθητές κατά το δίμηνο Ιανουαρίου/ Φεβρουαρίου 1942[54]. «*Οι μαθητές που επισκέπτονται την Ακαδημία γίνονται συνεχώς λιγότεροι και σαφώς πιο αδύνατοι και καταβεβλημένοι*»[55], ενημερώνει την κεντρική διεύθυνση της Γερμανικής Ακαδημίας στο Μόναχο ο λέκτορας Otfried Nitschke από το παράρτημα του Πειραιά. «*Αν και στην αρχή ήταν οι φτωχότεροι που υπέφεραν, τώρα έχουν πληγεί και οι μαθητές που προέρχονται από τη μεσαία τάξη, οι οποίοι αποτελούν την πλειοψηφία των μαθητών μας*»[56].

Η εικόνα στην Αθήνα θα παραμείνει αμετάβλητη και κατά το επόμενο σχολικό έτος 1942/43. Αν και αυτό θα αρχίσει «ελπιδοφόρα» με 783 ενδιαφερόμενους τον Οκτώβριο του 1942, «*ο ζήλος των μαθητών θα υποχωρήσει*», όπως διαπιστώνει ο διευθυντής, φτάνοντας τους 439 τον Απρίλιο[57]. Σύμφωνα με ένα στατιστικό δείγμα του Φεβρουαρίου του 1943, οι μαθητές διανέμονται σε οκτώ τμήματα αρ-

---

51. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 12 Οκτωβρίου 1941.

52. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 16 Ιουνίου 1942 και BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 18 Μαΐου 1942.

53. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994, σ. 66.

54. BA, R 51/96, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 26 Σεπτεμβρίου 1941 και 11 Οκτωβρίου 1941.

55. BA, R 51/173, Παράρτημα Πειραιώς προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 21 Δεκεμβρίου 1941.

56. BA, R 51/173, Παράρτημα Πειραιώς προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 30 Μαρτίου 1942.

57. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Meyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Tätigkeitsbericht über das Halbjahr 1942/43 [Έκθεση πεπραγμένων για το πρώτο εξάμηνο του σχολικού έτους 1942/43].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χαρίων, 19 τμήματα προχωρημένων και τρία τμήματα λογοτεχνίας. Σχεδόν το 35% του μαθητικού δυναμικού ήταν φοιτητές ή μαθητές των ανώτερων γυμνασιακών τάξεων, το 18% ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι, ενώ με το ίδιο ποσοστό εκπροσωπούνταν οι ανεπάγγελτες κυρίες και οι γκουβερνάντες[58]. Εκτός από το διευθυντή Meyer και το νεαρό φιλόλογο Rudolf Grimm, που είχε αναλάβει τα τμήματα της λογοτεχνίας, τις υπόλοιπες τάξεις δίδασκαν δύο νεαροί Έλληνες και δύο Γερμανίδες παντρεμένες με Έλληνες[59]. Σύντομα ο Kurt Meyer θα αντικατασταθεί από τον φιλέλληνα και νεοελληνιστή Alexander Steinmetz, ο οποίος «*στο πνεύμα της πολιτιστικής ανταλλαγής*» προσπαθεί να ενσωματώσει στη διδασκαλία του και «*ελληνικά πολιτιστικά στοιχεία*». «*Είναι μια αρχή που τηρώ μόνος μου και μπορώ να διαπιστώσω ότι – τουλάχιστον εδώ στην Ελλάδα – βρίσκει απήχηση στους μαθητές. Διότι ακριβώς τώρα κατά τη διάρκεια του πολέμου δεν έχει μεγάλη σημασία να τονίζουμε αποκλειστικά και μόνο τον γερμανικό πολιτισμό*»[60]. Εφαρμόζοντας την αρχή του στην πράξη ο Steinmetz, που υπηρέτησε τις ελληνογερμανικές σχέσεις όχι μόνο κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και μεταπολεμικά[61], μεταφράζει στα γερμανικά για λογαριασμό της Γερμανικής Ακαδημίας του Μονάχου το *Όνειρο στο κύμα* του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη και άλλα διηγήματα[62].

Ο διευθυντής του σπουδαστηρίου της Θεσσαλονίκης Kielmeyer, που με την έναρξη του ίδιου σχολικού έτους έχει διπλασιάσει για άλλη μια φορά τον αριθ-

---

58. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Meyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Stand des Unterrichts, Februar 1943 [Κατάσταση τμημάτων, Φεβρουάριος 1943].

59. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Meyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Stand des Unterrichts, Februar 1943 [Κατάσταση τμημάτων, Φεβρουάριος 1943].

60. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Steinmetz) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Bericht über die Sommerkurse 1943 [Αναφορά για τα καλοκαιρινά τμήματα του 1943].

61. Ο Alexander Steinmetz, που ήταν παντρεμένος με Ελληνίδα, είχε σπουδάσει βυζαντινή ιστορία και νεοελληνική λογοτεχνία. Ως καθηγητής της γερμανικής είχε διδάξει στην Εμπορική Σχολή της Σύρου και της Κρήτης, ενώ από το 1939 ήταν διευθυντής του σπουδαστηρίου της Γερμανικής Ακαδημίας στην Καβάλα. Τις γερμανοελληνικές σχέσεις καλλιέργησε όχι μόνο με τη διδακτική πράξη, αλλά και με επιστημονικές εργασίες, λεξικογραφία και μεταφράσεις. Μετέφρασε στην γερμανική γλώσσα κείμενα του Καζαντζάκη και ποιήματα του Σολωμού και του Βαλαωρίτη, του Παλαμά και του Μαβίλη. Βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, «Αλέξανδρος Στάινμετς (1879–1973). Ένας ξεχασμένος Νεοελληνιστής», *Νέα Εστία* 150 (2001), σ. 647–654. Βλ. επίσης *Νέα Εστία* 94 (1973), 1644–1645 και *Νέα Εστία* 24 (1938), 1353–1354.

62. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Bericht über die Lektoren der DA in Griechenland [Αναφορά για τους λέκτορες της Γερμανικής Ακαδημίας στην Ελλάδα], 3 Φεβρουαρίου 1943.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μό των μαθητών του, που ανέρχεται σε 2.400, θα επιστρατεύσει πιο «επιθετικές» μεθόδους για την εδραίωση της γερμανικής γλωσσικής πολιτικής, επεκτείνοντας τον τομέα δραστηριοτήτων του εκτός των ορίων της Θεσσαλονίκης στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας. Τον Νοέμβριο του 1942 τα παραρτήματα της Γερμανικής Ακαδημίας στη Φλώρινα, το Αμύνταιο, την Έδεσσα, τη Βέροια, τη Νάουσα και το Κιλκίς αριθμούσαν συνολικά 1.390 μαθητές, αν και τα γερμανικά διδάσκονταν κατά κύριο λόγο από Έλληνες[63]. Εκτός αυτού ο Kielmeyer είχε οργανώσει τα δημοφιλή «τμήματα γερμανικής λαογραφίας», τα οποία απευθύνονταν σε κάθε ενήλικα της Θεσσαλονίκης με τις στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης που εκδήλωνε ενδιαφέρον. Τον Μάρτιο του 1943 τα τμήματα αριθμούσαν 864 ενδιαφερόμενους, τη στιγμή που ο συνολικός αριθμός των σπουδαστών της Γερμανικής Ακαδημίας στην Αθήνα είχε μειωθεί στους 546[64]. Στα υπάρχοντα τμήματα προστέθηκαν το 1943 τα «τμήματα γερμανικού πολιτισμού» για κυρίες και νεαρά κορίτσια άνω των δεκαέξι, σύμφωνα με το πρότυπο του σπουδαστηρίου της Φλωρεντίας: «*Οι κυρίες έχουν καθημερινά μάθημα από τις οχτώ μέχρι τις δώδεκα. Εβδομαδιαίως έχουν δεκατρείς ώρες γερμανική γλώσσα, τρεις ώρες πρωινή γυμναστική και δύο ώρες λαϊκά γερμανικά τραγούδια. Στην ελληνική γλώσσα διδάσκονται δύο ώρες γερμανική λογοτεχνία, μια ώρα γερμανική ιστορία και μία ώρα ιστορία της γερμανικής μουσικής*»[65]. Μετά το Παρίσι και τη Φλωρεντία το σπουδαστήριο της Θεσσαλονίκης με περισσότερες από 3.000 εγγραφές ήταν το τρίτο μεγαλύτερο στον κόσμο[66]. Η απονομή επάθλων για την καλύτερη γερμανική μετάφραση στα ελληνικά, η παροχή υποτροφιών για σπουδές στο Μόναχο, η προσφορά βιβλίων αλλά και η μείωση στα δίδακτρα αποτελούσαν επιπρόσθετα μέσα προσέλκυσης των μαθητών στο αβέβαιο κλίμα του πολέμου.

Εξάλλου, οι συνθήκες δεν προδιαγράφονταν ευνοϊκές ούτε για τους «μεταλαμπαδευτές» του γερμανικού πνεύματος και κατακτητές. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση που έδρευε στη Θεσσαλονίκη δεν έδειχνε μεγάλη κατανόηση

63. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 10 Νοεμβρίου 1942.

64. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Stand des Unterrichts [Κατάσταση τμημάτων], 31 Μαρτίου 1943 και R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Meyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Stand des Unterrichts, Februar 1943 [Κατάσταση τμημάτων, Φεβρουάριος 1943].

65. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 31 Μαΐου 1943.

66. *Wacht im Südosten*, 1 Ιουνίου 1943.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

για την «πολιτιστική συνεισφορά» της Γερμανικής Ακαδημίας. Η συνεργασία τους περιοριζόταν, καθώς φαίνεται, στην εκπαίδευση των Ελλήνων μεταφραστών γερμανικής γλώσσας που απασχολούνταν στη Βέρμαχτ. Οι λέκτορες είχαν αρχίσει μάλιστα να καταντούν κατά κάποιο τρόπο ενοχλητικοί στις στρατιωτικές αρχές με τις συνεχείς διαμαρτυρίες τους για την ανεπάρκεια Γερμανών λεκτόρων λόγω της στρατολογίας και την πενιχρή σίτισή τους, καθώς, όπως υποστήριζαν, δεν απολάμβαναν ούτε τα προνόμια των πολιτικών υπαλλήλων της Βερμαχτ ούτε αυτά των διπλωματικών υπάλληλων[67]: «*Γελοιοποιούμαστε στα μάτια των Ελλήνων που μας περιφρονούν ως χαζούς λιμοκοντόρους που δεν ξέρουν να εκμεταλλευτούν τη νίκη τους*», επισημαίνει ο Kielmeyer με το χαρακτηριστικό δεικτικό του ύφος[68].

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί, ωστόσο, το γεγονός ότι ο αριθμός των μαθητών της Ακαδημίας, παρά τις σχετικές αμφιταλαντεύσεις και σε αντίθεση με την τάση που επικράτησε στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά παραρτήματα μετά την καμπή του πολέμου με την ήττα της Βέρμαχτ στο Στάλινγκραντ τον Φεβρουάριο του 1943, δεν υποχώρησε σημαντικά[69]. Αντιθέτως, λίγους μήνες νωρίτερα η απόβαση των Συμμάχων στη Βόρεια Αφρική, που ενίσχυσε την ελπίδα για άμεσο τερματισμό του πολέμου, είχε επιφέρει αισθητή μείωση των μαθητών της Ακαδημίας όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και στα σπουδαστήρια της Πάτρας και του Βόλου[70]. Το τελευταίο σχολικό έτος αποδείχτηκε μάλιστα το πιο «αποδοτικό» για τη Γερμανική Ακαδημία, αν κρίνει κανείς την επιτυχία με βάση την προσέλευση των ενδιαφερομένων, που παρουσιάζει ταυτόχρονη αύξηση σε όλα τα μεγάλα παραρτήματα. Στην Αθήνα, για πρώτη φορά κατά την περίοδο της Κατοχής, ο αριθμός των σπουδαστών θα σημειώσει αύξηση, αγγίζοντας τους 903 τον Φεβρουάριο του 1944, ενώ στα καλοκαιρινά τμήματα ενδιαφέρον δήλωσαν 600 μαθητές σε αντίθεση με τους 250 του προηγούμενου καλοκαιριού[71]. Στη Θεσσαλονίκη τον Φεβρουάριο του 1944 οι γερμανομαθείς Έλληνες ξεπέρασαν τους 3.000. Η ίδια

---

67. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης (Kielmeyer) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 27 Φεβρουαρίου 1943.

68. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 17 Φεβρουαρίου 1942.

69. Βλ. Scholten, σ. 367 και Michels, σ. 263.

70. BA, R 51/172, Γερμανική Ακαδημία Πατρών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 10 Ιανουαρίου 1943 και R 51/217, Γερμανική Ακαδημία Βόλου προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Arbeitsbericht 15 Σεπτεμβρίου–15 Δεκεμβρίου 1942 [Έκθεση πεπραγμένων 15 Σεπτεμβρίου–15 Δεκεμβρίου 1942].

71. BA, R 51/94, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 13 Ιουλίου 1944.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τάση εκδηλώθηκε στο σπουδαστήριο του Βόλου, που κατά το διάστημα Απριλίου-Μαΐου 1944 κατέγραψε 203 μαθητές, αλλά και της Πάτρας που τον Ιανουάριο του 1944 θα επαναλειτουργήσει με 200 μαθητές[72].

Πού οφείλεται όμως η αύξηση του ενδιαφέροντος των γερμανομαθών Ελλήνων στην τελευταία αυτή φάση της Κατοχής; Η σίτιση του πληθυσμού, αν και παρέμενε ελλιπής, είχε παρουσιάσει σχετική βελτίωση σε σύγκριση με τον πρώτο κατοχικό χειμώνα. Ο διευθυντής της Γερμανικής Ακαδημίας της Αθήνας προσπαθώντας να εξηγήσει το γεγονός υποστηρίζει ότι οι κάτοικοι είχαν πλέον προσαρμοστεί, κατά κάποιο τρόπο, στη δυσάρεστη καθημερινότητα του πολέμου. Εκτός αυτού, αρκετοί αγγλόφιλοι Έλληνες είχαν αρχίσει να χάνουν την πίστη σε μια σύντομη απόβαση των Βρετανών, οι οποίοι μετά τον βομβαρδισμό του Πειραιά δεν ήταν ιδιαίτερα αγαπητοί. Ο Steinmetz ήθελε, τέλος, να πιστεύει πως η αύξηση του ενδιαφέροντος για τη γερμανική γλώσσα στην Αθήνα ήταν αποτέλεσμα της ήπιας πολιτικής πολιτιστικής ανταλλαγής που ο ίδιος ακολουθούσε[73].

Όσο εντυπωσιακά κι αν ηχούν τα λόγια του φιλέλληνα δεν μπορούν να εξηγήσουν πλήρως το φαινόμενο. Κατά την τελευταία φάση της γερμανικής Κατοχής στην Ελλάδα μετά την αποχώρηση των Ιταλών συμμάχων τους και την έκρηξη του αντιστασιακού κινήματος οι Γερμανοί κατακτητές έδειξαν το πιο σκληρό και βάρβαρο πρόσωπό τους. Στο επίκεντρο της εθνικοσοσιαλιστικής προπαγάνδας βρισκόταν η «μάστιγα του μπολσεβικισμού» που απειλούσε να υποτάξει την Ελλάδα σε περίπτωση μιας ρωσικής νίκης. Η «απειλή» αυτή δεν άφηνε ασυγκίνητους τους ελληνικούς αστικούς κύκλους. Η αντικομουνιστική πολιτική της δωσίλογης κυβέρνησης Ράλλη, που ενισχύθηκε από τη δράση των Ταγμάτων Ασφαλείας, σε συνδυασμό με τον τρόμο των κατακτητών, τα αντίποινα, τα εκκαθαριστικά μέσα και τις σφαγές εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού επέφεραν την πόλωση του ελληνικού πολιτικού κόσμου που αναζητούσε ισχυρότερα ερείσματα στα αντίπαλα στρατόπεδα. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί το έντονο ενδιαφέρον για τη γερμανική γλώσσα κατά τον τελευταίο χρόνο της Κατοχής. Την τάση αυτή επιβεβαιώνει και ο λέκτορας της Ακαδημίας στον Βόλο,

---

72. BA, R 51/94, Kursbericht über das Lektorat Volos April–Mai 1944 [Αναφορά για το σπουδαστήριο της Γερμανικής Ακαδημίας στον Βόλο, Απρίλιος-Μάιος 1944] και BA, R 51/168, passim και R 51/168, Γερμανική Ακαδημία Πατρών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Stand des Unterrrichts im Januar 1944 [Κατάσταση τμημάτων τον Ιανουάριο του 1944].

73. BA, R 51/26, Kurzbericht des Mittelstellenleiters Griechenland Dr. Alexander Steinmetz [Σύντομη αναφορά του διευθυντή της Γερμανικής Ακαδημίας Αθηνών, δρ. Alexander Steinmetz] χ.χ. [1944].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

που ήδη από τις αρχές του 1943 διαπιστώνει μια ποιοτική μεταβολή στην κοινωνική προέλευση των μαθητών του. Έτσι, το φθινόπωρο του 1942, «*όταν*», όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί, «*το κομμουνιστικό δηλητήριο άρχισε να επιδρά*» στους μαθητές που προέρχονταν από τα μέσα και κατώτερα κοινωνικά στρώματα και στην αρχή της Κατοχής αποτελούσαν την πλειοψηφία, αυτοί αποχώρησαν δίνοντας τη θέση τους σε μαθητές των ανώτερων κοινωνικών τάξεων[74].

Στο σημείο αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση των λόγων που παρακινούσαν τη σχετικά μικρή αυτή ομάδα των Ελλήνων να περάσουν το κατώφλι των πολιτιστικών ιδρυμάτων των κατακτητών. Στις εκθέσεις τους οι λέκτορες συμφωνούν – όσο κι αν αυτό σχετικοποιούσε την επιτυχία τους και υπονόμευε την παραμονή τους σε πολιτιστικές «θέσεις μάχης» – στο γεγονός ότι οι μαθητές τους προσέρχονται στα ιδρύματα ωθούμενοι από καιροσκοπικούς λόγους. «*Οι περισσότεροι μαθητές επισκέπτονται τα τμήματά μας για τον καθαρά πρακτικό λόγο της εκμάθησης της γλώσσας και πέρα από αυτό δεν θέλουν να μας ξέρουν*», διαπιστώνει ο διευθυντής Meyer[75]. Αλλά και στον Πειραιά και την Πάτρα οι λέκτορες εκφράζουν την αντιπάθειά τους για τους καιροσκόπους μαθητές τους, ο Hermann Quistorf αναρωτιέται μάλιστα «*ποιο νόημα μπορεί να έχει κάθε μορφωτική και πολιτιστική δραστηριότητα*»[76]. Αντίθετα, ο Kielmeyer στη συμπρωτεύουσα έδειχνε αποφασισμένος να εκμεταλλευτεί κι αυτός καιροσκοπικά τον καιροσκοπισμό των Ελλήνων: «*Όπως και σε άλλους τομείς θα πρέπει να τον εκμεταλλευτούμε και να προσπαθήσουμε να δώσουμε την ευνοϊκή αυτή στιγμή εξέχουσα θέση στον πολιτισμό μας*»[77].

Ο ωφελιμισμός είχε πράγματι πολλές μορφές. Κοινή ήταν η αντίληψη ότι η τήρηση καλών σχέσεων με τους κατακτητές θα απέβαινε σε κάθε περίπτωση ωφέλιμη κυρίως, όταν μέχρι το τέλος του 1942 δεν ήταν ακόμα προβλέψιμο πόσο θα διαρκούσε η γερμανική Κατοχή της χώρας και ποια θα ήταν η έκβαση του πολέμου. Η εκμάθηση της γλώσσας του ισχυρού κατακτητή θεωρήθηκε από πολλούς ως ένας κατάλληλος και «σχετικά αθώος» τρόπος εξασφάλισης. Η

74. BA, R 51/217, Γερμανική Ακαδημία Βόλου προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 3 Μαρτίου 1943.

75. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών (Meyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Tätigkeitsbericht über das Halbjahr 1942/43 [Έκθεση πεπραγμένων για το πρώτο εξάμηνο του σχολικού έτους 1942/43].

76. BA, R 51/173, Παράρτημα Πειραιώς προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 9 Ιουνίου 1941 και R 51/10090, Γερμανική Ακαδημία Πατρών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 6 Ιουνίου 1942.

77. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης (Kielmeyer) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 16 Ιουνίου 1942.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

απόκτηση της πολυπόθητης ταυτότητας της Ακαδημίας θα μπορούσε να αποδειχτεί χρήσιμη στην καθημερινότητα της Κατοχής, για παράδειγμα σε ξαφνικά μπλόκα των κατακτητών ή και για την ελεύθερη είσοδο στους κινηματογράφους της Βέρμαχτ, που βασικά ήταν απαγορευμένη στους Έλληνες[78]. «*Πολλούς ωθεί σε εμένα*», προσθέτει ο διευθυντής του παραρτήματος του Πειραιά, «*το σκοτεινό ένστικτο και η ελπίδα ότι μπορούν να βελτιώσουν την ανέλπιδη κατάστασή τους διατηρώντας καλές σχέσεις με τους Γερμανούς*»[79]. Έτσι την άνοιξη του 1942 μερικοί μαθητές του σπουδαστηρίου στην Αθήνα οργανώνουν, με την ανοχή των λεκτόρων, ένα συνεταιρισμό για την προμήθεια τροφίμων ελπίζοντας ότι ως μαθητές ενός γερμανικού ιδρύματος είχαν περισσότερες προοπτικές επιτυχίας[80]. Αλλά και η σύναψη εμπορικών σχέσεων με γερμανικές εταιρείες και άλλες γερμανικές υπηρεσίες, κυρίως στρατιωτικές, ώθησε αρκετούς Έλληνες στην εκμάθηση της γερμανικής, όπως για παράδειγμα στη Μυτιλήνη, από την οποία τους δύο πρώτους μήνες του 1942 η Γερμανία είχε εισαγάγει τουλάχιστον 150.000 τόνους ελαιόλαδο[81]. Ο λέκτορας Quistorf στην αχαϊκή πρωτεύουσα σημείωνε αύξηση των μαθητών του κάθε φορά που οι συγκυρίες καθιστούσαν αναγκαία τη γνώση της γερμανικής[82].

Η σταθερή εικόνα που παρουσιάζει η επαγγελματική κατάσταση των σπουδαστών της Ακαδημίας σε πανελλαδικό επίπεδο κατά τη διάρκεια της Κατοχής συντελεί στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων σχετικά με τα κίνητρα της γλωσσομάθειας. Κύριοι αποδέκτες της γλωσσικής πολιτικής παρέμειναν οι φοιτητές και μαθητές των ανώτερων τάξεων του Γυμνασίου. Ακολουθούσε η ομάδα των δημόσιων και ιδιωτικών υπαλλήλων, που αντιπροσωπευόταν περίπου στο ίδιο ποσοστό, όπως και οι ανεπάγγελτες κυρίες και γκουβερνάντες. Οι περισσότερες στατιστικές εντάσσουν σε ιδιαίτερη κατηγορία τους εκπαιδευτικούς και ακαδημαϊκούς που κυμαίνονταν επίσης στα ίδια επίπεδα.

Η συχνή διακοπή των πανεπιστημιακών παραδόσεων ώθησε αρκετούς φοιτητές στη μελέτη ή την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Αυτοί που προτίμη-

---

78. Βλ. Hagen Fleischer, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων», σ. 104.

79. BA, R 51/173, Παράρτημα Πειραιώς προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 9 Ιουνίου 1941.

80. BA, R 51/96, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 3 Μαρτίου 1942.

81. BA, R 51/159, Παράρτημα Μυτιλήνης (Helm) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 31 Μαρτίου 1942.

82. BA, R 51/172, Γερμανική Ακαδημία Πατρών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 10 Ιανουαρίου 1943.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σαν να επενδύσουν στη γλώσσα των κατακτητών, προσπαθούσαν ίσως να συνδυάσουν βραχυπρόθεσμα υλικά οφέλη, που αναφέρθηκαν παραπάνω, με μακροπρόθεσμα πνευματικά: Κάποιοι υπέθεταν ότι η γερμανική γλώσσα θα επιβληθεί ως υποχρεωτική και στην ανώτατη εκπαίδευση ή θεωρούσαν την παρούσα κατάσταση ως «ευκαιρία» για την εξασφάλιση πανεπιστημιακών σπουδών στη Γερμανία. Οι ίδιοι λόγοι παρακινούσαν, καθώς φαίνεται, τους γονείς να στείλουν τα παιδιά τους στα σπουδαστήρια της Ακαδημίας[83]: η προπολεμική πεποίθηση για την σπουδαιότητα της γερμανικής σε κάθε επαγγελματική σταδιοδρομία σε συνδυασμό με τον γενικότερο φόβο, την αβεβαιότητα και τον ωφελιμισμό. Έτσι θα μπορούσε να δικαιολογηθεί και ο μεγάλος αριθμός Ελληνίδων γκουβερναντών, τις οποίες οι αστικές οικογένειες «εκπαίδευαν» γλωσσικά στην Ακαδημία, δεδομένου ότι ο αριθμός των Αυστριακών και Γερμανίδων γκουβερναντών μετά το 1938 είχε σημειώσει αισθητή μείωση.

Στην περίπτωση των υπαλλήλων μπορεί κανείς να διαγνώσει άμεσα τα ωφελιμιστικά κίνητρα, καθώς με τη γνώση γερμανικών εκτός των άλλων βελτίωναν τα επαγγελματικά τους προσόντα[84]. Δεν είναι πάντα γνωστό κατά πόσο το σχετικά υψηλό ποσοστό συμμετοχής καθηγητών και δασκάλων είναι συνέπεια της εισαγωγής των γερμανικών ως υποχρεωτικού μαθήματος στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή οφείλεται σε άλλους λόγους. Σε κάθε περίπτωση οι επαγγελματικές προοπτικές για τους καθηγητές της γερμανικής γλώσσας προβάλλονταν ως ιδιαίτερα ευνοϊκές από το γερμανικό καθεστώς, εφόσον οι ενδιαφερόμενοι αποκτούσαν τον τίτλο του καθηγητή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ύστερα από μια σύντομη μετεκπαίδευση, χωρίς μακρόχρονες πανεπιστημιακές σπουδές και την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου δύο χρόνια αργότερα[85].

Ελάχιστο θα πρέπει να ήταν, ωστόσο, το ποσοστό όσων «*μάθαιναν τη γλώσσα από προσωπικό ενδιαφέρον, για να διαβάζουν γερμανική ποίηση και γερμανικά επιστημονικά συγγράμματα*», σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των λεκτόρων[86]. Πανεπιστημιακοί, εκπαιδευτικοί και ανεπάγγελτες κυρίες ή νεαρές κοπέλες συνέθεταν κατά κύριο λόγο τη συγκεκριμένη κατηγορία σπουδαστών, για

---

83. BA, R 51/159, Παράρτημα Μυτιλήνης (Helm) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 1 Φεβρουαρίου 1942 και BA, R 51/172, Γερμανική Ακαδημία Πατρών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 10 Ιανουαρίου 1943.

84. BA, R 51/172, Γερμανική Ακαδημία Πατρών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 10 Ιανουαρίου 1943.

85. *Deutsche Nachrichten für Griechenland*, 8 Μαρτίου 1942.

86. BA, R 51/172, Γερμανική Ακαδημία Πατρών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 10 Ιανουαρίου 1943.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

την οποία η εκμάθηση μιας γλώσσας και η ενασχόληση με τη λογοτεχνία, όπως άλλωστε και η συμμετοχή στα σύγχρονα μουσικά και θεατρικά δρώμενα, ήταν τρόπος ζωής. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά την κατοχική περίοδο ο αριθμός των γυναικών ξεπέρασε αυτόν των ανδρών που προπολεμικά κατείχαν μόνιμα την πλειοψηφία. Στο σπουδαστήριο των Αθηνών, που διατηρούσε ένα καλύτερο επίπεδο μαθητών σε σχέση με τη Θεσσαλονίκη, τα λογοτεχνικά τμήματα αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής από ένα σε τρία[87].

Ωστόσο, ο ωφελιμισμός δεν μπορεί να δικαιολογήσει απόλυτα τη συγκεκριμένη συμπεριφορά. Πολλοί από τους ενδιαφερομένους διατηρούσαν δεσμούς με τη Γερμανία και αναμφισβήτητα ανάμεσα σε αυτούς υπήρχαν κρυφοί ή φανεροί υποστηρικτές του εθνικοσοσιαλισμού που μάθαιναν τη γλώσσα ωθούμενοι από ιδεολογικά και πολιτικά κίνητρα. Διότι με την πόλωση που επικράτησε κατά την τελευταία φάση της Κατοχής, για όσους είχαν φανερά συνεργαστεί με τους κατακτητές δεν υπήρχε επιστροφή. Οι λέκτορες κάνουν επίσης λόγο για μια κατηγορία γερμανόφιλων κύκλων, των οποίων η πίστη στη Γερμανία είχε τόσο πολύ κλονιστεί με την κατάκτηση της χώρας, που, παραβλέποντας τις εξωτερικές περιστάσεις, αναζητούσαν στη γλώσσα και τη λογοτεχνία μια νέα, εσωτερική σχέση με αυτή[88]. Ακόμα και στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν μπορεί να αποκλείσει κανείς την ανάμειξη ωφελιμιστικών παραγόντων, ούτε να αναιρέσει την κατηγορία της «πολιτιστικής συνεργασίας» με τους κατακτητές. Το γεγονός ότι στην Ελλάδα υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις φορέων της ναζιστικής πολιτιστικής πολιτικής που, όπως προκύπτει από τα παρακάτω στοιχεία, ήταν φιλέλληνες απαλύνει τον χαρακτηρισμό, χωρίς ωστόσο να τον εξουδετερώνει, ιδίως εάν αντιπαραθέσει κανείς τη στάση των συγκεκριμένων Ελλήνων με την πνευματική αντίσταση που προέβαλαν στους κατακτητές άλλοι άνθρωποι του πνεύματος[89].

Στο σημείο αυτό γεννάται εύλογα το ερώτημα κατά πόσο μέσω των γλωσσικών και λογοτεχνικών μαθημάτων επιδιωκόταν πολιτική και ιδεολογική προπαγάνδα. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό συνδέεται με την εξέταση του περιεχομένου των διδακτικών βιβλίων, της θεματικής των διαλέξεων, αλλά και της πολιτικής στάσης του διδακτικού προσωπικού της Γερμανικής Ακαδημίας.

---

87. BA, R, 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Stand des Unterrichts Februar 1942 und Februar 1943 [Κατάσταση τμημάτων τον Φεβρουάριο του 1942 και 1943].

88. BA, R 51/173, Παράρτημα Πειραιώς προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 9 Ιουνίου 1941.

89. Βλ. Ροζέ Μιλλιέξ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες του πολέμου και της κατοχής*, Αθήνα 1982.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κοινό διδακτικό βιβλίο για τα γλωσσικά τμήματα της Γερμανικής Ακαδημίας ανά τον κόσμο καθιερώθηκε μόλις το 1939[90]. Χαρακτηριστικό είναι ότι το Υπουργείο Προπαγάνδας δεν ενέκρινε την έκδοση του δεύτερου τόμου για τα ανώτερα τμήματα, ενώ το 1943 ανακάλεσε και τον πρώτο τόμο με την αιτιολογία ότι δεν περιείχε σε ικανοποιητικό βαθμό εθνικοσοσιαλιστική προπαγάνδα[91]. Πλήρως προσαρμοσμένο στην εθνικοσοσιαλιστική προσέγγιση της γερμανικής ιστορίας είναι το βιβλίο *Λημματική Γερμανική Ιστορία*, το οποίο διδασκόταν στις ανώτερες τάξεις[92]. Ήταν όμως, ως ένα μεγάλο βαθμό, προσωπική υπόθεση του εκάστοτε λέκτορα κατά πόσο θα μετατρέψει τις πολιτικές και ιδεολογικές νύξεις των κειμένων σε προπαγάνδα υπέρ του ναζιστικού καθεστώτος και της ιδεολογίας του. Σίγουρα υπήρχαν και οι δύο τύποι λεκτόρων[93]. Χαρακτηριστική είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση η παρατήρηση του Steinmetz που πιστεύει ότι «*πρέπει κανείς να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός κατά τη διδασκαλία της γερμανικής ιστορίας, ειδικά της νέας και της νεότερης, και να προσπαθεί να παραβλέπει κάθε πολιτικό υπαινιγμό, όσο δύσκολο κι αν είναι αυτό*»[94]. Στο παράρτημα του Πειραιά ο Nitschke, αν και δεν ανήκε στους φανατικούς εθνικοσοσιαλιστές, χρησιμοποιούσε κατά τη διδασκαλία, εκτός από τα κείμενα του Goethe και του Herder, συχνά και άρθρα από τη γερμανόφωνη εφημερίδα *Deutsche Nachrichten in Griechenland* (*Γερμανικές Ειδήσεις στην Ελλάδα*) και την *Deutsches Echo* (*Γερμανική Ηχώ*)[95].

Στα σπουδαστήρια της Ακαδημίας υπήρχε άφθονο προπαγανδιστικό έντυπο και οπτικοακουστικό υλικό, γερμανικές εφημερίδες, περιοδικά και βιβλία, στα οποία είχε πρόσβαση κάθε εγγεγραμμένος μαθητής. Αν και στα μεγάλα ευρωπαϊκά σπουδαστήρια προβάλλονταν τα κινηματογραφικά *Εβδομαδιαία Επίκαιρα*[96], οι πηγές δεν επιβεβαιώνουν την προβολή των *Επίκαιρων* στους χώρους της Ακαδημίας στην Ελλάδα. Στη Γερμανική Ακαδημία Αθηνών, το πρώτο γερμανικό ίδρυμα στην Ελλάδα που τον Φεβρουάριο του 1940 απέκτησε μία συσκευή προβολής ταινιών μικρού πλάτους, προβάλλονταν γερμανικά κινηματογραφικά

---

90. Wolfhart Klee/Magda Gerken, *Gesprochenes Deutsch*, Leipzig 1939.

91. Το Ινστιτούτο Goethe εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί μεταπολεμικά το συγκεκριμένο βιβλίο ύστερα από κάποιες «εξωραϊστικές» επεμβάσεις. (Βλ. Michels, σ. 198).

92. Walther Gehl, *Deutsche Geschichte in Stichworten*, Breslau 1940.

93. Βλ. Michels, σ. 213.

94. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 3 Φεβρουαρίου 1944.

95. BA, R 51/173, Παράρτημα Πειραιώς προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 21 Δεκεμβρίου 1941.

96. Βλ. Scholten, σ. 411.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών | Academy of Athens

έργα και ντοκιμαντέρ[97]. Τα σπουδαστήρια της επαρχίας αντίθετα περιορίζονταν στην προβολή φωτεινών διαφανειών σχετικών με τη «Νέα Γερμανία», αλλά και τη γερμανική λογοτεχνία και τέχνη, τη μουσική και το θέατρο[98]. Δεν είναι ωστόσο επαβεβαιωμένο πόσο συχνά προβάλλονταν οι συγκεκριμένες σειρές κατά τη διάρκεια της Κατοχής και ποια ήταν τα προτιμώμενα θέματα.

Διότι και στην περίπτωση των επιμορφωτικών διαλέξεων που διοργανώνονταν στους χώρους της Ακαδημίας μετά την στρατιωτική Κατοχή της χώρας τα σπουδαστήρια έδειχναν να προτιμούν θέματα λογοτεχνικού και καλλιτεχνικού γενικότερα περιεχομένου[99], σε αντίθεση με την προπολεμική περίοδο όπου, παράλληλα με τις διαλέξεις γενικού καλλιτεχνικού, οικονομικού και επιστημονικού περιεχομένου, αισθητή ήταν η διάθεση προβολής διάφορων πτυχών της «Νέας Γερμανίας». Τον Φεβρουάριο του 1942 ο Kielmeyer θα ενημερώσει τις προϊστάμενες αρχές στο Μόναχο ότι το ενδιαφέρον των ακροατών, που δεν αποτελούσαν μόνο οι μαθητές της Ακαδημίας, περιοριζόταν στη θεματική της γερμανικής λογοτεχνίας και ιστορίας της τέχνης[100]. Η εμπόλεμη κατάσταση είχε καταστήσει εκτός αυτού αδύνατη την αποστολή ειδικών ομιλητών από τη Γερμανία, με αποτέλεσμα τις διαλέξεις να δίνουν πλέον αποκλειστικά οι λέκτορες της Ακαδημίας στην Ελλάδα και Έλληνες ενδιαφερόμενοι. Στη διάθεση της ιστορικής έρευνας βρίσκονται, ωστόσο, σήμερα μόνο οι τίτλοι και όχι το περιεχόμενο των ομιλιών, προκειμένου να εξαγάγει κανείς ασφαλή συμπεράσματα για την έκταση της επιχειρούμενης προπαγάνδας. Ωστόσο, το γεγονός της διάλεξης ήταν αφ' εαυτού ένα ικανό στοιχείο προπαγάνδας από τη στιγμή που εν καιρώ πολέμου ένας Γερμανός ομιλητής συγκέντρωνε το ενδιαφέρον του ελληνικού κοινού.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προστεθεί ότι κατά την εμπόλεμη περίοδο, και ιδίως μετά την καμπή του πολέμου το 1943, η πολιτική προπαγάνδα μέσω της γλωσσικής και πολιτιστικής γενικότερα πολιτικής αναζητούσε πιο εκλεπτυσμένους τρόπους έκφρασης, δεδομένου ότι απευθυνόταν βασικά στους πνευματικούς κύκλους της χώρας. Η πολιτική προπαγάνδα αποσκοπούσε κυρίως στην ενίσχυση της πίστης των συγκεκριμένων κύκλων στη δύναμη της εμπόλεμης Γερμανίας

---

97. BA, R 51/96, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 27 Φεβρουαρίου 1940.

98. BA, R 51/96, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς όλους τους λέκτορες στην Ελλάδα, 18 Σεπτεμβρίου 1940.

99. BA, R 51/97, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, Εκδηλώσεις του σχολικού έτους 1941/42.

100. BA, R 51/191, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 17 Φεβρουαρίου 1942.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

και την τελική της νίκη. Η ιδεολογική προπαγάνδα, αντίθετα, που δεν αποτελούσε προτεραιότητα, επιδίωκε την κατανόηση και συμπάθεια των γερμανόφιλων κύκλων για την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, όχι όμως και τον «ιδεολογικό προσηλυτισμό» των δεκτών της πολιτιστικής πολιτικής, διότι σύμφωνα με τον Χίτλερ ο ναζισμός δεν ήταν προϊόν προς εξαγωγή αλλά «προνόμιο» των «Αρίων».

Σχετικά με το βαθμό πολιτικοποίησης των λεκτόρων της Γερμανικής Ακαδημίας είναι ενδιαφέρον ότι μέχρι και τα τέλη του 1941 η εγγραφή στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα δεν αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για το διορισμό τους. Κατά την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου καταγεγραμμένοι στο κόμμα ήταν τουλάχιστον εννέα από τους δεκαεφτά λέκτορες που δραστηριοποιούνταν στις ελληνικές πόλεις[101]. Με το ποσοστό αυτό η Ελλάδα δεν αποτελούσε εξαίρεση από τη γενική τάση, καθώς κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο οι μισοί από τους λέκτορες του εξωτερικού ήταν μέλη του κόμματος[102]. Χωρίς να είναι μέλη της ναζιστικής παράταξης διορίστηκαν στις αρχές του 1940 ο λέκτορας Nitschke στον Πειραιά και ο Egon Schoß στη Θεσσαλονίκη[103]. Τον Δεκέμβριο του 1941, ωστόσο, η Γερμανική Ακαδημία υπέγραψε συμφωνία με το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, σύμφωνα με την οποία ο διορισμός ενός λέκτορα σε θέση του εξωτερικού θα ήταν εφικτός μόνο ύστερα από θετική εισήγηση του κόμματος[104]. Η πολιτική συμβολή των λεκτόρων επιβεβαιώνεται, ωστόσο, από τη διεύθυνση της Γερμανικής Ακαδημίας μόλις τον Φεβρουάριο του 1944: «*Και κατά το πέμπτο έτος του πολέμου η γλωσσική πολιτική έχει νόημα παρά την αντίθετη άποψη των στρατιωτικών φορέων. Ο λέκτορας μπορεί με την απλή παρουσία και τη στάση του να διαψεύσει τις φημολογίες και να αποδεικνύει στους ξένους τη βούληση της Γερμανίας για την επικράτηση και τη νίκη*»[105].

Μια εξίσου σημαντική πηγή για την εκτίμηση της γενικότερης στάσης των λεκτόρων και του τρόπου με τον οποίο οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν την πολιτιστική

---

101. Τα στοιχεία προέρχονται από την Κεντρική Λίστα Μελών του NSDAP (Zentrale Mitgliederkartei der NSDAP) στο Bundesarchiv του Βερολίνου.

102. Βλ. Scholten, σ. 96.

103. *Στο ίδιο*.

104. BA, R 51/531, Abkommen zwischen der AO der NSDAP und der DA [Συμφωνία μεταξύ της Εξωτερικής Οργάνωσης του Εθνικοσοσιαλιστικού Γερμανικού Εργατικού Κόμματος και της Γερμανικής Ακαδημίας], 4 Δεκεμβρίου 1941.

105. BA, R 51/26, Referat des Leiters der Abteilung Auslandslektorate der DA auf der Tagung der Mittelstellenleiter im Februar 1944 [Εισήγηση του διευθυντή του Τμήματος Εξωτερικών Παραρτημάτων Γερμανικής Ακαδημίας κατά την ημερίδα των διευθυντών των Παραρτημάτων της τον Φεβρουάριου του 1944].

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τους αποστολή αποτελούν οι εκθέσεις πεπραγμένων προς τους προϊστάμενους φορείς. Ωστόσο, οι εν λόγω αναφορές, όπως και η κομματική εγγραφή, δεν θεωρούνται πάντα γνήσιο δείγμα της πολιτικής σκέψης του εκάστοτε λέκτορα, καθώς δεν είναι πάντα εύκολο να διακρίνει κανείς ανάμεσα στην πραγματική πεποίθηση και στην προσποίηση. Διότι και οι λέκτορες από την πλευρά τους μπορούσαν να ενεργούν εξίσου καιροσκοπικά, όπως και οι μαθητές της Ακαδημίας, πολύ δε περισσότερο, όταν υπήρχε πάντα το ενδεχόμενο της επιστράτευσης.

Ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί ο επικεφαλής της Ακαδημίας στη Θεσσαλονίκη Kielmeyer, που, κατά τα φαινόμενα, εκπροσωπούσε τη σκληροπυρηνική στάση της πολιτιστικής επέλασης και αντιτασσόταν στην ήπια πολιτιστική πολιτική του συναδέρφου του Meyer. Αυτό που δεν γνώριζαν όμως οι περισσότεροι για τον Kielmeyer ήταν ότι, αν και παλαιό μέλος του κομμουνιστικού κόμματος της Γερμανίας, είχε διοριστεί λέκτορας χάρη στην υποστήριξη του Meyer, που πήρε τη ριψοκίνδυνη απόφαση να προσλάβει τον συνάδελφό του[106]. Το κομμουνιστικό του παρελθόν, όπως και το γεγονός ότι ο Kielmeyer δεν ήταν *«ένθερμος υποστηρικτής του Εθνικοσοσιαλισμού»* δεν είχε διαφύγει της προσοχής των κομματικών αρχών, που σύμφωνα με τις δηλώσεις τους *«δεν θα τον ανέχονταν για πολύ»*[107]. Ωστόσο, ο δραματουργός στο επάγγελμα Kielmeyer, κατόρθωσε, ως αποτελεσματικός καιροσκόπος, να διατηρήσει τη θέση του έως τη διακοπή της λειτουργίας του σπουδαστηρίου της Θεσσαλονίκης, τον Οκτώβριο του 1944. Ο ίδιος κατέστρεψε μάλιστα τα αρχεία με τα μαθητολόγια και άλλα σημαντικά έγγραφα του σπουδαστηρίου, με αποτέλεσμα οι πηγές για τη δράση της Ακαδημίας στην Ελλάδα να περιορίζονται στις αναφορές που αποστέλλονταν στην κεντρική διεύθυνση στο Μόναχο[108]. Η ειρωνεία της τύχης ήθελε τον Kielmeyer να ανταποδώσει στη μεταπολεμική Γερμανία του 1945 την υποστήριξη στον συνάδελφό του Meyer, όταν ο πρώτος, ως παλαιός κομμουνιστής, απέκτησε υψηλή θέση στη σοβιετική στρατιωτική διοίκηση της Λειψίας[109].

Δεν είναι γνωστό, εάν κατά το πρότυπο του Kielmeyer δρούσαν και άλλοι λέκτορες. Η αλληλογραφία του λέκτορα Helmut Flume με τις προϊστάμενες

---

106. Από την αλληλογραφία της γράφουσας με την κόρη του Kurt Meyer, Dr. Almut Agnes Meyer, επιστολή της 22 Μαρτίου 2005.

107. BA, R 51/10054, Διεύθυνση της Εξωτερικής Οργάνωσης του Εθνικοσοσιαλιστικού Γερμανικού Εργατικού Κόμματος προς Υπουργείο Εξωτερικών, 24 Αυγούστου 1940.

108. BA, R 51/192, Γερμανική Ακαδημία Θεσ/κης προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 20 Οκτωβρίου 1944.

109. Από την αλληλογραφία της γράφουσας με την Almut Agnes Meyer, επιστολή της 22 Μαρτίου 2005.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αρχές είναι, όπως και του Kielmeyer, πλούσια σε πολιτικές αναφορές και προτάσεις σχετικά με την καταπολέμηση της «*απειλής του μπολσεβικισμού*». Ο τελευταίος δεν παραλείπει να υπενθυμίζει στους προϊσταμένους του ότι

> *για την πολιτιστική μας δράση θα πρέπει να δίνεται προτεραιότητα στους στόχους της εξωτερικής πολιτικής. Με προσεκτικό, αλλά συνεχή τρόπο προσπαθώ να διαφωτίζω πολιτικά τους μαθητές μου και να τους ενισχύω την εμπιστοσύνη στη Γερμανία (...) και την πεποίθηση ότι το μέλλον της Ελλάδας εξαρτάται από τη γερμανική νίκη στη Ρωσία*[110].

Ο Flume, γνώστης και μεταφραστής της νεοελληνικής λογοτεχνίας, έγινε μεταπολεμικά ο πρώτος διευθυντής της Γερμανικής Σχολής των Αθηνών, που άνοιξε και πάλι τις πύλες της το 1956. Στη Μυτιλήνη ο λέκτορας Rudolf Helm δεν περιόρισε τη δράση του στο παράρτημα της Γερμανικής Ακαδημίας. Εργαζόταν ως μεταφραστής στη Βέρμαχτ και ταυτόχρονα ασχολείτο με τη λαογραφία του νησιού[111]. Εκτός από τη μετάφραση των έργων του Μυτιληναίου συγγραφέα Αργύρη Εφταλιώτη συνέλεγε με τη βοήθεια δύο Ελλήνων συνεργατών τοπικές λαϊκές αφηγήσεις και ποίηση. Η επικέντρωση της έρευνας στο «λαϊκό» στοιχείο, συμβάδιζε, ωστόσο, απόλυτα με τον «εθνικό-λαϊκό» προσανατολισμό της ναζιστικής ιδεολογίας[112].

Κοινή διαπίστωση των λεκτόρων, οι περισσότεροι από τους οποίους δεν έτρεφαν ψευδαισθήσεις για τις δυνατότητες επιτυχίας της πολιτιστικής τους πολιτικής στην κατεχόμενη Ελλάδα, ήταν ότι η δραστηριοποίησή τους προϋπέθετε την προσωπική επαφή με τους ενδιαφερομένους. Δεν ήταν μόνο οι δύο διευθυντές της Γερμανικής Ακαδημίας Αθηνών, ο Meyer και ο Steinmetz, οι οποίοι ως φανεροί οπαδοί της πολιτικής της ισότιμης πολιτιστικής ανταλλαγής με τους Έλληνες δόμησαν την πολιτική τους στις διαπροσωπικές σχέσεις. Ο Nitschke αποτιμώντας το έργο του παραδέχεται ότι η «*σχετική επιτυχία της δράσης*» οφείλεται «*στην εμπιστοσύνη και τη γνήσια φιλία των Ελλήνων*» και στην προσπάθειά του να προαγάγει την κατανόηση ανάμεσα στους δύο λαούς[113]. Ο Schoß επίσης ομολογεί ότι «*τα πολιτικά επιχειρήματα των Γερμανών είναι σε θέση να αποκρούσει ακόμα και ο πιο μικρός μαθητής μας. Συνεπώς θα πρέπει να*

---

110. BA, R 51/217, Γερμανική Ακαδημία Βόλου (Flume) προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 3 Μαρτίου 1943.

111. BA, R 51/159, Bericht über die wissenschaftlichen Arbeiten zu griechischer Sprache und Volkskunde [Αναφορά για τις επιστημονικές εργασίες στην ελληνική γλώσσα και λαογραφία], (Rudolf Helm), 1 Φεβρουαρίου 1942.

112. *Στο ίδιο*.

113. BA, R 51/173, Παράρτημα Πειραιώς προς Γερμανική Ακαδημία Μονάχου, 30 Μαρτίου 1942.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αρχίσουμε τις επαφές πάλι από προσωπικό επίπεδο. Χρειάζεται κανείς να δοκήσει την εμπιστοσύνη για να έχει και πάλι κάποιες απτές επιτυχίες»[114].

Αποτιμώντας κανείς τη γλωσσική και πολιτιστική γενικότερα πολιτική του ναζιστικού καθεστώτος στην Ελλάδα, διαπιστώνει ότι παρά την υποστήριξη της απόλυτης «εκτελεστικής εξουσίας» οι φορείς του γερμανικού πολιτισμού δεν κατόρθωσαν να σταθούν στο «ύψος» της αποστολής τους. Ο συνδυασμός της παράδοσης των διαπολιτιστικών σχέσεων με το απάνθρωπο κατοχικό καθεστώς και την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία αποδείχτηκε στην πράξη αδύνατος. Οι πολιτιστικές ενέργειες χαρακτηρίζονται από έλλειψη ενιαίου σχεδιασμού και οργάνωσης με αποτέλεσμα οι λέκτορες να απολαμβάνουν για τα δεδομένα ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος εντυπωσιακή ελευθερία δράσης[115].

Τις εντυπωσιακές αριθμητικές επιτυχίες, που το 1943 κατέτασσαν την Ελλάδα στη δεύτερη θέση μετά την Ουγγαρία ως προς το σχετικό ενδιαφέρον του πληθυσμού για τη γερμανική γλώσσα[116], αναιρεί αρχικά το γεγονός ότι ο καιροσκοπισμός και ο ωφελιμισμός παρέμενε το βασικό κίνητρο της ανταπόκρισης των Ελλήνων. Οι στατιστικές επιτυχίες της Γερμανικής Ακαδημίας εξουδετερώνονται επίσης από τις αντίστοιχες του Γαλλικού Ινστιτούτου, που συνέχιζε τις επιμορφωτικές του δραστηριότητες καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Αξίζει να τονιστεί ότι οι σπουδαστές του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών κατά το σχολικό έτος 1943/44 ανέρχονταν σε 6.470 τη στιγμή που οι σπουδαστές της Γερμανικής Ακαδημίας ποτέ δεν ξεπέρασαν σε πανελλαδικό επίπεδο τους 5.000[117].

> *Για την πλειοψηφία των Ελλήνων»*, όπως παρατηρεί ο Hagen Fleischer, *η συμμετοχή στα γαλλικά τμήματα δεν σήμαινε τόσο 'πίστη στο γαλλικό πνεύμα', όπως συγκινημένα επικαλούνταν οι 'ευνοούμενοι' διοργανωτές, ούτε 'συναισθηματική συμπόνια' για τους ηττημένους, όπως την ερμήνευαν οι Γερμανοί ειδήμονες, αλλά πρωτίστως μια πράξη αντίδρασης κατά του προσηλυτισμού των κατακτητών ή απόρριψη των συγκεκριμένων πολιτιστικών μοντέλων και συναφών με αυτά προνομίων*[118].

---

114. ΒΑ, R 51/10101, Γερμανική Ακαδημία Αθηνών προς Γερμανική Ακαδημία Μονάκου, 30 Αυγούστου 1941.

115. Βλ. Michels, σ. 259.

116. Βλ. Scholten, σ. 368 κ.εξ.

117. Βλ. Μιλλιέξ, σ. 158.

118. Hagen Fleischer, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των Μεγάλων Δυνάμεων», σ. 105.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αλλά και από μια ακόμα άποψη σχετικοποιείται η υποτιθέμενη επιτυχία της γλωσσικής πολιτικής: δεν πρόκειται για επιτυχία του καθεστώτος, αλλά για προσωπική «επιτυχία» μεμονωμένων φορέων, οι περισσότεροι από τους οποίους – εξαίρεση αποτελεί ο Romain – αν και εγγεγραμμένοι στο NSDAP, δεν υποστήριζαν ένθερμα τον εθνικοσοσιαλισμό. Τρανή απόδειξη αποτελεί ο Rudolf Fahrner, κάτοχος της έδρας Γερμανικής Φιλολογίας και διευθυντής του Γερμανικού Επιστημονικού Ινστιτούτου Αθηνών, που ήταν φίλος των αδελφών Stauffenberg και ενεργό μέλος του αντιστασιακού κινήματος που οργάνωσε την αποτυχημένη δολοφονική απόπειρα κατά του Χίτλερ την 20η Ιουλίου 1944[119].

Έτσι η μοναδική «επιτυχία» της πολιτικής αυτής, εάν θα πρέπει να γίνεται λόγος για επιτυχία, είναι ίσως ότι έθεσε ορισμένες οργανωτικές βάσεις για τη μελλοντική εξέλιξη της γερμανικής γλωσσικής και πολιτιστικής πολιτικής: το γλωσσικό Ινστιτούτο Goethe θα συνεχίσει μεταπολεμικά το έργο της Γερμανικής Ακαδημίας. Τον Οκτώβριο του 1952 ο πρώην λέκτορας της Γερμανικής Ακαδημίας στην Αθήνα Werner Günther θα είναι ο πρώτος διευθυντής του Goethe Institut στην Αθήνα, του πρώτου μεταπολεμικού γερμανικού πολιτιστικού ιδρύματος που άνοιξε τις πύλες του στο εξωτερικό. Οι πανεπιστημιακές έδρες της Γερμανικής Φιλολογίας και οι ακαδημαϊκές ανταλλαγές, που εδραιώθηκαν κατά τη δεκαετία '30 και '40, αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες της μεταπολεμικής γερμανικής πολιτιστικής πολιτικής.

Η άμεση επαναλειτουργία των πολιτιστικών ιδρυμάτων στη μεταπολεμική Ελλάδα δεν συνέβαλε, ωστόσο, στην επούλωση των τραυμάτων που άφησε η αιματηρή Κατοχή. Ενδεικτική είναι η απόφαση της ελληνικής δικαιοσύνης – ύστερα από προσφυγή των συγγενών των θυμάτων της ναζιστικής Κατοχής που διεκδικούν αποζημιώσεις από το γερμανικό δημόσιο – να προχωρήσει το 2000 στην αναγκαστική εκποίηση ακίνητης περιουσίας του γερμανικού κράτους στην Ελλάδα – εκτός άλλων και του Ινστιτούτου Goethe Αθηνών. Η απόφαση του ελληνικού Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου, δύο χρόνια αργότερα, σύμφωνα με την οποία οι σχετικές αγωγές δεν μπορούν να εκδικασθούν στην Ελλάδα, θα αποτελέσει πλήγμα για τους ενάγοντες. Η κατάσχεση του Ινστιτούτου θα αποφευχθεί. Έτσι, το Goethe Institut θα μπορέσει να γιορτάσει τη συμπλήρωση 50 ετών παρουσίας στην Αθήνα. Αποτελεί σήμερα το παλαιότερο Ινστιτούτο Goethe με τους περισσότερους μαθητές και τον μεγαλύτερο προϋπολογισμό σε παγκόσμιο επίπεδο[120]. Η οξύμωρη, κατά κάποιο τρό-

---

119. Βλ. Peter Hoffmann, *Claus Schenk Graf von Stauffenberg und seine Brüder*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart 1992.

120. Βλ. Horst J. Deinwallner (επιμ.), *Goethe Institut 50 χρόνια στην Ελλάδα, 1952–2002*, Αθήνα 2002.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πο, συνύπαρξη ενός αμείωτου ενδιαφέροντος για τη γερμανική γλώσσα, επιστήμη και τέχνη και μιας ταυτόχρονα βαθιά ριζωμένης αρνητικής εικόνας για τη Γερμανία εξακολουθεί να διακρίνει την νεοελληνική κοινωνία και να επιδρά στις ελληνογερμανικές πολιτιστικές επαφές.

ABSTRACT

FAIDRA KOUTSOUKOU: *Aspects of German Cultural Politics in Occupied Greece: The German Language Expansion Policy*

In the 1930s, language policy formed one of the central pillars of national-socialist cultural policy in Greece. Its principal representative was, apart from the two German Schools in Athens and Salonica, the German Academy (*Deutsche Akademie*), precursor of the present-day Goethe Institut, which had been founded in 1925 in Munich as a private initiative by business representatives. The German invasion of Greece was followed by the reactivation of the network of German Academy branches in provincial centres across Greece, which in the pre-war period of Nazi rule cleverly connected German financial interests in the region with the importance of the German language for trade. The legal introduction of German as a compulsory secondary school subject from the 1941/42 school year as well as the establishment of additional chairs of German Literature at the universities represented additional measures designed to extend the language of the occupier. The intention was to present Germany as a cultural nation, intact from the war, and propagate German as the future language of the New Europe. In the main the elite circles were to be won over to the belief in German final victory through the acquisition of the language and its literature. Success statistics, which revealed the at times high participation rates at a number of German Academy branches, in Salonica in particular, ought not to be taken as indicators of cultural conformity or collaboration, but rather primarily as the result of opportunistic considerations. While interest in the culture of the occupier often appeared considerable, it was not stable and was dependent on local circumstances. On the other hand, there was no shortage of cultural promoters, who under the conditions of the occupation tried to promote a policy of a reciprocal exchange of ideas and culture with Greeks and who could, as a result, expect a positive reception.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΕΒΑΣΤΗ ΧΡΗΣΤΙΔΟΥ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ Ο ΦΟΡΟΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΦΑΙΜΑΞΗ ΤΩΝ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΩΝ*

Η συγκυρία που γέννησε το Φόρο Περιουσίας ορίζεται από την επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης της Τουρκίας εξ αιτίας της διεθνούς οικονομικής κρίσης και από την πολιτική, διοικητική και θεσμική ανεπάρκεια να σχεδιαστεί και να ακολουθηθεί μία συγκροτημένη οικονομία πολέμου. Η Τουρκία δεν συμμετείχε στον πόλεμο, αλλά οι οικονομικές επιπτώσεις υπήρξαν αναπόφευκτες και για αυτήν. Η προσπάθεια να παταχθεί η αισχροκέρδεια, η μαύρη αγορά και ο παράνομος πλουτισμός, να βελτιωθούν οι συνθήκες ζωής των χαμηλών οικονομικών στρωμάτων, να αντισταθμιστεί η ζημία στην παραγωγή και την οικονομία της χώρας από τη διατήρηση ενός πολυάριθμου στρατού σε επαφυλακή καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, και παράλληλα να συνεχιστεί η πορεία προς την ανάπτυξη που είχε ξεκινήσει με την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, αποδείχτηκε ένα εγχείρημα δύσκολο.

Στις αρχές τις δεκαετίας του 1940 η δυσαρέσκεια των πολιτών για την ακρίβεια και την έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης είναι μεγάλη, αλλά δεν συναρθρώνεται σε αντικυβερνητική στάση. Αντίθετα, με τη βοήθεια και της Κυβέρνησης και των ελεγχόμενων από αυτήν μέσων ενημέρωσης, η δυσαρέσκεια αποκτά εθνική ταυτότητα. Ο τουρκικός εθνικισμός, που έχει από τη γέννησή του δρομολογηθεί με τρόπο που να παρακάμπτει τις ταξικές διαφορές, επωφελείται από το γεγονός της κυριαρχίας σε πολλά πεδία της οικονομίας μιας μη μουσουλμανικής αστικής τάξης και οδηγεί τις κοινωνικές συγκρούσεις στην παγίωσή τους σε αντιπαλότητα συμφερόντων μουσουλμανικής πλειονότητας και μη μουσουλμανικών μειονοτήτων.

---

* Το κείμενο αυτό αποτελεί μέρος μιας εξελισσόμενης ευρύτερης μελέτης.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ 1, 2008

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η κρατική παρέμβαση με στόχο την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης ακολουθεί την πεπατημένη της προστατευτικής οικονομικής πολιτικής που ανθεί στην Ευρώπη του μεσοπολέμου και επιδιώκει την οικονομική αυτάρκεια της χώρας. Η προσπάθεια επικεντρώνεται κυρίως στην έκδοση νέων χαρτονομισμάτων και περιλαμβάνει μέτρα, που αποδεικνύονται ανεπαρκή, όπως αυξήσεις φόρων, αυστηρότερες ποινές για όσους επιδίδονται στην αισχροκέρδεια και τη μαύρη αγορά, διατίμηση βασικών ειδών διατροφής, διανομή τροφίμων με δελτίο, επίταξη προϊόντων και υλικών, επιβολή καταναγκαστικής εργασίας σε τομείς κρίσιμους, όπως η βιομηχανία μεταλλευμάτων, έλεγχος του εξωτερικού εμπορίου. Σε επίπεδο νομοθετικό τρεις είναι οι σημαντικότεροι νόμοι που σφραγίζουν την περίοδο αυτή: ο νόμος για την Εθνική Άμυνα (Milli Korunma Kanunu) που ψηφίστηκε τον Ιανουάριο του 1940, ο οποίος νομιμοποιεί το δικαίωμα της κυβέρνησης να παρεμβαίνει σε όλους τους τομείς της οικονομίας, ο νόμος για το Φόρο Περιουσίας (Varlık Vergisi Kanunu) που επιβλήθηκε το Νοέμβριο του 1942 και ο Νόμος περί Φόρου επί των Γεωργικών Προϊόντων (Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu) που τέθηκε σε εφαρμογή το Μάιο του 1943[1].

Ο Φόρος Περιουσίας ψηφίστηκε στις 11 Νοεμβρίου 1942 και καταργήθηκε επίσημα δεκαέξι μήνες μετά, στις 15 Μαρτίου 1944. Ο φόρος αυτός έχει μείνει στην ιστορία της Τουρκικής Δημοκρατίας ως η κορυφαία πράξη του οικονομικού εθνικισμού και ειδικότερα της πολιτικής του εκτουρκισμού της οικονομίας. Η ιδιαιτερότητα του Φόρου Περιουσίας έγκειται στην προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί η φορολογία, μηχανισμός δημοσιονομικής πολιτικής, ως μέσον άσκησης εθνικιστικής αντιμειονοτικής πολιτικής.

Εκτουρκισμός της οικονομίας

Η πολιτική του εκτουρκισμού της οικονομίας σήμαινε τον περιορισμό του ρόλου των μελών των μειονοτήτων και των ξένων στο οικονομικό πεδίο. Η πολιτική εκτουρκισμού της οικονομίας είχε δύο μέτωπα: τον έλεγχο και τον

---

1. Ο Φόρος επί των Γεωργικών Προϊόντων παρουσιάστηκε ως συμπληρωματικός στο Φόρο Περιουσίας και στόχευε στη φορολόγηση του πλούτου που είχε συγκεντρώσει στα χέρια της η ισχυρή ομάδα των εμπόρων-γαιοκτημόνων στην ύπαιθρο. Τελικά, ο φόρος στην πράξη βάρυνε ιδιαίτερα τους αγρότες με μικρές ιδιοκτησίες, των οποίων το βιωτικό επίπεδο συρρικνωνόταν συνεχώς. Ο τουρκικός τύπος της εποχής, υπερασπιζόμενος το Φόρο Περιουσίας, συχνότατα αναφερόταν στη θυσία που υπέστησαν αγόγγυστα οι Τούρκοι χωρικοί πληρώνοντας το Φόρο επί των Γεωργικών Προϊόντων, σε αντίθεση με τις διαμαρτυρίες και τις προσπάθειες πολλών εύπορων μελών των μειονοτήτων να μην πληρώσουν το φόρο.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περιορισμό της οικονομικής δραστηριότητας των ξένων στην Τουρκία και την αντικατάσταση των γηγενών[2] χριστιανών και Εβραίων εμπόρων και επιχειρηματιών, κυρίαρχων σε πολλούς τομείς της οικονομικής ζωής, από μουσουλμάνους.

Η πολιτική στήριξης της οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης των μουσουλμάνων στο πλαίσιο ενός οικονομικού μοντέλου φιλελευθερισμού και εθνικισμού έγινε βασικός άξονας της πολιτικής από την εποχή της Επιτροπής Ένωση και Πρόοδος (ΕΕΠ)[3]. Το Πρόγραμμα Εθνικής Οικονομίας και η συγκυρία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου άνοιξαν το δρόμο για την εφαρμογή εθνικής οικονομικής πολιτικής, την κατάργηση των διομολογήσεων και τη λήψη προστατευτικών μέτρων, όπως η επιβολή υψηλών δασμών στις εισαγωγές. Η ίδρυση του Συλλόγου των Συντεχνιών και της οργάνωσης Επιτροπή Εθνικής Άμυνας βοήθησαν την ΕΕΠ να ελέγχει όλο και περισσότερο τη διανομή και την πώληση βασικών ειδών[4]. Η συσσώρευση κεφαλαίων κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου με την ανάπτυξη της μαύρης αγοράς αντιμετωπίστηκε ευνοϊκά από το κράτος για τους μουσουλμάνους εμπόρους, οι οποίοι ενθαρρύνθηκαν να εκμεταλλευτούν τη δυνατότητα κερδοσκοπίας. Αντίθετα, οι κυρώσεις και τα μέτρα κατά της αισχροκέρδειας εφαρμόστηκαν με αυστηρότητα κατά των χριστια-

---

2. Ο όρος γηγενείς χρησιμοποιείται σε συνάφεια με την οργανική θέση των μη μουσουλμανικών μειονοτήτων, των Ρωμιών, των Εβραίων και των Αρμενίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και σε παραλληλία με το γηγενή μουσουλμανικό πληθυσμό. Η εντοπιότητα της συντριπτικής πλειοψηφίας των Ρωμιών, Αρμενίων και Εβραίων ήταν αναμφισβήτητη, η διαφορετικότητά τους ήταν θρησκευτικο-εθνοτική. Η άποψη ιστορικών, κυρίως Τούρκων, ότι στόχος της πολιτικής του οικονομικού εκτουρκισμού ήταν η δημιουργία μιας γηγενούς αστικής τάξης, εκφράζει τη θέση ότι η υπαρκτή αστική τάξη των χριστιανών και Εβραίων πολιτών της Τουρκίας, έστω και περιορισμένη αναλογικά με το συνολικό πληθυσμό, δεν ήταν γηγενής. Άποψη που συμπλέει τελικά με την ιδεολογική και πολιτική θέση του τουρκικού εθνικισμού ότι εκτός από τους μουσουλμάνους όλοι οι άλλοι Τούρκοι πολίτες είναι ξένο σώμα, ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής τους και την ιστορική τους σχέση με αυτόν τον τόπο.

3. Η Επιτροπή Ένωση και Πρόοδος, που ξεκίνησε ως μυστική εταιρεία και οργάνωσε τη συνταγματική επανάσταση του 1908, ασκούσε πολιτική εξουσία κυρίως από το παρασκήνιο. Η Επιτροπή από το 1913 απέκτησε το μονοπώλιο της εξουσίας και προσπάθησε να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και εθνικής πολιτικής. Για τη σύνθετη ιστορία του κινήματος των Νεότουρκων και της ΕΕΠ, βλ. τα δύο βιβλία του M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution, The Young Turks, 1902-1908,* Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2001 και *The Young Turks in Opposition,* Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 1995.

4. Για μια αναλυτική αναφορά στο Πρόγραμμα Εθνικής Οικονομίας, στις προσπάθειες της κυβέρνησης να δημιουργήσει μια ισχυρή εθνική αστική τάξη και στις επιπτώσεις της πολιτικής αυτής στις μειονότητες, βλ. Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σ. 181-185.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νών εμπόρων, γεγονός που οδήγησε 130.000 περίπου Έλληνες, κυρίως κατοίκους των δυτικών παράκτιων περιοχών, και πολλούς Αρμένιους να εγκαταλείψουν τη χώρα πουλώντας σε πολύ χαμηλότερες της αξίας τους τιμές τις επιχειρήσεις τους[5].

Η κυβέρνηση της ΕΕΠ πήρε ορισμένα μέτρα στοχεύοντας κυρίως στην ανάπτυξη της εθνικής βιομηχανίας. Ο Νόμος για την Ενίσχυση της Βιομηχανίας του 1914 παρείχε προνόμια και κίνητρα[6] για την ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η πολιτική της ενίσχυσης της εθνικής οικονομίας την εποχή αυτή εκφράζεται κυρίως από την άμεση συμμετοχή των ίδιων των στελεχών της ΕΕΠ στην ίδρυση ιδιωτικών επιχειρήσεων. Μεταξύ 1916-1918 ιδρύθηκαν 80 νέες εταιρείες με την άμεση υποστήριξη της ΕΕΠ[7]. Η έλλειψη μεγάλων ιδιωτικών κεφαλαίων αποτελεί το βασικό πρόβλημα και ως αντίδοτο καθιερώνεται η μορφή των επιχειρήσεων μικτών κεφαλαίων[8]. Στις επενδύσεις αυτές η εμπλοκή των μελών της κυβερνητικής πολιτικής παράταξης συσκοτίζει την ακριβή μορφή της συνεργασίας ιδιωτικού και κρατικού τομέα, αφού «*είναι συχνά δύσκολο να εξακριβωθεί εάν κάποιο μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου είναι εκεί ως απλός πολίτης ή ως εκπρόσωπος της κυβερνητικής παράταξης*»[9].

Σύμφωνα με την πρώτη σοβαρή απόπειρα γενικής απογραφής το 1915, σε γενικό πληθυσμό 15.000.000 περίπου, υπήρχαν 264 βιομηχανίες με περισσότερους από 10 εργάτες. Η έδρα των μισών περίπου βιομηχανιών βρισκόταν στην ευρύτερη περιοχή της Πόλης και οι υπόλοιπες στη Σμύρνη και την Προύσα. Οι 214 επιχειρήσεις ανήκαν σε έναν ιδιοκτήτη, οι 28 ήταν συνεταιρικές και οι 22 κρατικές. Από τις 214 οι 172 (80.4%) είχαν ιδιοκτήτη μη μουσουλμάνο και οι 42 (19.6%)

---

5. Για τις διώξεις κατά των χριστιανών, κυρίως των Αρμενίων, όχι μόνο για λόγους οικονομικούς, βλ. Erik J. Zürcher, «Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938», στο Kemal H. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today' s Turkey*, Brill, Leiden, 2000, σ. 150-179.

6. Ο νόμος προέβλεπε φοροαπαλλαγές, κατάργηση δασμών σε είδη εισαγωγής απαραίτητα για την τοπική βιομηχανική παραγωγή, παραχώρηση δημόσιων κτημάτων για τις ανάγκες βιομηχανικών μονάδων.

7. Βλ. Erik J. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας*, σ. 184.

8. Η Ayşe Buğra στο βιβλίο της *State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study*, State University of New York Press, Albany, 1994, σ. 40, αναφέρει την ύπαρξη 72 επιχειρήσεων μικτών κεφαλαίων το 1918 και την ίδρυση 24 τραπεζών μικτών κεφαλαίων το διάστημα 1908-1918. Οι 6 ιδρύθηκαν από ξένους, η 1 από Αρμένιους και οι 17 από Τούρκους μουσουλμάνους.

9. Ayşe Buğra, *ό.π.*, σ. 41.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ανήκαν σε μουσουλμάνους[10]. Μεταξύ 1916 και 1918 ιδρύονται με την υποστήριξη της ΕΕΠ 80 νέες επιχειρήσεις, πολλές από τις οποίες χρηματοδοτούνται από τις συντεχνίες με την ενθάρρυνση της κυβέρνησης.

Το Εμπορικό Επιμελητήριο Ισταμπούλ κυριαρχείται από μέλη των μειονοτήτων, γεγονός που οδηγεί στην ίδρυση της Εθνικής Τουρκικής Εμπορικής Ένωσης το Δεκέμβριο του 1922. Η Ένωση πρωτοστατεί στη δημιουργία του πρώτου Τουρκικού Εμπορικού Μητρώου, το οποίο αποκαλύπτει ότι μόνο το 4% του εμπορίου εισαγωγών και εξαγωγών βρίσκεται στα χέρια μουσουλμάνων και ότι μόνο το 3% των εμπορικών αντιπροσώπων και προμηθευτών είναι μουσουλμάνοι. Το 95% των χρηματιστών είναι μη μουσουλμάνοι και τα περισσότερα κεφάλαια στον τραπεζικό τομέα είναι ξένα. Οι επιχειρήσεις κοινής ωφελείας ύδρευσης, ηλεκτρισμού, φωταερίου και μέσων συγκοινωνίας είναι κι αυτές ξένες.

Η κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας συνδέθηκε από την εποχή του κινήματος εθνικής αντίστασης με την οικονομική ανεξαρτησία. Στο Πρώτο Τουρκικό Οικονομικό Συνέδριο το 1923 στη Σμύρνη συμμετέχουν 1.100 εκπρόσωποι αγροτών, εμπόρων, εργατών, βιοτεχνών και επιχειρηματιών, όλοι Τούρκοι μουσουλμάνοι. Οι μειονότητες απουσιάζουν γιατί δεν έχουν κληθεί. Το σύνθημα «*η Τουρκία για τους Τούρκους*» και η κυβερνητική στήριξη προς τους αυτοαποκαλούμενους «*εθνικούς εμπόρους*», που οργανώνονται σε καινούρια εθνικά τουρκικά επιμελητήρια, δηλώνουν ότι οι επιχειρηματίες και οι έμποροι που προέρχονται από τις μειονότητες δεν θεωρούνται ότι ανήκουν στο τουρκικό έθνος. Από το σημείο αυτό μέχρι το να θεωρηθούν όλοι συλλήβδην ύποπτοι για αντεθνική συμπεριφορά και επικίνδυνο για τον εθνικό κορμό ξένο σώμα η απόσταση είναι πολύ μικρή. Η επιδίωξη για την απόκτηση του ελέγχου της οικονομίας από μια τουρκική μουσουλμανική εθνική αστική τάξη διαμορφώνεται σιγά – σιγά σε μια πιο σαφή οικονομική πολιτική και αρχίζει να δομείται πάνω σε πιο συγκροτημένες στρατηγικές. Η έναρξη της περιόδου της Δημοκρατίας και η εντατικοποίηση της πολιτικής του εκτουρκισμού της οικονομίας μπόρεσε να στηριχθεί, σε περιορισμένο έστω βαθμό, σε μια ευρύτερη πια ομάδα Τούρκων κεφαλαιούχων[11], στους «*πλούσιους του 1916*», που ήταν κυρίως οι μουσουλμάνοι έμποροι, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και οι συντεχνίες. Ο νόμος για την Ενθάρρυνση της Βιομηχανίας του 1927, επιβεβαιώνει τη θέληση του κράτους να βοηθήσει ποικιλοτρόπως την ανερχόμενη ομάδα των Τούρκων κεφαλαιούχων παραχωρώντας τους

---

10. *Στο ίδιο*, σ. 38-39.
11. *Στο ίδιο*, σ. 42.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

το δικαίωμα να αναπτύσσουν επιχειρηματική δραστηριότητα και σε τομείς κρατικού μονοπωλίου[12].

Η ίδρυση της Τουρκικής Τράπεζας Εργασίας στις 26 Αυγούστου 1924, επέτειο της «Μεγάλης Εφόδου» που οδήγησε στη νικηφόρα έκβαση του αγώνα της ανεξαρτησίας, συμβόλιζε την «Μεγάλη Έφοδο» για τον εκτουρκισμό του τραπεζικού τομέα και της οικονομίας. Η ίδρυση της τράπεζας ήταν απόφαση του ίδιου του Atatürk και των στενών συνεργατών του και πραγματοποιήθηκε με τη στήριξη πολιτικών και επιχειρηματιών[13]. Σύμφωνα με τον Celal Bayar[14], πρώτο διευθυντή της τράπεζας, στόχος της ίδρυσής της ήταν η σωτηρία της τουρκικής οικονομικής ζωής από την κυριαρχία των μειονοτήτων[15].

Μια σειρά μέτρων ανοίγουν το δρόμο απασχόλησης Τούρκων μουσουλμάνων στις ξένες επιχειρήσεις και στον περιορισμό των ξένων και των μη μουσουλμάνων υπαλλήλων. Μεταξύ 1923 και 1932 ψηφίζονται νόμοι που εμποδίζουν, δυσκολεύουν ή απαγορεύουν την άσκηση ορισμένων επαγγελμάτων σε χριστιανούς και Εβραίους Τούρκους πολίτες[16].

---

12. Η ουσιαστικότερη ευκαιρία πλουτισμού προήλθε από τη συνεργασία κυβερνητικών στελεχών και επιχειρηματιών με την παροχή εμπιστευτικών πληροφοριών για τις διακυμάνσεις των δασμών των προϊόντων εισαγωγής, έτσι ώστε η εισαγωγή εμπορευμάτων πριν την άνοδο των δασμών να αποτελέσει σημαντικότατη ευκαιρία πλουτισμού, βλ. Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Routledge, Λονδίνο, 1993, σ. 96.

13. Η στενή σχέση τράπεζας και κυβερνητικών κύκλων και η συνεργασία της με συγκεκριμένες ομάδες ιδιωτικών και πολιτικών συμφερόντων αποτυπώνεται στο χαρακτηρισμό της από τον τύπο της εποχής συχνά ως «*Τράπεζα των Πολιτικών*».

14. Ο Celal Bayar μέλος της ΕΕΠ από το 1907, συμμετείχε στην εθνική αντίσταση, διετέλεσε πρώτος διευθυντής της Τράπεζας Εργασίας (1924), Υπουργός Οικονομικών (1932-37) και Πρωθυπουργός (1937-39), ιδρυτικό μέλος του Δημοκρατικού Κόμματος και τρίτος Πρόεδρος της Δημοκρατίας (1950-60).

15. Rıfat N. Bali, *The "Varlık Vergisi" Affair. A Study on Its Legacy*, The Isis Press, Istanbul, 2005, σ. 42.

16. *Στο ίδιο*, σ. 42-44. Ο Νόμος για τη Συνέχιση Λειτουργίας της Οθωμανικής Τράπεζας (10 Μαρτίου 1924) όριζε ότι το 30% των υπαλλήλων για μία τριετία έπρεπε να είναι Τούρκοι μουσουλμάνοι, το ποσοστό στο τέλος της πενταετίας έπρεπε να φτάσει το 50%. Ο Νόμος για το Δικηγορικό Επάγγελμα (3 Απριλίου 1924) όριζε την επανεξέταση όλων των αδειών των μελών του Δικηγορικού Συλλόγου Ισταμπούλ, γεγονός που οδήγησε στην άρνηση ανανέωσης της άδειας 960 μη μουσουλμάνων δικηγόρων. Ο Νόμος για τους Δημόσιους Υπάλληλους (18 Μαρτίου 1926), ορίζοντας ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι έπρεπε να είναι Τούρκοι, όρος που ερμηνευόταν ως μουσουλμάνοι, οδήγησε στην απομάκρυνση πολλών μελών των μειονοτήτων από τις δημόσιες υπηρεσίες. Ο Νόμος για την Υποχρεωτική Χρήση της Τουρκικής Γλώσσας στα Οικονομικά Ιδρύματα (10 Απριλίου 1926) οδήγησε πολλές εταιρείες στην αντικατάσταση μη μουσουλμάνων υπαλλήλων που δεν γνώριζαν καλά την

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η συνύπαρξη τη δεκαετία του 1930 της πολιτικής του κρατικού παρεμβατισμού και της αναπτυσσόμενης ιδιωτικής επιχειρηματικής δραστηριότητας δημιούργησε μία σχέση ιδιότυπης εξάρτησης του ιδιωτικού τομέα από τον κρατικό μηχανισμό. Επειδή ο κρατικός μηχανισμός σε μεγάλο βαθμό ταυτιζόταν με τον κομματικό μηχανισμό, οι καλές σχέσεις με τους κομματικούς παράγοντες αποτελούσαν μία επιθυμητή κατάσταση και για τα δύο μέρη. Το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα (CHP), απόλυτα κυρίαρχο την εποχή του μονοκομματισμού, επεδίωκε την οικονομική ανάπτυξη της χώρας σε ένα εθνικό πλαίσιο και οι Τούρκοι επιχειρηματίες επιθυμούσαν να ενσαρκώσουν την εθνική αυτή αυτοπραγμάτωση. Εξάλλου, ο επιδιωκόμενος εκτουρκισμός της οικονομίας, η μεταβίβαση της οικονομικής ισχύος από τα χέρια των ξένων και των μειονοτήτων στα χέρια των Τούρκων μουσουλμάνων, δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί εάν οι δύο εταίροι αυτής της πολιτικής δεν στήριζαν αλλήλους.

Τη δεκαετία 1930-1940 το 74.19% των ατόμων που άρχισαν να δραστηριοποιούνται για πρώτη φορά στο πεδίο των επιχειρήσεων προέρχονταν από το χώρο των κρατικών υπαλλήλων[17]. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 με την έμφαση που δίνεται και στο πρόγραμμα του κόμματος το 1931 στην αρχή του κρατισμού, επιχειρείται η ρύθμιση της οικονομίας με την κρατική παρέμβαση. Η παρέμβαση αρχίζει με την εκστρατεία για την «*αγορά ντόπιων προϊόντων*», που εμφανίζεται ως εθνική επιταγή, και συνεχίζεται με την απόφαση για συγκροτημένη κρατική παρέμβαση στην παραγωγή και στις επενδύσεις[18]. Το πρώτο Πενταετές Αναπτυξιακό Πρόγραμμα τον Ιανουάριο του 1934 περιλαμβάνει την ίδρυση 12 κρατικών βιομηχανιών στους τομείς της υφαντουργίας, χαρτοποιίας και υαλο-

---

τουρκική γλώσσα από Τούρκους μουσουλμάνους. Ο Νόμος για τα Φαρμακεία και τους Φαρμακοποιούς (24 Ιανουαρίου 1927), περιορίζοντας τον αριθμό των φαρμακείων ανά αστική περιοχή, είχε ως αποτέλεσμα το κλείσιμο κυρίως φαρμακείων που ανήκαν σε Εβραίους ή χριστιανούς. Οι νόμοι για τη στήριξη της Βιομηχανίας (38 Μαΐου 1927), για τις Ασφαλιστικές Εταιρείες (25 Ιουνίου 1927), για τα Ιατρικά Επαγγέλματα (1 Απριλίου 1928) εμπεριείχαν άρθρα που τόνιζαν την ανάγκη να απασχολούνται Τούρκοι (μουσουλμάνοι) και διευκόλυναν την απόλυση των μη μουσουλμάνων. Τέλος, ο Νόμος για τους Τομείς του Εμπορίου και των Υπηρεσιών που Αφορούν Αποκλειστικά Τούρκους Πολίτες (4 Ιουνίου 1932) έγινε τα επόμενα χρόνια εμπόδιο για την εργασία ξένων υπηκόων σε μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων, ρύθμιση που αφορούσε και στους Έλληνες υπηκόους.

17. Ayşe Buğra, *ό.π.*, σ. 58.

18. Ο Feroz Ahmad, *ό.π.*, σ. 98, αναφέρει την ίδρυση του πρώτου κρατικού εργοστασίου υφαντουργίας στην πόλη Kayseri τον Ιούλιο του 1935 και περιγράφει το μεγαλεπήβολο σχέδιο ως δείγμα επίδειξης της δυνατότητας του κράτους να συμβάλει στη ριζική αλλαγή της ζωής και της κοινωνίας μιας ολόκληρης επαρχίας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποιίας. Την ίδια εποχή ιδρύονται και οι μεγάλες Κρατικές Οικονομικές Επιχειρήσεις, η Sümerbank, επιφορτισμένη με την παραγωγή και διάθεση βασικών καταναλωτικών ειδών όπως ρούχα και υποδήματα και η Etibank, που δραστηριοποιείται στο χώρο των μεταλλείων και της βαριάς βιομηχανίας. Η ανάπτυξη της κρατικής βιομηχανίας δεν εμπόδισε την ανάπτυξη των ιδιωτικών επιχειρήσεων, καθώς οι τομείς που κάλυπτε το κράτος δεν αποτελούσαν πρόσφορο έδαφος για τις ιδιωτικές επενδύσεις. Αντίθετα, ο ιδιωτικός τομέας βοηθήθηκε σημαντικά από τον Εργατικό Νόμο του 1934[19], που απαγόρευε τις απεργίες και την οργάνωση σωματείων. Ο νόμος επιβλήθηκε από την κυβέρνηση για να αναχαιτίσει τις διογκούμενες αντιδράσεις των εργατών των κρατικών κυρίως βιομηχανιών εξαιτίας των χαμηλών μισθών και των σκληρών συνθηκών εργασίας.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1930 το βασικό χαρακτηριστικό στις σχέσεις κράτους και ιδιωτικού τομέα παραμένει η προσπάθεια δημιουργίας μιας τουρκικής μουσουλμανικής οικονομικής ελίτ και ο εκτουρκισμός της οικονομίας στο ευρύτερο δυνατό πεδίο. Το κράτος επιδιώκει ποικιλοτρόπως τη συσσώρευση κεφαλαίων στα χέρια Τούρκων ιδιωτών χρησιμοποιώντας έναν ιδιότυπο επιλεκτικό μηχανισμό επιβράβευσης και τιμωρίας. Τα ιδιωτικά κεφάλαια έχουν πρώτα από όλα «*όνομα και θρησκεία*», υπάρχουν εκείνα –των μουσουλμάνων- που πρέπει να ενισχυθούν και τα ανεπιθύμητα –των μη μουσουλμάνων – που πρέπει να αποδυναμωθούν.

Η Τουρκία την εποχή του πολέμου

Η στρατηγική ουδετερότητας της Τουρκίας κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έχει γίνει αντικείμενο πολλών μελετών[20]. Η τουρκική ουδετερότητα στον πόλεμο, μεταξύ 1939 και 1945, όπως επισημαίνει ο Hale[21], δεν αποτελεί μία de jure πολιτική ουδετερότητας, όπως αυτή που τήρησε η Ελβετία, αλλά μία de facto ιδιόμορφη ουδετερότητα που καθορίζεται από την εξέλιξη του πολέμου. Ωστόσο, η μη συμμετοχή στον πόλεμο αφενός δεν προστάτευσε την

---

19. Feroz Ahmad, *ό.π.*, σ. 99. Ο νόμος έγινε ακόμα πιο αυστηρός και αντεργατικός το 1936 ακολουθώντας το πρότυπο της εργατικής νομοθεσίας του Μουσολίνι.

20. Βλ. Selim Deringil, *Turkish Policy During the Second World War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, Frank G. Weber, *The Evasive Neutral*, University of Missouri Press, Λονδίνο 1979 και William Hale, Turkish Foreign Policy, 1774-2000, Frank Cass, Λονδίνο, 2000.

21. William Hale, *ό.π.*, σ. 104.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τουρκία από την παγκόσμια οικονομική κρίση και αφετέρου δεν εμπόδισε την επίδραση της ιδεολογίας περί καθαρών εθνών στη διαδικασία αποκρυστάλλωσης του τουρκικού εθνικισμού. Απεναντίας, ο Παντουρκισμός, τροφοδοτούμενος και από τη γερμανική προπαγάνδα, αγκαλιάζοντας και τμήμα της τουρκικής διανόησης, ενέτεινε το αντιμειονοτικό και σοβινιστικό κοινό αίσθημα.

Η αμφισβήτηση των καλών προθέσεων των μειονοτήτων και οι επιφυλάξεις για την πρόθεσή τους να ενσωματωθούν αρμονικά στον εθνικό κοινωνικό κορμό κάθε χώρας, κυρίαρχη αντίληψη της εποχής του μεσοπολέμου, παγιώθηκε αργότερα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο σε μία στερεότυπη αντίληψη περί κακής πίστης των μειονοτήτων σε όλη την Ευρώπη. Οι μειονότητες θεωρούνταν εκ των προτέρων ύποπτες για αντικαθεστωτική δράση, αντίληψη που λειτούργησε ως πρόσχημα για τη λήψη καταπιεστικών μέτρων και νομιμοποίησε τις αντιδημοκρατικές πολιτικές προς τις μειονότητες[22].

Η περίοδος του πολέμου συμπίπτει σχεδόν με την τομή που προκαλείται στην ιστορία της Τουρκίας με το θάνατο του Kemal Atatürk στις 10 Νοεμβρίου 1938 και την εκλογή του İsmet İnönü στις 11 Νοεμβρίου ως Προέδρου της Δημοκρατίας. Η θέση του İnönü στην κορυφή της πολιτικής εξουσίας εδραιώθηκε το Δεκέμβριο στο έκτακτο συνέδριο του κόμματος. Μόνιμος πια Πρόεδρος του κόμματος και Εθνικός Αρχηγός[23] ασκεί στενό έλεγχο στις κυβερνήσεις και τους πρωθυπουργούς καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου και καθορίζει την εσωτερική και εξωτερική πολιτική.

Η κατάσταση της οικονομίας της Τουρκίας το 1938 χαρακτηρίζεται από δύο στοιχεία: α) τη συνύπαρξη, εντός μιας ιδιότυπης φιλελεύθερης μικτής οικονομίας, της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ελεύθερης αγοράς με την κρατική παρεμβατικότητα. Ένα μοντέλο οικονομικής πολιτικής που εκφράζει η «Νέα Τουρκική Οικονομική Σχολή»[24] και προσδιορίζεται μόνο αρνητικά, σε σχέση με αυτό που δεν είναι- ούτε καπιταλιστική ούτε σοσιαλιστική, χωρίς να δηλώνεται επακριβώς ο χαρακτήρας της και β) την ένταση της προσπάθειας διαμόρφωσης τουρκικής μουσουλμανικής αστικής τάξης σε αντιδιαστολή με τη συνεχιζόμενη οικονομική

---

22. Για μία εκτενέστατη ανάλυση των αντιλήψεων και πολιτικών για το ζήτημα των μειονοτήτων και τις σχέσεις τους με τα εθνικά κράτη την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Inis L. Claude, *National Minorities. An International Problem*, Harvard University Press, Cambridge, 1955.

23. Ο τίτλος Εθνικός Αρχηγός είχε χρησιμοποιηθεί και για τον Atatürk, έχει ταυτιστεί όμως με τον İnönü και η εποχή του Εθνικού Αρχηγού στην ιστορία της Τουρκίας είναι η εποχή της δικής του προεδρίας.

24. Erik J. Zürcher, *ό.π.*, σ. 262.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ηγεμονία των μειονοτήτων. Ο αγώνας για οικονομική ανεξαρτησία επιβάλλει την πλήρη απομάκρυνση από ό, τι θυμίζει την εποχή των διομολογήσεων. Οι εθνικοποιήσεις των ξένων επιχειρήσεων αποτελούν βασικό στόχο[25].

Οι δύο πρωθυπουργοί της περιόδου του πολέμου, ο Refik Saydam[26] και ο Şükrü Saraçoğlu,[27] ακολούθησαν δύο διαφορετικές οικονομικές πολιτικές[28]. Κοινοί ήταν οι στόχοι της αντιμετώπισης της ακρίβειας και της αισχροκέρδειας, καθώς και της αύξησης των κρατικών εσόδων, διαφορετικά τα μέτρα που πάρθηκαν. Ο Saydam, Πρωθυπουργός από τις 25 Ιανουαρίου 1939 έως το θάνατό του στις 7 Ιουλίου 1942, ακολούθησε πολιτική παρέμβασης και ελέγχου. Ο Saraçoğlu, Πρωθυπουργός από 9 Ιουλίου 1942, εμπιστεύτηκε την αρχή της αυτορύθμισης της ελεύθερης αγοράς και στην ουσία αναίρεσε την προηγούμενη οικονομική πολιτική[29]. Παράλληλα υποστήριξε με μεγαλύτερη θέρμη τον οικονομικό

---

25. Παραθέτουμε ενδεικτικά ορισμένες από τις κρατικοποιήσεις, με αγορά από το κράτος ξένων κυρίως εταιρειών, που έγιναν το δίχρονο 1938-1939. Τον Ιανουάριο του 1938 κρατικοποιείται η Τηλεφωνική Εταιρεία Σμύρνης, το Μάρτιο η Εταιρεία Ύδρευσης στις περιοχές Kadıköy και Üsküdar, περίχωρα της Πόλης, το Μάιο η Εταιρεία Ηλεκτρισμού της Κωνσταντινούπολης, τον Ιανουάριο του 1939 η Εταιρεία των Τραμ της Κωνσταντινούπολης, τον Ιούνιο η Εταιρεία Υγραερίου της Άγκυρας και οι Εταιρείες Ηλεκτρισμού στις πόλεις Adana, Bursa και Mersin.

26. 0 Refik Saydam, στρατιωτικός γιατρός, από το Μάιο του 1919 στενός συνεργάτης του Atatürk και προσωπικός του γιατρός, ήταν ο βασικός συνδετικός κρίκος μεταξύ Atatürk και İnönü. Το 1920 εκλέχτηκε βουλευτής, διετέλεσε Υπουργός Υγείας (1923-37), Υπουργός Εσωτερικών (1938-39) και Πρωθυπουργός (1939-42).

27. Ο Şükrü Saraçoğlu ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως καθηγητής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στη συνέχεια σπούδασε πολιτικές επιστήμες στη Γενεύη, συμμετείχε στον πόλεμο της ανεξαρτησίας και διετέλεσε Υπουργός Παιδείας (1924-25), Υπουργός Οικονομικών (1927-30), Υπουργός Δικαιοσύνης (1933-39), Υπουργός Εξωτερικών (1939-42) και Πρωθυπουργός (1942-46). Διετέλεσε αρχηγός της τουρκικής αντιπροσωπείας στη Μικτή Επιτροπή που συγκροτήθηκε μετά τη Σύμβαση Ανταλλαγής του Ιανουαρίου 1923 για να διευθετηθεί το ζήτημα της εκτίμησης των περιουσιακών στοιχείων των προσφύγων. Την περίοδο 1928-1929, ως Υπουργός Οικονομικών στις συνεχιζόμενες διαπραγματεύσεις Ελλάδας-Τουρκίας για τις περιουσίες των προσφύγων, ήταν ο κύριος εκφραστής της τάσης στην τουρκική ηγεσία ότι η ελληνοτουρκική προσέγγιση «θα έπρεπε να βασισθεί σε μονομερείς και επώδυνες παραχωρήσεις της Ελλάδας.» Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελευθέριος Βενιζέλος- Ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια 1928-1931*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1999, σ. 61.

28. Ο Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam-İsmet İnönü Cilt II 1938-1950* [Ο Δεύτερος Άνθρωπος-Ισμέτ Ινονού. τομ. II 1938-1950], Remzi Kitabevi, Istanbul, 1968, εστιάζει την κριτική του στην αποτυχία της οικονομικής πολιτικής και των δύο κυβερνήσεων εξαιτίας της απουσίας έγκαιρου σχεδιασμού μιας συγκροτημένης οικονομίας πολέμου.

29. Αναλυτικότατη και τεκμηριωμένη μελέτη της περιόδου 1938-1945, των δύο κυβερνήσε-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εθνικισμό και, ως εμπνευστής της πολιτικής του εξοβελισμού των μη μουσουλμάνων από την οικονομική ζωή, είναι αυτός που δήλωσε στην Κοινοβουλευτική Ομάδα του Ρεπουμπλικανικού Λαϊκού Κόμματος (CHP) ότι *«ο νόμος για το Φόρο Περιουσίας είναι ένας επαναστατικός νόμος, ο οποίος προσφέρει την ευκαιρία για να επιτευχθεί η οικονομική ανεξαρτησία της χώρας. Η αγορά θα απαλλαγεί από την ηγεμονία των ξένων και η τουρκική οικονομία θα περάσει στα τουρκικά χέρια»*[30].

Τις παραμονές της επιβολής του Φόρου Περιουσίας έχει πια γίνει κατανοητό ότι ο πληθωρισμός, το μεγάλο άνοιγμα του ισοζυγίου και οι αυξανόμενες στρατιωτικές δαπάνες απαιτούν μία δυναμική υπέρβαση της πάγιας φορολογικής πολιτικής. Άμεσο στόχο αποτελεί η απόσυρση του πλεονάζοντος χρήματος. Η επίσημη προαναγγελία της επιβολής του Φόρου Περιουσίας ξεκινά ουσιαστικά με την έναρξη των εργασιών της 4ης Συνόδου της 6ης νομοθετικής περιόδου της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης, την 1η Νοεμβρίου 1942. Στην ομιλία του ο Πρόεδρος İnönü επισημαίνει ότι τα επισιτιστικά προβλήματα της χώρας έχουν επιδεινωθεί την τελευταία διετία γιατί η κοινωνία δεν βοηθά την κυβέρνηση στην αντιμετώπισή τους. Οι βασικοί εχθροί του έθνους, δηλώνει, δεν ξεπερνούν τους 300-500 και είναι

ο παλαιός αγάς τσιφλικούχος, ο οποίος θεωρεί ως μοναδικήν ευκαιρίαν πλουτισμού την θολότητα της εποχής. Ο έμπορος, ο άπληστος αυτός κερδοσκόπος ο οποίος ημπορεί να εμπορευθή και αυτόν τον αέρα που αναπνέομεν, μερικοί «πολιτικάντες» οι οποίοι κυνηγούν τας δυσχερείας αυτάς ως ευκαιρίαν δια να κορέσουν το πολιτικόν των πάθος και οι οποίοι εργάζονται άγνωστον δια λογαριασμόν ποίου ξένου έθνους...δια να υπονομεύσουν την ζωήν ενός μεγάλου έθνους. ...δεν πρέπει να αναγνωρίζωμεν εις κανέν άτομον και εις καμμίαν κλίκαν το δικαίωμα να ληστεύουν το έθνος προφασιζόμενοι την ελευθερίαν του εμπορίου[31].

ων της περιόδου του πολέμου, της οικονομικής τους πολιτικής και όλων των επιμέρους μέτρων και δράσεών τους αποτελεί το βιβλίο του Cemil Koçak, *Türkiye' de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* [Η εποχή του Εθνικού Αρχηγού στην Τουρκία (1938-1945)], τ. 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

30. Cemil Koçak, *ό.π.*, σ. 508. Η δήλωση αυτή του Saraçoğlu αναφέρεται συχνά ως η απόλυτη ένδειξη της στόχευσης του Φόρου Περιουσίας στην οικονομική εξόντωση των μειονοτήτων. Η μαρτυρία για την ύπαρξη της δήλωσης προέρχεται από τα απομνημονεύματα των τότε βουλευτών Faik Ahmet Barutçu και Asım Us.

31. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 2 Νοεμβρίου 1942. Η *Απογευματινή* είναι ημερήσια απογευματινή ελληνόγλωσση εφημερίδα, που συνεχίζει να εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη. Ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1925 από τους αδελφούς Αντώνη και Κωνσταντίνο Βασιλειάδη. Την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου διευθυντής σύνταξης ήταν ο Γρηγόριος Γιαβερίδης.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στις 2 Νοεμβρίου, η Κυβέρνηση τροφοδοτεί τον τύπο με την είδηση ότι ετοιμάζονται νέα νομοσχέδια που αποβλέπουν στη μείωση του τιμαρίθμου, στην αύξηση των εισαγωγών και της παραγωγής, στη βελτίωση της ζωής των δημοσίων υπαλλήλων και των συνταξιούχων. Ανακοινώνεται επίσης ότι ήδη παρατηρείται μείωση της τιμής πολλών ειδών εισαγωγής αλλά και εγχωρίων προϊόντων λόγω της άρσης των περιορισμών που είχε επιβάλει η προηγούμενη Κυβέρνηση. Εγκαινιάζεται μια νέα εκδοχή της φιλελεύθερης οικονομίας που σχηματοποιείται στην παραίνεση προς τον τουρκικό λαό να καταναλώνει λιγότερο και να παράγει περισσότερα. Ο Πρωθυπουργός την περιγράφει με σαφήνεια στην ομιλία του στις 12 Δεκεμβρίου: «*Λέγουν ότι η κατανάλωση ενθαρρύνει την παραγωγήν και τανάπαλιν. Αυτό είνε αληθές. Αλλά παρά την αλήθειαν ταύτην εγώ θα ζητήσω από κάθε Τούρκον να παράγη καθ' εκάστην τουλάχιστον ένα γρόσιον περισσότερον και να καταναλίσκη ένα γρόσιον ολιγώτερον*»[32].

Στις 11 Νοεμβρίου ο Πρωθυπουργός Saraçoğlu εκφωνώντας τις προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης στην Εθνοσυνέλευση, ως πρώτο ζήτημα αναφέρει την υπερτίμηση των προϊόντων. Προσδιορίζει δε την κυβερνητική πολιτική για την αντιμετώπιση του προβλήματος με την περίφημη φράση του «*ημείς δεν είμεθα μαθηταί του Άδαμ Σμίτ ούτε του Κάρλ Μάρξ. Είμεθα απλώς τα τέκνα ενός πολιτικού Κόμματος, του οποίου το θρησκευτικόν, λαϊκιστικόν και οικονομικόν δόγμα είνε κρατικισμός*»[33]. Στη συνέχεια δηλώνει σαφώς την αλλαγή της πολιτικής της Κυβέρνησης σε σχέση με την πολιτική της Κυβέρνησης Saydam, η οποία αναγκάστηκε

> *να λάβη δια κοινής γνώμης των μελών της αποφάσεις και να εντείνη τον αγώνα κατά της ακριβείας και της αισχροκερδείας... αλλά το αναμενόμενον αποτέλεσμα δεν επετεύχθη... ήρχισε να λειτουργή εντός της χώρας ευρύτατα διωργανωμένη Μαύρη Αγορά... Άραγε θα ήτο καλλίτερον να μη ελαμβάνοντο διόλου ευθύς εξ αρχής αι αποφάσεις αύται; Σιγά σιγά κατελήγομεν εις την γνώμην ότι θα ήτο καλλίτερον αν δεν ελαμβάνοντο... Εις τας αποφάσεις, τας οποίας θα λάβωμεν εις το μέλλον, εκείνο όπερ θα επιδιώξωμεν θα είναι η καλή εφαρμογή των και η κατανομή του βάρους.*

---

32. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 12 Δεκεμβρίου 1942. Το απόσπασμα είναι από την ομιλία του Şükrü Saraçoğlu στις 11 Δεκεμβρίου στο Halk Evi [Σπίτι του Λαού] στην Άγκυρα , στην κήρυξη της έναρξης της 11ης Εβδομάδας Οικονομίας και Αποταμιεύσεως. Στην ίδια ομιλία αναφέρει «*..η μεγάλη φροντίς της Δημοκρατίας μας είνε να δημιουργήση μίαν ζωντανήν Τουρκίαν, καθαρώς Τουρκικήν ...σκοπός μας είνε η ευμάρεια του Τούρκου και αν ο δρόμος αυτός απαιτήση θυσίες βαριές όπως ο Φόρος Περιουσίας να είμεθα βέβαιοι ότι ο δρόμος αυτός είνε ο ορθός...*».

33. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 12 Νοεμβρίου 1942.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πριν προχωρήσει στην παρουσίαση της κυβερνητικής απόφασης για το Φόρο Περιουσίας κάνει αναλυτική αναφορά στο δυσανάλογο βάρος που έχει πέσει στους ώμους των αγροτών και στην επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των δημοσίων υπαλλήλων, των συνταξιούχων και των χαμηλόμισθων. Η κρατική βοήθεια που θα δοθεί στις ομάδες αυτές του πληθυσμού, συνολικά 1.600.000 με 1.700.000 άτομα, «*που ζουν μέσα στην ανέχεια και βρίσκονται στο έλεος των εμπόρων και επιχειρηματιών που πλουτίζουν σε βάρος τους*», παρουσιάζεται ως απόφαση απονομής κοινωνικής δικαιοσύνης.

> *Δια τους πλουσίους και τους έχοντας χρήματα δεν υπάρχει ζήτημα... Οι εργάται και τεχνίται και λοιποί επαγγελματίαι ηύξησαν τας απαιτήσεις έναντι της εργασίας των, επομένως η κρατική βοήθεια περιορίζεται εις το πλαίσιον των δημοσιοϋπαλλήλων και των πολιτών με τας παγίας προσόδους... Αυτοί θα τύχουν της ειδικής μερίμνης του Κράτους. Θα τοις παρασχεθώσι βοηθήματα εις είδος, σιτηρά, τρόφιμα, λίπη, ενδύματα, υποδήματα ή καύσιμος ύλη, δωρεάν ή εις τιμάς του κόστους.*

Η επιβολή του Φόρου Περιουσίας συνδέεται άμεσα με τις αιτίες που προκάλεσαν την ιλιγγιώδη αύξηση των τιμών: ελάττωση της παραγωγής, περιορισμός των εισαγωγών, εσφαλμένα μέτρα και άπληστη αισχροκέρδεια. Σημαντικός παράγοντας όμως είναι και η αύξηση σε 700.000.000 του κυκλοφορούντος νομίσματος.

> *Η θεραπεία της πληγής ταύτης [θα] ήτο να αποσύρωμεν υπό μορφήν φορολογίας μέρος του εν κυκλοφορία νομίσματος. Το χρήμα αυτό πρέπει να το επιστρέψουν εκείνοι που εκέρδισαν μεγάλα ποσά κατά τα έτη αυτά του πολέμου... οι εμπορευόμενοι, οι μεγαλοκτηματίες και οι γαιοκτήμονες... Αυτοί θα σηκώσουν το βάρος. Δεν διστάζομεν να ζητήσωμεν από αυτούς, των οποίων η εργασία είνε γνωστή, να καταβάλουν μέρος των κερδών τους.*

Η ομιλία ολοκληρώνεται με την λεπτομερή αναφορά στο Φόρο Περιουσίας, στον τρόπο καθορισμού του, στη διαδικασία είσπραξής του, στις συνέπειες για την μη καταβολή του.

> *Ο καθορισμός και η είσπραξις του φόρου τούτου, ο οποίος θα είνε εφάπαξ, θα γίνη με πολλήν συντομίαν δια να μη δοθή καιρός εις καταστρατηγήσεις και καταχρήσεις προς αποφυγήν της φορολογίας... Ο επιδιωκόμενος σκοπός είνε να περιορίσωμεν το εν κυκλοφορία νόμισμα και να προετοιμάσωμεν τα κεφάλαια δια τας ανάγκας της χώρας μας... Δεν αποκλείεται δε η δυνατότης και άλλων δευτερευόντων ωφελημάτων, οίων η μετρίασις των τιμών η οποία θα προκύψη εκ της καταναγκαστικής εκποιήσεως εμπορευμάτων, αντικειμένων και ακινήτων δια την είσπραξιν του μη πληρωθησομένου φόρου*[34].

---

34. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 12 Νοεμβρίου 1942.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η δήλωση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένδειξη της πεποίθησης της Κυβέρνησης ότι το ύψος του φόρου θα ξεπερνά κατά πολύ τις δυνατότητες πολλών φορολογουμένων και επομένως οι κατασχέσεις και οι εκποιήσεις των περιουσιακών τους στοιχείων θα είναι αναπόφευκτες.

Ο νόμος περί Φόρου Περιουσίας ψηφίστηκε στην απογευματινή συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης, την ίδια μέρα, με την ψήφο 350 βουλευτών. Απουσίαζαν από τη συνεδρίαση 76 βουλευτές, οι οποίοι αποτέλεσαν αργότερα τον πυρήνα του Δημοκρατικού Κόμματος. Στους απέχοντες βουλευτές συγκαταλέγονταν ο Ρωμιός βουλευτής Νικόλαος Τάπτας και ο Εβραίος Abravaya Marmarali[35]. Στην ίδια συνεδρίαση της ολομέλειας της Εθνοσυνέλευσης εγκρίνεται και το νομοσχέδιο περί Προστασίας του Τουρκικού Νομίσματος, το οποίο ορίζει αυστηρές ποινές για όσους επιχειρήσουν να φυγαδεύσουν χρήματα, επιταγές και χρεόγραφα και γενικότερα σε όσους προβούν σε ενέργειες που μπορούν να οδηγήσουν στην υποτίμηση της αξίας του τουρκικού νομίσματος.

Ο νόμος περί Φόρου Περιουσίας[36]

Ο Φόρος Περιουσίας ορίζεται ως εφάπαξ έκτακτος φόρος επί της περιουσίας και των υπερβολικών κερδών. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του νόμου, ο Φόρος Περιουσίας επιβαρύνει φυσικά και νομικά πρόσωπα,

1) όσους υπόκεινται σε φορολογία επί των αποδοχών και των κερδών σύμφωνα με τις διατάξεις των νόμων 2395 και 2395. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και οι μισθωτοί, υπάλληλοι, εργάτες και οι μικροέμποροι,

2) τους μεγαλογαιοκτήμονες. Για τη συγκεκριμένη κατηγορία ο νόμος προβλέπει την καταβολή του φόρου από τους μεγαλογαιοκτήμονες των οποίων η αγροτική παραγωγή δεν θα υποστεί μείωση,

3) τους ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες ακινήτων με έσοδα πάνω από 2.500

35. Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and the Greek – Turkish Relations 1918-1914*, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992, σ. 211. Στην πληρέστερη μέχρι σήμερα αυτή μελέτη για την ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης ο Αλεξανδρής κάνει εκτενή αναφορά στο Φόρο Περιουσίας.

36. Για το πλήρες κείμενο του νόμου, βλ. στα τουρκικά στο Faik Ökte, *Varlik Vergisi Faciasi*, [Η τραγωδία του Φόρου Περιουσίας] Nebioğlu Yayinevi, Istanbul, 1951, σ. 217-221, στα ελληνικά στο Φαΐκ Οκτέ, *Varlik Vergisi*, *Ο ληστρικός νόμος του Φόρου Περιουσίας των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης*, έκδοση του Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Αθήνα 1998, σ. 301-307 και στα αγγλικά στο Rıfat N. Bali, *ό.π.*, σ. 197-202.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τουρκικές λίρες ή αξία οικοπέδων ανώτερη από 5.000 τουρκικές λίρες,
4) τους επιχειρηματίες οι οποίοι μεταβίβασαν τις επιχειρήσεις τους ή έκαναν εκκαθάριση των εταιρειών τους μετά το 1939,
5) τα άτομα που πήραν χρήματα ή άλλα ανταλλάγματα για τη μεσολάβηση σε εμπορικές συναλλαγές χωρίς να είναι έμποροι, προμηθευτές ή μεσίτες.

Το άρθρο 3 του νόμου διευκρινίζει ότι τα άτομα που εμπίπτουν σε δύο ή περισσότερες κατηγορίες φορολογούνται ξεχωριστά για κάθε κατηγορία και ορίζει όσους εξαιρούνται από την καταβολή του φόρου: οι έμμισθοι ή ημερομίσθιοι κρατικοί και δημοτικοί υπάλληλοι και οι υπάλληλοι ευαγών ιδρυμάτων. Κατά την εφαρμογή του νόμου εξαιρέθηκαν όλοι οι μισθωτοί μουσουλμάνοι, υπάλληλοι και εργάτες, καθώς και οι μικροέμποροι.

Το άρθρο 5 προνοεί για τη σίγουρη είσπραξη του φόρου ορίζοντας ότι ο φόρος εισπράττεται από το σύνολο των κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων των φορολογουμένων.

Το επάμαχο άρθρο 6, που καθορίζει τον τρόπο επιλογής των φορολογούμενων που θα επιβαρυνθούν με το Φόρο Περιουσίας καθώς και τον τρόπο ορισμού του ποσού για κάθε φορολογούμενο, είναι αυτό που καθιστά το φόρο προβληματικό από νομική άποψη και αντιδημοκρατικό από πολιτική. Η σαφήνεια με την οποία νομιμοποιείται η αυθαίρετη επιλογή φορολογουμένων και ποσών είναι εντυπωσιακή: «*οι επιτροπές δεν θα αρκεστούν στα στοιχεία που θα συγκεντρώσουν αλλά θα προβούν στις τελικές αποφάσεις σύμφωνα με τη δική τους κρίση και εκτίμηση*»[37].

Το φορολογικό σύστημα της Τουρκίας την εποχή εκείνη δεν είναι ένα σύγχρονο και ορθολογικό φορολογικό σύστημα που να μπορεί να αντιμετωπίσει τη φοροδιαφυγή στην οποία επιδίδονται αναμφισβήτητα έμποροι και επιχειρηματίες ανεξάρτητα από θρησκεία και καταγωγή[38]. Συγχρόνως το τουρκικό φορολογικό σύστημα δεν προβλέπει Δήλωση Περιουσιακών Στοιχείων, απαραίτητο προαπαιτούμενο για την επιβολή Φόρου Περιουσίας. Η συγκέντρωση έγκυρων στοι-

37. Βλ. Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 218. Προτιμήσαμε να εμπιστευτούμε την πρώτη τουρκική έκδοση, όλες οι αναφορές στο συγκεκριμένο βιβλίο που ακολουθούν αφορούν στην τουρκική έκδοση. Το βιβλίο γραμμένο τέσσερα μόλις χρόνια (1947) μετά την επιβολή του Φόρου Περιουσίας και δημοσιευμένο επτά χρόνια μετά (1951), αποτελεί τη μοναδική σχεδόν μαρτυρία για όλες τις γνωστές και άγνωστες όψεις του Φόρου Περιουσίας. Στη διεθνή βιβλιογραφία, το βιβλίο μεταφράστηκε στα αγγλικά λίγο μετά την κυκλοφορία του, εμφανίζεται ως η βασική έγκυρη πηγή για το φόρο και η ορθότητα των στοιχείων που παρατίθενται στο βιβλίο δεν έχει αμφισβητηθεί έως σήμερα από κανένα μελετητή, ούτε και από τους φανατικούς πολέμιους του.

38. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Λονδίνο 1968, σ. 297.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χείων δεν είναι εφικτή γιατί ούτε και τα δεδομένα βάσει των οποίων εισπράττεται ο Φόρος επί των Κερδών είναι επαρκή και απολύτως έγκυρα[39]. Την έλλειψη αξιόπιστων στοιχείων έρχεται να καλύψει η προσπάθεια συγκέντρωσης πληροφοριών με την προσφυγή σε αναξιόπιστες πηγές, όπως άτομα που γνωρίζουν την αγορά, τράπεζες με τις οποίες συναλλάσσονται επιχειρηματίες και έμποροι, έμπιστα στην κυβέρνηση μέλη επιμελητηρίων, υπηρεσίες ασφαλείας[40]. Αποκορύφωμα αυτής της αυθαίρετης καταγραφής είναι η άμεση εμπλοκή των κομματικών οργανώσεων στη διαμόρφωση των καταλόγων[41]. Δεν υπάρχουν φορολογικές κλίμακες και αντικειμενικά κριτήρια καθορισμού των οφειλών, η επιλογή των φορολογουμένων και η διαμόρφωση των ποσών εναπόκεινται στη φαντασία και ευρηματικότητα των επιτροπών.

Το άρθρο 7 έρχεται να συμπληρώσει τη νομική αφερεγγυότητα του νόμου με τον τρόπο που ορίζει τη συγκρότηση των επιτροπών. Η παντοδυναμία που δίδεται στις επιτροπές είναι ανάλογη με τη ρευστότητα των όρων συγκρότησής τους και των καθηκόντων τους. Σε κάθε νομαρχία και στις κεντρικές υποδιοικήσεις σχηματίζεται μία επιτροπή ή, ανάλογα με τις ανάγκες περισσότερες, υπό την ηγεσία του ιεραρχικά ανώτερου κρατικού υπαλλήλου. Η επιτροπή απαρτίζεται από τους ανώτερους εφοριακούς υπαλλήλους και από τέσσερα μέλη που εκλέγονται ανά δύο από τα εμπορικά επιμελητήρια και τους δήμους. Όπου δεν υπάρχουν εμπορικά επιμελητήρια, οι δημοτικές αρχές εκλέγουν δύο ανεξάρτητα μέλη που έχουν γνώσεις

---

39. Η εφημερίδα *Cumhuriyet* στις 6 Ιανουαρίου 1943 κατηγορεί το φορολογικό σύστημα της Τουρκίας ότι αγκυλωμένο στις πεπαλαιωμένες γαλλικές μεθόδους του 19ου αιώνα προστατεύει τα ελεύθερα επαγγέλματα εις βάρος κυρίως των κρατικών υπαλλήλων και των μισθωτών και δεν ανταποκρίνεται στις σύγχρονες εθνικές ανάγκες.

40.Την αδυναμία του γραφειοκρατικού μηχανισμού, παρότι ιδιαίτερα συγκεντρωτικού, στην καταγραφή συγκεκριμένων στοιχείων και δεδομένων για τον πληθυσμό της χώρας και στην τήρηση αρχείων, κατά τις πρώτες δεκαετίες της Τουρκικής Δημοκρατίας, επεξηγεί ο Ayhan Ahtar στο βιβλίο του *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları,* [Ο Φόρος Περιουσίας και οι Πολιτικές Εκτουρκισμού] İletişim, Istanbul, 2000, σ. 174-181. Επισημαίνει δε ιδιαιτέρως και εξηγεί την ανεπάρκεια ακόμα και των Μυστικών Υπηρεσιών να παρέχουν απτά στοιχεία.

41. Ο νόμος εξάλλου νομιμοποιεί την πολιτική άμεσης εμπλοκής του κόμματος στη διαδικασία του φόρου αφού προβλέπει την αντικατάσταση, με απόφαση του δημάρχου, των κρατικών υπαλλήλων από υποψήφιους βουλευτές στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές, στις επιτροπές που δεν θα ολοκληρώσουν το έργο τους εντός του προβλεπόμενου διαστήματος των δύο εβδομάδων. Ο Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 73, περιγράφει με γλαφυρότητα τον υπερβάλλοντα ζήλο του «*γεμάτου φλόγα νεαρού*» Suat Hayri Ürgüplü, υπεύθυνου του κόμματος στην Κωνσταντινούπολη, στην προσπάθειά του να προσκομίσει στην επιτροπή στοιχεία για μη μουσουλμάνους φορολογούμενους. Ο Ökte χαρακτηρίζει γενικότερα ως υπερβολικά τα στοιχεία που προέρχονταν από το Ρεπουμπλικανικό Λαϊκό Κόμμα και τις Μυστικές Υπηρεσίες.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των εμπορικών και των αγροτικών θεμάτων. Οι ανώτεροι κυβερνητικοί και οικονομικοί υπάλληλοι συμμετέχουν αυτοπροσώπως στις επιτροπές, μπορούν όμως να διορίσουν πληρεξούσιο υπάλληλο ως εκπρόσωπό τους σε περίπτωση σχηματισμού περισσότερων επιτροπών σε μια περιοχή. Οι αποφάσεις παίρνονται κατά πλειοψηφία, σε περίπτωση δε ισοψηφίας, υπερισχύει η ψήφος του προέδρου.

Το άρθρο 9 ορίζει χρονικό όριο μόλις δεκαπέντε ημερών εντός του οποίου οι επιτροπές οφείλουν να έχουν διαμορφώσει τους καταλόγους με τους φορολογούμενους και το ύψος των οφειλών. Προβλέποντας προφανώς ο νομοθέτης τις ελλείψεις και τα λάθη στον προσδιορισμό των φόρων μέσα σε ένα τέτοιο χαώδες και ασφυκτικό πλαίσιο, στο άρθρο 10 τονίζει ότι σε περίπτωση που διαπιστωθεί ότι έχουν διαφύγει ονόματα φορολογουμένων που θα έπρεπε να είχαν φορολογηθεί, συγκροτούνται νέες επιτροπές.

Η ιδιομορφία όμως του νόμου, που επιβεβαιώνει τη νομική πρωτοτυπία του, αποτυπώνεται στο άρθρο 11: Οι αποφάσεις των επιτροπών είναι οριστικές και τελεσίδικες και εναντίον τους δεν μπορεί να ασκηθεί καμία προσφυγή στα διοικητικά και πολιτικά δικαστήρια[42]. Στο ίδιο πνεύμα ορίζεται και η αποκατάσταση αδικιών στην περίπτωση που αποδειχτεί ότι από λάθος ένα άτομο έχει φορολογηθεί δύο ή περισσότερες φορές για τα ίδια περιουσιακά στοιχεία. Το λάθος διορθώνεται σε βάρος του φορολογούμενου, αφού η επιβάρυνση που παραμένει είναι και η υψηλότερη.

Στο άρθρο 12 τα μέτρα που προβλέπονται να πάρουν οι αρμόδιες υπηρεσίες σε περίπτωση που οι οφειλέτες δεν πληρώσουν το φόρο εντός 15 ημερών είναι τελεσίδικα: προσαύξηση του φόρου με πρόστιμο 1% μετά πάροδο μιας εβδομάδας και 2% δύο εβδομάδων και στη συνέχεια κατάσχεση κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων. Η κλιμάκωση των μέτρων, σε περίπτωση που η καθυστέρηση καταβολής του φόρου ξεπεράσει το διάστημα του ενός μήνα, οδηγεί στην ποινή της καταναγκαστικής εργασίας σε στρατόπεδα εργασίας. Εξαιρούνται οι γυναίκες και οι άντρες άνω των 55 ετών, εξαίρεση η οποία δεν τηρήθηκε όσον αφορά τους άντρες[43].

---

42. Η απαγόρευση της προσφυγής θεωρείται ακόμα και από τους υποστηρικτές της επιβολής του φόρου ως το βασικότερο αρνητικό στοιχείο του νόμου που τον καθιστά μέτρο αντιδημοκρατικό που καταστρατηγεί τη νομοθετική νομιμότητα.

43. Το διάταγμα 19288 για τον τρόπο εφαρμογής των σχετικών με την αποστολή των οφειλετών σε στρατόπεδα εργασίας άρθρων του νόμου για το Φόρο Περιουσίας εγκρίθηκε από το Υπουργικό Συμβούλιο στις 7 Ιανουαρίου 1943. Στις 2 Φεβρουαρίου 1943 το Υπουργικό Συμβούλιο εγκρίνει το διάταγμα 131/5338 το οποίο επιτρέπει την «κατά περίπτωση» αποστολή οφειλετών που έχουν υπερβεί το 55ο έτος της ηλικίας τους.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ο νομοθέτης[44], προσπαθώντας να εντάξει τη λειτουργία των στρατοπέδων καταναγκαστικής εργασίας, απόφαση καθαρά πολιτική και απροκάλυπτη μέθοδος σωφρονισμού και τιμωρίας, στη λογική της φορολογικής νομοθεσίας, θεσπίζει την ημερήσια αμοιβή των εργαζομένων ωσάν να επρόκειτο για επίταξη εργασίας. Επιπλέον, η θέσπιση της κατακράτησης του 50% της αμοιβής έναντι των οφειλών των κρατουμένων, παρόλο τον παραλογισμό του μέτρου αφού προβλέπεται ημερομίσθιο 250 γροσίων[45], επιχειρεί να παρουσιάσει την καταναγκαστική εργασία ως τρόπο εξόφλησης του φόρου και όχι ως μέθοδο τιμωρίας. Από την υποχρεωτική εργασία απαλλάσσονται μόνο για ένα μήνα όσοι δεν πληρώνουν μετρητοίς αλλά προσκομίζουν τραπεζογραμμάτια, ομόλογα ή εγγυητικές επιστολές τραπεζών. Όπως και οι αποφάσεις των επιτροπών κατάρτισης των ποσών των αναλογούντων φόρων, έτσι και οι αποφάσεις εκτόπισης σε στρατόπεδα υποχρεωτικής εργασίας, είναι οριστικές και τελεσίδικες.

Προετοιμασία και κατανομή του φόρου

Ο Faik Ökte, ο Έφορος Κωνσταντινούπολης, του οποίου το όνομα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την εφαρμογή του νόμου και την είσπραξη του Φόρου Περιουσίας, ανέλαβε καθήκοντα στις 12 Σεπτεμβρίου 1941 και αμέσως έλαβε την εντολή να συντάξει πίνακα όσων είχαν συσσωρεύσει υπερβολικά κέρδη, τα οποία η υπάρχουσα νομοθεσία δεν μπορούσε να φορολογήσει. Η εντολή διευκρίνιζε ότι οι μη μουσουλμάνοι ήταν κυρίως εκείνοι που είχαν μεγάλα κέρδη και ζητούσε τη σύνταξη ξεχωριστού καταλόγου με τα ονόματά τους. Πράγματι, κατά το διάστημα 1939-1942, μεγάλη μερίδα μη μουσουλμάνων εμπόρων απέκτησαν τεράστιες περιουσίας, εκμεταλλευόμενοι κυρίως τις υψηλές τιμές των τουρ-

---

44. Το κείμενο του νόμου συντάχθηκε από το σύμβουλο του Πρωθυπουργού Eşat Tekeli σύμφωνα με τις οδηγίες του πρώτου. Ο Υπουργός Οικονομικών Fuat Ağralı δεν συμφωνούσε με την επιβολή του φόρου, αλλά όπως και κανένα άλλο μέλος της κυβέρνησης δεν εναντιώθηκε στην απόφαση του Saraçoğlu. Βλ. Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 49-50.

45. Από τις 30 Ιανουαρίου1943 οι κρατούμενοι οφειλέτες του φόρου στο στρατόπεδο εργασίας δικαιούνται ημερομίσθιο 250 γροσίων. Από αυτά τα 60 παρακρατούνται για το φόρο που αναλογεί στο ημερομίσθιο, τα 36 παρακρατούνται για την αγορά 600 γραμμαρίων ψωμιού, 59 για το φαγητό της ημέρας και 95 γρόσια για την εξόφληση του φόρου τους. Οι κρατούμενοι όταν δεν εργάζονται για λόγους που δεν σχετίζονται με τις καιρικές συνθήκες, δεν δικαιούνται ημερομίσθιο. (Εφημερίδα *Tasvir-i Efkar*, 3 Φεβρουαρίου 1943). Η περιγραφή αυτή επιβεβαιώνει το τραγελαφικό του μέτρου της καταναγκαστικής εργασίας ως τρόπου αποπληρωμής του φόρου.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κικών εξαγώγιμων προϊόντων και την έλλειψη ειδών εισαγωγής. Οι έμποροι αυτοί επένδυαν τα κέρδη τους κυρίως σε ακίνητα και χρυσό και στην αγορά εμπορευμάτων, τα οποία συσσώρευαν χωρίς να τα διαθέτουν στην αγορά[46].

Οι καταστάσεις φορολογουμένων που έστειλαν τα υποκαταστήματα της εφορίας χωρίστηκαν σε τέσσερις κατηγορίες: α) την ομάδα Μ των μουσουλμάνων β) την ομάδα G των μειονοτήτων γ) την ομάδα Ε των ξένων υπηκόων και δ) την D των Εβραίων που είχαν ασπαστεί τον μουσουλμανισμό (Dönme). Στη συνέχεια οι τέσσερις ομάδες χωρίστηκαν σε υποομάδες με κριτήριο την εικονιζόμενη οικονομική εμβέλεια και το είδος της επαγγελματικής απασχόλησης των φορολογουμένων.

Την ευθύνη για την κατανομή και την είσπραξη του φόρου επωμίστηκε το Συμβούλιο Επιθεωρητών του Υπουργείου Οικονομικών. Η ομάδα αυτή των «εκτιμητών»[47] χρεώθηκε αποκλειστικά την εξακρίβωση των περιουσιακών στοιχείων και τον καθορισμό των φόρων των εξαιρετικά πλουσίων και των πολύ πλουσίων μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων.

Η κατανομή του φόρου έγινε ως εξής: 12,5% στους μουσουλμάνους, 50% στους μη μουσουλμάνους, 25% στους Dönme και 12,5% στους ξένους. Το ποσοστό που αναλογούσε στους ξένους ήταν αρχικά υψηλότερο, αλλά μετά από πιέσεις και διαπραγματεύσεις με τις ξένες πρεσβείες καθορίστηκε στο ίδιο ποσοστό με τους μουσουλμάνους. Έρευνα του Foreign Chamber of Commerce της Τουρκίας απέδειξε τις τεράστιες διαφορές που παρουσίαζε το ποσοστό του φόρου που ορίστηκε για τις διάφορες κατηγορίες φορολογουμένων εμπόρων σε σχέση με τα ετήσια έσοδά τους. Ενώ το ποσοστό για τους μουσουλμάνους εμπόρους ήταν 4,96% επί των εσόδων τους, για τους Ρωμιούς ήταν 156%, τους Εβραίους 179% και τους Αρμένιους 232%[48]. Οι εταιρείες φορολογήθηκαν έως και 7 φορές περισσότερο από το κεφάλαιό τους ή 5 με 6 φορές περισσότερο από τα δηλωμένα κέρδη τους κατά το 1941. Οι δε φόροι που αφορούσαν στην κτηματική περιουσία συχνά ξεπερνούσαν τη συνολική αξία της[49].

Η απόφαση οι μη μουσουλμάνοι να πληρώσουν μεγαλύτερα ποσά από τους μουσουλμάνους στηρίχτηκε στο επιχείρημα ότι οι μουσουλμάνοι ήταν αυ-

---

46. Alexis Alexandris, *ό.π.*, σ. 214.

47. Ο Ökte χρησιμοποιεί τον όρο εκτιμητές για όσους ασχολήθηκαν με τον καθορισμό του φόρου των δύο αυτών πιο δύσκολων ομάδων φορολογουμένων, όπου πράγματι ελλείψει αξιόπιστων στοιχείων τα ποσά, που ήταν βέβαια και τα υψηλότερα, καθορίστηκαν κατ' εκτίμηση. Ο φόρος των υπαλλήλων και των μικροεπαγγελματιών απαιτούσε λιγότερη «φαντασία», άρα ως πιο εύκολος να καθοριστεί ανατέθηκε σε διοικητικούς και φορολογικούς υπαλλήλους.

48. Εφημερίδα *The New York Times*, 11 Σεπτεμβρίου 1943.

49. Alexis Alexandris, *ό.π.*, σ. 215.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοί που υπέστησαν τις μεγαλύτερες ζημίες λόγω της στράτευσής τους, ενώ οι μη μουσουλμάνοι είχαν την ευκαιρία να δραστηριοποιηθούν οικονομικά και να επωφεληθούν από την κρίση της αγοράς λόγω του πολέμου και να αποκτήσουν υπερβολικά και ανεξέλεγκτα κέρδη. Η Επιστράτευση των Είκοσι Ηλικιών, όμως, όπως έχει μείνει στη ιστορία η επιστράτευση των μη μουσουλμάνων Τούρκων πολιτών, τον Μάιο του 1941 μέχρι τον Ιούλιο του 1942, απομάκρυνε από τις οικονομικές τους δραστηριότητες και μεγάλο αριθμό αντρών που προέρχονταν από τις μειονότητες[50].

Τρία ήταν τα σημεία στον τρόπο που καθορίστηκε και εισπράχθηκε ο Φόρος Περιουσίας, που τον κατέστησαν αναμφισβήτητο δείγμα αντιμειονοτικής πολιτικής:

1) η μεγάλη διαφορά στα ποσά του φόρου μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων

2) η επιβολή του φόρου, σε αντίθεση με τις αρχικές διακηρύξεις για φορολόγηση των υπερβολικών κερδών εμπόρων, επιχειρήσεων και επιχειρηματιών, επιλεκτικά μόνο σε μη μουσουλμάνους μισθωτούς και μικροεπαγγελματίες με χαμηλά εισοδήματα και

3) η αποστολή στα στρατόπεδα εργασίας μόνο μη μουσουλμάνων. Οι πολιτικές προθέσεις που υπαγόρευσαν τις συγκεκριμένες αποφάσεις στα τρία αυτά κρίσιμα σημεία φέρουν την ευθύνη της εθνικιστικής αντιμειονοτικής διάστασης του φόρου και όχι η γενικότερη αυταρχικότητα και αντιδημοκρατικότητά του τρόπου επιβολής του, τις συνέπειες του οποίου υπέστησαν εξίσου και οι μουσουλμάνοι φορολογούμενοι.

Την 1η Δεκεμβρίου ανακοινώνονται τα ονόματα των φορολογουμένων στις πόλεις Balıkesir και Manisa, στις 8 Δεκεμβρίου στις πόλεις Mersin και Tarsus, στις 11 Δεκεμβρίου στις πόλεις Daça, Marmaris, Bodrum, Milas και Köyceyiz της περιφέρειας Muğla και στις 12 στην Edirne (Αδριανούπολη). Στις 15 Δεκεμβρίου στις πόλεις İzmir (Σμύρνη), Kayseri (Καισάρεια), Adana (Άδανα), İskenderun, Kırıkhan, Dörtyol, Antakya και Ankara (Άγκυρα). Τα συγκεντρωτικά ποσά του φόρου στις μεγάλες πόλεις που δημοσιεύουν οι εφημερίδες παρουσιάζουν κάποιες αποκλίσεις. Τα ποσά κυμαίνονται στην Άγκυρα μεταξύ 14.000.000-16.500.000,

---

50. Οι επιστρατευμένοι έφεδροι καθώς και οι νεότεροι που υπηρέτησαν τη θητεία τους κατά τη περίοδο του πολέμου μη μουσουλμάνοι απασχολήθηκαν σε κατασκευαστικά έργα και δεν τους δόθηκαν όπλα. Η απομάκρυνσή τους από τις εστίες τους θεωρείται πολιτική απόφαση που εξασφάλιζε και την αποφυγή δραστηριοποίησης κάποιων μη μουσουλμάνων ως πέμπτη φάλαγγα ξένων δυνάμεων και την οικονομική αποδυνάμωση των μειονοτήτων. Βλ. σχετικά Alexis Alexandris, *ό.π.*, σ. 213-214.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στη Σμύρνη μεταξύ 27.000.000-32.000.000, στα Άδανα μεταξύ 8.500.000-10.000.000 και στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 330.000.000-345.000.000 τουρκικών λιρών. Σε όλη τη χώρα προβλέπεται να συγκεντρωθεί φόρος 450.000.000 - 500.000.000 τ. λιρών[51].

Στις δηλώσεις του σχετικά με την επίσημη έναρξη ισχύος του φόρου ο Νομάρχης και Δήμαρχος Κωνσταντινούπολης Lütfü Kırdar, δηλώνει ότι «*ο φόρος αυτός έγινε δεκτός εις όλην την χώραν ως μία ιδεώδης νομοθεσία εθνικής ασφαλείας και οικονομικής ευρωστίας*»[52]. Η αποδοχή όμως, στην ομιλία του ότι στην παγκόσμια ιστορία δεν υπάρχει παράδειγμα απόλυτης δικαιοσύνης, μπορεί να θεωρηθεί και ως έμμεση αποδοχή της αμφισβητούμενης ορθότητας του φόρου από άποψη δημοκρατικού δικαίου. Η δε επίκληση στη θυσία στην οποία θα πρέπει να προβούν με καλή θέληση και ευχαρίστηση οι πολίτες της χώρας, προσφέροντας μέρος της περιουσίας τους, εμφανίζεται ως ηθική οφειλή και όχι ως υποχρέωση των πολιτών στο πλαίσιο της κρατικής δημοσιονομικής πολιτικής. Η διάσταση αυτή κυριαρχεί στον τύπο σε όλη τη διάρκεια της επιβολής του Φόρου Περιουσίας. Η μη πληρωμή του φόρου αντιμετωπίζεται ως ηθικά κολάσιμη πράξη και επιδιώκεται η ηθική σπίλωση των «κακοπληρωτών» στα μάτια της τουρκικής κοινής γνώμης.

Η εφημερίδα *Kızılay* της 18ης Δεκεμβρίου συνοψίζει και σηματοδοτεί πλήρως το ιδεολογικό πλαίσιο με το οποίο η κυβέρνηση και ο τουρκικός τύπος επιχειρούν να νομιμοποιήσουν το Φόρο Περιουσίας. Ο φόρος εμφανίζεται ως η δίκαιη επανόρθωση της θεμελιώδους αδικίας που έχει υποστεί η τουρκική κοινωνία, το γεγονός ότι ο φόρος αίματος για να υπάρξει η Τουρκική Δημοκρατία δεν πληρώθηκε από όλους. «*Όπως ο στρατιώτης μας πηγαίνει με θάρρος στο μέτωπο χωρίς να πτοείται από το θάνατο, έτσι και ο πλούσιος έμπορος οφείλει να προσέλθει στα φορολογικά τμήματα για να πληρώσει. Γιατί η περιουσία σήμερα αποτελεί οφειλή προς την πατρίδα όπως το αίμα*»[53].

Η λαϊκή και κρατική επιφύλαξη για το ρόλο των μειονοτήτων σε μια εθνικά ομοιογενή Τουρκία τροφοδοτείται από πολλές μεριές. Το ιδεολογικό και πολιτικό στοιχείο που κυριαρχεί στην αρνητική εικόνα για τους μη μουσουλμάνους εδράζεται στο ήδη στέρεα δομημένο ιδεολογικό οικοδόμημα του ποιος δικαιούται να ανήκει στο τουρκικό έθνος. Το ερώτημα «ποιος» αναπόφευκτα ορίζει και το «γιατί» κάποιος δικαιούται να ανήκει στο τουρκικό έθνος. Η

---

51. Η αντιστοιχία τουρκικής λίρας με ένα δολάριο το Νοέμβριο 1942 ήταν 1,3083. Τα 1.000 δολάρια του 1942 αντιστοιχούν με 12.930 δολάρια το 2004. Bali, *ό.π.*, σ. 15.

52. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 1η Δεκεμβρίου 1942.

53. Εφημερίδα *Kızılay*, 18 Ιανουαρίου 1943.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

απάντηση, που αρθρώνεται κυρίως μέσα από τον τύπο, τις δηλώσεις των πολιτικών και τις υποδείξεις τμήματος της διανόησης, επικεντρώνεται στο ιδεολογικό σχήμα: η ένταξη στο εθνικό τουρκικό κράτος προϋποθέτει θυσίες. Η Τουρκική Δημοκρατία έγινε πραγματικότητα με τη «θυσία αίματος» του τουρκικού λαού. Όσοι δεν συμμετείχαν στη θυσία αυτή οφείλουν να προβούν σε κάποια άλλη συμβολική θυσία. Έτσι, ο «φόρος αίματος» πρέπει να ισοσταθμιστεί με το «φόρο χρήματος». Είναι πράγματι εντυπωσιακός ο παραλληλισμός που γίνεται, με τρόπους ποικίλους έμμεσους ή άμεσους, του «*αίματος που έχει χυθεί για να υπάρξει η Τουρκία*» με το «*χρήμα που πρέπει να καταβληθεί για να συνεχίσει να υπάρχει*». Είναι σαφές βέβαια ότι στη δεύτερη ομάδα που πρέπει να προβεί σε υλικές θυσίες ανήκουν όλοι ανεξαιρέτως οι μη μουσουλμάνοι Τούρκοι πολίτες, που όχι μόνο δεν συμμετείχαν στον αγώνα της ανεξαρτησίας, αλλά σε πολλές περιπτώσεις τάχθηκαν με τις δυνάμεις εκείνες που απειλούσαν την εδαφική κυριαρχία της Τουρκίας. Αλλά και οι ξένοι που ζουν στην Τουρκία οφείλουν να πληρώσουν το τίμημα που τους αναλογεί, αφού απολαμβάνουν το προνόμιο να πλουτίζουν χωρίς να προσφέρουν στη χώρα καμία υπηρεσία[54]. Το Μάρτιο του 1943, στο απόγειο της εφαρμογής του Φόρου Περιουσίας, ο Τούρκος Υπουργός Εξωτερικών Numan Menemencioğlu σε συνομιλία του με το Βρετανό Πρεσβευτή στην Άγκυρα H. Knatchbull – Hugessen διαψεύδει την κατηγορία ότι ο Φόρος Περιουσίας στοχεύει στην καταπίεση και στην εξόντωση των μειονοτήτων και υποστηρίζει ότι οι πολύ πλούσιες αυτές εμπορικές κοινότητες δεν προσέφεραν τίποτα στην Τουρκία, ζούσαν με ιδιαίτερα προκλητικό τρόπο μέσα στην πολυτέλεια σε αντίθεση όχι μόνο με τον τουρκικό αγροτικό πληθυσμό που στην πλειονότητά του λιμοκτονούσε, αλλά και με τους κρατικούς και κυβερνητικούς υπαλλήλους που ζούσαν σαν προλετάριοι. Ο τουρκικός μουσουλμανικός πληθυσμός θυσιάστηκε και σφαγιάστηκε τόσες φορές για την πατρίδα του. Τώρα ήρθε και η σειρά των πλούσιων αυτών κοινοτήτων να βοηθήσουν τη χώρα τους[55].

---

54. Επιλεγμένες αναδημοσιεύσεις στον τουρκικό τύπο της εποχής άρθρων της *Εφημερίδας της Λωζάννης* υποστηρίζουν ως απόλυτα δίκαιη την απόφαση να φορολογηθούν και οι ξένοι. Π.χ. η τουρκική εφημερίδα *Vatan* στις 9 Μαρτίου 1943 αναδημοσιεύει άρθρο της ελβετικής εφημερίδας που αναφέρει «*...στην Τουρκία οι ξένοι ασχολούνται περισσότερο με το εμπόριο, φυσικό είναι να πληρώσουν τον περισσότερο φόρο ...η Τουρκία είναι μια φιλόξενη χώρα στην οποία οι ξένοι μπορούν να πλουτίζουν ανενόχλητοι...γιατί να μη μετέχουν στη θυσία της περιουσίας τους όπως οι Τούρκοι; ...εάν οι ξένοι ζούσαν στη χώρα τους θα έδιναν όχι μόνο την περιουσία τους αλλά θα έβαζαν σε κίνδυνο και την ίδια τη ζωή τους ...πρέπει λοιπόν να συμμετέχουν στην άμυνα της Τουρκίας όπου ζουν με ειρήνη και ησυχία.*»

55. Επιστολή με θέμα το Φόρο Περιουσίας του Βρετανού Πρεσβευτή στην Άγκυρα στο Βρετανό Υπουργό Εξωτερικών, 19 Μαρτίου 1943. FO371/37403/R3391.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Αντιπροσωπευτικό δείγμα της αντίληψης αυτής είναι η απάντηση που έδωσε ο Şevket Süreyya Aydemir στις διαμαρτυρίες του Εβραίου καθηγητή Avram Galanti για το δυσβάσταχτο βάρος του Φόρου Περιουσίας:

Εμείς οι Τούρκοι εδώ και αιώνες έχουμε χύσει το αίμα μας σε αμέτρητους πολέμους, σε χιλιάδες μέτωπα, έχουμε υπηρετήσει στο στρατό για τόσο μεγάλα χρονικά διαστήματα που δεν βρήκαμε το χρόνο να συσσωρεύσουμε χρήματα από το εμπόριο και τη βιομηχανία. Εσείς, όλες οι μειονότητες, μπορέσατε να κάνετε αυτό που δεν είχαμε εμείς την ευκαιρία να κάνουμε. Εμείς σας προστατεύσαμε από τους πολέμους. Εσείς δεν δώσατε στρατιώτες στο στρατό. Μάλιστα με διάφορους τρόπους καταφέρατε να μην πληρώνετε ούτε φόρους. Συγκεντρώσατε στα χέρια σας το εμπόριο, τη βιομηχανία, τις εισαγωγές και τις εξαγωγές, κεφάλαια και χρήματα. Οι δουλειές αυτές έγιναν σε βάρος του δικού μας αίματος που χύθηκε άπλετα για χρόνια ολόκληρα.....Είναι ποτέ δυνατόν να συμψηφιστεί το αίμα που έχει χυθεί ανά τους αιώνες με τις εκατό ή διακόσιες χιλιάδες λίρες που ζητείται από σας να καταβάλετε για το φόρο περιουσίας, ακόμα και αν ονομάζαμε το φόρο αυτόν «φόρο αίματος» θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι έτσι ο λογαριασμός ισοσκελίζεται;[56]

Η κυρίαρχη αυτή αντίληψη περί «*θυσίας αίματος*» και «*θυσίας περιουσίας*» δεν συνιστά ένα απλό σχήμα λόγου. Έχει βαθύτερες ρίζες και συμβολίζει πεποιθήσεις εδραιωμένες στο πολυσύνθετο υπόβαθρο της Τουρκίας του 1942. Το νόημα των λόγων του προφήτη και χαλίφη Ali «*...Βέβαια υποβάλλονται οι Ζιμμίδες [οι φόρου υποτελείς] εις τον κεφαλικόν φόρον δια να εξισώσωσιν ενώπιον του Νόμου [θρησκευτικού νόμου]το αίμα των με το δικό μας αίμα και την περιουσίαν των με την ιδική μας περιουσίαν...*»[57] παραμένει επίκαιρο και πολύσημο.

Ο Φόρος Περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη - Ρωμιοί και Έλληνες φορολογούμενοι

Ο Φόρος Περιουσίας επιβάλλεται στα μέσα περίπου της εικοσαετίας καλών σχέσεων Ελλάδας και Τουρκίας. Περίοδος που ξεκινά με την Συνθήκη

---

56. Şevket Süreyya Aydemir, *ό.π.*, σ. 231. Ο συγγραφέας, πολιτικό στέλεχος της εποχής, παρ' όλο το μένος που εκφράζει στο απόσπασμα που παραθέτουμε, ασκεί αρνητική κριτική στο Φόρο Περιουσίας και τον χαρακτηρίζει ως καταφανή πολιτική διάκρισης που στρεφόταν κατά των μειονοτήτων.

57. Ελευθεριάδης, *Ανατολικαί Μελέται*, Σμύρνη, 1909, σ. 131.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της Άγκυρας το 1930 και διακόπτεται με την προσφυγή της Ελλάδας στα Ηνωμένα Έθνη για το Κυπριακό ζήτημα το 1954. Η διατήρηση των καλών ελληνοτουρκικών σχέσεων την εποχή του πολέμου αποτελεί στόχο και των Συμμάχων. Η αποφυγή της διατάραξης των ελληνοτουρκικών σχέσεων λόγω του Φόρου Περιουσίας βρίσκεται στο κέντρο της εξωτερικής πολιτικής, τόσο της εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης, όσο και της Βρετανικής. Ο Βρετανός Πρεσβευτής στην Άγκυρα σε συνομιλία του το Μάρτιο του 1943, πρώτα με το Şevki Berker, Υφυπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας, και στη συνέχεια με το Numan Menemencioğlu, Υπουργό Εξωτερικών, επισημαίνει την πολιτική διάσταση του Φόρου Περιουσίας, δηλώνοντας ότι η επιβολή του αποτελεί σοβαρή απειλή για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και κατ' επέκταση για τις τουρκοβαλκανικές σχέσεις[58]. Το ευαίσθητο σημείο του ζητήματος έγκειται στο ποιος και στο πώς δύναται να παρέμβει στο όνομα των Ρωμιών, των Ελλήνων με τουρκική υπηκοότητα, χωρίς αυτό να θεωρηθεί από τους Τούρκους παρέμβαση ξένης χώρας σε εσωτερικά της ζητήματα. Όπως επισημαίνει ο Michael Palairet, Βρετανός Πρεσβευτής διαπιστευμένος στην Ελληνική Κυβέρνηση του Καΐρου, το γεγονός της συνύπαρξης στην Κωνσταντινούπολη της ελληνικής κοινότητας (Έλληνες υπήκοοι) και της ελληνικής μειονότητας (Τούρκοι υπήκοοι) αποτελεί στη συγκεκριμένη συγκυρία ένα ιδιόμορφο πολιτικό πρόβλημα. Η ελληνική κοινότητα ενέπαπτε άμεσα στη φροντίδα της Ελληνικής Κυβέρνησης και των ελληνικών διπλωματικών αρχών. Στην περίπτωση όμως των Ρωμιών, η παρέμβαση απαιτούσε πολύ λεπτούς χειρισμούς, γιατί θα μπορούσε να αποβεί σε βάρος τους. Η Τουρκική Κυβέρνηση, η οποία κατηγορούσε όλες τις μειονότητες για άρνηση να ενσωματωθούν στην τουρκική κοινωνία και να τιμήσουν τις υποχρεώσεις τους ως πολίτες της Τουρκίας, θα εκλάμβανε την επιδίωξη να υπαχθούν στη διπλωματική προστασία ξένης χώρας για να ελαφρυνθούν από το βάρος του Φόρου Περιουσίας, ως απείθεια Τούρκων πολιτών προς τις επιταγές του τουρκικού κράτους. Εξάλλου, η προσφυγή στη Συνθήκη της Λωζάννης και στην Κοινωνία των Εθνών για την τήρηση της αρχής της προστασίας των μειονοτήτων την εποχή του πολέμου κρίνεται ανεδαφική, αφού η Κοινωνία των Εθνών είναι θεσμός ανενεργός πια και το άρθρο 44 της Συνθή-

---

58. Επιστολή του Βρετανού πρεσβευτή στην Άγκυρα προς το Βρετανό Υπουργό Εξωτερικών, 19 Μαρτίου 1943. FO371/37403/R3391. Στην ίδια επιστολή ο πρεσβευτής αναφέρει ότι προέβη σε σαφή δήλωση προς τον Τούρκο υπουργό Εξωτερικών ότι δεν θα μπορούσε να αποδεχτεί και ποτέ δεν πρόκειται να αποδεχτεί ότι δεν έγιναν διακρίσεις κατά των μειονοτήτων στην εφαρμογή του Φόρου Περιουσίας.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κή της Λωζάννης «*έχει γίνει αποδεκτό από το 1930 ότι πρόκειται για νεκρό γράμμα*»[59]. Οι επίσημες λοιπόν παρεμβάσεις της Ελληνικής Κυβέρνησης και του Έλληνα Πρεσβευτή Ραφαήλ Ραφαήλ αφορούν επίσημα μόνο στους Έλληνες υπηκόους.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1935 σε σύνολο 16.157.450 πληθυσμού και σε σύνολο 226.167 χριστιανών υπάρχουν 77.964 άτομα που δηλώνουν χριστιανοι ορθόδοξοι και έχουν την ελληνική ως μητρική γλώσσα και 6.543 καθολικοί με μητρική γλώσσα την ελληνική[60]. Μητρική γλώσσα την ελληνική δηλώνουν και κάποιες ολιγομελείς ομάδες, όπως 173 Προτεστάντες, 329 Εβραίοι, 171 Γρηγοριανοί, 31 Αρμένιοι και 6 δηλώνουν άθρησκοι. Συνολικά 108.725 άτομα καταγράφονται με μητρική γλώσσα την ελληνική, ποσοστό 0,6% επί του συνολικού πληθυσμού της Τουρκίας. Στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης με συνολικό πληθυσμό 883.599 άτομα, μητρική γλώσσα την ελληνική δηλώνουν 79.920 άτομα (9% του πληθυσμού της πόλης). Η καταγραφή των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης με κριτήριο το θρήσκευμα περιπλέκει βέβαια τα πράγματα. Σε σύνολο 169.512 χριστιανών (19% του πληθυσμού) οι 95.956 δηλώνουν ορθόδοξοι (56% των χριστιανών και 10% του πληθυσμού της πόλης)[61]. Ο ορθόδοξος αυτός πληθυσμός δεν είναι σίγουρα στο σύνολό του αμιγώς ελληνικός. Τη δυσκολία για τον ακριβή υπολογισμό των μελών των μειονοτήτων στην Τουρκία επισημαίνει και ο Γ΄ Γραμματέας της Βρετανικής Πρεσβείας στην Άγκυρα Peck, ο οποίος με εντολή του Πρεσβευτή H. Knatchbull – Hugessen εκπόνησε σχετική μελέτη τον Ιανουάριο του 1944[62]. Η διπλή καταγραφή με βάση τη μητρική γλώσσα και το θρήσκευμα δεν αποδίδει επακριβώς τα πληθυσμιακά μεγέθη των μειονοτήτων και οι αριθμοί δεν συμπίπτουν ούτε για τους Αρμένι-

---

59. Επιστολή του M. Palairet, του Βρετανού Πρεσβευτή διαπιστευμένου στην εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση στο Κάιρο, προς τον O. Sargent, υφηλόβαθμο στέλεχος του Foreign Office, 19 Φεβρουαρίου 1943. FO371/37401/R1552.

60. Αναλυτικότατη παρουσίαση των στατιστικών δεδομένων για τις μειονότητες της Τουρκίας μεταξύ 1927 και 1965 γίνεται στο βιβλίο του Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* [Οι μειονότητες στις Απογραφές Πληθυσμού στην Τουρκία], Çiviyazıları, İstanbul, 1999.

61. Το 1945 σε επίπεδο χώρας το ποσοστό που δηλώνει τα ελληνικά ως μητρική γλώσσα μειώνεται σε 8,16% δηλαδή 88.680 άτομα, ενώ ο πληθυσμός της χώρας έχει φτάσει τα 18.790.174 άτομα. Στην Κωνσταντινούπολη με συνολικό πληθυσμό 1.078.399 οι ορθόδοξοι κάτοικοι είναι 76.844 και μητρική γλώσσα την ελληνική δηλώνουν οι 69.780. Fuat Dündar, *ό.π.*, σ. 175-184.

62. H. Knatchbull – Hugessen προς τον Eden, 3 Φεβρουαρίου 1944, FO371/44151/R1794, ως απάντηση στο αίτημα της Βρετανικής Κυβέρνησης να ενημερωθεί για τους Ρωμιούς της Τουρκίας και τον τόπο διαμονής τους εκτός Κωνσταντινούπολης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ους, οι οποίοι καταγράφονται ως Αρμένιοι αλλά και ως Γρηγοριανοί, Καθολικοί και Διαμαρτυρόμενοι, ούτε για τους Εβραίους, αφού εκτός από την εβραϊκή εμφανίζονται πολλοί με μητρική γλώσσα την ισπανική. Επομένως, ο πληθυσμός της ελληνικής μειονότητας της Κωνσταντινούπολης την εποχή του Φόρου Περιουσίας μπορεί να υπολογιστεί κατά προσέγγιση σε 95.000 με 110.000 άτομα συμπεριλαμβανομένων και των Ελλήνων υπηκόων[63].

Στις 17 Δεκεμβρίου αναρτώνται οι κατάλογοι στα φορολογικά τμήματα της Κωνσταντινούπολης. Ο αριθμός των φορολογουμένων της Κωνσταντινούπολης και το ποσό που οφείλουν να καταβάλουν εμφανίζονται στον τύπο εκείνων των ημερών στρογγυλοποιημένοι σε 60.000 άτομα και 330.000.000 τ. λίρες. Αργότερα, ο Faik Ökte στο βιβλίο του θα αναφέρει τους αριθμούς 61.673 και 345.856.172 αντίστοιχα και ο Ayhan Aktar, βασιζόμενος σε άλλες πηγές του Υπουργείου Οικονομικών, θα οριστικοποιήσει τους αριθμούς σε 62.575 οφειλέτες και σε φόρο 349.483.419 τ. λιρών.

Πίνακας 1

Κατανομή Φόρου Περιουσίας σύμφωνα με το θρήσκευμα των φορολογουμένων στην Κωνσταντινούπολη

Θρήσκευμα φορολογουμένων	Φορολογούμενοι	%	Φόρος	%
Μουσουλμάνοι	4.195	7%	25.600.409	7%
Χριστιανοί – Εβραίοι	54.377	87%	289.656.246	83%
Άλλοι	4.003	6%	34.226.764	10%
Σύνολο	**62.575**	**100%**	**349.483.419**	**100%**

Παρατίθεται στο: Ayhan Aktar "Varlık vergisi sırasında gayrimenkul satışları – İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi [Οι πωλήσεις ακινήτων την εποχή του Φόρου Περιουσίας-Ανάλυση των στοιχείων καταγραφής των αγοραπωλήσεων] *(26 Aralık 1942-30 Haziran 1943)» στο Toplumsal Tarih, Σεπτέμβριος 1999, σ. 12.*

Το γεγονός ότι το 87% των μη μουσουλμάνων φορολογουμένων της Κωνστα-

63. Ο αριθμητικός προσδιορισμός των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη είναι ιδιαίτερα δυσχερής στα μέσα του 20ού αιώνα, όπως και κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος στο βιβλίο του *Κωνσταντινούπολη 1956-1908. Η ακμή του Ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1994. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται σε υπόμνημα των ελληνικών συλλόγων της Πόλης, το 1878 αναφέρονται 287.500 Έλληνες κάτοικοι, ενώ δυτικοευρωπαϊκές πηγές της ίδιας περιόδου αριθμούν τους Έλληνες σε 230.000. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι επίσημες ελληνικές εκτιμήσεις παρουσιάζουν τους Έλληνες κατοίκους του βιλαετίου της Κωνσταντινούπολης να φτάνουν τις 364.459.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νινούπολης οφείλει να πληρώσει το 83% του φόρου και το 7% των μουσουλμάνων φορολογούμενων το 7% του φόρου εμφανίζει μια πλασματική ισορροπία, όπου οι πολλοί φαίνεται να πληρώνουν τα πολλά και αντίστροφα οι λίγοι τα λίγα. Όμως η πραγματική εικόνα αναμφισβήτητων διακρίσεων είναι αυτή που πιστοποιούν οι Πίνακες 2 και 3, όπου η επιμέρους κατανομή των ομάδων Μουσουλμάνοι και Μη Μουσουλμάνοι στις βασικές κατηγορίες φορολογουμένων αναδεικνύει τις έντονες διαφορές που εμφανίζουν τα ποσά που έχουν βεβαιωθεί για κάθε ομάδα. Ο μέσος φόρος που αντιστοιχεί στους 460 εξαιρετικά πλούσιους μουσουλμάνους είναι 37.600 τ. λίρες σε αντίθεση με τις 74.120 τ. λίρες που αναλογούν σε κάθε εξαιρετικά πλούσιο μη μουσουλμάνο. Οι καταβάλλοντες φόρο αποδοχών μουσουλμάνοι οφείλουν κατά μέσο όρο 1.566 τ. λίρες, αλλά οι μη μουσουλμάνοι της ίδιας κατηγορίας χρεώνονται με 3.014 τ. λίρες. Η διαφορά μεγαλώνει στην κατηγορία των φορολογουμένων που καταβάλλουν φόρο επί των κερδών, ο μέσος φόρος των εμπόρων και των επιτηδευματιών για μεν τους μουσουλμάνους είναι 3.385 τ. λίρες, για δε τους μη μουσουλμάνους φθάνει τις 8.232 τ. λίρες. Αξιοσημείωτο είναι και το στοιχείο της σχετικά μειωμένης φορολογίας των μουσουλμάνων γαιοκτημόνων οι οποίοι οφείλουν κατά μέσο όρο 5.056 τ. λίρες.

Πίνακας 2

Μουσουλμάνοι Φορολογούμενοι Κωνσταντινούπολης

Κατηγορία φορολογουμένων	Αριθμός	Ποσό Φόρου	Μέσο ποσό Φόρου
Εξαιρετικά πλούσιοι	460	17.294.549	37.600
Καταβάλλοντες φόρο αποδοχών	924	3.128.310	1.566
Καταβάλλοντες φόρο κερδών	2.589	4.055.100	3.385
Μεγαλογαιοκτήμονες	222	1.122.450	5.056
Σύνολο	**4.195**	**25.600.409**	

Πηγή: Ayhan Aktar "Varlık vergisi sırasında gayrimenkul satışları – İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi (26 Aralık 1942-30 Haziran 1943)» στο Toplumsal Tarih, Σεπτέμβριος 1999, σ. 12.

Πίνακας 3

Μη Μουσουλμάνοι Φορολογούμενοι Κωνσταντινούπολης

Κατηγορία φορολογουμένων	Αριθμός	Ποσό Φόρου	Μέσο ποσό Φόρου
Εξαιρετικά πλούσιοι	2.563	189.969.980	74.600
Καταβάλλοντες φόρο αποδοχών	1.259	10.364.466	3.014
Καταβάλλοντες φόρο κερδών	24.151	72.811.850	8.232
Ημερομίσθιοι	15.413	9.629.450	625
Μισθωτοί/ Υπάλληλοι – Εργάτες	10.991	6.880.500	626
Σύνολο	**54.377**	**289.656.246**	

Πηγή:. Ayhan Aktar "Varlık vergisi sırasında gayrimenkul satışları – İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi (26 Aralık 1942-30 Haziran 1943)» στο Toplumsal Tarih, Σεπτέμβριος 1999, σ. 12.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στα πρώτα 79 ονόματα εμπόρων, ελεύθερων επαγγελματιών και επιχειρήσεων που εμφανίζονται στους καταλόγους συμπεριλαμβάνονται «γνωστά» ελληνικά ονόματα[64]. Ο φόρος που επιβαρύνει τις εταιρίες, τις βιομηχανίες, τις βιοτεχνίες και τα καταστήματα είναι ανεξάρτητος από το φόρο που βεβαιώνεται για κάθε φορολογούμενο χωριστά. Τα δημοσιευμένα στοιχεία στον κωνσταντινουπολίτικο ελληνικό τύπο της εποχής δεν είναι απολύτως σαφή[65]. Π.χ. το εργοστάσιο σοκολατοποιίας «Λιόν Μέλμπα» φορολογείται ως επιχείρηση με 150.000 τ. λίρες και οι τρεις συνιδιοκτήτες Κωνσταντίνος Μελόπουλος, Γεώργιος Αμασλίδης και Αβράμ Ιωαννίδης φορολογούνται και αυτοί με 150.000 τ. λίρες έκαστος. Στην περίπτωση όμως της εταιρίας «Elite» και του ιδιοκτήτη της Δεϊρμεντζόγλου δεν είναι απολύτως σαφές εάν ο φόρος των 130.000 τ. λιρών αφορά μόνο στην εταιρία ή και στον ατομικό φόρο του ιδιοκτήτη της.

Πίνακας 4

Πληρωμές του Φόρου Περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη κατά τον πρώτο μήνα εφαρμογής του

Ημερομηνία	Ημερήσια πληρωμή	Σύνολο
22 Δεκεμβρίου 1942	3.000.000	3.000.000
23 Δεκεμβρίου	10.000.000	13.000.000
25 Δεκεμβρίου	2.328.000	15.328.000
31 Δεκεμβρίου	6.532.679	21.860.679
2 Ιανουαρίου 1943	18.819.757	40.680.436
4 Ιανουαρίου	17.071.406	57.751.842
5 Ιανουαρίου	644.941	58.396.783
6 Ιανουαρίου	623.533	59.020.316
7 Ιανουαρίου	937.177	59.957.493
8 Ιανουαρίου	2.162.098	62.119.591
9 Ιανουαρίου	1.343.737	63.463.328
11 Ιανουαρίου	7.769.311	71.232.639
12 Ιανουαρίου	2.112.814	73.345.453
13 Ιανουαρίου	925.721	74.271.174
14 Ιανουαρίου	1.883.077	76.154.251
15 Ιανουαρίου	3.089.512	79.243.763
16 Ιανουαρίου	2.007.190	81.250.953
18 Ιανουαρίου	3.694.388	84.945.341
19 Ιανουαρίου	1.739.780	86.685.121

64. Όλα τα ονόματα φορολογουμένων, ατόμων ή εταιρειών, εμφανίζονται με τη γραφή που έχουν δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Απογευματινή* της Κωνσταντινούπολης.

65. Βλ. πίνακα στο Παράρτημα Α'.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

20 Ιανουαρίου	1.705.812	88.390.933
21 Ιανουαρίου	3.457.000	91.847.933
22 Ιανουαρίου	1.894.067	93.742.000

Πηγή: Εφημερίδα Απογευματινή της Κωνσταντινούπολης και τουρκικές εφημερίδες.

Όπως βεβαιώνει ο Πίνακας 4, μέχρι τις 4 Ιανουαρίου, τελευταία ημέρα πληρωμής χωρίς προσαυξήσεις, εισπράχθηκαν 57.751.842 τ. λίρες, 53.000.000 κατατέθηκαν τοις μετρητοίς και τα 4.751.842 σε επιταγές. Στις 2 και τις 4 Ιανουαρίου, τελευταία ημέρα πληρωμής του φόρου χωρίς προσαυξήσεις, κατατέθηκαν τα ποσά των 18.819.757 και 17.071.406 τ. λιρών αντίστοιχα, που αποτελούν και τις δύο υψηλότερες ημερήσιες καταβολές του φόρου σε όλη τη διάρκεια των εισπράξεων. Στις 11 Ιανουαρίου με τη λήξη της πρώτης εβδομάδας της δεκαπενθήμερης διορίας, πριν αρχίσει η εφαρμογή του νόμου περί Οφειλών προς το Δημόσιο και οι κατασχέσεις, καταβάλλεται το ποσόν των 7.769.311 τ. λιρών, που είναι κι αυτό υψηλό σε σχέση με τις υπόλοιπες ημερήσιες πληρωμές, όπως φαίνεται και από τον Πίνακα 4. Στη λήξη του πρώτου μήνα εισπράξεων στην Κωνσταντινούπολη, 23 Ιανουαρίου 1943, έχουν εισπραχθεί 93.742.000 και σε όλη την τουρκική επικράτεια περίπου 180.000.000 τ. λίρες. Στις 28 Ιανουαρίου έχουν καταβληθεί στην Κωνσταντινούπολη 99.186.466 τ. λίρες, 10.000 περίπου φορολογούμενοι έχουν πληρώσει το σύνολο του φόρου τους, 15.000 έχουν πληρώσει μέρος της οφειλής τους και 37.500 δεν έχουν πληρώσει καθόλου. Στις 30 Ιανουαρίου το εισπραχθέν ποσό σε όλη τη χώρα ανέρχεται σε 190.000.000 τ. λίρες. Η αναλογία που έχει ορισθεί εξαρχής για το ποσοστό συμμετοχής της Κωνσταντινούπολης στο συνολικό ποσό του φόρου σε ολόκληρη την επικράτεια (με δεδομένα τα ποσά 320.000.000 και 465.000.000 τ. λίρες αντίστοιχα) μέχρι την τελική εκκαθάριση του φόρου δεν παρουσιάζει πολύ μεγάλη απόκλιση. Το αρχικά προβλεπόμενο ποσοστό είναι περίπου 68%, το οποίο με βάση τις τελικές εισπράξεις του φόρου (221.307.508 στην Κωνσταντινούπολη και 314.920.940 τ. λίρες σε όλη τη χώρα) φθάνει το 70%. Η Κωνσταντινούπολη με 62.575 φορολογούμενους σε σύνολο 114.368 σε όλη τη χώρα καλύπτει το 54% των οφειλετών[66].

Στις 24 Δεκεμβρίου υπό την προεδρία του Υπουργού Οικονομικών συγκαλείται σύσκεψη των διευθυντών των τραπεζών Κρατικής, Γεωργίας, Εργασίας, Κτηματικής και Οθωμανικής με θέμα τη διευκόλυνση των φορολογούμενων στην πληρωμή του φόρου, με την προϋπόθεση να έχει γίνει η πληρωμή του

66. Ayhan Ahtar, *ό.π.*, σ. 221.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

20% του φόρου. Αποφασίζεται η παροχή δανείων έναντι υποθήκευσης ακινήτων, πιστώσεων έναντι κρατικών ομολογιών και χρεογράφων μέχρι το 90% της ονομαστικής αξίας τους, δάνεια έναντι μετοχών των τραπεζών Κρατικής, Εργασίας και Οθωμανικής μέχρι το 80% της ονομαστικής τους αξίας, καθώς και η προεξόφληση των γραμματίων αποταμίευσης. Παράλληλα οργανώνεται η αγορά εμπορευμάτων που ανήκουν σε φορολογούμενους από κρατικούς φορείς με τιμές που ορίζει το ίδιο το κράτος. Η άφιξη πολλών εμπόρων από την Ανατολία στην Κωνσταντινούπολη για την αγορά εμπορευμάτων και ακινήτων γίνεται ήδη αισθητή λίγες μέρες μετά την έναρξη της είσπραξης του φόρου[67]. Η παράπλευρη αυτή οικονομική δραστηριότητα που αναπτύσσεται στον κρατικό και ιδιωτικό τομέα ως αποτέλεσμα της επιβολής του Φόρου Περιουσίας, γεγονός που σίγουρα είχε προβλεφθεί ότι θα προκύψει κατά την εφαρμογή του φόρου, αποτελεί τη διττή επιδίωξη του φόρου. Η ρευστοποίηση περιουσιακών στοιχείων εξασφαλίζει στο κράτος την είσπραξη χρήματος και παράλληλα την μεταφορά κινητών και ακίνητων αγαθών στην τουρκική ιδιοκτησία, σε Τούρκους ιδιώτες ή σε τουρκικούς κρατικούς οργανισμούς[68].

Σύμφωνα με τα αρχεία των υπηρεσιών κτηματολογίου των περιοχών Beyoğlu, Şişli, Eminönü, Fatih, Kadıköy και Adalar της Κωνσταντινούπολης, τους πρώτους έξι μήνες της επιβολής του φόρου έγιναν συνολικά 537 πωλήσεις ακινήτων αξίας 11.077.949 τ. λιρών για την πληρωμή του φόρου. Το μεγαλύτερο ποσοστό των πωλήσεων, το 39%, έγινε από Εβραίους, το 29% από Αρμένιους και το 12% από Έλληνες. Η αγορά των ακινήτων αυτών έγινε σε ποσοστό 67,1% από ιδιώτες Τούρκους μουσουλμάνους και ένα 0,6% από εταιρείες Τούρκων μουσουλμάνων. Το 15% αγοράστηκε από κρατικές τράπεζες, κρατικές εταιρείες και το 14% από το Δήμο Κωνσταντινούπολης και τη Γενική Διεύθυνση Βακουφίων. Το 30%, δηλαδή, των ακινήτων αγοράστηκαν από τον ευρύτερο κρατικό τομέα. Μόλις το 1%, το 0,7% και το 0,6% αγοράστηκαν από Αρμένιους, Ρωμιούς και Εβραίους αντίστοιχα[69].

Όπως επιβεβαιώνουν οι πίνακες που ακολουθούν, οι Εβραίοι και οι ξένοι υπήκοοι πούλησαν τα ακριβότερα, οι Αρμένιοι τα περισσότερα και οι Μουσουλμάνοι τα λιγότερα αλλά και φθηνότερα ακίνητα. Οι Ρωμιοί, ενώ αποτε-

---

67. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 26 Δεκεμβρίου 1942.

68. Η εφημερίδα *Απογευματινή* στις 24 Δεκεμβρίου 1942 αναφέρει την πρόθεση της κυβέρνησης να δώσει πίστωση 40-50 εκατομμυρίων λιρών στα Μονοπώλια, τη Sümerbank και τον Εμπορικό Οργανισμό για να έχουν τη δυνατότητα να αγοράσουν πρώτες ύλες και άλλα εμπορεύματα.

69. Ayhan Ahtar, *ό.π.*, σ. 229 -230.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λούν αριθμητικά τη μεγαλύτερη μειονότητα στην Κωνσταντινούπολη, πούλησαν λιγότερα και μικρότερης αξίας ακίνητα από τους Εβραίους και τους Αρμένιους. Τα 11 ακριβότερα ακίνητα, μέσης αξίας 147.684 τ. λιρών, αγοράστηκαν από το κράτος, δηλαδή το Δήμο και τη Γενική Διεύθυνση Βακουφίων. Τα επόμενα 23 ακίνητα μεγάλης αξίας, με μέση αξία 73.634 τ. λίρες, από κρατικές τράπεζες και κρατικές ασφαλιστικές εταιρείες και 2 ακίνητα μέσης αξίας 32.750 τ. λιρών από τουρκικές επιχειρήσεις. Οι ιδιώτες Τούρκοι Μουσουλμάνοι αγόρασαν τα περισσότερα μεν ακίνητα, 450 τον αριθμό, αλλά με μέση αξία πολύ χαμηλότερη, 16.521 τ. λίρες. Αρμένιοι, Ρωμιοί και Εβραίοι αγόρασαν τα φθηνότερα ακίνητα με την τιμή μέσης αξίας τους να κυμαίνεται μεταξύ 4.145 και 5.151 τ. λιρών.

Πίνακας 5

*Κατηγορίες πωλητών ακινήτων που πουλήθηκαν λόγω Φόρου Περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη**

Πωλητές	Αξία ακινήτων	Ποσοστό	Ακίνητα	Μέση αξία
Εβραίοι	4.404.820	39%	151	29.170
Αρμένιοι	3.275.747	29%	211	15.523
Ρωμιοί	1.370.440	12%	124	11.051
Ξένοι	605.700	5%	27	22.433
Μουσουλμάνοι	92.642	0,8%	10	9.264
Λοιποί*	1.328.600	14,2%	14	-
Σύνολο	**11.077.949**	**100%**	**537**	**20.629,327**

Πηγή: Ayhan Aktar "Varlık vergisi sırasında gayrimenkul satışları – İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi (26 Aralık 1942-30 Haziran 1943)» στο Toplumsal Tarih, Σεπτέμβριος 1999.

** Ο Πίνακας αφορά πωλήσεις ακινήτων από τους ίδιους τους φορολογούμενους και δεν αναφέρεται στις αναγκαστικές πωλήσεις που έγιναν ως επακόλουθο των κατασχέσεων.*

*** Στην κατηγορία Λοιποί εντάσσονται πωλήσεις ακινήτων που έγιναν από εταιρείες που ανήκουν σε μέλη μειονοτήτων, μικτές εταιρείες μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, εταιρείες μουσουλμάνων και πωλήσεις που έγιναν από άτομα που καταγράφονται ως «άλλες μειονότητες».*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 6

*Κατηγορίες αγοραστών ακινήτων που πουλήθηκαν λόγω Φόρου Περιουσίας στην Κωνσταντινούπολη**

Αγοραστές	Αξία ακινήτων	Ποσοστό	Ακίνητα	Μέση αξία
Τούρκοι – Μουσουλμάνοι	7.434.593	67,1%	450	16.521
Τουρκικές επιχειρήσεις	65.500	0,6%	2	32.750
Κρατικές τράπεζες, κρατικές εταιρείες	1.693.584	15,3%	23	73.634
Δήμος, Γενική Διεύθυνση Βακουφίων	1.624.530	14,7%	11	147.684
Αρμένιοι	109.867	1%	24	4.577
Ρωμιοί	82.900	0,7%	20	4.145
Εβραίοι/άλλοι μη μουσουλμάνοι	66.975	0,6%	13	5.151
Σύνολο	**11.077.949**	**100%**	**543**	**20.401**

Πηγή: Ayhan Aktar "Varlık vergisi sırasında gayrimenkul satışları – İstanbul Tapu Kayıtlarının Analizi (26 Aralık 1942-30 Haziran 1943)» στο Toplumsal Tarih, Σεπτέμβριος 1999.

** Ο Πίνακας αφορά πωλήσεις ακινήτων από τους ίδιους τους φορολογούμενους και δεν αναφέρεται στις αναγκαστικές πωλήσεις που έγιναν ως επακόλουθο των κατασχέσεων.*

Οι τουρκικές εφημερίδες διαψεύδουν καθημερινά τις φήμες για επίδειξη επιείκειας από την κυβέρνηση και εμμένουν στο γεγονός ότι ο νόμος θα τηρηθεί αυστηρά και δεν θα ελαττωθεί σε καμία περίπτωση το ύψος των οφειλών. Οι φορολογούμενοι προβαίνουν μαζικά στο μοναδικό συνταγματικό δικαίωμα που τους αναγνωρίζεται, αφού ο νόμος περί Φόρου Περιουσίας απαγορεύει το δικαίωμα προσφυγής στη δικαιοσύνη, και καταθέτουν αιτήσεις για επανεξέταση του φόρου που τους έχει επιβληθεί στην Εθνοσυνέλευση. Στις 25 Δεκεμβρίου έχουν ήδη υποβληθεί 250 αιτήσεις, στις 8 Ιανουαρίου 1943 ο αριθμός τους φθάνει τις 3.000. Οι αιτούντες την επανεξέταση της οφειλής τους σχεδόν στο σύνολό τους ισχυρίζονται ότι οι βεβαιώσεις του φόρου είναι λανθασμένες γιατί ξεπερνούν κατά πολύ τις οικονομικές τους δυνατότητες και την αξία των περιουσιακών τους στοιχείων. Μέχρι τις 17 Δεκεμβρίου 1943 έχουν υποβληθεί 24.321 ενστάσεις, οι 15.175 από μη μουσουλμάνους και οι 9.141 από μουσουλμάνους. Απορρίφθηκαν 13.942 αιτήσεις, έγιναν αποδεκτές 4.825 για διπλοεγγραφή στους καταλόγους, 1.417 λόγω εσφαλμένων στοιχείων και 390 για παράταση προθεσμίας πληρωμής. Οι υπόλοιπες έμειναν σε εκκρεμότητα μέχρι το τέλος.

Στις 28 Δεκεμβρίου 1942, δέκα μέρες μετά την ανάρτηση των καταλόγων, ο Εντεταλμένος Πρεσβευτής της εξόριστης Ελληνικής Κυβέρνησης στην Άγκυρα Ραφαήλ Ραφαήλ αποστέλλει τηλεγράφημα στον πρωθυπουργό της εξόριστης

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ελληνικής Κυβέρνησης Εμμανουήλ Τσουδερό κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου για το μέλλον του Πατριαρχείου, των εκκλησιών, των σχολείων, των κληρικών και των εκπαιδευτικών. Ο συνολικός φόρος που έχει βεβαιωθεί για τα ιδρύματα και τους εργαζόμενους ανέρχεται σε 320.000 τ. λίρες, ποσό που μπορεί τελικά να υπερβεί και τις 400.000. Επισημαίνει ότι η απόφαση αυτή της Τουρκικής Κυβέρνησης μπορεί να θεωρηθεί ως δίωξη της εκκλησίας και της ελληνικής εκπαίδευσης και προτείνει στο πλαίσιο αυτό να τεθούν υπόψη της Βρετανικής και Αμερικανικής Κυβέρνησης τα ανελεύθερα και αντιχριστιανικά αυτά μέτρα[70]. Η στάση όμως της Βρετανίας και της Αμερικής απέναντι στο Φόρο Περιουσίας είναι διφορούμενη. Ενώ ο φόρος θεωρείται κατακριτέος, απορρίπτεται οποιαδήποτε επίσημη έκφραση της δυσαρέσκειας των δύο κυβερνήσεων προς την Τουρκική Κυβέρνηση. Χαρακτηριστικό της στάσης αυτής είναι και η σχεδόν απόλυτη απουσία σχετικών δημοσιευμάτων στο βρετανικό και αμερικανικό τύπο μέχρι τις αρχές Σεπτεμβρίου 1943[71]. Η σχετική αλληλογραφία μεταξύ του Αρχιεπισκόπου του Canterbury, του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών Eden και της Βρετανικής Πρεσβείας στην Άγκυρα επιβεβαιώνει την προσπάθεια της Ελληνικής Κυβέρνησης αλλά και του Πατριαρχείου να τεθεί ο Φόρος Περιουσίας ως ζωτικής σημασίας πολιτικό πρόβλημα, παράλληλα όμως αναδεικνύει σαφώς και τη βρετανική στάση να αποφύγει παρεμβάσεις που θα ενοχλούσαν την Τουρκία. Η ανεπίσημη τελικά εξαίρεση του Πατριαρχείου, των εκκλησιών, των σχολείων, των ιερέων και των εκπαιδευτικών από το φόρο ανακουφίζει όχι μόνο την Ελληνική Κυβέρνηση και την ίδια τη μειονότητα αλλά και τη Βρετανική Κυβέρνηση και διπλωματία[72]. Στις 29 Δεκεμβρίου ο Τσουδερός σε συνάντησή του με τον Τούρκο Πρε-

---

70. Ο Ραφαήλ σε αλλεπάλληλες επισκέψεις στους Βρετανούς διπλωμάτες στην Άγκυρα θέτει και ο ίδιος επισταμένως το ζήτημα της βαριάς φορολόγησης της ελληνικής κοινότητας και της ελληνικής μειονότητας. Βλ. σχετική αλληλογραφία FO371/33389/R8837 και FO371/33389/R8890.

71. Όψιμη κριτική στο Φόρο Περιουσίας γίνεται σε σειρά άρθρων του C.L. Sulzberger στην εφημερίδα *The New York Times* στις 9, 10, 11 και 12 Σεπτεμβρίου 1943. Στο τρίτο άρθρο ο δημοσιογράφος ασκεί κριτική στην «ουδέτερη» στάση της βρετανικής και αμερικανικής διπλωματίας και επικροτεί τη σθεναρή στάση του Έλληνα Πρεσβευτή Ραφαήλ, ο οποίος επανειλημμένως «ενοχλούσε» την Τουρκική Κυβέρνηση διαμαρτυρόμενος για τις καταφανείς αδικίες στην εφαρμογή του φόρου. Στην ιδιαίτερη επιμονή και ζέση του Έλληνα Πρεσβευτή να προστατεύσει όσο μπορούσε τους Έλληνες από τη βαριά φορολογία αναφέρεται και ο Ökte, *ό.π.*, σ. 127.

72. Βλ. σχετική αλληλογραφία Foreign Office με τη Βρετανική Πρεσβεία στην Άγκυρα, καθώς και επιστολές του William Cantuar, μέλους της Βουλής των Λόρδων, προς το Βρετανό Υπουργό Εξωτερικών Eden, τον Ιανουάριο του 1943. FO371/37400/R616.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σβευτή στο Λονδίνο αναφέρεται στις διαβεβαιώσεις του Τούρκου Υπουργού Εξωτερικών προς τον Έλληνα Πρεσβευτή Ραφαήλ ότι «*το ελληνικόν στοιχείον δεν θα επλήττετο τόσον ισχυρώς από τον φόρον αυτόν, ο οποίος αφορούσεν ωρισμένους Εβραίους, οι οποίοι απεδίδοντο εις κερδοσκοπίαν*». Εν τούτοις, τονίζει ο Τσουδερός, η νέα φορολογία φαίνεται να είναι μέτρο ισοδύναμο προς τη λεηλασία και συντριβή του ελληνικού στοιχείου[73]. Στις 27 Ιανουαρίου 1943, ο Γενικός Πρόξενος της Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη αποστέλλει στο Foreign Office έκθεση με θέμα την καταφανή διάκριση κατά της ελληνικής μειονότητας και της ελληνικής κοινότητας που γίνεται με την εφαρμογή του Φόρου Περιουσίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έκθεσης, μέχρι τις 20 Ιανουαρίου 3.000 Έλληνες υπήκοοι είχαν φορολογηθεί με το συνολικό ποσό των 18.705.412 τ. λιρών. Με βάση τις εκτιμήσεις αναφέρεται ότι η ελληνική μειονότητα, που έχει αναλογικά φορολογηθεί πολύ περισσότερο από ότι οι Έλληνες υπήκοοι, οφείλει 60.000.000 τ. λίρες, επομένως συνολικά το ελληνικό στοιχείο καλείται να καταβάλλει 80.000.000 τ. λίρες, το 20% περίπου του φόρου που αναλογεί στην Κωνσταντινούπολη[74]. Η αναλογία είναι εντυπωσιακή με δεδομένο ότι το ελληνικό στοιχείο της Κωνσταντινούπολης αποτελεί περίπου το 0,55% του συνολικού πληθυσμού της χώρας[75].

Στη συνάντηση Τσουδερού Eden στις 25 Ιανουαρίου 1943, εκτός από το Φόρο Περιουσίας κυριαρχεί και το ζήτημα της σύλληψης δύο Μητροπολιτών, του Μητροπολίτη Ίμβρου (Gökçeada) και Τενέδου (Bozcaada) στις 11 Ιανουαρίου με απόφαση της Διεύθυνσης Στρατιωτικού Νόμου της περιφέρειας Δαρδανελίων και του Μητροπολίτη Χαλκηδώνος (Kadıköy) στις 12 Ιανουαρίου με απόφαση της Διεύθυνσης Στρατιωτικού Νόμου της περιφέρειας Κωνσταντινούπολης, χωρίς να υπάρξει επίσημη αιτιολόγηση. Σε επιστολή του προς τον Αρχιεπίσκοπο του Canterbury ο οποίος έχει δείξει μεγάλο ενδιαφέρον για το ζήτημα των δύο Μητροπολιτών στις 15 Φεβρουαρίου, ο Eden αναφέρει ως πιθανή αιτία της σύλληψής τους τη «*μη διακριτική δράση τους υπέρ ελληνικών και βρετανικών συμφερόντων που ανάγκασε τις τουρκικές αρχές να λάβουν μέτρα*»[76].

73. Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, τ.Β, Φυτράκης, Αθήνα, 1990, σ. 371-374.

74. FO371/37401/R1110.

75. Alexis Alexandris, *ό.π.*, σ. 227.

76. Η υπόθεση της σύλληψης των Μητροπολιτών ως ενδεχόμενο περεταίρω επιδείνωσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων απασχολεί τον ίδιο τον Eden. Βλ. FO371/37512/R735 επιστολή του ιδίου προς το διαπιστευμένο Βρετανό Πρεσβευτή M. Palairet στην εξόριστη Ελληνική Κυβέρνηση στις 25 Ιανουαρίου 1943. Προκαλεί όμως και το έντονο ενδιαφέρον του Αρχιεπισκόπου του Canterbury, ο οποίος με σειρά επιστολών του επιχειρεί να κινητοποιήσει τη Βρε-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ύστερα από τις συντονισμένες διαπραγματεύσεις των ξένων κυβερνήσεων και διπλωματών με την Τουρκική Κυβέρνηση η φορολογία των ξένων υπηκόων μειώθηκε[77]. Στην πραγματικότητα τα αναθεωρημένα ποσά του φόρου των ξένων καθορίστηκαν από τις πρεσβείες, οι οποίες γνωστοποιούσαν στο τουρκικό Υπουργείο Εξωτερικών τα περιουσιακά στοιχεία των ξένων «υπενθυμίζοντας» το φόρο που αναλογούσε στους μουσουλμάνους φορολογούμενους ανάλογης οικονομικής κατάστασης. Έτσι, ο φόρος των ξένων υπηκόων τελικά διατηρήθηκε στα ίδια επίπεδα με το φόρο των μουσουλμάνων. Γενικότερα όμως η Τουρκική Κυβέρνηση επιθυμούσε να μην υπερβαίνει ο φόρος των ξένων το φόρο των μουσουλμάνων για να μην κατηγορηθεί ότι καταστρατηγεί το διεθνές δίκαιο, σύμφωνα με το οποίο καμία χώρα δεν μπορεί να επιβάλλει σε ξένους φόρους υψηλότερους από αυτούς που ορίζονται για τους δικούς της υπηκόους[78]. Πάντως οι ξένοι δεν απέφυγαν τις κατασχέσεις και εκποιήσεις περιουσιακών τους στοιχείων. Οι Έλληνες υπήκοοι ήταν εκείνοι που υπέστησαν περισσότερο από όλους τους ξένους τις συνέπειες των κατασχέσεων[79].

Οι πρώτες 47 κατασχέσεις σε καταστήματα, αποθήκες, γραφεία και κατοικίες για οφειλές πάνω από 100.000 τ. λίρες έγιναν την Πέμπτη 21 Ιανουαρίου 1943. Μαζί με τις κατασχέσεις αρχίζουν και οι συλλήψεις φορολογουμένων που δεν έχουν πληρώσει την οφειλή τους ή έχουν καταθέσει ένα μικρό ποσό έναντι. Μεταξύ των πρώτων συλληφθέντων υπάρχουν δύο Ρωμιοί, ο Γεωργάκης του Νικολάου και ο Αβραάμ Παπαδόπουλος, ιδιοκτήτης μεγάλου παντοπωλείου.

τανική Κυβέρνηση για να ασκηθούν πιέσεις προς την Τουρκική Κυβέρνηση και να αφεθούν ελεύθεροι οι δύο Μητροπολίτες. Βλ. σχετική αλληλογραφία FO371/37512/R796, FO371/37512/R1087, FO371/37512/R1098.

77. Ενδεικτικά αναφέρουμε την επιστολή της 16ης Μαρτίου 1943 του Βρετανού Πρεσβευτή στην Άγκυρα προς τον Τούρκο Υπουργό Εξωτερικών για την υπόθεση της φορολογίας του Βρετανού υπηκόου Joseph Eskenazi και των υιών του Robert και Isaak, εισαγωγέων υφασμάτων. Ο Πρεσβευτής διαμαρτύρεται για το υπερβολικό συνολικό ποσό του φόρου που επιβλήθηκε και στους τρεις, 210.000 τουρκικές τ. λίρες, καθώς και για την κατάσχεση και εκποίηση περιουσιακών τους στοιχείων. Δηλώνει ότι οι ενέργειες αυτές αντίκεινται στις αρχές της Αγγλο-τουρκικής Συνθήκης Εμπορίου και Ναυτιλίας. Μια σειρά επιστολών τον Απρίλιο του 1943 μεταξύ Βρετανικής Πρεσβείας, Διεύθυνσης Εξωτερικού Εμπορίου του Λονδίνου και της εταιρείας Linotype and Machinery Company αφορά την υπερβολική φορολόγησή της, την αδυναμία της να καλύψει την οφειλή της και την ανάγκη να προβεί η Βρετανική Κυβέρνηση σε σχετική διαμαρτυρία. FO371/37403.

78. Alexis Alexandris, *ό.π.*, σ. 226.

79. Ο Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 123, αποδέχεται επίσης ότι ειδικά στον καθορισμό του φόρου των Ελλήνων υπηκόων έγιναν λόγω άγνοιας (;) πολλά λάθη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η αποστολή σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας οριστικοποιήθηκε με την υπουργική απόφαση 19288 της 7ης Ιανουαρίου 1943. Ως τόπος κράτησης των συλληφθέντων μέχρι την αποστολή τους στο στρατόπεδο εργασίας διαμορφώθηκε ένα παλιό παράπηγμα στην περιοχή Demirkapı του Sirkeci. Το στρατόπεδο εργασίας βρισκόταν στο Aşkale στην ευρύτερη περιοχή της πόλης Erzurum. Στις 23 Σεπτεμβρίου 1943 οι περισσότεροι κρατούμενοι αποστέλλονται από το Aşkale σε στρατόπεδο στην περιοχή Sivrihisar της πόλης Eskişehir. Η μετακίνηση αυτή θεωρήθηκε ένδειξη της απόφασης της Κυβέρνησης να βελτιωθούν οι συνθήκες κράτησης και εργασίας των κρατουμένων οφειλετών με απώτερο στόχο την παύση του μέτρου καταναγκαστικής εργασίας.

Η πρώτη ομάδα κρατουμένων αναχωρεί για το Aşkale στις 27 Ιανουαρίου το βράδυ. Μέχρι την 1η Ιουνίου έχουν αποσταλεί από την Κωνσταντινούπολη στο Aşkale 10 ομάδες με συνολικό αριθμό 721 κρατούμενους από τους οποίους το 30,5%, 220 άτομα, είναι Ρωμιοί[80].

Τα στοιχεία για τις επόμενες αποστολές κρατουμένων εμφανίζονται συγκεχυμένα. Ο αριθμός των συλληφθέντων και των κρατουμένων στο Demirkapı δεν αντιστοιχεί επακριβώς με τον αριθμό εκείνων που αποστέλλονται τελικά στο Aşkale, γιατί πολλοί είναι εκείνοι που στο μεσοδιάστημα της κράτησής τους στην Κωνσταντινούπολη εξοφλούν το χρέος τους ή καταφέρνουν να πάρουν παράταση για την αποπληρωμή του και δεν συμπεριλαμβάνονται στις αποστολές προς το Aşkale. Με βάση λοιπόν τα στοιχεία που διαθέτουμε για το διάστημα από τον Ιούνιο μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου, όταν αναχωρεί ο τελευταίος όμιλος κρατουμένων, ο αριθμός των φορολογουμένων που συνελήφθησαν και κρατήθηκαν έστω και για λίγο στο Demirkapı είναι 473, από τους οποίους οι 147 είναι Ρωμιοί[81]. Στο διάστημα 11 Ιουνίου με 20 Σεπτεμβρίου αποστέλλονται 7 ομάδες οφειλετών στο Aşkale. Στο σύνολο των 344 κρατουμένων περίπου το 27-30% είναι Ρωμιοί[82].

---

80. Τα ονόματά τους παρατίθενται κατά ομάδα στο Παράρτημα Β΄.

81. Τα ονόματά τους παρατίθενται στο Παράρτημα Γ΄.

82. Τα ονόματα των 100 περίπου Ρωμιών που συμπεριλαμβάνονται στις 7 αυτές ομάδες εμπεριέχονται στα 147 ονόματα των συλληφθέντων που παρατίθενται στο Παράρτημα Γ΄. Στη φάση αυτή της έρευνάς μας δεν είναι εφικτή η ακριβής αναφορά των ονομάτων των 100 τελευταίων Ρωμιών που αποστέλλονται προς καταναγκαστική εργασία.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η κατάργηση του Φόρου Περιουσίας

Στις 17 Σεπτεμβρίου 1943 ψηφίζεται ο νόμος 4501 που ορίζει τη διαγραφή των φόρων των μισθωτών και των μικροεμπόρων. Ο νόμος αυτός θεωρείται το πρώτο βήμα για την τελική διαγραφή όλων των οφειλών του Φόρου Περιουσίας που θα γίνει πέντε μήνες μετά. Η διαγραφή των φόρων των μισθωτών και των μικροεμπόρων απαλλάσσει 22.631 οφειλέτες της Κωνσταντινούπολης από τη συνολική οφειλή των 11.741.683 τ. λιρών[83]. Παράλληλα σηματοδοτεί τη διακοπή είσπραξης του φόρου, αφού μετά την έκδοση του νόμου σταδιακά οι ρυθμοί είσπραξης χαλαρώνουν[84]. Στις 22 Σεπτεμβρίου αναρτώνται οι κατάλογοι των φορολογουμένων, έμμισθων υπαλλήλων, τεχνιτών και εργατών που απαλλάσσονται από την καταβολή του φόρου. Ο πρόεδρος των επιθεωρητών του Υπουργείου Οικονομικών Şevket Adalan σε συνέντευξη τύπου στις 21 Σεπτεμβρίου επιχειρεί να παρουσιάσει το νόμο 4501 λιγότερο ευνοϊκό από ότι στην πραγματικότητα είναι. Επισημαίνει ότι ο νέος νόμος δεν προβλέπει κατά τρόπο απόλυτο τη διαγραφή του υπολοίπου χρέους του Φόρου Περιουσίας όλων των υπαλλήλων, των εργατών και των μικροεμπόρων, αλλά εκείνων που έχει αποδειχτεί ότι αδυνατούν να πληρώσουν την οφειλή τους. Τονίζει δε επανειλημμένως ότι οι λοιποί φορολογούμενοι οφείλουν να πληρώσουν το φόρο τους, γιατί δεν προβλέπεται καμία απαλλαγή για τους μικρούς επιχειρηματίες, τους εμπόρους, τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους εισοδηματίες.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύουν οι εφημερίδες, μέχρι τις 22 Σεπτεμβρίου έχουν σταλεί από την Κωνσταντινούπολη προς καταναγκαστική εργασία 1.085 άτομα. Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Ökte, η τελική εικόνα διαμορφώνεται ως εξής: σε σύνολο 1.869 φορολογουμένων που συνελήφθησαν στην Κωνσταντινούπολη, οι 562 εξόφλησαν το χρέος τους κατά τη διαμονή τους στο Demirkapı πριν αναχωρήσουν για Aşkale και αφέθηκαν ελεύθεροι, οι 57 εξόφλησαν κατά το διάστημα της παραμονής τους στο στρα-

---

83. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 22 Σεπτεμβρίου 1943. Ο Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 196, παραθέτει τους σχετικούς αριθμούς με κάποιες μικροδιαφορές, 22.707 οφειλέτες απαλλάχθηκαν από φόρο 11.811.561 τ. λιρών.

84. Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 195-196. Ο Ökte υποστηρίζει ότι από την αρχή ο πρόεδρος İnönü διαφωνούσε με την επιβολή του φόρου στους μισθωτούς και μικροπωλητές και θεωρεί ότι ο İnönü είχε δώσει εντολές να μη ληφθούν αυστηρά μέτρα κατά των φορολογουμένων της κατηγορίας αυτής. Επίσης, θεωρεί τον Τούρκο πρόεδρο υπεύθυνο για την τελική απόφαση να σταματήσουν οι κατασχέσεις και να διαγραφεί ο φόρος των μισθωτών.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τόπεδο εργασίας και επέστρεψαν στην Κωνσταντινούπολη και 21 κρατούμενοι, 11 από τους οποίους ήταν Ρωμιοί, πέθαναν στη διάρκεια της κράτησής τους[85]. Παρέμειναν στο Aşkale και στο Sivrihisar οι υπόλοιποι 1.229 κρατούμενοι από την Κωνσταντινούπολη, 71 από τη Σμύρνη και 100 από την Προύσα, σύνολο 1.400 άτομα[86]. Ο μεγάλος αριθμός των οφειλετών που πλήρωσαν το φόρο τους, συνολικά 11.198.686 τ. λίρες, αμέσως μετά τη σύλληψή τους και απέφυγαν την αποστολή τους στο στρατόπεδο εργασίας, περίπου το 30% των συλληφθέντων, επαβεβαιώνει εν μέρει τον ισχυρισμό του τουρκικού τύπου για την απροθυμία των μη μουσουλμάνων φορολογουμένων να πληρώσουν το φόρο τους. Παράλληλα εμφανίζεται ως νομιμοποίηση της επαβολής της καταναγκαστικής εργασίας, μέτρο εκφοβισμού και εκβιασμού που υιοθετήθηκε με βάση το επιχείρημα ότι πολλοί φορολογούμενοι δεν θα ήταν πρόθυμοι να καταβάλουν το φόρο και να εκτελέσουν το πατριωτικό τους καθήκον, αφού ως μέλη των μειονοτήτων θεωρούνται εκ προοιμίου ότι εμφανίζουν έλλειμμα πατριωτικού φρονήματος.

Η τελευταία αποστολή προς το Sivrihisar γίνεται στις 6 Νοεμβρίου, τα 101 από τα 105 άτομα που αποτελούν την τελευταία ομάδα κρατουμένων οφείλουν φόρο από 2.000 έως 5.000 τ. λίρες.

Η τελευταία σύλληψη 62 οφειλετών για φόρο έως 5.000 τ. λίρες γίνεται στις 10 Νοεμβρίου. Οι 24 (38,7%) είναι Ρωμιοί. Τα επαγγέλματά τους πιστοποιούν τη μικρομεσαία οικονομική τους κατάσταση και αποδεικνύουν το απόλυτο αδιέξοδο της πολιτικής του Φόρου Περιουσίας. Ο αρχικός στόχος της πάταξης της αισχροκέρδειας και της φορολόγησης των υπερκερδών κατέληξε σε «κυνήγι μαγισσών» από τη στιγμή που μπαίνουν στο στόχαστρο οι μη μουσουλμάνοι Τούρκοι πολίτες με ιδιαιτέρως χαμηλά εισοδήματα.

Η αρνητικότερη όψη του Φόρου Περιουσίας θεωρείται, από όλους όσοι έχουν αναφερθεί στο θέμα, η αποστολή των φορολογουμένων σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας. Αναμφίβολα το μέτρο αυτό υπήρξε ιδιαίτερα σκληρό και απάνθρωπο. Ωστόσο, η λεπτομερής μελέτη των δεδομένων αναδεικνύει ως ιδιαίτερα βάναυσο το μέτρο των κατασχέσεων και εκποιήσεων που ταλαιπώρησε εκατοντάδες φορολογούμενους, τους έκανε να νιώσουν απροστάτευτοι και ανήμποροι, γιατί δεν βγήκε στο σφυρί μόνο η περιουσία

---

85. Alexis Alexandris, *ό.π.*, σ. 224. Παραθέτουμε τα ονόματα όπως εμφανίζονται στο βιβλίο: B. Konstantinidis, C. Iatrou, I. Antoniadis, B. Kyriazis, Z. Doxakis, J. Topaloglou, G. Sismanoglou, G. Tsorbatzoglou, D. Esnafoglou, A. Sakkopoulos, C. Dimakopoulos.

86. Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 232.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τους, τα εμπορεύματα, οι επιχειρήσεις, τα καταστήματα, τα σπίτια και τα οικογενειακά και προσωπικά τους αντικείμενα, αλλά η ίδια η αξιοπρέπειά τους.

Η λεπτομερής καταγραφή των κατασχεμένων ειδών είναι εντυπωσιακή. Στην Κωνσταντινούπολη εκποιήθηκαν μετά από κατάσχεση 885 ακίνητα, 330 οικίες, 197 καταστήματα, 190 οικόπεδα, 80 διαμερίσματα, 42 αποθήκες, 7 χάνια, 8 εργοστάσια, 5 φούρνοι, 12 χωράφια, 2 χαμάμ, 1 κιόσκι, 4 δωμάτια σε χάνια, 5 καταστήματα, 2 σκάφη και 3 πλοία[87]. Το εντυπωσιακότερο όμως στοιχείο των κατασχέσεων είναι εκείνο που αφορά στα προσωπικά είδη, τα είδη οικιακής χρήσεως, τα οικογενειακά κειμήλια. Τα περισσότερα είναι είδη μικρής αξίας που όμως σηματοδοτούν την ιδιωτική ζωή των ανθρώπων, την ταυτότητα και την προσωπικότητά τους. Ο Ökte με μεγάλη συντομία, αλλά γλαφυρά, αποκαλύπτει την ατμόσφαιρα των κατασχέσεων:

> *Η πιο δύσκολη πλευρά των αναγκαστικών εκποιήσεων αφορούσε τα οικιακά είδη. Μετά από κάποιες απόπειρες καταλάβαμε ότι δεν υπήρχε κανένα όφελος από τις πωλήσεις επί τόπου στη γειτονιά. Η κατάσταση επιβάρυνε και την ήδη φορτισμένη ψυχολογική μας διάθεση. Οι πωλήσεις που γίνονταν μέσα στους οδυρμούς και τα κλάματα των παιδιών και των γυναικών δεν ήταν αποδοτικές. Αποφασίσαμε να μεταφέρονται τα αντικείμενα προς πώληση στην κεντρική αγορά ...Το πιο οδυνηρό σημείο αυτής της ιστορίας ήταν το ξήλωμα των οικιακών ειδών από το σπίτι και η φόρτωσή τους στα φορτηγά*[88].

Οι κατασχέσεις και οι εκποιήσεις που άρχισαν στις 21 Ιανουαρίου 1943 συνεχίστηκαν μέχρι τις 17 Μαρτίου 1944, ημέρα δημοσίευσης του νόμου περί Διαγραφής του μη Εισπραχθέντος Υπολοίπου του Φόρου Περιουσίας. Το ποσό των φόρων που διαγράφτηκε ανέρχεται σε 109.985.481 τ. λίρες, διαγραφή που διαμορφώνει την τελική είσπραξη στο ποσοστό του 74,11% των αναμενόμενων εσόδων[89].

---

87. Rıdvan Akar, *ό.π.*, σ. 159.

88. Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 172.

89. Η εφημερίδα *Απογευματινή* στις 18 Μαρτίου 1944 στρογγυλοποιεί το ποσό σε 109.985.000 τ. λίρες, το ποσό των 109.985.481 λιρών αναφέρεται από τον Faik Ökte, *ό.π.*, σ. 237.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πίνακας 7

Τελική Εκκαθάριση Φόρου Περιουσίας 114.368 φορολογουμένων

	Ποσά	Υπόλοιπα
Αρχικός Φόρος	465.384.820	
Πρώτη Διαγραφή *	28.211.403	437.173.417
Δεύτερη Διαγραφή**	12.266.996	424.906.421
Τελικός Φόρος	424.906.421	
Τελική Είσπραξη	314.920.940	109.985.481
Τελική διαγραφή	109.985.481	

Πηγή: Αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου περί Εκκαθαρίσεως του Φόρου Περιουσίας.

**Διαγραφή λόγω διπλοεγγραφών και λανθασμένων στοιχείων.*

***Διαγραφή φόρου υπαλλήλων, πλανόδιων πωλητών και εργατών (νόμος 4501).*

Στις 2 Δεκεμβρίου το απόγευμα οι ραδιοσταθμοί Κωνσταντινούπολης και Άγκυρας ανακοινώνουν την απόφαση της Κυβέρνησης να επιστρέψουν στα σπίτια τους οι κρατούμενοι από τα στρατόπεδα του Sivrihisar και του Aşkale. Οι εφημερίδες της επομένης διευκρινίζουν ότι οι φορολογούμενοι επιστρέφουν για να εργασθούν κοντά στις οικογένειές τους και να εξοφλήσουν το υπόλοιπο της οφειλής τους και υπενθυμίζουν την απειλή της κατάσχεσης των περιουσιακών τους στοιχείων σε περίπτωση που δεν ξεχρεώσουν την οφειλή τους. Η εφημερίδα *Tasvir-i Efkar* μάλιστα επισημαίνει την αποφασιστικότητα των φορολογικών τμημάτων να φροντίσουν να εισπράξουν το ταχύτερο δυνατόν το φόρο όσων επιστρέφουν. Η ίδια εφημερίδα στις 4 Δεκεμβρίου υπερασπίζεται για άλλη μια φορά την επιβολή του φόρου ο οποίος ήταν απαραίτητος όχι μόνο για λόγους οικονομικής δικαιοσύνης αλλά επιτακτική κοινωνική ανάγκη. Για τα σφάλματα που έγιναν στον καθορισμό των οφειλών και στην είσπραξή τους επιρρίπτει ευθύνες στις αρμόδιες επιτροπές, κυρίως της Κωνσταντινούπολης, οι οποίες σε ορισμένες περιοχές από υπερβάλλοντα ζήλο δεν ακολούθησαν κατά γράμμα το νόμο και όρισαν υπερβολικά ποσά. Συγχρόνως αποφάσισαν χωρίς την απαιτούμενη προσοχή την αποστολή για καταναγκαστική εργασία φορολογουμένων που δεν ήταν σε θέση να εξοφλήσουν την οφειλή τους.

Ο Ahmet Emin Yalman, διευθυντής της εφημερίδας *Vatan*, στο φύλλο της 2ας Οκτωβρίου 1943 χαρακτηρίζει το φόρο παρεκτροπή από τις αρχές και τις παραδόσεις της χώρας και προτείνει την ταχεία εκκαθάρισή του για να σταματήσει το «*χρονίζον αυτό βάσανο*». Ιδιαίτερα επικριτικός για τη συγκέντρωση των φορολογουμένων στα στρατόπεδα εργασίας, μέτρο ασυμβίβαστο προς τις παραδόσεις και τις αρχές του δημοκρατικού κόσμου, καυτηριάζει το γεγονός ότι δεν επιβλήθηκαν στους μη συμμορφούμενους ποινές που προβλέπονται από το πάγιο

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σύστημα δικαιοσύνης της χώρας. Στις 18 Οκτωβρίου εξαπολύει δριμύ κατηγορώ ενάντια στους Τούρκους διανοούμενους, οι οποίοι σιωπώντας μπροστά στα παράλογα έκτακτα μέτρα της κυβέρνησης, δεν έκαναν το καθήκον τους απέναντι στη χώρα και στη νεολαία της. Στις 29 Ιανουαρίου 1944 στο τιτλοφορούμενο «*Ο εχθρός μας, ο φανατισμός*» χαρακτηρίζει την εφαρμογή του φόρου ως εκδήλωση φανατισμού. Γιατί μόνο ο φανατισμός «*αυτό το θηρίο που αλλάζει συνεχώς δέρμα όπως το φίδι και προξενεί δεινά στη χώρα και στο έθνος*» μπορεί να εξηγήσει την τροπή που έλαβε ο Φόρος Περιουσίας[90].

Το σημαντικότερο πολιτικό συμπέρασμα που εξάγεται τελικά από τον τουρκικό τύπο λίγο πριν την τελική διαγραφή του Φόρου Περιουσίας είναι ότι εκτός από την απόσυρση χαρτονομισμάτων αξίας 300 εκατομμυρίων τουρκικών λιρών οι υπόλοιποι στόχοι δεν επιτεύχθηκαν. Οι τιμές δεν μειώθηκαν, η αισχροκέρδεια δεν πατάχθηκε και δεν σταθεροποιήθηκε το τουρκικό νόμισμα. Η δε Τουρκία με το μέτρο του Φόρου Περιουσίας διασύρθηκε διεθνώς ως χώρα που υιοθέτησε ναζιστικές πρακτικές διακρίσεων κατά των μειονοτήτων.

Στις 13 Μαρτίου κατατίθεται στην Εθνοσυνέλευση το νομοσχέδιο περί Εκκαθαρίσεως του Φόρου Περιουσίας. Οι βασικές διατάξεις του είναι: «Άρθρον 1. Διεγράφησαν τα μη εισπραχθέντα υπόλοιπα του Φόρου Περιουσίας. Άρθρον 2. Ενστάσεις επί του βεβαιωθέντος φόρου δεν γίνονται δεκταί εις το μέλλον[91]».

Ο Υπουργός Οικονομικών Fuat Ağralı υποβάλλει το νομοσχέδιο στην Εθνοσυνέλευση με μια ιδιαίτερα σύντομη ομιλία:

> *..Αι εισπράξεις εκ του φόρου τούτου απέφεραν έως τώρα το όχι ευκαταφρόνητον ποσόν των 316 εκατομμυρίων λιρών. Εξαιρέσει της λύπης την οποίαν ησθάνθημεν διότι ηναγκάσθημεν να εφαρμόσωμεν τας υπό του νόμου προβλεπομένας κυρώσεις εναντίον εκείνων οι οποίοι είχον την ανοησίαν να μη θέλουν να εννοήσουν το πνεύμα και την έννοιαν της εθνικής θελήσεως και επέδειξαν κακήν θέλησιν αδιαφορήσαντες εις το προς την πατρίδα καθήκον, τονίζω ενταύθα μετ' ευχαριστήσεως ότι οι συμπατριώται εξεπλήρωσαν με προθυμίαν και φιλοπατρίαν το καθήκον των, δι' ό και*

90. Ο Yalman έγραψε μια σειρά άρθρων μεταξύ 25 και 27 Σεπτεμβρίου 1944 για το Φόρο Περιουσίας επιχειρώντας να εκφράσει ο ίδιος την αυτοκριτική που ποτέ δεν έκανε η Κυβέρνηση και να στηλιτεύσει την απάνθρωπη πλευρά του φόρου. Τα γραφόμενά του δυσαρέστησαν τον πρωθυπουργό και την Κυβέρνηση και στις 30 Σεπτεμβρίου ανακοινώθηκε η απαγόρευση της κυκλοφορίας της εφημερίδας επ' αόριστον. Η εφημερίδα επανακυκλοφόρησε έξι μήνες μετά. Οφείλουμε, όμως, να σημειώσουμε ότι ο ίδιος δημοσιογράφος υποστήριξε ένθερμα το Φόρο Περιουσίας με σειρά άρθρων του το Φεβρουάριο του 1943 με χαρακτηριστικότερο εκείνο της 9ης Φεβρουαρίου με τίτλο «*Τούρκος είναι όποιος είναι ωφέλιμος στον Τουρκισμό*».

91. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 15 Μαρτίου 1944.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

οφείλω να τους ευχαριστήσω ενώπιον υμών. Εξηκριβώθη ότι μέρος του υπολοίπου του φόρου δεν είνε δυνατόν να εισπραχθή και ότι εν άλλο μέρος πάλιν δε θα ήτο δυνατόν να εισπραχθή χωρίς να επιβαρυνθούν σοβαρώς οι φορολογούμενοι ίσως δε ακόμη και να στερηθώσι των πάντων[92].

Έτσι κλείνει τυπικά το δυσάρεστο πια για την Τουρκία, που έχει ταχθεί στο πλευρό των Συμμάχων, κεφάλαιο του Φόρου Περιουσίας. Όπως ισχυρίζεται ο Bali[93], η απόφαση για την εκκαθάριση του φόρου και το κλείσιμο της εκκρεμότητας που δυσκόλευε τις σχέσεις της Τουρκίας με τους Συμμάχους έχει ουσιαστικά παρθεί στο Συνέδριο του Καΐρου το Δεκέμβριο του 1943 στις συζητήσεις του İnönü με τον Βρετανό Πρωθυπουργό Winston Churchill και τον Αμερικάνο Πρόεδρο Franklin Roosevelt. Ο Τούρκος Πρόεδρος γνωρίζοντας πολύ καλά ότι ο τρόπος που εφαρμόστηκε ο Φόρος Περιουσίας κατά των μειονοτήτων είχε σπιλώσει την εικόνα της Τουρκίας στην κοινή γνώμη της Αμερικής και της Ευρώπης και με ειλημμένη πια την απόφαση να διεκδικήσει η Τουρκία μια θέση μεταξύ των δημοκρατικών χωρών μετά τον πόλεμο, ήταν αποφασισμένος να οδηγήσει τη χώρα στην απεμπλοκή της από την αδιέξοδη αυτή υπόθεση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄

Φορολογούμενοι	Φόρος
Αλέκος Ντούλος ιδιοκτήτης εργοστασίων βυρσοδεψίας	900.000
Φώτιος Ντούλος ιδιοκτήτης εργοστασίων βυρσοδεψίας	400.000
Αριστείδης Μπεϊλή	100.000
Δεϊρμεντζόγλου ιδιοκτήτης εταιρίας «Elite»	130.000
Τρελλίδης ιδιοκτήτης βιοτεχνίας αλλίπαστων	180.000
Φερμάνογλου ιατρός	4.000
Ζηλανάκης ιατρός	4.000
Γ. Νικολαΐδης ιατρός	4.000
Αβράμ Ιωαννίδης	150.000
Γεώργιος Αμασλίδης	150.000
Κωνσταντίνος Μελόπουλος	150.000
Πανταζής Δάμπας	150.000
Εργοστάσιο Λιόν Μέλμπα	150.000
Εργοστάσιο κυτίων Θεοδωρίδη	150.000
Καλούμενος	150.000
Γ. Ρούσος	60.000

92. Εφημερίδα *Απογευματινή*, 16 Μαρτίου 1944.
93. Rifat N. Bali, *ό.π.*, σ. 54-55.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Άφοι Τζαβούρη	130.000
Άφοι Βαξεβανόπουλοι	78.000
Οίκος Ζαρόκωστα	30.000
Βιβλιοπωλείο Σεργιάδου	20.000
Παντοπωλείον «Άρτεμις» των αδελφών Κατάνου	60.000
Παντοπωλείον «Νέα Αγορά» των αδελφών Κατάνου	325.000
Μ. Τοπτσούογλου	275.000
Πανταζής Δάμπας	150.000
Κατάστημα νημάτων Πλημμυρίδης-Μολοκότος	90.000
Μουτεβελλής	30.000
Γραμματόπουλος	170.000
Λ.Χαζάπης	120.000
Γιτσόπουλος φαρμακοποιός	8.000
Αιμιλιάδης φαρμακοποιός	8.000
Κουρείο Χονδρόπουλου	3.000
Κουρείο Παπαχατζή	3.000
Α. Νικολαΐδης	100.000
Μαυρουδής	105.000
Κοσμέτος κοσμηματοπώλης	1.000.000
Υφασματοπωλείο Βασιλειάδου	12.000
Λ. Λεοντίδης μεσίτης	30.000
Αλκιβιάδης Γκεντζουστάογλου δικηγόρος	12.000
Εστιατόριον Κολλάρο	60.000
Ξυλοπωλείον «Αρτέμιδος»	40.000
Κατάστημα «Ασετιλέν» των Δημητριάδου και Δρομίδου	45.000
Εταιρεία Ρουαγιάλ των αδελφών Εθνόπουλων	300.000
Πατισερή Λεμπόν	27.500
Εταιρεία Τουρκ –Ελλάς*	45.000

** Η Εταιρία Ελλάς – Τουρκ (βλ. Ε. Τσουδερός Ο Επισιτισμός 1941-1944 και Χρ. Χρηστίδης Χρόνια Κατοχής 1941-1944. Μαρτυρίες Ημερολογίου) με επικεφαλής τον Αναστάσιο Μπακάλμπαση, στέλεχος του κόμματος του Παπαναστασίου, πρώην βουλευτή, γερουσιαστή και Υπουργό Γεωργίας, είχε αναλάβει την ανταλλαγή προϊόντων με την Τουρκία και τη τροφοδότηση της Ελλάδας με τρόφιμα.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄

Τα ονόματα των Ρωμιών φορολογουμένων που αποστάληκαν στο Aşkale στο στρατόπεδο εργασίας με τις πρώτες 10 ομάδες κρατουμένων, την περίοδο Ιανουαρίου – Μαΐου 1943.

1η ομάδα: 27 Ιανουαρίου, 32 κρατούμενοι, Ρωμιοί 9 (30%):
Γεώργιος Μουράτογλου, Μηνάς Κεσιμίδης, Ιάκωβος Παπάζογλου, Κωνσταντίνος Παπάζογλου, Γεώργιος Τζαμπάζογλου, Νικόλαος Καραμάνογλου, Κωνσταντίνος Κιουρκτζόγλου, Αλέξανδρος Σταυρίδης, Κυριάκος Τεμπερίκογλου.

2η ομάδα: 12 Φεβρουαρίου, 38 κρατούμενοι, Ρωμιοί 7 (18,4%):
Θ. Νεαπολιτάκης, Μουράτ Μουράτογλου, Αντώνιος Μαρίνος, Γ. Σισμάνογλου, Χρήστος Μωυσιάδης, Δημήτριος Σανδαλτζόγλου, Πέτρος Καραευθύμογλου.

3η ομάδα: 27 Φεβρουαρίου, 158 κρατούμενοι, Ρωμιοί 69 (43,6%):
Δημήτριος Σαρρής, Γρηγόριος Γρηγοριάδης, Ευάγγελος Μούσης, Ιωσήφ Γαβριήλογλου, Μόσχος Δημητριάδης, Γιουσουφάκης Τοπάλογλου, Θωμάς Μπόσης, Β. Σεφέρογλου, Μόρφης Μορφιάδης, Αγαμέμνων Νικολαίδης, Γεώργιος Σκαρλάτος, Χαράλαμπος Γιαλδίζ, θ. Κιουτσούκη, Νικόλαος Ζουλίδης, Δημήτριος Ζουλίδης, Κωνσταντίνος Δημακόπουλος, Σταύρος Χαγιάλογλου, Καλλίας Σταυρίδης, Ιωάννης Θεοδωρίδης, Σπύρος Σεϊτανίδης, Ορφεύς Σαρρής, Βασίλειος Θεοδωρίδης, Εμμανουήλ Σαρίδης, Λ. Αλτίνογλου, Μιχαήλ Καραδελίογλου, Ευστάθιος Ζάμπογλου, Πέτρος Ξύδας, Παντελής Ξύδας, Χρ. Ανδρεάδης, Κωνσταντίνος Ζώτος, Χρ. Αγγελίδης, Νικόλαος Τζηχάνης, Απόστολος Νικολαΐδης, Χ. Ανδρεάδης, Πλούταρχος Μποσίνης, Αβραάμ Απτόσογλου, Αναστάσιος Απτόσογλου, Κωνσταντίνος Αναστασιάδης, Χρ. Χατζόπουλος, Παναγιώτης Μαδεντζή, Σάββας Ζαμπόγλου, Χρηστόφορος Βούδρης, Μάρκος Βούδρης, Πρόδρομος Μαλιόγλου, Ν. Κωνσταντινίδης, Λάζαρος Λαζαρίδης, Χρ. Θεοφυλίδης, Γεώργιος Παπάζογλου, Στέφανος Ιωαννίδης, Βασίλειος Βλασιάδης, Βασίλειος Παπάζογλου, Κλεόβουλος Τσαμπαρλίδης, Διονύσιος Σακαλακζόγλου, Βασίλειος Σακαλακτζόγλου, Γεώργιος Χατζόπουλος, Εμμανουήλ Καζακώφ, Ιωάννης Τσιμάρος, Κωνσταντίνος Τσόλας, Χαράλαμπος Φρέγκο, Ιωάννης Μπογιατζόγλου, Ιωάννης Βασιλειάδης, Αθανάσιος Βασιλειάδης, Δημήτριος Αγιάνογλου, Δημήτριος Μεφαλόπουλος, Πρόδρομος Αλιτζόγλου, Ι. Βαφόπουλος, Βασίλειος Καλλιπολίτης, Λεωνίδας Καλλιπολίτης, Περικλής Χρυσόπουλος.

4η ομάδα: 13 Μαρτίου, 70 κρατούμενοι, Ρωμιοί 18 (25,7%):
Συμεών Χαραλαμπίδης, Χαράλαμπος Κουτζαβέλλης, Χρήστος Παράσχος, Κωνσταντίνος Ευαγγελίδης, Αντώνιος Ντουρουέρ, Σοφοκλής Ντίνος, Ιωακείμ Γιαϊλάογλου, Χρήστος Κυριαζής, Βασίλειος Γουμβρής, Κωνσταντίνος Γιακουμίδης, Νικόλαος Νικολαΐδης, Κωνσταντίνος Φαλτάογλου, Αριστείδης Αποστολίδης, Εμμανουήλ Ιγνατιάδης, Νικόδημος Τριανταφύλλου, Κυριάκος Μιστίλογλου, Κωνσταντίνος Μπαλής, Σάββας Τουράτζογλου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

5η ομάδα: 23 Μαρτίου, 60 κρατούμενοι, Ρωμιοί 32 (53,3%):
Εμμανουήλ Κεσίσογλου, Αλέξανδρος Ζαρίφης, Μιχαήλ Σουτζούογλου, Ιάκωβος Ζαχαριάδης, Πρόδρομος Σπύρογλου, Χριστόφορος Χαλκούσης, Αβραάμ Παπαδόπουλος, Νικόλαος Ζάμπογλου, Χρήστος Χρηστίδης, Ηλίας Αλαγκιόζογλου, Στυλιανός Ιστίλογλου, Βασίλειος Αγαλίογλου, Σωτήρης Κόρπης, Κωνσταντίνος Ιατρού, Ασκληπιός Σταμπουλίδης, Γεώργιος Χατζή Δημητριάδης, Ιάκωβος Περβάνογλου, Μηνάς Οζγιαλδίζ, Στέφανος Σετούκας, Χρ. Ηλιάδης, Δημήτριος Ντουρανίδης, Γεώργιος Τοπαλόγλου, Δημήτριος Μαδενλίογλου, Βασίλειος Αρτζάν, Μήτσος Αρτζάν, Νικόλαος Ατσάλας, Ιωάννης Ιωαννίδης, Ιωακείμ Βασιλειάδης, Στέφανος Γερακόπουλος, Κωνσταντίνος Κομνηνός, Περικλής Μπέλλας, Ζαχαρίας Κατραντζής.

6η ομάδα: 3 Απριλίου, 68 κρατούμενοι, Ρωμιοί 17 (25%):
Φώτιος Κομβόπουλος, Γεωργιάδης Γκελιντζίκ, Γεώργιος Νικολαΐδης, Κυριάκος Δελίογλου, Άνθιμος Καραμπινίδης, Γεώργιος Καραμπινίδης, Νικόλαος Ζουμπούλης, Ανδρίκος Μαδέν, Ευστάθιος Λεπτούργος, Αργύριος Αργυριάδης, Χρήστος Αραβανόπουλος, Νικόλαος Γιαγτζίογλου, Χρήστος Ασμάζογλου, Ιωάννης Στεφανίδης, Βασίλειος Κωνσταντινίδης, Ιωάννης Παπαδόπουλος, Αναστάσιος Γιολτζούογλου.

7η ομάδα: 16 Απριλίου, 56 κρατούμενοι, Ρωμιοί 17 (30,3%):
Γεώργιος Αντωνιάδης, Σαράντης Τζαμπάζογλου, Φιλόθεος Ηδόσογλου, Καλλίνικος Νικολαΐδης, Αλέξανδρος Τζιβανόπουλος, Μωυσής Μπαλαμπανίδης, Αριστοκλής Σεβαστόπουλος, Ιωάννης Νικολαΐδης, Κωνσταντίνος Ψωμιάδης, Στέφανος Στεφανίδης, Κωνσταντίνος Αντωνιάδης, Γρηγόριος Βράικος, Δημήτριος Μοσχόπουλος, Αλέξανδρος Βαξεβάνογλου, Σταύρος Χατζόπουλος, Χαράλαμπος Καλυβόπουλος, Ιωσήφ Δουλκέρογλου.

8η ομάδα: 31 Απριλίου, 79 κρατούμενοι, Ρωμιοί 25 (31,6%):
Σύλβεστρος Δελίογλου, Αναστάσιος Βαφειάδης, Κωνσταντίνος Θεοφιλίδης, Λάζαρος Συμωνίδης, Κωνσταντίνος Καφαντάρης, Βασίλειος Δημητριάδης, Κωνσταντίνος Ρίκας, Βασίλειος Σωτηριάδης, Θεολόγος Σουμπούλογλου, Αθανάσιος Κορδομένος, Αναστάσιος Ιωακείμογλου, Θεόδωρος Μπούζογλου, Ιωάννης Καλφάογλου, Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, Βασίλειος Κωνσταντινίδης, Θεόδωρος Χατζή Αντωνιάδης, Μιχάλ Χονδρόπουλος, Κωνσταντίνος Μητροκώστας, Μιχαήλ Γιουβάνογλου, Ιωάννης Βαλής, Παύλος Σταμπουλίδης, Δημήτριος Λαμπρινός, Ανδρέας Χατζόπουλος, Χαράλαμπος Χαραλαμπίδης, Ράλλης Καραβοκυρός.

9η ομάδα: 7 Μαΐου, 74 κρατούμενοι, Ρωμιοί 14 (18,9%):
Αθανάσιος Γιουζμέογλου, Γεώργιος Αγγελίδης, Νικηφόρος Κουρής, Κυριάκος Αϊνατζόγλου, Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης, Παντελάκης Ηλιάδης, Δημήτριος Ποζπαγίκ, Μιχαήλ Μαγιόγλου, Αλέξανδρος Διρανίδης, Ασήμιος Ασημίδης, Μιχαήλ Ασημίδης, Γρηγόριος Σισμάνογλου, Χρήστος Αγαπητίδης, Πέτρος Κιολιόγλου.

10η ομάδα: 18 Μαΐου, 84 κρατούμενοι, Ρωμιοί 12 (14,2%):
Πολύδωρος Βάτης, Δημήτριος Μακασταρίδης, Σωτήριος Λιόντος, Αναστάσιος

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μιράμπογλου, Θεόδωρος Ανάσογλου, Γεώργιος Παπαδόπουλος, Κωνσταντίνος Παυλίδης, Ηλίας Οκσούζογλου, Νικόλαος Πανάρετος, Βίκτωρ Βακαδημόπουλος, Βασίλειος Παπαδόπουλος, Στέφανος Λουκάς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ΄

Συλλήψεις Ρωμιών φορολογουμένων μεταξύ 18 Μαΐου και 10 Νοεμβρίου 1943.

Από τις 18 μέχρι τις 24 Μαΐου συλλαμβάνονται 43 φορολογούμενοι, οι 12 (27.9%) είναι Ρωμιοί:
Αναστάσιος Σαλής, Λουκάς Παπάζογλου, Στυλιανός Παναγιώτου, Μιχάλης Τριανταφυλλίδης, Κωστάκης Ντικταμπάν, Ανδρόνικος Καμέρ, Νικόλαος Σμικολίδης, Χαράλαμπος Γκέντζογλου, Πρόδρομος Προδρομίδης, Χαράλαμπος Παντελίδης, Θεολόγος Μαρίνος, Αναστάσιος Σεφεριάδης.

Στις 27 Μαΐου συλλαμβάνονται 31 φορολογούμενοι, οι 14 (45,1%) είναι Ρωμιοί:
Δημοσθένης Βελιτζανίδης, Χαρίτων Χατζετόγλου, Στέφανος Στεφανίδης, Κωνσταντίνος Αρακάς, Δημήτριος Κυριακίδης, Θεόδωρος Θεοδοσίου, Αλέκος Βλάσιος, Κωνσταντίνος Χορόζογλου, Στέφανος Λειβαδάτος, Χαράλαμπος Λεφακίνης, Χρήστος Ακτούρ, Δημήτριος Κωτσόπουλος, Νικόλαος Κωνσταντινίδης, Ιωάννης Μογίδης.

Στις 29 Μαΐου συλλαμβάνονται 24 φορολογούμενοι, οι 6 (25%) είναι Ρωμιοί:
Αντώνιος Κιρκτζάογλου, Βασίλειος Χατζέτογλου, Καλλίνικος Γενήδουνιας, Ιωάννης Κανδύλλης, Βασίλειος Ιορδάνογλου, Αργύριος Καθαρόπουλος.

Στις 30 Μαΐου συλλαμβάνονται 24 φορολογούμενοι, οι 4 (16,6%) είναι Ρωμιοί:
Λεωνίδας Μοσχάκης, Χριστόφορος Φαχάμογλου, Ισάκ Μιχαηλίδης, Γεώργιος Τεοφίλ.

Στις 9 Ιουνίου συλλαμβάνονται 27 φορολογούμενοι, οι 11 (40,7%) είναι Ρωμιοί:
Συμεών Πασχαλίδης, Νικόλαος Ασμάν, Κωνσταντίνος Ασλάν, Γεώργιος Ασλάν, Τιμολέων Τζαμπάζ, Παναγιώτης Παπαδόπουλος, Βασίλειος Σωτηριάδης, Νικόλαος Θωμαϊδης, Αντώνιος Πουλίδης, Εμμανουήλ Δημητρίου, Νικόλαος Αποστολίδης.

Μεταξύ 15 Ιουνίου και 2 Ιουλίου συλλαμβάνονται 69 φορολογούμενοι, οι 14 (20,2%) είναι Ρωμιοί:
Αντωνάκης Ζαχαριάδης, Δημητράκης (κηπουρός), Γεώργιος Ιωαννίδης, Ελευθέριος Ελευθεριάδης, Χαρίλαος Καραμάνογλου, Πρόδρομος Ζαχαριάδης, Στέφανος Μερκούρ, Μηνάς Κούλογλου, Άγγελος Αγγελίδης, Χρήστος Αλτίνμπας, Θωμάς Αλτίνμπας, Κυριάκος Χρυσομάλλης, Πρόδρομος Τζελάτογλου, Ευάγγελος Φινφίνης.

Στις 8 Ιουλίου συλλαμβάνονται 37 φορολογούμενοι, οι 7 (18,9%) είναι Ρωμιοί:
Αντώνιος Τουράτζογλου, Ζαχαρίας Αλμπουχάρι, Δημήτριος Μαρκόπουλος, Ιωάν-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νης Μιχάλογλου, Κωνσταντίνος Μάντικας, Φραγκούλης Βασιλειάδης, Θεόδωρος Νικολαΐδης.

Στις 11 Ιουλίου συλλαμβάνονται 14 φορολογούμενοι , οι 5 (35,7%) είναι Ρωμιοί: Παντελής Αντωνιάδης, Φώτιος Γιαλαμπούκης, Αναστάσιος Καλίνογλου, Γεώργιος Καπονερίδης, Αθανάσιος Κασάπογλου.

Στις 14 Ιουλίου συλλαμβάνονται 9 φορολογούμενοι, οι 2 (33,3%) είναι Ρωμιοί: Ευστάθιος Καραευθύμογλου, Αθανάσιος Μπαμπαΐδης.

Στις 23 Ιουλίου συλλαμβάνονται 25 φορολογούμενοι, οι 6 (24%) είναι Ρωμιοί: Λάζαρος Δελόγλου, Βασίλειος Κυριάκης, Σάββας Πλαρίκογλου, Παναγιώτης Αλεξόπουλος, Νικόλαος Κιναλήογλου, Σκαρλόπουλος.

Στις 11 Αυγούστου συλλαμβάνονται 24 φορολογούμενοι, οι 8 (37,5%) είναι Ρωμιοί: Κωνσταντίνος (αυγουλάς), Ιωάννης Σισμάνογλου (πατατοπώλης), Κωνσταντίνος (επαπλοπώλης), Κυριάκος Κάλφας (παντοπώλης), Πρόδρομος Κάλφας (παντοπώλης), Τζώρτζης Πιζάντης (υφασματοπώλης), Δημήτριος Κοβαλάκης (χουρδατζής), Απόστολος Αποστολίδης (ράπτης).

Στις 16 Αυγούστου συλλαμβάνονται 19 φορολογούμενοι, οι 8 (42%) είναι Ρωμιοί: Σάββας Παναγιωτίδης, Νικολάκης Γκιουνερή, Ζαφίρης Δοξάκης, Παναγιώτης Νενόπουλος, Χρήστος Ραμαζάνογλου, Λυκούργος Παπατσής, Κλέων Μπερσόν.

Στις 13 Σεπτεμβρίου συλλαμβάνονται 65 φορολογούμενοι, οι 26 (40%) είναι Ρωμιοί: Νικόλαος Αθανασίου, Γεώργιος Τσίμας, Χρήστος Τσίμας, Λουκάς Σαλλαμπασόγλου, Σοφοκλής Λάζογλου, Χαράλαμπος, Νίκος, Νίκος Φιλίππου, Γρηγόριος Σταυρόπουλος, Ανέστης, Γεώργιος, Μιχαήλ, Πέτρος, Χρήστος Νάτσης, Σάββας Τσομπάνογλου, Αλεξιάδης, Σοφοκλής, Αθανάσιος, Γεώργιος Χονδρόπουλος, Γιάννης Γιαννάκης, Μιχάλης, Μάρκος, Σπύρος, Νικόλαος, Αθανάσιος, Παναγιώτης.

Στις 10 Νοεμβρίου συλλαμβάνονται 62 φορολογούμενοι, οι 24 (38,7%) είναι Ρωμιοί: Στρατής Χόπερ – παντοπώλης, Πετρόπουλος – κουρού καφετζής, Γ. Τάλαρης – αρτοποιός, Γεώργιος Μαρκόπουλος – παντοπώλης, Μιχάλης Σουτζούογλου – κρεοπώλης, Λαζαρής Πένο – γαλακτοπώλης, Παντελής – αγελαδοτρόφος, Ηλίας Τασιτζή – καπνοπώλης, Λουκάς Ιωαννίδης – τυροπώλης, Χρήστος Κόμη – υποδηματοποιός, Θεόδωρος Αντωνίου – ψιλικατζής, Κωνσταντίνος Αδαλής – ορνιθοπώλης, Δημήτριος Ιωάννου – πατατάς, Παντελής Ιορδάνου – παντοπώλης, Γεώργιος Πατσούρας – αρτοποιός, Μιχαήλ Κεσίσογλου – αυγουλάς, Θωμάς Κόντος – αρτοποιός, Αρχάγγελος Καπακιράν – παντοπώλης, Παναγιώτης Ιορδάνου – ξυλουργός, Τιμολέων Ζιπτσή – τερλικτσής, Γεώργιος Τάτσος – παντοπώλης, Απόστολος Βαφειάδης – ιατρός, Γεώργιος Γκαζολίδης παντοπώλης, Νίκος Ουμουρλόγλου – ράπτης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

SEVASTI CHRISTIDOU: *Economic Nationalism during the Second World War. The Capital Levy in Turkey: Economical Elimination of Minorities*

Although Turkey did not fight in World War II, as the war dragged on, the strain on Turkey's economy increased. In 1942, in an attempt to face inflation and budget deficit the Government introduced an emergency tax measure. The Capital Levy Law, issued on November 1942 and abolished on March 1944, formally aimed at the taxation of the excessive war profits, but became a source of discrimination against ethnic minorities.

The fact that many of the most active entrepreneurs were members of the Jewish, Armenian and Greek minorities and foreign nationals served as a means to implement the policies of Turkish economic nationalism. The "Turkification" policy aimed at the creation of a national Muslim-Turkish bourgeoisie and the elimination of Jews and Christians from the Turkish economy.

The implementation of the Capital Levy, in the context of an inadequate tax system, introduced an arbitrary and discriminatory method of tax assessment. The tax payers were divided into Muslims, non-Muslims and foreigners. The group of non-Muslims was taxed excessively.

The most arbitrary and discriminatory element of the Capital Levy, imposed only on non-Muslims, was the penalty of mandatory labor for those who could not pay their taxes. Between January 27 and November 6 of 1943, 1,400 Greeks, Jews and Armenians were sent to labor camps.

The second disastrous measure for both non-Muslims and foreign nationals was the confiscation and forced sale of properties. Almost 900 homes, apartments, shops etc. were confiscated and many more were sold privately at much lower prices than their actual value.

Non-Muslims and foreigners in Istanbul paid almost 84% of the tax allotted to Istanbul. Among them a large group, nearly the 35%, were members of the Greek minority and the Greek community.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΕΙΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΥΑΝΘΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ 19ος-20ος ΑΙΩΝΕΣ: ΝΕΕΣ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΕΣ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Robert Holland και Diana Markides, *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean, 1850-1960*, Οξφόρδη 2006, σ. xiii+266.

Hubert Faustmann και Nicos Peristianis (επιμ.), *Britain in Cyprus: Colonialism and Post-Colonialism, 1878-2006*, Μάνχαϊμ 2006, σ. 663.

Η σχέση της Ελλάδας με τις Μεγάλες Δυνάμεις έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς επιστημονικής συζήτησης. Κράτος μικρό, σε μία περιοχή κρίσιμη για τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών από το βορρά προς το νότο και από τη δύση προς την ανατολή, η Ελλάδα σταθερά προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ισχυρών του διεθνούς συστήματος. Κατά τον 19ο ήδη αιώνα, η επιρροή της ναυμαχίας του Ναυαρίνου στην πορεία της ελληνικής ιστορίας, η οικονομική και γεωπολιτική αδυναμία του ελληνικού κράτους και η συνακόλουθη αναζήτηση οικονομικής και πολιτικής στήριξης στο εξωτερικό, το μείζονος σημασίας επεισόδιο του Κριμαϊκού πολέμου – που κατέδειξε την αδυναμία της Αθήνας να χαράξει μία πολιτική αντίθετη προς αυτήν των Δυνάμεων που κυριαρχούσαν στη Μεσόγειο – ενίσχυσαν την αίσθηση ότι η ελληνική ιστορία συνδέεται αναπόσπαστα με τις διαθέσεις και τα συμφέροντα των Μεγάλων. Αλλά και στον 20ό αιώνα, η επέμβαση της Entente τον Νοέμβριο του 1916 στην Αθήνα, η εξάρτηση των εξόριστων κυβερνήσεων του 1941-44 από τη Βρετανία, η δράση του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος τον Δεκέμβριο του 1944, το Δόγμα Τρούμαν και, τέλος, η επιβολή της δικτατορίας των συνταγματαρχών προκάλεσαν με τη σειρά τους έντονες συζητήσεις για το ζήτημα της ξένης επιρροής.

Στο πλαίσιο αυτών των προβληματισμών, η Βρετανία είχε, όπως ήταν φυσικό, μία προνομιακή θέση. Η εξάρτηση, πολιτική και οικονομική, μίας μικρής και

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στρατηγικά τοποθετημένης χώρας από τη μείζονα ναυτική δύναμη της υφηλίου και ο ανυπόκριτος θαυμασμός των Ελλήνων ιθυνόντων και διανοουμένων για τον βρετανικό κοινοβουλευτισμό ήταν η μία όψη του νομίσματος· η άλλη σχετιζόταν με την εκτίμηση πολλών αναλυτών ότι η πορεία της χώρας εξηρτάτο από τις διαθέσεις, αν όχι και τους σκοτεινούς σχεδιασμούς, του «ξένου δακτύλου», στερεοτύπου που, κατά κανόνα, εξειδικευόταν στο Foreign Office και τις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες – ό,τι και εάν σήμαινε αυτό το τελευταίο. Η έρευνα συχνά κατέδειξε ότι, αν και η ξένη επιρροή είναι ένα ζήτημα υπαρκτό, οι υπεραπλουστεύσεις δεν εδράζονταν σε μία ακριβή αποτίμηση της πραγματικότητας. Έτσι, η εικόνα του Ελευθερίου Βενιζέλου ως ανθρώπου «άλλοτε των Προξένων εις στα Χανιά, των Πρεσβευτών της Αντάντ [αργότερα]»[1] καταρρίφθηκε από μία σειρά εμπεριστατωμένων μελετών που ανέλυσαν τη ρεαλιστική πολιτική του αρχηγού των Φιλελευθέρων, ικανού να ελίσσεται μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων με στόχο την προώθηση του εθνικού συμφέροντος[2]. Ο Ι. Κολιόπουλος απέδειξε ότι η Παλινόρθωση του 1935 δεν υπαγορεύθηκε από τους Βρετανούς, οι οποίοι έλαβαν θέση ως προς την εσωτερική ελληνική σύγκρουση μόνον μετά την έκβαση της συγκεκριμένης κρίσης[3]. Αν και θα μπορούσαν να αναφερθούν πολλά ακόμη παρόμοια παραδείγματα διάψευσης των υπερβολών, δεν υπάρχει αμφιβολία, από την άλλη πλευρά, ότι σε κάποιες περιστάσεις η βρετανική πολιτική πράγματι καθόρισε την πορεία της χώρας – σημαντικότερο παράδειγμα η αγγλοσοβιετική «συμφωνία ποσοστών» του Οκτωβρίου 1944 και τα Δεκεμβριανά του ίδιου έτους. Η ταραγμένη ιστορία των εξωτερικών σχέσεων της Ελλάδας, ειδικά των σχέσεων με τις Μεγάλες Δυνάμεις, απαιτεί τη νηφάλια και κατά περίπτωση προσεκτική στάθμιση των πηγών.

Δεν είναι, συνεπώς, περίεργο ή αθέμιτο το ότι πολλές μελέτες εμφανίστηκαν στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία επικεντρωμένες στο θέμα «Greece

---

1. Πρόκειται για φράση του Γ. Α. Βλάχου στο κύριο άρθρο της *Καθημερινής* της 12ης Νοεμβρίου 1931, την επαύριον της κυπριακής εξέγερσης. Αναφέρεται, μαζί με άλλες παρόμοιες αναλύσεις του αντιβενιζελικού Τύπου στο Ευάγγελος Π. Καραγιάννης, «Ο Ελ. Βενιζέλος και η κυπριακή εξέγερση του Οκτωβρίου του 1931: η στάση του αθηναϊκού Τύπου», *Κλειώ*, τ. 2 (άνοιξη 2006), σ. 79-111.

2. Βλ. ιδιαίτερα Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην, 1901-1906*, Αθήνα 1974· Helen Gardikas-Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglio: Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Αθήνα 1995· Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Λονδίνο 1998· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκην της Λωζάννης: Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977.

3. John Koliopoulos, *Greece and the British Connection, 1935-1941*, Οξφόρδη 1977.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

and the Great Powers», με τη Βρετανία να αποτελεί ένα από τα κεντρικά σημεία στην έρευνα[4]. Στις σύγχρονες μελέτες του Κυπριακού ζητήματος, η πολιτική της Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών μελετήθηκε με μεγάλο ενδιαφέρον[5], όχι μόνον επειδή είχε τεθεί σειρά σημαντικών συναφών ερωτημάτων, αλλά ίσως και επειδή η αδυναμία πρόσβασης στις ελληνικές κρατικές αρχειακές πηγές ήδη κατηύθυνε τους ερευνητές προς αυτή τη λύση. Οι εργασίες αυτές προσπάθησαν να συγκροτήσουν μία περισσότερο συστηματική εικόνα των διεθνών σχέσεων της χώρας και κατά τούτο – χωρίς σε κάθε περίπτωση να αρνούνται τη σημαντική επιρροή των Μεγάλων Δυνάμεων στη διαμόρφωση του διεθνούς, συχνά και του εσωτερικού σκηνικού – ανέδειξαν την ανάγκη της προσεκτικής έρευνας, αμφισβήτησαν αποτελεσματικά τη θεωρία του παντοδύναμου «ξένου δακτύλου», και τελικά κατέδειξαν την ύψιστη ευθύνη της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας για τις μείζονες αποφάσεις που την αφορούν.

Τα βιβλία στα οποία επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη εντάσσονται σε αυτή την ερευνητική παράδοση, ταυτόχρονα όμως επεκτείνουν την οπτική τους και σε ένα άλλο επίπεδο. Μελετώντας τη Βρετανία ως διοικητή ελληνικών περιοχών βγαίνουν από τη σφαίρα της κλασικής πολιτικής ιστορίας ή της

---

4. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Θεσσαλονίκη, 1966· της ίδιας, *Η Ελλάς και οι δυνάμεις κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον*, Θεσσαλονίκη, 1973· Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Θεσσαλονίκη 1975· George Leon, *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Θεσσαλονίκη 1974· Stephen G. Xydis, *Greece and the Great Powers, 1944-1947*, Θεσσαλονίκη 1963· Βασίλειος Κόντης, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το Ελληνικό Πρόβλημα, 1944-1949*, Θεσσαλονίκη 1984· Amikam Nachmani, *International Intervention in the Greek Civil War: the United Nations Special Committee on the Balkans, 1947-1952*, Νέα Υόρκη 1990· Ιωάννης Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-52)*, Αθήνα 1999· Κατερίνα Γαρδίκα, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Θεσσαλονίκη 1999· Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-1964: πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφαλείας στο μεταίχμιο ψυχρού πολέμου και ύφεσης*, Αθήνα 2001· Evanthis Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967*, Λονδίνο 2006.

5. Evanthis Hatzivassiliou, *Britain and the International Status of Cyprus, 1955-59*, Μιννεάπολις 1997· Robert Holland, *Britain and the Revolt in Cyprus, 1954-1959*, Οξφόρδη 1998· Ioannis D. Stefanidis, *Isle of Discord: Nationalism, Imperialism and the Making of the Cyprus Problem*, Λονδίνο 1999· Σωτήρης Ριζάς, *Ένωση, διχοτόμηση, ανεξαρτησία: οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Βρετανία στην αναζήτηση λύσης για το Κυπριακό, 1963-1967*, Αθήνα 2000· του ίδιου, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το Κυπριακό ζήτημα, 1967-1974*, Αθήνα 2002· Claude Nicolet, *United States Policy towards Cyprus, 1954-1974: Removing the Greek-Turkish Bone of Contention*, Μάνχαϊμ 2001.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ιστορίας των διεθνών σχέσεων, για να εξετάσουν και άλλους παράγοντες, τοπικούς, περιφερειακούς και πολιτισμικούς, οι οποίοι επέδρασαν στην αγγλοελληνική σχέση, προσδίδοντάς της μία εξαιρετική πολυπλοκότητα, αλλά και μεγάλη γοητεία για τον ερευνητή.

Holland και Markides: η αγγλοελληνική επαφή ως σχέση ισχύος

Το βιβλίο του Robert Holland και της Diana Markides εδράζεται σε μία ασυνήθιστη ερευνητική και μεθοδολογική επιλογή: δεν αποτελεί μία συνολική μελέτη της αγγλοελληνικής σχέσης στα χρόνια από το 1850 έως το 1960· ασχολείται με ένα ειδικότερο θέμα, και συγκεκριμένα τις περιπτώσεις των νήσων, κατοικημένων από πλειοψηφία ελληνικού πληθυσμού, οι οποίες περιήλθαν υπό βρετανική διοίκηση ή κατοχή. Έτσι, εξετάζει το τέλος του καθεστώτος προστασίας στα Ιόνια νησιά, την περίπτωση της Κρήτης μετά το 1898 (όπου η Βρετανία έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο μαζί με άλλες Μεγάλες Δυνάμεις), τα Δωδεκάνησα το 1945-47 και την Κύπρο. Επικεντρωμένο σε ένα ειδικότερο θέμα αλλά εκτεινόμενο σε μία ευρύτερη περίοδο, το βιβλίο μπορεί έτσι να πραγματοποιήσει τομές σε βάθος, που αφορούν όχι απλώς την κρατική πολιτική των δύο πλευρών, αλλά και τις αλληλεπιδράσεις στο τοπικό επίπεδο, τις πολιτισμικές σχέσεις και συγκρούσεις. Υπό αυτή την έννοια, το βιβλίο καταλήγει σε μία επέκταση (ή, εάν θέλει ο αναγνώστης, εμπλουτισμό) της αναλυτικής ατζέντας.

Πράγματι, συνήθως η ιστορική ανάλυση των ελληνικών ή και των ανατολικομεσογειακών γενικότερα ζητημάτων επικεντρώνεται στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής. Η μελέτη αυτού του «διεθνούς/συστημικού» επιπέδου είναι πράγματι επαρκής, όταν ένα γεγονός – όπως π.χ. ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος – εξετάζεται ως ένας κρίκος στην αλυσίδα των εξελίξεων που συγκροτούν μία μείζονα διεθνή διεργασία (στην περίπτωσή μας, την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου). Ωστόσο, όταν ερευνάται αυτή καθαυτή η *ελληνική* ιστορία, η διεθνής/συστημική ανάλυση μπορεί να καταλήξει σε ερμηνείες απόμακρες, μηχανιστικές ή ντετερμινιστικές. Κατά τούτο, είναι αναγκαίο να συμπληρωθεί από τη μελέτη πρόσθετων παραμέτρων, τοπικών, εθνικών, περιφερειακών, ιδεολογικών και κοινωνικών, ακόμη και των προσωπικοτήτων που εμπλέκονται στη διαδικασία. Μόνον στο συνδυασμό όλων αυτών των επιπέδων μπορεί η έρευνα να βρει μία πληρέστερη εξήγηση των περίπλοκων εξελίξεων που καθόρισαν την ιστορία της Ανατολικής Μεσογείου.

Αυτή η προσπάθεια συνδυασμού διαφόρων επιπέδων ανάλυσης έχει ήδη αναληφθεί σε πολλά έργα της βρετανικής ιστοριογραφίας για την Ελλάδα: σε

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μία ενδεικτική αναφορά, τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις του Arnold Toynbee, του μνημειώδους έργου του Douglas Dakin για τον Μακεδονικό Αγώνα[6], του Richard Clogg στις μελέτες του για την ελληνική Αντίσταση[7], του βιβλίου του Mark Mazower για την Κατοχή[8]. Ωστόσο – με σημαντικότερη εξαίρεση το βιβλίο του Dakin για την ενοποίηση της Ελλάδας – τα έργα αυτά κατά κανόνα κάλυπταν σχετικά σύντομες περιόδους και συγκεκριμένες καταστάσεις ή ένα συγκεκριμένο λαϊκό κίνημα, συνήθως επαναστατικών προσανατολισμών. Το βιβλίο των Holland και Markides καλύπτει περισσότερο από ένα αιώνα και αναφέρεται όχι σε ένα συγκεκριμένο κίνημα της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης αλλά σε πολλά, ενώ ταυτόχρονα κινείται στο επίπεδο της βρετανικής διεθνούς και αποικιακής πολιτικής. Με άλλα λόγια, αποσκοπεί να ερμηνεύσει τον τρόπο λήψης μίας σειράς σχετικών αποφάσεων, που σχετίζονταν παράλληλα και με τη διεθνή θέση της Βρετανίας.

Πρόκειται, πέραν πάσης αμφιβολίας, για ένα δύσκολο θέμα. Ωστόσο, και οι δύο συγγραφείς έχουν ήδη μελετήσει επισταμένα τις εκατέρωθεν προδιαθέσεις που εμφανίζονται στην αγγλοελληνική σχέση. Το βιβλίο του Holland για τη Βρετανία και την κυπριακή εξέγερση, αλλά και άλλα κείμενά του για την Κύπρο – θα ήταν εδώ αναγκαία η αναφορά στο άρθρο του για τη βρετανική στάση έναντι του Μακαρίου[9] – επικεντρώθηκαν σε τούτο το στοιχείο. Όπως άλλωστε κατέδειξε και το βασικό έργο του για τη βρετανική διεθνή πολιτική στον 20ό αιώνα[10], ο Holland διακρίνεται για τη βαθιά γνώση του – και την ικανότητά του να εξηγεί – τις βρετανικές προδιαθέσεις σε διαφορετικά επίπεδα (στρατηγικές ανάγκες, εσωτερική πολιτική, διαδικασία λήψης αποφάσεων, κοινωνία/κοινή γνώμη και πολιτική κουλτούρα), όπως αυτά αλληλεπιδρούν και εξελίσσονται μέσα στον χρόνο. Από την πλευρά της, η Markides έδειξε την αντίστοιχη δική της ευχέρεια στη μελέτη της για την κατάρρευση των συμφωνιών Ζυρίχης και Λονδίνου· ένα εξαιρετικά περίπλοκο θέμα, που αφορά τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων μέσα στην Κύπρο, την επιρροή

---

6. Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966.

7. Richard Clogg, *Anglo-Greek Attitudes: Studies in History*, Basingstoke 2000· του ίδιου, «Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων στην Ελλάδα – SOE», στο Ι. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα 1984, σ. 177-203.

8. Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα 1994.

9. Robert Holland, «The Cult of Makarios: Archbishop Makarios III and the British, 1950-1959», στο Ιωάννης Θεοχαρίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, τόμος ΙΙΙ, Λευκωσία 2001.

10. Robert Holland, *The Pursuit of Greatness: Britain and the World Role, 1900-1970*, Λονδίνο, 1991.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της προσωπικότητας του Μακαρίου, τη σχετική – άρα και διαφορετική – σημασία των διαφόρων θεμάτων (ιδίως του ζητήματος του χωρισμού των κυπριακών δήμων) για τις δύο κυπριακές κοινότητες αλλά και για την Ελλάδα και την Τουρκία, τις παρεξηγήσεις και αποτυχίες στη συνεννόηση μεταξύ των υπηρεσιών της βρετανικής κυβέρνησης, αλλά και μεταξύ αυτών και του Μακαρίου[11].

Ίσως να μην είναι σύμπτωση ότι η ροπή αυτή στον συνδυασμό διαφόρων αναλυτικών επιπέδων χαρακτηρίζει δύο ερευνητές που έχουν ειδικευθεί στη βρετανική αποικιακή ιστορία. Είναι αλήθεια ότι οι ιστορικοί των διεθνών σχέσεων – στους οποίους οπωσδήποτε ανήκει και ο γράφων – μπορούν μερικές φορές (όχι πάντοτε, αλλά μερικές φορές) να παγιδευθούν από την έμφασή τους στις άκαμπτες διαδικασίες της διεθνούς πολιτικής ή στις κυβερνητικές δομές, και να αγνοήσουν τις κοινωνίες που εμπλέκονται σε μία διεθνή διεργασία και τις δικές τους πολιτικές πραγματικότητες. Οι ειδικοί της αποικιακής ιστορίας, από την άλλη πλευρά, οφείλουν, εξ ορισμού, να στραφούν και σε άλλες μεταβλητές – την αλληλεπίδραση των προσώπων, των ομάδων ή και τις πολιτισμικές επιρροές, όπως αυτές εκδηλώνονται στην καθημερινή παραγωγή της πολιτικής. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι οι αποικιακοί ιστορικοί είναι πάντοτε επιτυχημένοι σε τούτο το εγχείρημα. Η επιτυχία της ανάλυσης των Holland και Markides απορρέει, πρώτιστα, από την άρνηση των συγγραφέων να αποδεχτούν την εύκολη λύση του πολιτισμικού σχετικισμού, όπου ο καθένας έχει το δίκιο του και όλοι συζητούμε. Η επιτυχία του βιβλίου απορρέει από τη σταθερή απόφαση των συγγραφέων να στηρίξουν τη μελέτη και τα συμπεράσματά τους στις πηγές, ερευνημένες με σύστημα, πληρότητα, προσοχή, εντιμότητα και πολύ κόπο. Αυτό, σε τελική ανάλυση, είναι το στοιχείο που διαφοροποιεί τον επιστήμονα ιστορικό από τον ανεύθυνο ευκαιριακό σχολιαστή.

Το βιβλίο εξετάζει πρώτιστα τη βρετανική πολιτική, προδιαθέσεις και αντιλήψεις· σύμφωνα με την περιγραφή των συγγραφέων, επικεντρώθηκαν σε βρετανικά διλήμματα, σε εποχές αναταραχής στον ελληνικό κόσμο. Η ανάλυση πάντως αναπτύσσεται με αντίστοιχη αναφορά στις ελληνικές προδιαθέσεις και δυνατότητες. Η συζήτηση, στα συμπεράσματα, σχετικά με τις ελληνικές επιλογές της εξέγερσης και μίας «μετριοπάθειας» που οριζόταν με διαφορετικούς όρους από τους Βρετανούς και τους Έλληνες είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα σχετικά με την περίπλοκη αγγλοελληνική σχέση. Με τις ερευνητικές αυτές προτεραιότητες, το βιβλίο είναι πρώτιστα μία ιστορία διλημμάτων και δυσκολιών:

---

11. Diana Weston Markides, *Cyprus, 1957-1963: from Colonial Conflict to Constitutional Crisis. The Key Role of the Municipal Issue*, Μιννεάπολις 2001.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

των δυσκολιών τις οποίες οι Έλληνες αντιμετώπισαν σε διαδοχικούς αγώνες εθνικής ολοκλήρωσης· και των δυσκολιών τις οποίες οι Βρετανοί συνάντησαν, αντιμετωπίζοντας τους ελληνικούς αγώνες αλλά και τις δικές τους υποχρεώσεις ως Μεγάλη Δύναμη στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Είναι επίσης μία ιστορία ελπίδων που συχνά κατέληγαν σε πικρές απογοητεύσεις και στις δύο πλευρές:

> *[...] η ελπίδα για βρετανική προστασία, βαθιά ενσωματωμένη στη νεώτερη ελληνική πολιτική κουλτούρα, και οι βρετανικές προσδοκίες ότι οι Έλληνες θα υπέτασσαν και θα μετρίαζαν τις δικές τους βλέψεις όποτε τους εξητείτο, οδηγούσαν συχνά σε μία αμοιβαία απογοήτευση, που γινόταν ακόμη μεγαλύτερη εξ αιτίας των αρχικών προσδοκιών*[12].

Εξετάζοντας τις τέσσερις περιπτώσεις νήσων που βρέθηκαν υπό βρετανική διοίκηση, οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η επιτυχία των ελληνικών αγώνων δεν προήλθε από κάποια αόριστη φιλελληνική διάθεση του Whitehall, αλλά από τη δυνατότητα της ελληνικής πλευράς να μην αφήσει άλλη επιλογή στη Βρετανία από το να δεχτεί την ενοποίηση. Με απλούστερα λόγια: η Βρετανία συναινούσε στην Ένωση όταν το κόστος της διατήρησης μίας περιοχής υπερέβαινε το κόστος της παραχώρησής της – ή, με άλλη διατύπωση, όταν τα οφέλη από την παραχώρηση υπερέβαιναν τα οφέλη από τη διατήρηση μίας περιοχής. Υπό αυτή την έννοια, το βιβλίο αναθεωρεί μία έντονη τάση της ελληνικής ανάλυσης να εξετάζονται οι αγγλοελληνικές σχέσεις πρώτιστα, αν όχι και αποκλειστικά, από την οπτική γωνία της ελληνικής γεωπολιτικής ή οικονομικής και στρατιωτικής αδυναμίας. Συχνά, πράγματι, οι αναλυτές τείνουν να αντιμετωπίζουν τις Μεγάλες Δυνάμεις – και πιο πολύ, ίσως, τη Βρετανία του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα – ως ένα πανίσχυρο και παντεπόπτη παράγοντα, ο οποίος με ευκολία θα μπορούσε να ικανοποιήσει «ελάσσονες» διεκδικήσεις όπως τα ελληνικά εθνικά θέματα. Συνήθως, τα θέματα αυτά αποτελούν ζητήματα ζωής και θανάτου για τους Έλληνες, αλλά δεν θεωρούνται το ίδιο σημαντικά για τη Μεγάλη Δύναμη καθαυτή· επομένως, η τελευταία μπορεί, με μικρό κόστος, να «δώσει» αυτό που είναι τόσο πολύτιμο για την ψυχή των Ελλήνων.

Το βιβλίο αποδεικνύει ότι η θέση αυτή είναι λανθασμένη ή έστω ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Μία Μεγάλη Δύναμη διαρκώς αντιμετωπίζει οριακές καταστάσεις· διαρκώς βρίσκεται ενώπιον του κινδύνου της υπερέκτασης των δυνατοτήτων της. Η ένταση του ενωτικού αισθήματος μετέτρεπε

---

12. Holland και Markides, *The British and the Hellenes...*, *ό.π.*, σ. 9.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πράγματι τους ελληνικούς εθνικούς αγώνες σε ζήτημα ζωής και θανάτου για τούς Έλληνες. Αλλά από τη σκοπιά του Whitehall (ή, ακόμη περισσότερο, των αντιπροσώπων του στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή) τα ίδια θέματα απαιτούσαν την επίλυση μίας σειράς εξίσου επικίνδυνων εξισώσεων, οι οποίες – επειδή ακριβώς είχαν σημαντικές επιπτώσεις στις διεθνείς σχέσεις – επηρέαζαν τις σχέσεις μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και επομένως τους συσχετισμούς ισχύος σε ένα ευρύτερο πεδίο. Η ισχύς, τονίζουν οι Holland και Markides, δεν συνεπάγεται άνεση· συνήθως συνεπάγεται το αντίθετο, ειδικά στους λαβύρινθους του συστήματος ισορροπίας δυνάμεων της ευρωπαϊκής διπλωματίας του 19ου αιώνα ή την επαύριον ενός ολοκληρωτικού πολέμου στη δεκαετία του 1950.

Αναλυτικότερα ως προς τα περιεχόμενα του βιβλίου, δύο κεφάλαια ασχολούνται με τα Ιόνια νησιά κατά τα τελευταία χρόνια της βρετανικής κυριαρχίας, τρία με την Κρήτη στην περίοδο 1898-1913, ένα με τα Δωδεκάνησα το 1945-47 και δύο με την Κύπρο της Αγγλοκρατίας.

Το τμήμα που μελετά τα Επτάνησα περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο σχετικά με την ειδική αποστολή του Gladstone στα Ιόνια νησιά, στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Πρόκειται για θέμα δύσκολο, καθώς αφορά την περίοδο της δημιουργίας ενός μεγάλου ηγέτη, και επομένως εγγίζει ζητήματα όπως την πολιτική του αντίληψη και μεθοδολογία πριν από την άνοδό του στα ανώτατα αξιώματα. Ο Gladstone τελικά προσπάθησε να «απαλλάξει» τους Επτανησίους από τις ελπίδες τους για Ένωση με την Ελλάδα, μία εικόνα μάλλον ασυνήθης για τον συγκεκριμένο πολιτικό, που ως προς τα ελληνικά θέματα απαντάται κατά κανόνα στον αντίθετο ρόλο. Ωστόσο, αυτή η απόπειρα «απαλλαγής» διαφόρων ελληνικών κοινοτήτων από τις «ψευδαισθήσεις» της Ένωσης αποτελεί ένα από τα κεντρικά θέματα του βιβλίου· παρόμοιες προσπάθειες αναλήφθηκαν επανειλημμένα, στην Κρήτη και στην Κύπρο, αν και όχι με συγκρίσιμη ένταση στα Δωδεκάνησα, τα οποία φαίνεται ότι ενωρίς είχαν προσημειωθεί για ένταξη στον ελληνικό κορμό, ως ένας τρόπος να ικανοποιηθεί μία ελληνική εθνική διεκδίκηση μετά τον πόλεμο (αλλά και να αποσπαστεί η προσοχή της κοινής γνώμης από την Κύπρο). Και ακριβώς αυτές οι έννοιες της «μετριοπάθειας», «απαλλαγής από ενωτικές ψευδαισθήσεις», εθνικών δικαίων, αποτέλεσαν τη βάση για την επώδυνη διαδοχή της ελπίδας και της απογοήτευσης που αποτελεί επίσης ένα από τα κεντρικά θέματα του βιβλίου.

Το δεύτερο «επτανησιακό» κεφάλαιο ασχολείται με την ίδια την παραχώρηση των νήσων στην Ελλάδα. Καταδεικνύει ότι η απόφαση αυτή εντασσόταν στην προσπάθεια των Βρετανών να εδραιώσουν τον έλεγχό τους στο ελληνικό Βασίλειο, μέσω και της σταθεροποίησης της νέας δυναστείας στο θρόνο. Ήταν, πρώ-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τιστα, τμήμα μίας πολιτικής που αποσκοπούσε να διασφαλίσει την ειρήνευση της Ελλάδας μετά την έξωση του Όθωνα, με τρόπο που θα ικανοποιούσε τα βρετανικά συμφέροντα.

Υπάρχει, λοιπόν, κάποιος παραλληλισμός ή αναλογία μεταξύ της περίπτωσης των Ιονίων νήσων το 1862-63 και της Κύπρου το 1945-46; Γιατί επιλέχθηκε η Ένωση στην πρώτη περίπτωση και όχι στη δεύτερη; Το βιβλίο προσφέρει μία πειστική απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Πρώτον, το 1862-63 η βρετανική πλευρά ήταν βέβαιη για την ισχύ της και αισθανόταν ότι μπορούσε να προχωρήσει σε μία τέτοια χειρονομία χωρίς να πληγεί το διεθνές κύρος της· το 1945, η καθοδική πορεία της βρετανικής ισχύος ήταν ήδη ορατή, και επομένως οι Βρετανοί αισθάνθηκαν ότι ήταν υπερβολικά βεβαρυμένοι ώστε να δείξουν «αδυναμία» και στην Κύπρο. Δεύτερον – και τούτο είναι μία μείζων διαφορά στην ελληνική πλευρά – το 1862-63 η Ελλάδα πέρασε από μία περίοδο εσωτερικής κατάρρευσης της τάξης, αλλά δεν βυθίστηκε σε εμφύλιο πόλεμο, κάτι που έγινε στη δεκαετία του 1940. Αυτή ήταν μία ελληνική αποτυχία που βάρυνε σημαντικά στην πορεία του Κυπριακού, και την οποία για διάφορους λόγους αρκετοί Έλληνες αναλυτές τείνουν να αγνοούν ακόμη και σήμερα.

Τρία κεφάλαια ασχολούνται με το Κρητικό ζήτημα το 1898-1913. Η Κρήτη δεν ήταν μία κλασική περίπτωση βρετανικής κατοχής, αλλά η εμπλοκή του Λονδίνου είχε σημαντικές συνέπειες στις αγγλοελληνικές σχέσεις και μπορούσε επίσης να επηρεάσει καταλυτικά τις σχέσεις μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Κρήτη – όπως τα Ιόνια νησιά και η Κύπρος – κατέδειξε τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι Βρετανοί στην προσπάθειά τους να διαμορφώσουν μία εσωτερική «μεταρρύθμιση» η οποία θα μπορούσε να ελέγξει την πρόοδο ενός ενωτικού κινήματος. Και πάλι, οι έννοιες της «μετριοπάθειας», της «μεταρρύθμισης», της «απαλλαγής από ψευδαισθήσεις» βρίσκονται στο επίκεντρο της ανάλυσης για ένα ζήτημα που τελικά επιλύθηκε από τους Βαλκανικούς Πολέμους και όχι από την ευρωπαϊκή διπλωματία. Ενός ζητήματος, επιπλέον, που απείλησε να χωρίσει τους Έλληνες και τους Βρετανούς πολύ περισσότερο από την περίπτωση των Ιονίων νήσων, ακριβώς επειδή το Whitehall ήταν πολλαπλά δεσμευμένο από τις διεθνείς υποχρεώσεις και ανάγκες του, σε μία εποχή κατά την οποία οι ευρωπαϊκές υποθέσεις συχνά έπαιρναν επικίνδυνη τροπή.

Η Κρήτη, ωστόσο, διέφερε από τις άλλες περιπτώσεις, ακριβώς εξ αιτίας της εμφάνισης μίας μεγάλης μορφής στην ελληνική πλευρά: του Ελευθερίου Βενιζέλου. Εάν υπήρξε ποτέ ένας Έλληνας πολιτικός ο οποίος δημιούργησε μία εδραία βάση, ικανή να συνδυάσει τις βρετανικές και τις ελληνικές προτεραιότητες, αλλά και να προσφέρει στους Έλληνες έναν πρακτικό ρόλο στη βρετανική πολιτική, αυτός ήταν ο Βενιζέλος. Παράλληλα – και το βιβλίο ορθά τονίζει το στοιχείο αυ-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τό – ο Βενιζέλος ήταν πρώτιστα ένας ηγέτης της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης. Τούτο σημαίνει ότι αποδεχόταν τη μεταρρύθμιση, βέβαιος ότι αυτή θα άνοιγε το δρόμο στην Ένωση, *ασχέτως των βρετανικών (ή άλλων) επιδιώξεων ή σχεδιασμών*. Έτσι, κατάφερε να βρει ένα είδος μεταρρύθμισης αποδεκτό και στους Βρετανούς και στο ενωτικό κίνημα· κάτι που – για παράδειγμα – ο Μακάριος δεν κατάφερε να επιτύχει στη δεκαετία του 1950.

Τα δύο «κυπριακά» κεφάλαια έχουν μία πρόσθετη λειτουργία. Οι ειδικοί της ιστορίας του Κυπριακού ζητήματος συχνά επισημαίνουν την απουσία ενός σχετικού γενικού έργου. Η έλλειψη αυτή μπορεί να εξηγηθεί με διάφορους τρόπους: τα θέματα είναι εξαιρετικά περίπλοκα, η έρευνα εξελίσσεται ακόμη, και βέβαια αυτό καθαυτό το Κυπριακό παραμένει άλυτο· σε αυτό το πλαίσιο, οι περισσότεροι ιστορικοί διστάζουν να προχωρήσουν στις γενικεύσεις και να διατυπώσουν τα οριστικά συμπεράσματα που είναι απαραίτητα για τη συγγραφή ενός γενικού έργου. Έτσι, το κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης έρευνας για το Κυπριακό ζήτημα είναι, εκτός από τον δυναμισμό της, η κατάτμησή της σε επιμέρους θέματα και περιόδους. Τα δύο κεφάλαια των Holland και Markides που ασχολούνται με την Κύπρο είναι πιθανότατα η μόνη έως σήμερα απόπειρα μίας συνολικής εξέτασης του Κυπριακού ζητήματος.

Ο βασικός άξονας αυτής της συνολικής προσέγγισης είναι η «ιδιαιτερότητα» της Κύπρου, η οποία μάλιστα εκδηλώνεται σε πολλά επίπεδα: στη βρετανική αποικιακή πολιτική, στη θέση της Κύπρου στην βρετανική αποαποικιοποίηση, στο τελικό αποτέλεσμα της κυπριακής ανεξαρτησίας (και όχι της Ένωσης), αλλά και στο μοναδικό φαινόμενο ενός ενωτικού κινήματος που – μετά τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάννης – αποπειράθηκε να επιτύχει τους στόχους του μόνο του, χωρίς την ενεργό υποστήριξη της Αθήνας. Αυτή η ελληνοκυπριακή στάση ξεχωρίζει το κυπριακό ενωτικό κίνημα από όλα τα αντίστοιχα του ελληνικού κόσμου στη νεότερη εποχή· και επέφερε τη μετεξέλιξη του κυπριακού ενωτικού κινήματος σε ένα είδος αυτόνομου κέντρου αποφάσεων κατά τη δεκαετία του 1950 – αν και τούτο οδήγησε και σε έντονες διαμάχες μεταξύ της Αθήνας και της Λευκωσίας έως το 1974. Το βιβλίο επίσης καταλήγει σε ένα ενδιαφέρον συμπέρασμα σχετικά με την ανεξαρτησία του 1960: υποστηρίζει ότι επρόκειτο για ένα καθεστώς «οιονεί ανεξαρτησίας», που άφηνε πολλά ζητήματα να επιλυθούν αργότερα. Σύμφωνα με αυτή τη θέση, το 1959-60 επιτεύχθηκε μία επισφαλής και ρευστή διευθέτηση, που αποτέλεσε τη βάση για μελλοντικούς αγώνες εξουσίας.

Το βιβλίο θέτει – εμμέσως αλλά σαφώς – ένα δύσκολο ερώτημα: ήταν άραγε η αγγλοελληνική σχέση, έστω εν μέρει, μία σχέση οιονεί αποικιακής υφής; Το ερώτημα μπορεί να προκαλέσει τη δυσφορία περισσότερο «παραδοσιακών» επι-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στημόνων, οι οποίοι θα επισημάνουν ότι τμήματα μόνον – και όχι ιδιαίτερα μεγάλα – του ελληνικού κόσμου είχαν την εμπειρία της βρετανικής αποικιακής διοίκησης. Ωστόσο, οι επαφές και οι επιδράσεις ήταν πολύπλευρες· και στη βρετανική παράδοση, η «αυτοκρατορική» πολιτική δεν αναφέρεται μόνον στο στενό νομικό καθεστώς της αποικίας, αλλά και σε χαλαρότερες μορφές επιρροής. Μία μορφή ευμενούς πατερναλισμού που ενυπήρχε στις περισσότερες εκδοχές του βρετανικού φιλελληνισμού, αλλά και η σχεδόν ενστικτώδης ροπή πολλών Ελλήνων ηγετών να αναζητούν καταφύγιο, σε εποχές κρίσης, στην προστασία της μείζονος ναυτικής και κοινοβουλευτικής δύναμης της υφηλίου, αφήνουν μεγάλο περιθώριο για την επιστημονική συζήτηση. Οι Holland και Markides, πάντως, προβάλλουν μια πτυχή που πιθανόν συνεισφέρει σε ένα παρόμοιο προβληματισμό: καταδεικνύουν ότι η αποικιακή ή «οιονεί αποικιακή» (ή, εάν προτιμά ο αναγνώστης έναν περισσότερο παραδοσιακό ορισμό, η «αυτοκρατορική») υφή της βρετανικής κατοχής/διοίκησης ελληνικών νήσων έτεινε να *μεγιστοποιεί τις παρεξηγήσεις* και να εντείνει τις τριβές όχι μόνον μεταξύ των συγκεκριμένων πληθυσμών και των Βρετανών διοικητών τους, αλλά και μεταξύ της Αθήνας και του Λονδίνου. Μήπως, λοιπόν, η ανεύρεση μίας ανάλογης σχέσης στη βάση της αγγλοελληνικής επαφής μπορεί να εξηγήσει την ένταση των αισθημάτων, θετικών και αρνητικών, που εμφανίστηκαν μεταξύ Βρετανών και Ελλήνων στη σύγχρονη εποχή;

Κύπρος: αποικιοκρατία, διεθνείς σχέσεις και πολιτισμικές επιρροές

Το συλλογικό έργο που επιμελήθηκαν οι Faustmann και Peristianis αποτελεί τον καρπό ενός μεγάλου συνεδρίου που οργάνωσε στην Κύπρο, σε τρεις φάσεις, το Intercollege το 2001-02. Πρόκειται για μία συστηματική προσπάθεια να συγκεντρωθούν και να συνομιλήσουν ειδικοί από διάφορες χώρες πάνω στο ειδικότερο ζήτημα των σχέσεων της κυπριακής κοινωνίας με τη Βρετανία. Το βιβλίο επικεντρώνεται σε μία περιοχή, την Κύπρο, ερευνώντας και τις δύο κυπριακές κοινότητες μέσα από μία συγκεκριμένη οπτική γωνία: την αποικιακή σχέση και τις επιβιώσεις της στα χρόνια της ανεξαρτησίας. Με πιο απλά λόγια, είναι ένα έργο περισσότερο εντοπισμένο θεματικά σε σχέση με αυτό των Holland και Markides, ενώ χαρακτηρίζεται από τη λειτουργία του ως βήματος για μία διεπιστημονική προσέγγιση του αντικειμένου του. Στην παρούσα ανάλυση, η έμφαση θα δοθεί σε εκείνα τα κείμενα που αναφέρονται στη Βρετανία ως διοικητή ή κυρίαρχο της Κύπρου. Θα πρέπει όμως να μη λησμονείται ότι το βιβλίο περιέχει και μία σειρά άλλων άρθρων, που αναφέρονται στις εξελίξεις στην ελληνική και την τουρκική κοινότητα της νήσου, στην ανάδυση της κυπριακής δημόσιας σφαίρας,

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στη λογοτεχνία (ταξιδιωτική και αντιαποικιακή), στη θεωρητική ανάλυση του ρόλου της εθναρχούσας Εκκλησίας, στην ανάπτυξη της βιβλιογραφίας (μία εξαιρετικά σημαντική συμβολή του Robert Holland).

Οπωσδήποτε, η ιστορία των διεθνών σχέσεων δεν θα μπορούσε να λείψει από ένα έργο για την ιστορία της Κύπρου. Υπάρχει ήδη μία ευρεία συναίνεση ως προς το ότι ένα από τα προβλήματα της Κύπρου στη νεότερη και σύγχρονη εποχή ήταν ακριβώς η διαπλοκή του δικού της ζητήματος με τις προτεραιότητες των Μεγάλων Δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου· το αποτέλεσμα ήταν να καθορίζεται η μοίρα της νήσου από εξελίξεις γιγάντιων διαστάσεων, τις οποίες δεν μπορούσαν οι Ελληνοκύπριοι ή η Ελλάδα να ελέγξουν ή να επηρεάσουν καταλυτικά. Η μακρά σειρά των συναφών ερωτημάτων εμφανίζεται και σε τούτη την έκδοση, που ξεκινά με ένα άρθρο του Heinz Richter το οποίο εξετάζει την πρόσκτηση της Κύπρου από τη Βρετανία το 1878, ακριβώς ως ένα place d'armes στο πλαίσιο της ανταγωνιστικότητας Βρετανίας και Ρωσίας για τον μείζονος σημασίας γεωπολιτικό χώρο της δυτικής και της νότιας Ασίας[13].

Η Diana Markides, κατόπιν, αναλύει το ζήτημα της αοριστίας και της αβεβαιότητας που έφερε στην Κύπρο η συγκεκριμένη μορφή της αποικιακής διοίκησης, καθώς η νήσος βρισκόταν μεν υπό βρετανική κατοχή, αλλά τυπικά εξακολουθούσε να ανήκει στον Σουλτάνο και οι Κύπριοι ήταν πολίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επισημαίνοντας ότι η στρατηγική αξία της Κύπρου βρέθηκε ενωρίς υπό αμφισβήτηση από τις ίδιες τις βρετανικές υπηρεσίες και τις ελίτ, η συγγραφέας εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι Βρετανοί αναγνώρισαν μεν την ελληνικότητα της πλειοψηφίας του πληθυσμού, αλλά από την άλλη πλευρά προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν τη νήσο στις διάφορες διαπραγματεύσεις με άλλες δυνάμεις: εξαιτίας αυτής της ασάφειας, η Κύπρος εξελισσόταν σε ένα κέντρο της ελληνικής εθνικής ιδέας, το οποίο όμως παράλληλα αντιμετωπιζόταν από το Λονδίνο ως μία περιοχή από την οποία εξάγονταν οικονομικά οφέλη και η οποία μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο άλλων, πιο σημαντικών στρατηγικά, πρωτοβουλιών, οι οποίες αγνοούσαν τη θέληση του γηγενούς πληθυσμού. Εδώ υπήρχαν, έστω δυνητικά, οι πρώτες εκδοχές της σύγκρουσης μεταξύ της αποικιακής δύναμης και της πλειοψηφίας του γηγενούς πληθυσμού[14].

---

13. Heinz Richter, «The Grand Game, the Balkans, the Congress of Berlin and Cyprus», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 11-17.

14. Diana Markides, «Cyprus 1878-1925: Ambiguities and Uncertainties», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 19-33

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Το θέμα της Κύπρου ως ενός «πιονιού» στη διπλωματική σκακιέρα αναπτύσσει ο Andrekos Varnava. Η βρετανική πλευρά, επισημαίνει ο συγγραφέας, εξέτασε ακόμη και το ενδεχόμενο παραχώρησης της νήσου στη Γερμανία – αλλά σε μία περίοδο, κατά την οποία η γερμανική ναυτική πολιτική δεν είχε εξελιχθεί σε απειλή για τη βρετανική θαλασσοκρατορία. Ο συγγραφέας προχωρεί σε μία ανάλυση των εξελίξεων στο πεδίο της ναυτικής ισχύος στη Μεσόγειο κατά τα έτη 1911-13, για να καταδείξει ότι η περίφημη «προσφορά» της Κύπρου στον Βενιζέλο με παθανό αντάλλαγμα τον ελληνισμό βρετανικών μονάδων στο Αργοστόλι ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις στρατηγικές ανάγκες των Βρετανών έναντι του ενδεχομένου να χρειαστεί να αντιμετωπίσουν ένα κοινό μέτωπο Αυστριακών και Ιταλών στην Ανατολική Μεσόγειο. Ωστόσο, ενώ το Λονδίνο αντιμετώπισε την Κύπρο ως ένα πιόνι στη διπλωματία των Μεγάλων Δυνάμεων, δεν κατάφερε να αποκομίσει οφέλη, όπως έδειξε η αποτυχία των διαβουλεύσεων για το Αργοστόλι, αλλά ακόμη και της «προσφοράς» της στην Ελλάδα το 1915[15].

Η βρετανική κυπριακή πολιτική κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία αποτελεί το θέμα του George H. Kelling. Ο συγγραφέας τονίζει ότι μετά το 1945 οι Βρετανοί, πιεσμένοι σε πολλά μέτωπα στη Μέση Ανατολή, βρήκαν καταφύγιο στην ιδέα ότι υπήρχε μία «μετριοπαθής» φιλοβρετανική κυπριακή κοινότητα, η οποία θα μπορούσε να αναλάβει την πρωτοβουλία των εξελίξεων εάν το Λονδίνο παρουσιαζόταν αυστηρό και απόλυτο στην πρόθεσή του να παραμείνει κυρίαρχος στην Κύπρο. Ωστόσο, η αυξανόμενη ελληνική ανεξαρτησία από τη Βρετανία, οι πολλαπλές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε το Whitehall στην ευρύτερη περιοχή, η άνοδος της χαρισματικής προσωπικότητας του Μακαρίου, επικεφαλής ενός μεγάλου λαϊκού κινήματος, και οι σπασμωδικές βρετανικές αντιδράσεις σε όλα τούτα οδήγησαν στην έκρηξη της ένοπλης εξέγερσης το 1955. Έτσι όμως, τονίζει ο συγγραφέας, τα γεγονότα του 1955 δεν ενεγράφησαν σε μία tabula rasa· αποτέλεσαν το τέλος μίας μακράς αλληλουχίας γεγονότων που έπεισαν τους Ελληνοκυπρίους ότι η ειρηνική διεκδίκηση δεν μπορούσε να αποφέρει καρπούς[16]. Σχετική με την ανάλυση αυτή είναι και η μελέτη του γράφοντος, που εξετάζει την κυπριακή πολιτική του Λονδίνου στα χρόνια 1954-58, στο πλαίσιο των στρατηγικών προτεραιοτήτων της βρετανικής πολιτικής στη Μέση Ανατολή και σε μία εποχή εντεινόμενης αποαποικιοποίησης[17]. Τέλος, ο Hubert Faustmann

---

15. Andrekos Varnava, «"Cyprus Is of no Use to Anybody": The Pawn, 1878-1915», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 35-60.

16. George H. Kelling, «British Policy in Cyprus 1945-1955: The Pigeons Come Home to Roost», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 188-197.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εξετάζει τη μεταβατική περίοδο του 1959-60, δηλαδή την εποχή από τη σύναψη των συμφωνιών της Ζυρίχης και του Λονδίνου έως την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας. Ο συγγραφέας και συνεπιμελητής της έκδοσης τονίζει ότι οι διαπραγματεύσεις της μεταβατικής περιόδου δεν οδήγησαν στην επίλυση των προβλημάτων αλλά ούτε και στη δημιουργία ενός οριστικού πλαισίου για την εφαρμογή των συμφωνιών του 1959[18].

Οπωσδήποτε, το βιβλίο εκτείνει την ανάλυσή του και πέραν του τέλους της Αγγλοκρατίας· περιέχει άρθρα για την κρίση του 1963-67, τη βρετανική στρατηγική στα χρόνια της κυπριακής ανεξαρτησίας, τις βρετανικές βάσεις. Από το σύνολο αυτών των αξιόλογων μελετών θα πρέπει να επισημανθεί το άρθρο του Keith Kyle, επιφανούς ερευνητή της βρετανικής μεσανατολικής πολιτικής, το οποίο επικεντρώνεται μάλιστα στην περισσότερο πρόσφατη περίοδο[19].

Η εξέταση της σχέσης Κύπρου-Βρετανίας εκτείνεται κατόπιν σε άλλα πεδία. Πράγματι, οι πρώτες μελέτες του Κυπριακού ζητήματος – σχηματικά, έως τη δεκαετία του 1980 – είχαν αναληφθεί από τη σκοπιά της επιστήμης των διεθνών σχέσεων ή του Διεθνούς Δικαίου, με την έμφαση να δίδεται στη λειτουργία του διεθνούς συστήματος, στην εμπλοκή του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών, αλλά – ηθελημένα ή αθέλητα – και σε ένα ιδεαλισμό που αφορούσε το «δίκαιο» ενός μικρού λαού, ανταμέτωπου με τις βουλήσεις των ισχυρών της υφηλίου[20]. Στη δεκαετία του 1990, η νεότερη – τότε – γενιά στράφηκε στην εξέταση του ζητήματος από τη σκοπιά του συσχετισμού της ισχύος· υπό μία έννοια, η ανάλυσή της επικεντρώθηκε περισσότερο σε μία «ρεαλιστική» προσέγγιση του ζητήματος[21].

---

17. Evanthis Hatzivassiliou, «British Strategic Priorities and the Cyprus Question, 1954-1958», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 199-210.

18. Hubert Faustmann, «Independence Postponed: Cyprus 1959-1960», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 413-429.

19. Keith Kyle, «British Policy on Cyprus 1974-2004», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 583-605.

20. Βλ. ενδεικτικά, Georges Ténékidès, *Chypre: Histoire récente et perspectives d'avenir*, Παρίσι 1964· Stephen G. Xydis, *Cyprus: Conflict and Conciliation, 1954-1958*, Columbus, 1967· του ίδιου, *Cyprus: Reluctant Republic*, Παρίσι 1973· Polyvios G. Polyviou, *Cyprus: Conflict and Negotiation, 1960-1980*, Λονδίνο 1980· Kyriacos C. Markides, *The Rise and Fall of the Cyprus Republic*, New Haven 1977· Stanley Kyriakides, *Cyprus: Constitutionalism and Crisis Government*, Φιλαδέλφια 1968· Van Coufoudakis (επιμ.), *Essays on the Cyprus Conflict*, Νέα Υόρκη 1976.

21. Η πρώτη, ίσως, εκδήλωση αυτής της σχολής σκέψης ήταν το Theodore A. Couloumbis, *The United States, Greece and Turkey: the Troubled Triangle*, Νέα Υόρκη 1983. Βλ. επίσης σημείωση αρ. 5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Παράλληλα, είχε ήδη αρχίσει η συστηματική μελέτη της ανόδου του εθνικού αισθήματος και του εθνικισμού στη νήσο[22]. Ωστόσο, πολλά άλλα ζητήματα παρέμεναν ανοικτά. Όπως ακριβώς οι Holland και Markides επιζήτησαν να διευρύνουν το πεδίο της έρευνάς τους, έτσι και το βιβλίο των Faustmann και Peristianis αποτελεί και μία απόπειρα να επεκταθεί η συζήτηση στην υφή του αποικιακού παθεστώτος και τις συνέπειές του στον οικονομικό και τον πολιτισμικό τομέα, στην πολιτική κουλτούρα της νήσου και στην εξέλιξη των αντιλήψεων και των πολιτικών κομμάτων. Ενδεικτικό παράδειγμα, η εξαίρετη μελέτη του συνεπιμελητή της έκδοσης Ν. Περιστιάνη, για την άνοδο της κυπριακής Αριστεράς, η οποία εξετάζει, μεταξύ άλλων, και την επιρροή του αποικιακού παράγοντα στην όλη διαδικασία, για να τονίσει ότι η οικονομική ανάπτυξη και η συνακόλουθη ανάδυση της εργατικής τάξης στην Κύπρο, η αποικιακή καταστολή και η κινητοποίηση στο πλαίσιο του αντιαποικιακού αγώνα αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για την ανάδυση του νέου κινήματος με τη μαζική του απήχηση[23].

Νέοι τομείς έρευνας αποκαλύπτονται σε σχέση με τις πολιτισμικές πτυχές της αποικιοκρατίας στην Κύπρο. Χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, είναι η μελέτη του Mike Hajimichael, σχετικά με τη δράση του John Thomson, ο οποίος παρουσίασε, ήδη το 1878, την πρώτη έκδοση φωτογραφικών απεικονίσεων της Κύπρου. Η εργασία του Thomson μελετάται ως μία αποικιοκρατική δήλωση, που απευθύνθηκε στο εύπορο κοινό του Λονδίνου και τόνιζε τον εκσυγχρονιστικό ρόλο της βρετανικής εξουσίας στις «οπισθοδρομικές» περιοχές των γηγενών του «Orient». Παράλληλα, ωστόσο, όπως τονίζει ο συγγραφέας του άρθρου, ο Thomson παρουσίασε και τη βασική αντίφαση που χαρακτήρισε τη βρετανική πολιτική στην Κύπρο: δεν είδε τους γηγενείς απλώς ως αποικιοκρατούμενους «αγρίους» τους οποίους θα «εκπολιτίσει» η βρετανική παρέμβαση, αλλά παράλληλα εκδήλωσε τάσεις φιλελληνικές, που ανάγονται στη διάθεση των Βρετανών, την εποχή αυτή, να εμφανιστούν ως μία «γέφυρα» μεταξύ του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και του σύγχρονου κόσμου. Πρόκειται για ένα στοιχείο το οποίο, ειδικά στην Κύπρο, θα νοθεύσει την αποικιακή realpolitik με αποτέλεσμα την αστάθεια και

---

22. Βλ. ενδεικτικά, Michael A. Attalides, *Cyprus: Nationalism and International Politics*, Εδιμβούργο 1979· Paschalis Kitromilides, «From Coexistence to Confrontation: the Dynamics of Ethnic Conflict in Cyprus», στο Michael A. Attalides (επιμ.), *Cyprus Reviewed*, Λευκωσία 1977, σ. 35-70· Paschalis Kitromilides, «The Dialectic of Intolerance: Ideological Dimensions of Ethnic Conflict», στο Peter Worsley and Paschalis Kitromilides (επιμ.), *Small States in the Modern World: the Conditions of Survival*, Λευκωσία 1979, σ. 143-184.

23. Nicos Peristianis, «The Rise of the Left and of the Intra-Ethnic Cleavage», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 233-263.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

την ασάφεια. Υπό μία έννοια, ο Hajimichael ανιχνεύει, στο πολιτισμικό επίπεδο, το φαινόμενο το οποίο υπέδειξε, στο πολιτικό, η Markides[24].

Ένα άλλο συναφές ζήτημα, η σχέση γλώσσας και εθνισμού στην Κύπρο της Αγγλοκρατίας, γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης με βάση υλικό από τα αποικιακά κυβερνητικά αρχεία όσο και από τον Τύπο. Η Dimitra Karoulla-Vrikki τονίζει ότι μετά την έλευση των Βρετανών στη νήσο, οι Ελληνοκύπριοι και οι Τουρκοκύπριοι αποδύθηκαν σε ένα αγώνα νομιμοποίησης των εθνικών τους γλωσσών έναντι της αποικιακής διοίκησης, ως μέσο για τη δημοσιοποίηση των εθνικών τους πόθων. Η ελληνική και η τουρκική γλώσσα γίνονταν δεκτές κατά τις συναλλαγές με τη διοίκηση, η οποία μετέφραζε τα σχετικά έγγραφα και απαντούσε στην αγγλική, επισυνάπτοντας όμως σχετική μετάφραση. Έτσι, η ελληνική και η τουρκική βρίσκονταν σε μία σχέση ισότητας, με την αποικιακή γλώσσα σε μία ιδιότυπη «ανώτερη» ιεραρχική θέση, η οποία όμως δεν απονομιμοποιούσε τη χρήση των εθνικών γλωσσών. Αυτό σήμαινε ότι η αγγλική δεν έγινε μία κυπριακή lingua franca, ενόψει της εμμονής των δύο κοινοτήτων στις εθνικές τους γλώσσες. Ειδικότερα οι Ελληνοκύπριοι στράφηκαν έντονα εναντίον της βρετανικής προσπάθειας επιβολής της αγγλικής την επαύριον της εξέγερσης του 1931· άλλωστε, σύμφωνα με την κρατούσα τότε ελληνοκυπριακή αντίληψη, η «δικτατορία» της δεκαετίας του 1930 είχε μία πρωτεύουσα γλωσσική διάσταση, καθώς την εποχή αυτή εκδηλώθηκαν προσπάθειες των αποικιοκρατών να «αφελληνίσουν» την ελληνοκυπριακή εκπαίδευση. Από την πλευρά τους, οι Τουρκοκύπριοι επιζητούσαν προστασία έναντι του ενδεχομένου επικράτησης της ελληνικής[25].

Στο ίδιο πεδίο των πολιτισμικών επιρροών και της σύνδεσής τους με την πολιτική κινείται το κείμενο της Rita Severis, ίσως το πλέον ενδιαφέρον άρθρο του βιβλίου. Έμπειρη ερευνήτρια του αντικειμένου, η συγγραφέας μελετά μία σειρά βρετανικών παρεμβάσεων με πολιτισμική διάσταση (ταξιδιωτική λογοτεχνία, φωτογραφικές απεικονίσεις, τουριστική διαφημιστική αφίσα, την επιθεώρηση *Cyprus Review*) και επισημαίνει ότι υπάρχει πράγματι μία σύνδεση, έμμεση αλλά σαφής, μεταξύ αυτών των δραστηριοτήτων και των πολιτικών αντιλήψεων της αποικιακής διοίκησης για τη νήσο. Σε μία πρώτη φάση, περίπου έως το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, το μοτίβο αυτών των έργων έδινε έμφαση σε μία οριενταλι-

---

24. Mike Hajimichael, «Revisiting Thomson – The Colonial Eye and Cyprus», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 61-78.

25. Dimitra Karoulla Vrikki, «Language and Ethnicity in Cyprus under the British: A Linkage of Heightened Salience», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 343-358.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στική απεικόνιση της Κύπρου και των Κυπρίων, με τους Βρετανούς στον ρόλο του εκπολιτιστικού παράγοντα, ο οποίος μέσω της κατάκτησης έφερνε στην τυχερή αυτή χώρα τα αγαθά της χρηστής διοίκησης. Παράλληλα, η βρετανική πλευρά ενθάρρυνε πολιτισμικές δράσεις που θα κατέτειναν στη δημιουργία μίας «κυπριακής συνείδησης», με σκοπό την απομάκρυνση της νήσου από τις ελληνικές επιρροές. Η προσπάθεια αυτή – της δημιουργίας (κατά τη φράση των οδηγιών που δόθηκαν στον κυβερνήτη Sir Ronald Storrs to 1926) ενός «κυπριακού πατριωτισμού» – ευνοούσε την προβολή της εικόνας της Κύπρου ως ένα μίγμα πολλαπλών πολιτισμικών επιρροών και ερμηνειών, με την παράλληλη υποβάθμιση των ελληνικών, ακόμη και στον τομέα της αρχαιολογίας. Η εικόνα αυτή, τονίζει η Severis, δεν επιβαλλόταν από τους αποικιακούς ιθύνοντες στους διάφορους καλλιτέχνες, οι οποίοι ενθαρρύνονταν να κινηθούν προς αυτή την κατεύθυνση υπό την επήρεια των κυρίαρχων τότε αποικιακών ιδεωδών, αλλά και επειδή η συγκεκριμένη εικόνα συμβάδιζε με τη δική τους ανάγκη να λάβουν μία ηθική δικαίωση ως μέλη της κυρίαρχης δύναμης της νήσου. Η ίδια εικόνα προκύπτει από τη μελέτη της επιθεώρησης *Cyprus Review*, όπου η Severis έχει τη δυνατότητα να διατυπώσει μία σειρά σημαντικών παρατηρήσεων για τον ρόλο του διευθυντή της στα μέσα της δεκαετίας του 1950, του Lawrence Durrell. Τέλος, η συγγραφέας αναλύει και την ελληνοκυπριακή αντίδραση σε αυτή την πολιτισμική πολιτική, πρώτιστα όπως αυτή εκδηλώνεται στα έργα του Κύπριου ζωγράφου Πολ Γεωργίου (ειδικά στο γνωστό πίνακα Cypria Saga, σχετικά με την ένοπλη εξέγερση του 1955-59). Η αποτυχία της πολιτισμικής παρέμβασης των Βρετανών, τονίζει η συγγραφέας, τους οδήγησε στην ευκολότερη λύση της πολιτικής του «διαίρει και βασίλευε»[26]. Το κείμενο της Severis αποτελεί υπόδειγμα πολυδιάστατης προσέγγισης θεμάτων πολύπλοκων, προσέγγισης που γίνεται με επιτυχία και νηφαλιότητα.

Ενδιαφέρον είναι το ότι στο πεδίο της ιστορίας των κυπριακών θεσμών, το βιβλίο επικεντρώνεται στην περίοδο μετά το 1931. Σημαντικές παρατηρήσεις για τη λειτουργία των αποικιακών θεσμών το 1882-1925 γίνονται από την Markides στο δικό της άρθρο, ενώ η ίδια η εξέγερση του 1931 και τα αίτιά της δεν καλύπτονται με αυτοτελή κείμενα – ίσως επειδή η πληρότητα των σχετικών μελετών του Γ. Σ. Γεωργαλλίδη[27] έχει δημιουργήσει την αίσθηση ότι πρό-

---

26. Rita C. Severis, «Travelling Artists in Cyprus: Art, Identity and Politics», στο Faustmann και Peristianis (επιμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 381-412.

27. G. S. Georghallides, *A Political and Administrative History of Cyprus, 1918-1926. With a Survey of the Foundations of British rule*, Λευκωσία 1979· του ίδιου, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis*, Λευκωσία 1985.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κειται για θέμα σε μεγάλο βαθμό εξαντλημένο. Η μελέτη της βρετανικής πολιτικής το 1931-45 από τον Heinz Richter αποτελεί το πρώτο αυτοτελές κείμενο που εξετάζει τον τομέα των θεσμών. Συνήθως, η περίοδος που ακολούθησε την εξέγερση του 1931 και την καταστολή της αντιμετωπίζεται από τη βιβλιογραφία ως μία «σκοτεινή» εποχή και αποκαλείται «δικτατορία» ή «Παλμεροκρατία», από το όνομα του Βρετανού κυβερνήτη που πρώτιστα συνδέθηκε με το συγκεκριμένο καθεστώς. Ο Richter αντιμετωπίζει – ορθά – την περίοδο αυτή ως μία φάση αυταρχικής διακυβέρνησης, φαινόμενο που απαντήθηκε σε άλλες περιοχές της Ευρώπης, αλλά και στον αποικιακό κόσμο τα χρόνια αυτά. Χωρίς να αρνείται την οιονεί «δικτατορική» υφή του μετά το 1931 καθεστώτος, ο συγγραφέας περιγράφει την εγκαθίδρυση του συγκεκριμένου τρόπου διακυβέρνησης και την σταδιακή εγκατάλειψή του στα χρόνια του πολέμου. Το βασικό χαρακτηριστικό της διοίκησης Palmer, τονίζει ο συγγραφέας, ήταν η στασιμότητα· και οι όποιες κινήσεις έγιναν προς την κατεύθυνση κάποιας προόδου, σημειώθηκαν χωρίς τη δική του συμβολή ή βούληση[28].

Σχετικό με την περίοδο αυτή είναι και το άρθρο του Martin Strohmeier, σχετικά με τους σχεδιασμούς του Υπουργείου Αποικιών, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1930, για την ίδρυση ενός βρετανικού Πανεπιστημίου στην Εγγύς Ανατολή. Αν και ποτέ δεν ελήφθη μία οριστική απόφαση σχετικά με την έδρα ενός τέτοιου ιδρύματος, οι εναλλακτικές λύσεις ήταν η Αμμόχωστος και η Παλαιστίνη, με την πρώτη να εμφανίζεται ως η πιθανότερη επιλογή. Το Πανεπιστήμιο αυτό επρόκειτο να εκπαιδεύσει νέα στελέχη της βρετανικής διοίκησης – γηγενείς – αλλά και να αποτελέσει αντίβαρο στα δύο άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα που φαίνονταν να «απειλούν» τη βρετανική θέση στην περιοχή, δηλαδή το Αμερικανικό Πανεπιστήμιο της Βηρυτού και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο προσέλκυε νέους Ελληνοκυπρίους. Η πρόταση τελικά δεν υλοποιήθηκε λόγω κόστους, διαφωνιών σχετικά με τα αντικείμενα που θα έπρεπε το Πανεπιστήμιο να καλύψει, αλλά και των ευρύτερων εξελίξεων – την έκρηξη του νέου παγκοσμίου πολέμου[29]. Τέλος, στην ίδια περίοδο κινείται ο Jan Asmussen, ο οποίος μελετά την κατάταξη των Κυπρίων στον βρετανικό στρατό κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι οι βασι-

---

28. Heinz Richter, «Benevolent Autocracy 1931-1945», στο Faustmann και Peristianis (επμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 133-145.

29. Martin Strohmeier, «"I'd Rather Have it in Cyprus than Nowhere": A Plan for a British University in the Near East (1935-1940)», στο Faustmann και Peristianis (επμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 151-165.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κοί λόγοι κατάταξης ήταν οικονομικοί και σχετίζονταν με τη μεγάλη κρίση που μάστιζε την κυπριακή οικονομία από το 1930· οπωσδήποτε, οι εθνικοί λόγοι δεν παραβλέπονται στο άρθρο, που τονίζει ότι οι Ελληνοκύπριοι κατατάσσονταν με την ελπίδα της Ένωσης και οι Τουρκοκύπριοι με την αντίθετη. Οι σχέσεις μεταξύ τους στις κυπριακές μονάδες του βρετανικού στρατού ήταν καλές· προβλήματα ανέκυψαν από την ανυπακοή μονάδων για πολιτικούς λόγους το 1945, καθώς οι περισσότεροι στρατιώτες ανήκαν στο ΑΚΕΛ. Πάντως, ο συγγραφέας τονίζει ότι οι εκπαιδευμένοι στρατιωτικά Κύπριοι και των δύο κοινοτήτων λίγη επιρροή άσκησαν στην ένοπλη σύγκρουση της δεκαετίας του 1950, η οποία αναλήφθηκε από μία νεότερη γενιά[30].

Η οικονομία της περιόδου της Αγγλοκρατίας γίνεται αντικείμενο διαπραγμάτευσης από ένα άρθρο. Ο Hansjörg Brey εξετάζει την ανάπτυξη της κυπριακής οικονομίας και την άνοδο του συνεργατισμού. Επισημαίνει ότι οι επενδύσεις δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλες, με αποτέλεσμα την εμφάνιση σοβαρών δυσχερειών ειδικά σε τομείς όπως η βιομηχανία, που απαιτούν υψηλή τεχνογνωσία· επιπλέον, οι δυσμενείς εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν από την οικονομική ύφεση μετά το 1930 επέτειναν την εικόνα των Βρετανών ως εκμεταλλευτών της νήσου. Ωστόσο, συνεχίσει ο Brey, η βρετανική κληρονομιά ως βάση για την ανάληψη οικονομικών προσπαθειών μετά την ανεξαρτησία δεν ήταν τόσο αρνητική. Έστω και με τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις της, η οικονομική πολιτική της Αγγλοκρατίας εξασφάλισε μία αναπτυξιακή βάση για την κυπριακή οικονομία, η οποία ήδη το 1960 βρισκόταν σε πολύ καλύτερη κατάσταση από αυτές των όμορων χωρών. Έγιναν σημαντικά έργα υποδομής (συγκοινωνία, υδροδότηση, υγεία κλπ), επιτράπηκε η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, και το βιοτικό επίπεδο ήταν σχετικά υψηλό: 384 δολλάρια για το 1956, σε σύγκριση με τα 258 της Ελλάδας, τα 269 της Γιουγκοσλαβίας και τα 381 της Ιταλίας. Το 1960 δεν υπήρχε στην Κύπρο κάποιο μεγάλο τμήμα του πληθυσμού που να μην μετέχει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στην οικονομική άνοδο· αυτό αποτελεί μία ακόμη μείζονα διαφοροποίηση μεταξύ της Κύπρου και άλλων αποικιών που, τότε ακριβώς, αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους[31].

---

30. Jan Asmussen, «"Dark-skinned Cypriots Will not be Accepted": Cypriots in the British Army (1939-1945)», στο Faustmann και Peristianis (επμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 167-185.

31. Hansjörg Brey, «The Cypriot Economy under British Rule and the Economic Heritage of the British Period», στο Faustmann και Peristianis (επμ.), Britain in Cyprus..., *ό.π.*, σ. 431-443.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Το έργο που επιμελήθηκαν οι Faustmann και Peristianis δεν αποτελεί ένα «ενιαίο» βιβλίο. Χωρίς αμφιβολία, τα κείμενα συνομιλούν μεταξύ τους· αλλά πρόκειται για την έκδοση των πρακτικών ενός μεγάλου συνεδρίου, με όλα τα πλεονεκτήματα και τα όρια μίας ανάλογης προσπάθειας, που αποσκοπεί να παράσχει το μέσο για την έκφραση διαφορετικών επιστημονικών προσεγγίσεων. Σε κάθε περίπτωση, το έργο των Faustmann και Peristianis αποτελεί τη μεγαλύτερη έως σήμερα συλλογή επιστημονικών κειμένων πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα και προωθεί σημαντικά την έρευνα σε πολλούς τομείς. Η δημοσίευσή του στη Γερμανία αναδεικνύει τον πλούτο της κυπρολογικής έρευνας, το ενδιαφέρον της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας για τα πορίσματά της, αλλά και τις δυνατότητες για την ανάληψη περαιτέρω μελετών πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.

Συμπεράσματα

Η εμφάνιση δύο σημαντικών έργων που εξετάζουν την αγγλοελληνική σχέση από νέες οπτικές γωνίες αποτελεί μία ενθαρρυντική εξέλιξη στη διεθνή βιβλιογραφία. Η ανεύρεση νέων τομέων μελέτης και ο δυναμικός συνδυασμός τους με τα πορίσματα της έως σήμερα έρευνας δημιουργεί την ελπίδα ότι η επιστημονική ατζέντα μπορεί να ανανεωθεί με τρόπο δημιουργικό. Επιπλέον, οι νέες μελέτες καταδεικνύουν ότι η επιστημονική κοινότητα σαφώς παίρνει αποστάσεις από παλαιότερες μηχανιστικές αντιλήψεις και στερεότυπα περί του «ξένου δακτύλου» και – χωρίς, σε κάθε περίπτωση, να αγνοεί την επιρροή του ξένου παράγοντα στη διαμόρφωση της ελληνικής ιστορίας – αναζητεί περισσότερο ολοκληρωμένες ερμηνείες, βασισμένες στη συστηματική διερεύνηση των πηγών. Στις πηγές αυτές, επιπλέον, συγκαταλέγεται όχι μόνον το αρχειακό υλικό ή ο Τύπος, αλλά και εναλλακτικές μορφές υλικού, όπως η λογοτεχνία, η τέχνη, η μελέτη της γλώσσας, που οδηγούν στην αποτίμηση πολιτισμικών σχέσεων και των συναφών πολιτικών επιρροών.

Η μελέτη της αγγλοελληνικής σχέσης έχει πολλές διαστάσεις, που αναμένουν τη βιβλιογραφική ανταμετώπισή τους στο μέλλον. Η Βρετανία δεν υπήρξε για τον ελληνικό κόσμο μόνον ένας «κυρίαρχος» ή ένας «προστάτης». Υπήρξε, ταυτόχρονα, και ένα πρότυπο – πρώτιστα πολιτικό, στο επίπεδο της οργάνωσης των κοινοβουλευτικών θεσμών –, όσο και ένας χώρος εκπαίδευσης (δεν είναι τυχαίο ότι ήδη στη δεκαετία του 1950, δηλαδή στην πιο δύσκολη ώρα των αγγλοελληνικών σχέσεων, η Βρετανία έγινε ο πιο δημοφιλής προορισμός των Ελλήνων που έφευγαν για μεταπτυχιακές σπουδές στο εξωτερικό). Η Βρετανία υπήρξε, ακόμη, ένας ιδιότυπος αντίπαλος: ο προστατευτικός πατερναλισμός που συχνά επι-

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δείκνυε η Μεγάλη Δύναμη έναντι ενός μικρού λαού φαίνεται ότι ταυτόχρονα κολάκευε και ενοχλούσε τους Έλληνες, που επιζητούσαν την αυτόνομη και ισότιμη συμμετοχή τους στη διεθνή ζωή, μέσω της οικονομικής ανάπτυξης, της ενσωμάτωσης στην Ευρώπη, ακόμη και μέσω του αιτήματος της αυτοδιάθεσης της Κύπρου. Τα βιβλία που έγιναν αντικείμενο σχολιασμού στην παρούσα μελέτη ασχολήθηκαν περισσότερο με τις βρετανικές στάσεις και αντιλήψεις· υπάρχει όμως ένα ευρύ πεδίο έρευνας και για την ελληνική πλευρά της εξίσωσης, όπου, παθανότατα, η έρευνα θα αποκαλύψει επίσης ένα πλέγμα θεμιτών φιλοδοξιών, αντιφατικών στάσεων (οι προσφυγές στον ΟΗΕ κατά τη δεκαετία του 1950 είναι ένα μόνον παράδειγμα) και πολιτισμικών προδιαθέσεων.

ABSTRACT

EVANTHIS HATZIVASILIOU: *British administration of Greek populations, 19th-20th centuries: new agendas in the international bibliography*

This review article examines two recently published books which deal with Britain as an administrator of islands with Greek majorities. Robert Holland and Diana Markides's *The British and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean, 1850-1960*, was published by Oxford University Press in spring 2006; in the summer of the same year, another volume appeared by Bibliopolis publications of Manheim, edited by Hubert Faustmann and Nicos Peristianis, under the title *Britain in Cyprus: Colonialism and Post-Colonialism, 1878-2006*. These books mark an attempt to broaden the research agenda.

Usually, scholars tend to research Anglo-Greek relations from the point of view of international history, and the issue of Greece's dependence on foreign influences is prominent in their agenda. The new publications try to answer these questions, but at the same time they also focus on Britain's role, dilemmas and difficulties as an administrator of Greek populations. Consequently, they examine relations between British officials and Greek populations on the ground – not only on the level of official "Athens" and "London" – while they also touch upon additional issues: the influence of local and regional parameters on bilateral relations; the impact of British strategic priorities and of British internal politics on Whitehall's decisions regarding "Greek" issues; institutions and the all-important issue of "reform" which the British wanted to instigate in the Greek world; cultural attitudes and influences; the role of personalities. The Holland-Markides book examines four British occupations (the Ionian islands,

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Crete, the Dodecanese and Cyprus) over a period of 110 years. The collection edited by Faustmann and Peristianis focuses on Cyprus during the years of British rule and of independence, examining colonialism and its legacies.

Both books show that research on Anglo-Greek politics is far from complete. There are new fields which need to be studied, while the international academic community appears deeply interested in this agenda, especially when it is combined with the wider issues of the Eastern Mediterranean and its place in Great Power politics.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ & ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Αφοι ΠΑΠΑΔΑΚΗ Ε.Π.Ε.
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 2008
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ISSN 1791-4698

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ